

TÜRKİYE CUMHURİYETİ
İSTANBUL ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TARİH ANABİLİM DALI
TÜRKİYE CUMHURİYETİ TARİHİ
BİLİM DALI

TÜRK-İNGİLİZ İLİŞKİLERİNDE ERMENİ FAKTÖRÜ

DOKTORA TEZİ

DANIŞMAN
PROF. DR. ALİ ARSLAN

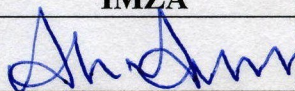

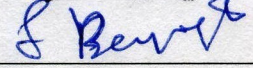
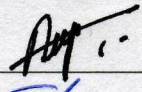

HAZIRLAYAN
HALİL ERSİN AVCI
2502030218

İSTANBUL 2010

T.C.
İSTANBUL ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ

TEZ ONAYI

Enstitümüz **TARİH ANABİLİM** Dalında **2502030218** numaralı **HALİL ERSİN AVCI'NIN** hazırladığı “**TÜRK-İNGİLİZ İLİŞKİLERİNDE ERMENİ FAKTÖRÜ (1908-1924)**” konulu ~~YÜKSEK LİSANS~~ / **DOKTORA TEZİ** ile ilgili **TEZ SAVUNMA SINAVI**, Lisansüstü Öğretim Yönetmeliği'nin 35. Maddesi uyarınca **25.06.2010 CUMA** günü saat **10.00**'de yapılmış, sorulan sorulara alınan cevaplar sonunda adayın tezinin ~~.....~~ 'ne* **OYBİRLİĞİ OYÇOKLUĞUYLA** karar verilmiştir.

JÜRİ ÜYESİ	KANAATI(*)	İMZA
PROF. DR. ALİ ARSLAN	Kabulü	
PROF. DR. CEZMİ ERAŞLAN	Kabulü	
PROF. DR. SÜLEYMAN BEYOĞLU	Kabulü	
DOÇ. DR. ARZU TERZİ	Kabulü	
DOÇ. DR. DENİZ EKİNCİ	Kabulü	

ÖZ

TÜRK-İNGİLİZ İLİŞKİLERİNDE ERMENİ FAKTÖRÜ

Halil Ersin Avcı

Türk-İngiliz ilişkilerinde Ermeniler ilişkilerin başladığı ilk günlerden itibaren etkin faktör olmuşlardır. İngilizler, Türkler ile düşmanları, Katolik İspanya'ya karşı müttefik olmuşlar ve bu sayede de İspanyol işgalinden ve büyük bir yıkımdan kurtulabilmişlerdir.

İngilizler için Ermeniler, Ortadoğu'nun kilidinin anahtarı olmuşlar, Ermeni ticarî ağı sayesinde İngilizler Ortadoğu'ya, Hindistan'a ve Uzakdoğu'ya açılmışlardı. Ermeni ticarî ağı ile İngiliz donanmasının birleşimi İngiliz İmparatorluğunu netice vermiştir. Ortadoğu, Güney Asya ve Uzakdoğu'da hâkimiyet kuran İngiliz İmparatorluğu karşısında Rusya İmparatorluğunu rakip olarak bulmuştur.

19.yüzyıldan itibaren Rusya ve İngiltere'nin rekabeti Ermenilerde sosyo-ekonomik ve sosyo-kültürel değişimlere sebep olmuştur. Sonunda Ermeniler bir dizi reformasyon sürecinden sonra ciddi bir transformasyona uğramışlardır.

19.yüzyılın son on yıllarında başlayan petrol alanları rekabetinde Ortadoğu'ya sahip olmak isteyen İngiltere, Ermenileri bu amacına yönelik olarak kullanmıştır. Rusya, Fransa, Almanya ve diğer sömürgeci güçlerin Ermenileri kendi Ortadoğu hâkimiyeti idealleri yönünde kullanmaları en çok Ermenilere zarar vermiştir.

İngiltere ve müttefiklerinin Ermenilere verdiği devlet kurma sözüne rağmen I.Dünya Savaşı'ndan sonra bu sözü tutmaması ve Ermenileri kendi kaderine terk etmesi Ermenileri, I.Dünya Savaşı'nda Türkler ile birlikte en çok zarar gören millet konumuna getirmiştir. Ermeniler bu savaş ve yaşananlar sebebiyle Ortadoğu'daki etkin tüccar rollerini kaybetmişlerdir.

I.Dünya Savaşı'ndan sonra artan Sovyet tehlikesi sebebiyle Türkiye'nin öneminin artması ile İngiltere, Ermenileri ve Ermeni meselesini, bir gün lazım olduğunda kullanmak üzere, bir süreliğine rafa kaldıracaktı.

Anahtar Kelimeler: Ermeniler, Ermeni Meselesi, Türk-İngiliz ilişkileri, Ermeni tüccarı, Petrol, Fitzmaurice, Mustafa Kemal Atatürk, Lozan, Malta Mahkemesi, I.Dünya Savaşı, İngiliz istihbaratı.

ABSTRACT

ARMENIAN FACTOR IN THE TURCO-BRITISH RELATIONS

Halil Ersin Avcı

Armenians have taken an active role in the Turco-British relations from the beginning. Britain allied with the Ottoman State against the Catholic Spain and it is this alliance that saved Britain from an invasion and thus a total destruction.

For British, Armenians were a key to the Middle East because Armenians' regional wide trade network was very effective. Through Armenian trade network, Britania opened the doors of the Middle East, India and the Far East. Uniting the Armenian trade network with the British fleet resulted in the British Empire and the British Empire found the Russian Empire as rival power against her very survival, while she were enlarging her colonies at those regions such as the Middle East, Southern Asia and the Far East.

From the beginning of the 19th century, rivalry between the British and Russian Empires caused to a great changes in the Armenian socio-economic and socio-cultural life. At the end of a series of reformations in the Armenian life, which were manipulated by the rival powers, Armenians were seriously transformed.

At the last decades of 19th century, a new rivalry had begun to control, possess, and dominate the petroleum lands in the Middle East. British Empire, who wanted to take control of the Middle East, used the Armenians for this purpose. Russia, Germany, Italy, French and the other colonial powers had the same goal of taking control of the Middle East. To reach their goals, they used the Armenians, which at the end harmed the Armenian nation.

British Empire and her allies, who had given their words to found a new state for Armenians, did not keep their words and left the Armenias to their fate after the end of the World War I. These lies, put the Armenians on a list as a second loser and sufferer of the World War I, after the number of great Turkish loses and suffers. On

top of that, Armenians lost their position as an effective merchant role in the Middle East as a consequence of the war.

After the World War I, Soviet danger had become a major threat to the very survival of the British Empire. Because of this threat, Turkey earned a very important strategic position for the British Empire in the defence of the empire once again. Thus, the British Empire put the Armenians and the Armenian Question on a shelf for a while to bring it up one day.

Key Words: Armenians, The Armenian Question, Turco-British Relations, Armenian Merchant, Petroleum, Fitzmaurice, Mustafa Kemal Atatürk, Lausanne, Malta Trials, World War I, British Espionage.

ÖNSÖZ

Ermeniler, başlangıcından itibaren, Türk-İngiliz ilişkilerinde etkin faktör olmuşlardır. Bunun başlıca sebebi, Orta ve Yakın Doğu'ya yayılmış Ermeni Ticarî Ağı'nı İngilizlerin kendi politikaları doğrultusunda kullanmak istemesiydi.

Türk-İngiliz ilişkileri, ticarî ve siyasî olarak eş zamanlı bir şekilde başlamış, Avrupa ve Ortadoğu'daki hızlı siyasî gelişmeler sebebiyle süratle ilerlemiştir. İngiltere ve Osmanlı Devleti'nin birbirinden uzak coğrafyalarda yer almaları, Osmanlı Devleti'nin Avrupa politikasında İngiltere'nin, "Osmanlı-Avrupa Dengesi" politikası açısından önemli bir yere sahip olması gibi nedenlerle iki ülke uzun süre genel olarak birbirleri ile savaşmaksızın uzun süre karşılıklı ilişkilerini sürdürmüşlerdir. İlişkilerin bu şekilde seyri İngiltere'nin Doğu politikalarını kendi istediği şekilde tatbik edebilmesinin önünü açmıştır.

İngiltere'nin Osmanlı ve Güney Asya coğrafyalarına uzaklığı sebebiyle bölgedeki İngiliz menfaatlerinin kazanılması, korunması ve sürdürülebilmesi için bir ticarî ortağa ihtiyaç duyulmuştur. Bu ortak da hiç şüphesiz 14.yüzyıldan itibaren İngiltere ile siyasî ilişkiler kurmaya çalışan ve Ön Asya'da geniş bir ticaret ağına sahip Ermeniler olmuşlardır.

Türk-İngiliz ilişkilerinde, özellikle ticarî planda, aracılık yapan ve maddî olarak giderek zenginleşen Ermeni tüccarı, zamanla İngiltere'nin Doğu politikalarında en önemli aygıt ve ticarî bir faktör haline geldi.

İngiltere'nin Ermeniler vasıtasıyla yürüttüğü faaliyetlerin 19.yüzyıl ikinci yarısından itibaren Osmanlı Devleti aleyhine siyasî sonuçlar ortaya çıkarması Türk-İngiliz ilişkilerinde gerilime yol açmıştır. Bu gerilimli ilişkilerde Ermeniler, siyasî bir faktöre dönüştüler.

İngiltere kadar Rusya ve Fransa'nın da Osmanlı ve Doğu'da çıkarlarını göz önünde bulundurarak, kendi etki alanlarını oluşturma hedefli başlattıkları Ermeni dönüşümü veya transformasyonu, Ermenileri yaşadıkları topluma, coğrafyaya ve metafizik ortama yabancılaşarak, "öteki"leştirmiştir. "Ötekileşme" İngiltere, Fransa ve Rusya tarafından Osmanlı Devleti'nin dağılma sürecinde etkin olarak kullanılmıştır. "Ötekileştirerek" "ayrıştırma" hem Türk hem de Ermeniler açısından yıkıcı sonuçlara yol açmış, en nihayetinde kazanan İngilizler ve kısmen de Fransızlar olmuştur.

Bu çalışmada, Türk-İngiliz ilişkilerinde Ermenilerin nasıl bir rol oynadığı teması içerisinde, Ermeni-İngiliz ortaklığının kurulması, Ermenilerin İngilizler tarafından dönüştürülmesi ve özellikle bu dönüşümün Osmanlı Devleti'nin son yıllarındaki siyasî etkilerine temas edilmiştir.

Türk-İngiliz ve Türk-Ermeni ilişkilerinin her birisi başlı başına çok geniş konular olması ve bu konularda birçok kıymetli çalışmalar bulunması hasebiyle bu çalışmada Türk-İngiliz-Ermeni üçlüsünün kesişim noktaları dikkate alınarak, Türk-İngiliz ilişkilerinde Ermenilerin rol aldığı önemli tarihî vakalar, eldeki belge ve verilerin durumuna göre değerlendirilme çalışılmıştır. Bunun dışında kalan ve hakkında özgün yayınların olduğu meselelerde dipnotlarla yönlendirmeler yapılmıştır. Söz konusu hususlar, bu çalışmada tarihî önem ve değerine göre değil "Türk-İngiliz ilişkilerinde Ermeni Faktörü" konusunda işgal ettiği alana göre yer almışlardır.

Çalışmada ağırlıklı olarak İngiliz ait arşiv materyalleri ve bilgilerine yer verilmiş, Türk arşiv belgeleri, İngilizlere ait bilgiler yanında daha az kullanılmıştır. Bunun birinci sebebi, Ermeni meselesi ve Türk-İngiliz ilişkileri ile ilgili Osmanlı arşiv belgeleri çalışma hazırlanırken görüldüğü üzere, yapılan birçok çalışmada çok yoğun bir şekilde kullanılmıştır. Ancak İngiliz kütüphanelerinde ve arşivinde, Ermeni meselesini aydınlayabilecek, çok sayıdaki arşiv materyali ve birçok bilimsel çalışmadan henüz Türk bilim

adamları tarafından yeterince istifade edilemediği dikkati çekmiştir. Bu sebeple İngiliz arşiv materyali ve bilimsel çalışmaları daha yoğun olarak kullanılarak söz konusu bilgiler bilim camiasının istifadesine sunulmaya gayret edilmiştir.

İkinci sebep; dünyada özellikle batıda Türk belgelerinin yanlış olduğu yönünde bir kara bir propaganda yapılmaktadır. Bu sebeple, İngiliz belgeleri ve bilimsel çalışmaları öncelenerek, Osmanlı belgelerindeki bilim camiasınca malum mevzuların, vuzuha kavuşması ve teyit edilmesi hedeflenmiştir.

Üçüncü sebep; yaptığımız araştırmalarda, Ermeni meselesinin, bir emperyalist kurgu ürünü olduğu kanaatini uyandırmıştır. Dolayısıyla bu kurgunun izlerinin ancak yine batı arşivlerinde sürülebileceği görülmüş, Osmanlı arşivlerinde ise ancak sonuçların takibinin yapılabileceği anlaşılmıştır. Bu sebeple asıl plan ve niyetlerin ortaya çıkarılabilmesi için İngiliz arşiv materyalleri, bilimsel çalışmaları yanında da kısmen Amerikan arşiv materyallerine daha fazla yer verilmiştir.

Dördüncü sebep ise bu çalışmayı yapmaktaki esas amacımızdır. Bu çalışmayı yapmaktaki esas amacımız, Ermeni meselesindeki gerçeklerinin ortaya çıkmasına ve dolayısıyla da Ermeni meselesinin çözülmesine katkı sağlamaktır.

Ermeni meselesinin sadece Türkiye’de ve sadece Osmanlı arşiv belgeleri kullanılarak çözülmesi pek mümkün görünmemektedir. Çünkü Türk tarafı açık yüreklilikle kendi arşivlerini delil olarak sunmaktadır. Bununla birlikte, bir suç eğer yoksa zaten olmadığına dair herhangi bir belgenin de bulunmasının mümkün olmayacağını düşünürsek ve Ermenilerin de iddialarını desteklemek üzere kendilerine ait bir arşivin olmadığını göz önünde bulundurursak ne olduğunu anlamak için üçüncü bir boyuta ihtiyaç duyulacağı muhakkaktır.

Türk tarafı Osmanlı arşiv belgelerine dayanarak kendi haklılığından emindir. Ancak ortada cevaplanması gereken Ermeni iddiaları bulunmaktadır. Ermeni iddialarının cevaplanabilmesi için I.Dünya Savaşı öncesinde, sırasında ve sonrasında Ermeniler ile ortaklık içinde bulunan İngilizlere ait belgeler ve bilimsel çalışmalar önem kazanmaktadır. Dolayısıyla Ermeni iddialarına esaslı bir cevap bulma bilmesinin yolu İngiliz arşiv materyallerine ciddi bir şekilde müracaat gibi görünmektedir.

Böylelikle bizde Ermeni meselesi ile ilgili Osmanlı Devleti'ni 19.yüzyılın sonlarında ve 20.yüzyılın başlarında en çok sıkıştıran devlet olan İngiliz arşivleri ve arşiv temelli bilimsel çalışmalarına müracaat ederek meselenin anlaşılması ve çözülmesi yönündeki ülkemizdeki gayretlere bir nebze de olsa katkı sağlamak istedik.

Bu çalışmada öncelikli sorumuz “Neden Ermeniler?” idi. Bundan sonra ise “İngilizlerin Ermenilere yönelik ilgisinin kökeni neydi? ve İngiliz-Ermeni birlikteliği nasıl ilerlemişti?”. Araştırma ilerledikçe de “İngiliz-Ermeni işbirliğinin siyasî ve sosyal sonuçları neler oldu?” sorusuna cevap bulmaya çalışıldı.

Bu bağlamda, çalışmanın birinci bölümünde, Türk-İngiliz ilişkilerinin başlaması ve gelişmesi anlatılmakta sonra da öncelikli sorumuz, “Neden Ermeniler?”e cevap aranmaktadır. Yine birinci bölümde İngiliz-Ermeni işbirliğinin tesisi, bu işbirliğinin ticarî ve siyasî sonuçlarından bahsedilmektedir.

İkinci bölümde milletlerarası rekabetin Ermenilere tesirinden bahisle İngilizlerin gerçekleştirdiği Ermeni transformasyonunun sosyo-politik etki-tepki ve tesirlerinden bahsedilmektedir.

Üçüncü bölümde ise, Ermenilerin İngilizler ile ittifakının hem İngilizler hem Ermeniler hem de Türkler açısından hukukî yansımaları, siyasî ve sosyal sonuçları izah edilmeye çalışılmıştır.

Bu çalışmanın hazırlanışı sırasında öncelikle Başbakanlık Osmanlı Arşivlerinde araştırmalara başlanmıştır. Buradan elde edilen bilgilerin ön değerlendirmesinden sonra buraya kadar bahsedilen gerekçeler ile öncelikle İngiltere'ye gidilerek İngiliz arşiv ve kütüphanelerinde araştırmalar yapılmıştır. İngiltere'deki araştırmayı müteakiben kısa süreliğine ABD'ye gidilerek burada da bir dizi inceleme yapılmıştır. Söz konusu ülke ve kütüphanelerindeki çalışmaları kendi imkânlarımla finanse ettiğim, herhangi bir yerden burs veya yardım görmediğim için çalışma içerisindeki eksiklik ve kusurların bu nazarla değerlendirilmesini temenni ederim.

Bu araştırmalar neticesinde Türkiye'de ve yurtdışında bugüne kadar yapılmış çalışmalardan sınırlı süre içinde ulaşabildiklerimiz bir araya getirilerek değerlendirmeye başlanmıştır. Değerlendirme aşamasından sonra da yazım aşamasına geçilmiştir.

Her şeye rağmen tüm imkânları zorlayarak ortaya çıkan bu çalışmada her zaman desteğini yanımda bulduğum kıymetli Hocam Prof. Dr. Ali Arslan'a, öncelikle teşekkürü bir borç bilirim. Onun anlayış ve hoşgörüsü olmasa bu çalışma bitmeyecekti. Sayın Doç. Dr. Deniz Ekinci'ye coğrafya konusundaki katkı ve yönlendirmeleri dolayısıyla da müteşekkirim. Ayrıca aynı anlayış ve hoşgörü sahibi kıymetli Hocalarım Sayın Prof. Dr. Mehmet Saray'a, kitap ve çalışmalarından ilham aldığım Sayın Prof. Dr. Cezmi Eraslan'a ve çalışmanın tashihi konusundaki katkılarından dolayı Doç. Dr. Halil Bal'a, tavsiye ve yönlendirmelerinden dolayı Doç. Dr. Arzu Terzi ve Prof. Dr. Süleyman Beyoğlu'na da ayrıca teşekkürü bir borç bilirim.

Kaynak ve kitap konusunda yardımlarını esirgemeyen vefalı arkadaşım Sayın Dr. İsmet Üzen'e, mesai arkadaşım, Bülent Yıldırım'a, Abdurrahman Bozkurt'a da teşekkür ederim.

Ayrıca İngiltere, Amerika Birleşik Devletleri ve Almanya'daki araştırma ve çalışmalarında emeği geçen Sayın Mahmut Günaydın, Yusuf Çalış, Mehmet Said Güney, Ali Bayındır'a da teşekkür ederim.

İstanbul Üniversitesi Kütüphanesi, Başbakanlık Osmanlı Arşivleri çalışanlarına ve BOA genel müdür yardımcısı Sayın Doç. Dr. Mustafa Budak'a, Beyazıt Kütüphanesi, Boğaziçi Üniversitesi Kütüphanesi, Ortadoğu Teknik Üniversitesi Kütüphanesi, Bilkent Üniversitesi Kütüphanesi, Milli Kütüphane, İBB Atatürk Kitaplığı, İngiliz Devlet Arşivi (Public Record Office), British Library, Times Gazetesi, Oxford ve Cambridge Üniversiteleri Kütüphaneleri, Library of Congress çalışanlarına ve New York Times'a ayrıca teşekkür ederim.

Halil Ersin Avcı

Fatih 2010

İÇİNDEKİLER

ÖZ.....	III
ABSTRACT.....	V
ÖNSÖZ.....	VII
İÇİNDEKİLER.....	XIII
KISALTMALAR.....	XIX
HARİTA	XXII
RESİMLER.....	XXIV
TABLolar.....	XXV
GİRİŞ.....	1

BİRİNCİ BÖLÜM

TÜRK-İNGİLİZ İLİŞKİLERİNDE ERMENİ FAKTÖRÜNÜN ORTAYA ÇIKIŞI (16.YÜZYILDAN 19. YÜZYILA).....16

1.Ermenilerin Yaşadıkları Yerler ve Ermeni Ticaret Ağının Oluşumu.....16

1.1. Ermeni Kimliğinin Korunmasında Ermeni Kilisesinin Rolü.....29

2.İngilizler İle Ermenilerin İlk Teması.....31

2.1. İngiliz Moskova Kumpanyası (The Muscovy Company).....36

2.1.1 İngiliz Moskova Kumpanyası'nın (The Muscovy Company) Kuruluşu.....38

2.1.2. Anthony Jenkinson ve Seyahatleri.....39

2.1.3. İngiltere(Balina) ve Rusya(Ayı).....44

2.2. İngiliz Levant Kumpanyası(The Levant Company).....47

2.2.1. Ortadoğu Ticaret Yolları.....47

2.2.2. Ortadoğu'nun Etkin Tüccarları, Ermeniler.....	54
2.2.3. İngiliz Levant Kumpanyası ve İzmir'in Yükselişi	63
2.2.4. İzmir'in Yükselişi	70
3. İngiliz Doğu Hind Kumpanyası (The East India Company) İle İngiltere'nin Osmanlı Devleti'ni Bypass Politikası ve İngiliz-Ermeni İşbirliğinin Kuruluşu.....	74
3.1. İngiltere'nin İran ile Teması ve Ticaret Yollarını Değiştirme Girişimleri.....	74
3.2. Doğu Hind Kumpanyası(The East India Company)	76
3.2.1. Doğu Hind Kumpanyası'nın Kuruluşu , İran ve Basra Körfezindeki Faaliyetleri.....	76
3.2.2. İngiliz-Ermeni Ticarî Ortaklığının Başlaması veya Ermeni Dünya Ticaret Merkezi Yeni Culfa	82
3.2.3. Doğu Hind Kumpanyası'nın Hindistan ve Ötesindeki Faaliyetleri	87
3.2.4. İngiliz-Ermeni İşbirliği	91

II. BÖLÜM

TÜRK-İNGİLİZ İLİŞKİLERİNDE ERMENİLERİN ETKİN FAKTÖR HALİNE GELİŞİ (19.YÜZYILDAN 1918'E)

115

1. Büyük Güçlerin Rekabeti	116
1.1. Sömürgecilik Anlayışının Değişimi.....	119
1.2. İngiltere'nin Diğer Güçlerle Osmanlı Toprakları Üzerinde Rekabeti(19-20. yy).....	121
2. Ermenilerin Nüfuz Alanlarına Ayrılması veya Ermeni Reformasyonu	130
2.1. Ermeni Reformasyonu	130
2.2. İtalyan Katolik Misyonerlerinin Ermeni Reformasyonu (14–17.yy'lar).....	132
2.3. 18.Yüzyıl İtalyan-Fransız Eksenli Ermeni Reformasyonu.....	135

2.4. Rus Reformasyonu.....	138
2.5. Parayla Gelen Değişim ve İngiliz Reformasyonu.....	142
2.6. Ermenilere Yönelik İngiliz-Amerikan Misyonerlik Faaliyetleri.....	155
2.7. Osmanlı Ermenilerinin Transformasyonu(Dönüşümü).....	160
2.7.1. Ermeni Dönüşümünün Sonucu Ermeni Ayrılıkçı Örgütleri.....	171
2.7.2. İngiliz Destekli Ermeni Ayrılıkçı Hareketleri.....	183
3. İngilizlerin 5.Kol Faaliyetleri Vasıtasıyla Osmanlı Coğrafyasında Ermeni Formülünü Geliştirmesi.....	188
3.1. İngiltere'nin Jeostratejik İstihbarat Yapılanması.....	188
3.2. İngiliz Ermeni Dernekleri.....	196
3.3. İngiltere'nin 20.Yüzyılın Başlarında Osmanlı Coğrafyasındaki Stratejik ve Jeopolitik Öncelikleri.....	201
4. II.Meşrutiyet İlan Edildiği Dönemde Ermeniler İle İlgili Gelişmeler.....	203
4.1. Osmanlı Devleti'nin Doğusu ve Türk-İran Sınırı.....	203
4.2. İzmirliyan'ın İstanbul'a dönüşü.....	207
4.3. Osmanlı Kabinesinde Ermeni Bakan Değişimi.....	208
5. Adana Ermeni Olayları.....	210
5.1. Adana Ermeni Olaylarının Analizi.....	216
5.2. İngiliz Psikolojik Harekâtı Açısından Adana Ermeni Olaylarının Etkileri....	231
5.3. Karşı Tezler.....	238
6. İzmirliyan'ın Katagikosluğu.....	240
7. Adana Ermeni Olaylarından Sonra Siyasî Ortamda Ermeniler(1909-1912).....	244
8. Ermeni Reformları veya Doğu Anadolu'nun Balkanlaştırılması.....	247
8.1. Birinci Adım.....	247
8.2. İkinci Adım.....	256

9. I.Dünya Savaşı'nda Türkiye Ermenilerinin İsyanı.....	274
9.1. I.Dünya Savaşı Öncesinde Erzurum'da Toplanan 8.Daşnak Dünya Kongresi	274
9.2. Ermeni İsyanı Hazırlıkları.....	277
9.3. Ermeni İsyanı.....	283
9.4. Ermeni Ayaklanmalarına Karşı Osmanlı Hükümeti'nin Önlemi, Ermenilerin Sevk ve İskânı.....	287
9.5. İngiliz Tepkisi.....	289
10. İngiltere'nin "İnsanlığa ve Medeniyete Karşı İşlediği Yeni Suçlar" veya İngilizlerin İrlanda Katliamı.....	294
11. İngiltere'nin Ermeni Kartı.....	296
11.1. Mısır Ermeni Kampı.....	298
11.2. Kıbrıs Monarga Ermeni Kampı ve Ermeni Lejyonu.....	308
11.3. İngiliz Ermeni Propagandası.....	314
11.4. Osmanlı Karşı Önlemleri.....	318

III. BÖLÜM

TÜRK-İNGİLİZ İLİŞKİLERİNDE ERMENİ FAKTÖRÜNÜN SONU (1918-1924).....

321

1. Ermenistan Cumhuriyeti.....	322
1.1. Kuruluşu	322
2. Türk-Ermeni İlişkileri.....	323
3. Ermenistan Cumhuriyeti'nin İdaresi.....	327
4. Ermenistan Cumhuriyeti'nin Sınırları.....	294
5. Sevr Antlaşması ve Ermeni Meselesinin Hukuken Çözülmesi.....	337
5.1. Azınlık Kavramı.....	337

5.2. Misak-ı Millî.....	338
5.3. 10 Ağustos 1920 Tarihli Sevr Antlaşması.....	342
5.3.1. Anahatları İle Sevr Antlaşması'nın Hükümleri.....	343
5.3.2. Ermenistan İle İlgili 88-93.Maddeler.....	345
5.3.3. Sevr Antlaşması'nın Azınlık Hakları İle İlgili 140-151.Maddeleri.....	357
5.3.4. Sevr Antlaşması'nın Emval-i Metruke İle İlgili 144.Maddesi.....	361
5.3.5. Sevr Antlaşması'nın Savaş Suçları İle İlgili 226-230.Maddeleri.....	329
5.4. Sevr Antlaşması'nın İmzası'ndan Önce Ermeniler İle İlgili Hükümlerinin Uluslararası Hukuka Aykırı Bir Şekilde Uygulanmaya Başlanması.....	363
5.4.1. Ermenilere Karşı İşlenen Sözde Suçlarla İlgili “Türk” Divan-ı Harpleri veya Divan-ı Harbî Örflerin Kurulması.....	365
5.4.1.1. Beşinci Şube Komisyonu.....	366
5.4.1.2. Tetkîk-i Seyyat veya Mazhar Soruşturma Komisyonu.....	369
5.4.2. Divan-ı Harp Mahkemeleri.....	371
5.4.3. İngiliz Malta Mahkemeleri ve Uluslar arası Hukukun İhlali.....	374
6. Mütareke Döneminde Türk Vatandaşlarına Karşı Gerçekleştirilen Ermeni Suikastleri veya Ermeni Nemesis Operasyonu.....	384
6.1. Suikaste Uğrayan Belli Başlı Kişiler.....	386
6.2. Talat Paşa Suikastı.....	387
6.3. Shahan Natalie.....	396
6.4. Soghoman Tehlirian.....	398
7. Sevr Antlaşması İle İlgili Bir Değerlendirme.....	400
8. Ermenistan Cumhuriyeti'nin İngilizler için Önemini Kaybetmesi ve Ermenistan Cumhuriyeti'nin SSCB'ye İlhakı.....	405
9. İngiltere'nin Türkiye'ye Yönelik Politikasının Değişmesi.....	410
10. Lozan Barış Antlaşmasında Ermeniler.....	413

SONUÇ.....	416
KAYNAKÇA.....	421
EKLER.....	453
ÖZGEÇMİŞ.....	463

KISALTMALAR

ABD: Amerika Birleşik Devletleri

ADM: Admiralty

age: Adı geçen eser

agm: Adı geçen makale

agt: Adı geçen tez

Bkz.: Bakınız

BL : British Library

BOA: Başbakanlık Osmanlı Arşivi

C: Cilt

Cmd: Command

çev.: Çeviren

D.: Domestic

DH.: Dahiliye

D.İ.A: Diyanet İslam Ansiklopedisi

DNI: Department of Naval Intelligence

E.: East

Ed.: Editör

EMST: Ermeni Meselesinin Siyasî Tarihçesi

ERAREN: Ermeni Araştırmaları Enstitüsü

F: Folio

FO: Foreign Office

H.M.S.O.: Her/His Majesty's Stationary Office

HMS: Her/His Majesty's Service

HR. MÜ.: Hariciye Mütareke

HR. SYS.: Hariciye Siyasî

IB: Intelligence Branch

Ibid: Aynı yerde

ID: Intelligence Department

IOR: India Office Library and Records

İ.DH: İrade Dâhiliye

İRA: İrlanda Kurtuluş Örgütü

Loc. cit: Aynı yerde

ME: Middle East

MEB: Milli Eğitim Bakanlığı

MID: Military Intelligence Department

MKT: Umur-u Mektubî Kalemî

MO: Military Operations

MI: Military Intelligence

MUI: Muhaberat-ı Umumiye Dairesi

M.V.: Meclis-i Vükela

NID: Naval Intelligence Department

No: Numara

PRO: Public Record Office

RG.: Record Group

s.: Sayfa

SC: Special Collections

SP: The State Papers

TBMM: Türkiye Büyük Millet Meclisi

TİT: Türk İnkılâp Tarihi

TTK: Türk Tarih Kurumu

USNA: United States National Archives

Vol: Volume

WO: War Office

HARİTALAR

Harita 1- Culfa-yı Nahçevan.....	25
Harita 2- 800–1300 Yılları arasında Avrupa'ya Giden Ticaret Yolları ve Sevki Edilen Ürünler.....	51
Harita 3- Osmanlı Devleti'nde Kullanılan Ticaret Yolları.....	60
Harita 4- Yeni Culfa'lı Ermeni Tüccarı'nın Akdeniz'deki Ticarî Ağı ve Yerleşimleri	86
Harita 5- 1501–1739 yılları arasında Hindistan'da Avrupalı Yerleşimleri.....	90
Harita 6- Yeni Culfa'lı Ermeni Tüccarının Hind Okyanusu'ndaki Ticaret Ağı ve Yerleşimleri.....	95
Harita 7- Doğu Hindistan Şirketi'nin 1765 ve 1805 yılında ulaştığı sınırlar.....	112
Harita 8- İngiliz Doğu Hindistan Şirketinin 1837 ve 1857'de ulaştığı sınırlar ..	113
Harita 9- Osmanlı Asyası'nın Yeniden Düzenlenişi.....	258
Harita 10- Sykes-Picot Antlaşması'nın ilk haline göre Osmanlı topraklarının taksimi.....	309
Harita 11- Büyük Ermenistan Haritası.....	336
Harita 12- Sevr Antlaşması'nda İmzalan Binbaşı Lawrance Martin'in hazırladığı harita.....	349

RESİMLER

Resim 1- İpek Yolu.....	21
Resim 2- 16. ve 17. Yüzyıllarda Safevî İran.....	26
Resim 3- 17. ve 18. yüzyıllarda Yeni Julfa-İsfahan.....	27
Resim 4- Muscovy Company'nin Mührü.....	39
Resim 5- MÖ.4000'den MS. 8.yüzyıla Ortadoğu Ticaret Yolları.....	47
Resim 6- 10. ve 15. Yüzyıllarda Irak, İran, Türkistan, Hindistan'dan geçen Ana Ticaret Yolları.....	50
Resim 7- Vasco De Gama'nın Ümit Burnu'nu Keşfinden Sonra Gelişen Alternatif Baharat Yolu.....	52
Resim 8- Kuzey ve Orta Afrika'nın Ana Ticaret Yolları.....	52
Resim 9- Doğu ve Güney Afrika'nın Ana Ticaret Yolları.....	53
Resim 10- İpek Yolu'nun Kara ve Denizde izlediği rota.....	53
Resim 11- İngiliz Doğu Hind Kumpanyası(Şirketi)'nin ve Hindistan'ın ilk Valisi Warren Hastings.....	81
Resim 12- İngiliz Doğu Hindistan Şirketi'nin ve Hindistan'ın idarî merkezi, Kalküta'daki Fort William, 1807.....	81
Resim 13- 16. ve 17. yüzyıllarda Koloni Ticaret Yolları ve Gümüş Akışı.....	82
Resim 14- İngiltere Kralı I. Charles tarafından 1670'de hazırlatılan İngiliz Sömürgeleşme Madalyonu.....	110
Resim 15- İngiliz Doğu Hind Şirketi resmi amblemi.....	110
Resim 16- İngiliz Doğu Hind Şirketi Balya Mührü.....	111
Resim 17- Kalküta'daki İngiliz Doğu Hind Şirketi'nin ve Hindistan'ın idarî merkezi Fort William Kalesi 1828.....	111
Resim 18- Fort William Kalesinin Planı 1844.....	114
Resim 19- San Lazzaro Kilisesi, Venedik.....	136

Resim 20- Rahip Mekhitar.....137

TABLÖLAR

Tablo I- İngiltere'nin Levant'tan İpek İthalatı.....72

Tablo II- Osmanlı Limanlarının Durumu 1907.....72

Giriş

A) Türk-İngiliz İlişkilerinin Başlangıcı ve Gelişmesi

Türkler ile İngilizlerin ilk teması I. Haçlı Seferi sırasında, Haçlıların 1098 yılındaki Antakya kuşatması esnasında gerçekleşti. Haçlıların Antakya kuşatması esnasında İngilizler bir filo göndererek Haçlı seferine katılmışlardı. Uzun süren Antakya kuşatmasında Haçlı Ordusu, bir türlü teslim olmayan Antakya'yı ancak Firuz isimli şehrin savunmasında görevli Ermeni asıllı mühtedi bir komutanın yardımıyla ele geçirebilmişlerdi. Firuz gizlice şehrin kapılarını Haçlı Ordusuna açmış şehri savunan Türk Ordusu büyük bir katliama uğramıştı¹. Böylelikle Türkler, İngilizler ve Ermeniler belki de tarihte ilk kez aynı mekânda bir araya gelmiş oldular.

Türkler ve İngilizlerin ikinci karşılaşması III. Haçlı Seferi sırasında oldu. III. Haçlı Seferi'ne komuta eden İngiltere Kralı Arslan Yürekli Richard(1189–1199)'a karşı savaşan, Selahattin Eyyubi'ye Haçlılara karşı mücadelesinde Türk beyleri de yardım etmişlerdi. Böylece Türkler ve İngilizler bir kez daha savaş alanında karşılaşmış oldular. Kral Richard, bu savaşta sadece Türkler ile karşılaşmakla kalmamış aynı zamanda devrin ana ticaret yollarının geçtiği

¹ Thomas Asbridge, **The First Crusade: A New History**, Oxford, 2004, s.4-50 Işın Demirkent, "Haçlı Seferleri", **D.İ.A.**, Cilt 14, s. 528-529; Cristopher Tyerman, **God's War: A New History of the Crusades**, Allan Lane, 2006, s.50-125; David Nicole, **The First Crusade, 1096-99: Conquest of the Holy Land**, Osprey Publishing, 2003, s. 20-35; Steven Runciman, **A History of The Crusades: Volume 1, The First Crusade and Foundation of The Kingdom of Jerusalem**, Cambridge, 1987, s.231.

Antakya, Halep ve civarı (Kınnesrîn bölgesi) ile Suriye-Ürdün bölgesinin önemini de kavramıştı. İngilizlerin burada elde ettiği bu ön bilgiler 15 ve 16. yüzyıllarda işlerine çok yarayacaktı. İngilizlerin Haçlı Seferlerinde elde ettiği bu bilgiler 16. yüzyıldan itibaren Akdeniz coğrafyasında faaliyete geçtiklerinde Ön Asya'ya gelmelerinde önemli bir etken olmuştur denilebilir. İngilizler 16.yüzyıldaki gelişlerinde bu sefer savaşa değil ticaret yapmaya geleceklerdi.

Büyük bir fiyasko ile biten, III. Haçlı Seferi'nde Türkler ile İngilizlerin ikinci karşılaşmasından sonra Türkler ile İngilizlerin üçüncü karşılaşması 1396 yılında Niğbolu Savaşı sırasında yine Osmanlı Devleti'ne karşı gerçekleştirilen bir Haçlı Seferi sırasında oldu. Yani Türkler ve İngilizlerin teması yine bir savaş alanında gerçekleşti. Ancak bu karşılaşmadan sonra uzun zaman boyunca neredeyse 16. yüzyıla kadar bir Türk-İngiliz temasından bahsetmek mümkün olmayacaktır.

Kıta Avrupası'ndaki devletler ile Türkiye'nin ilişkilerinin başlamasına nispetle Türk-İngiliz siyasî ilişkilerinin başlamasındaki gecikmenin başlıca etkeni coğrafi uzaklıktır. İngiltere ile Türkiye'nin birbirine uzak olması Türk-İngiliz ilişkilerinin başlamasını geciktirmiştir. Bundan başka İngiltere 14. ve 15. yüzyıllarda hatta 16. yüzyılda bile küçük bir devlettir. Bu sebeple henüz denizler ötesi büyük emelleri takip etmekten uzak bulunuyordu. Ayrıca Fransa ile giriştiği Yüzyıl Savaşları, sosyo-ekonomik geriliği İngiltere'yi 16. yüzyılın ortalarına kadar kendi adasına hapsedmiştir.

Türk-İngiliz ilişkilerinin başlamasına giden süreci tetikleyen gelişmelerin başında 16. yüzyılda İngiltere'nin hızla gelişmeye başlaması, nüfusun giderek artması, halkın yiyecek ve diğer mamullere olan ihtiyacının adadan karşılanamaması İngiliz tüccarlarını adanın dışında ticaret yapmaya yöneltmiştir.

Bundan başka Britanya Adası'na mal getiren Venedik, Ceneviz ve Hollanda tüccarlarının tekelinden kurtulmak isteyen İngiliz tüccarları söz konusu ülke tüccarlarının getirdiği mallarının kaynağına yani Doğu'ya yönelmişlerdir.

Bu yöneliş İngiliz tüccarlarının Akdeniz'e girmesine sebep olmuş başta tek tek gelen İngiliz gemilerinin sayısı 16. yüzyıl boyunca giderek artmıştır. 16. yüzyılda Osmanlı Devleti'nin Akdeniz'de ve dünyada bir süper güç olarak varlığı, İngiliz'lerin bu devleti dikkate almaksızın Akdeniz'de ve Ortadoğu'da herhangi bir faaliyette bulunamayacaklarını anlamaları ve İngilizlerin Osmanlı Devleti'ni baypas etme girişimlerinin akamete uğraması, Türk-İngiliz ilişkilerinin başlamasında önemli bir etken olmuştur.

İngilizler başta Müslüman Türkler ile iş yapmayı tercih etmemişlerdir. Özellikle Ege coğrafyasında yaşayan Rum tüccarlarıyla ve yer yer daha önce tanıdıkları Venedik ve Ceneviz tüccarları aracılığıyla Türkler ile dolaylı olarak iş yapmaya başlamışlardır.

Ancak Venedik ve Cenevizlilerin aldığı yüksek komisyonlar, Rumların aracı ve komisyoncuların ikircikli davranışları İngilizleri Türkler ile doğrudan temas etmeye yöneltmiştir. Bu gayret, Osmanlı Devleti ile iyi bir kapitülasyon antlaşması yapmış olan Fransa'nın tepkisine yol açmıştır. Fransızlar eski rakipleri olan İngilizlerin kendilerinden habersiz Türklerle temas etmelerini istememişler ve bu ilişkileri sabote etmek için ellerinden geleni yapmışlardır.

İngilizler, rakip tüccarların her türlü girişimine rağmen İstanbul'daki gerek Yahudi, gerekse bir kısım güvenilir Rum iş ortaklarını kullanarak önce Osmanlı Sarayı'ndaki belirli yöneticilere sonra vezirlerle daha sonra sadrazamla hatta en sonunda Sultan III. Murat ile görüşmeyi başarmışlardır.

1579 Yılında resmî olarak başlayan Türk-İngiliz ilişkileri, gelişen bazı siyasî olayların etkisiyle daha çok ticarî yönde hızla gelişmiştir. İstanbul'daki Osmanlı sarayındaki görüşmeleri neticesinde istediklerine ulaşmayı başaran İngilizler 1580 yılında İngiliz tüccarı ve elçisi William Harborne vasıtasıyla bir imtiyaz elde etmeyi başarmışlar ve Akdeniz'de kendi bayraklarıyla ticaret yapma hakkını kazanmışlardır.

Osmanlı Devleti'nin 1578–1590 yılları arasında İran'a karşı, 1593–1606 yılları arasında da Avusturya'ya karşı girdiği savaşlarda çok ihtiyaç duyduğu barut, tüfek gibi harp araç gereçleri ve bunların imali için gerekli olan hammadde, özellikle de kalay, kırık çanlar, çelik, güherçile gibi malzemeler İngilizler tarafından tedarik edilmiştir². Osmanlıların bu dönemde takip ettiği kapitülasyon politikasının iki önemli amacı şuydu: Birincisi, yabancı devletlere bahşettiği tek taraflı kapitülasyonların sonucu olarak ihraç ve ithal mallarından gümrük vergisi almak suretiyle hazineye gelir sağlamak. İkincisi, kendi çıkar ve politikalarına yardımcı olacak batılı merkantalist devletlerden istifade etmek ve onları birbirine karşı kullanmaktı³.

İngiliz tüccarları, Sultan III. Murad'tan (1574–1595) Mayıs 1580 tarihinde serbest ticaret için bir ahidname aldıktan sonra, İngiltere Kraliçesi Elizabeth'e (1553–1603) başvurarak 1581'de “The Levant Company” veya “Turkey Company” kurmayı başarmışlardı. İngiliz tüccarları, İngiltere kral ve kraliçelerinin desteği ve bu kumpanya aracılığıyla Doğu Akdeniz bölgesindeki

² Vernon J. Parry, “Osmanlı İmparatorluğu, 1566–1617”, **Tarih İncelemeleri Dergisi**, IV, çev. Necmi Ülker, Ege Üniversitesi Basımevi, İzmir 1988, s.171-172.

³ Halil İnalcık, **The Ottoman Empire, The Clasical Age 1300-1600**, Praeger Publishers, New York 1973, s.133-139; Akdes Nimet Kurat, **Türk-İngiliz Münasebetlerinin Başlangıcı ve Gelişmesi(1553-1610)**, TTK, Ankara 1953, s.41; N. Ülker, **a.g.e.**, s. 265.

ticarî faaliyetlerini 1825 yılına kadar sürdürmeye muvaffak oldular⁴. İlk kapitülasyonların bahşedilmesinden sonra da III. Murad ile Kraliçe Elizabeth arasındaki yazışmalar devam etmiştir. III. Mehmed (1595-1603) döneminde önceki antlaşmaların teyit edilmesinin yanı sıra, 1601 yılında bazı yeni hükümleri ihtiva eden yeni bir kapitülasyon fermanı verilmiştir. Bu kapitülasyon ile birlikte, İngiliz tüccarının Osmanlı ülkesindeki hakları köklü bir şekilde düzenlenmiştir. Ayrıca bu kapitülasyon, İngiltere ile Osmanlı Devleti arasındaki siyasî ve ekonomik ilişkileri düzenleyen ve bu ilişkilerin temelini teşkil eden bir vesika halini almıştır. 1601 Kapitülasyonu sayesinde İngilizler, Osmanlı devlet adamlarının nazarında ticarî ve siyasî işler konusunda Fransızlar kadar hatta daha da güvenilir bir millet olarak kabul edilmişlerdir⁵.

Bu kapitülasyonlar, 1675 yılına kadar her padişah döneminde yenilenmiş ve gerekli durumlarda yeni maddeler eklenmiştir. 1675 ahidnamesi ise Osmanlıların İngilizlere verdiği kapitülasyonların sonuncusu olup bu tarihten sonra gelen padişahlar tarafından da onaylanmıştır⁶. Daha sonraki dönemlerde her iki ülke arasında yapılan 1809 Kal'a-yı Sultaniye ve 1838 Balta Limanı antlaşmalarıyla karşılıklı görüşmelere dayalı antlaşma yapma dönemi başladığı söylenmektedir⁷. Ancak 19.yüzyıldan itibaren Türk-İngiliz ilişkilerinde tek taraflı İngiliz dayatması ile yapılan antlaşmalar dönemi başlamıştır denilse daha uygun olacağı kanaatindeyiz. Çünkü 1838'den itibaren İngiltere ile yapılan antlaşmalarda

⁴ N. Ülker, **a.g.e.**, s.266.

⁵ A. N. Kurat, **a.g.e.**, s.90; N. Ülker, **a.g.e.**, s.266.

⁶ Mübahat S. Kütükoğlu, **Osmanlı-İngiliz Münasebetleri I (1580-1838)**, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yay., Ankara 1974, s.32.

⁷ M. S. Kütükoğlu, **a.g.e.**, s.33.

Osmanlı Devleti'nin iradesi değil İngilizlerin iradesi baskın çıkmış, antlaşmalar İngiltere'nin isteğine göre yapılmıştır. Dolayısıyla görünüşte karşılıklı görüşme olsa bile sonuçları itibariyle 19.yüzyıldan itibaren Türk-İngiliz ilişkilerinde İngiliz baskın diplomatik ilişkiler dönemi olarak ortaya bir tablo çıkmaktadır.

B) Türk-İngiliz Siyasî İlişkilerinin Başlamasının Sebepleri

1579'da Türk-İngiliz ilişkileri resmî olarak başladığı sıralarda, Avrupa'nın İspanya, Portekiz gibi sömürgeci devletleri topraklarına toprak katarken, İngilizlerin Britanya Adaları dışında denizaşırı herhangi bir toprağı yoktu. Dolayısıyla da sömürge yarışında da çok gerilerde bulunuyorlardı.

Kraliçe I. Elizabeth'in(1558–1603) tahta geçişiyle birlikte İngiltere, Doğu'nun zenginliklerinden nasiplenme, genişleme ve denizaşırı toprak edinme politikası takip etmeye başladı. Donanmasının zayıflığı nedeniyle, güney yönünde devrin güçlü İspanya Krallığı ile mücadele etmesi olanaksızdı. Bu durumda İngiltere için ya çok çetin iklim şartlarına ve acımasız koşullara sahip Kuzey Denizi yolunu kullanma ya da Doğu Dünyasında kendisini koruyup kollayacak müttefik bir devlet bulmaktan başka çare kalmıyordu⁸.

Devrin, Müslüman ve Hıristiyanları birbirine düşman ve ayrı gören anlayışına rağmen, sadece siyasi değil aynı zamanda Hıristiyan İngiliz tebaasının

⁸ Jonathan Burton, "Anglo-Ottoman Relations and Image of the Turk in Tamburlaine," **Journal of Medieval and Early Modern Studies**, 30,1 Winter 2000, s.130.

“kâfirler” ile ticarî ve sosyal münasebetler kurmasının önünü açan ve bu münasebetleri başlatan ilk İngiliz Hükümdarı, Kraliçe Elizabeth olmuştur⁹.

Osmanlı hükümdarı Sultan III. Murad ile İngiltere Kraliçesi Elizabeth arasında Türk-İngiliz ilişkilerinin başlamasının karşılıklı iki ülke çıkarları açısından birçok sebepleri vardır.

Öcelikle, 1570’li yılların başına kadar İngiltere, ipek ve baharat ihtiyacını Belçika’daki Anvers pazarından veya Fransa yoluyla Venedikli tüccarlardan sağlıyordu. 1572’de Belçika’nın İspanya Krallığı’nca işgal edilmesi ve İngiliz-Venedik deniz ticaretinin Osmanlı-Venedik Savaşları neticesinde sekteye uğramasıyla İngiltere, en büyük ihraç malı olan yünlü tekstil ürünlerini satabileceği ve yukarıda sözü edilen ürünleri satın alabileceği yeni pazarlar aramak zorunda kaldı. Ayrıca 1580’de İspanya’nın Portekiz Krallığını da ele geçirmesi İngiltere’nin çabalarına ayrıca hız vermesini gerektirmiştir¹⁰.

İkincisi, 1570 yılında Papa V.Pius, Kraliçe Elizabeth’i aforoz etmiş bunun üzerine de Kraliçe, İngiltere’de Protestan mezhebini ve İngiliz kilisesini kurmuştu. Kraliçe’nin aforoz edilmesi ve İngiltere’de Protestan mezhebinin kuruluşu ile İngiltere’ye saldırmak için haklı bir gerekçe arayan İspanya’nın eline önemli bir koz geçmiş oldu. Papalığın teşvikiyle Katolik İspanya, Fransa, Mukaddes Roma-Germen devleti ve bu devletin içinde yer alan Katolik İtalyan devletçiklerini karşısına alan İngiltere’nin güçlü bir müttefike ihtiyacı vardı. Belçika’yı ele geçiren İspanyollar İngiltere’ye yakın bir üs elde etmişlerdi. İspan’yanı Portekiz’i de

⁹ Nabil Matar, **Turks, Moors and Englishmen in the Age of Discovery**, Columbia University Press, New York 1999, s. 19.

¹⁰ Richard Davis, “England and Mediterranean, 1570-1670”, **Essays in the Cambridge University Press**, Cambridge 1961, s.116-138;

istilasından sonra sıra İngiltere'ye gelmişti. İspanyol işgaline karşı Portekiz ve sömürgelerinde süren direnişin İspanya tarafından bastırılış hızı İngiltere'nin ömrünü belirleyecek gibi görünüyordu.

Üçüncü sebep ise, Kraliçe, Hıristiyan din adamlarına göre “kâfir” Osmanlılar ile işbirliği yapmanın getireceği sözümona uzak günahları yakın İspanyol tehdidine de yeğlemektedir¹¹. Böylece global ekonomik çıkarlar ve jeopolitik beklentiler, İngiltere'deki karanlık Avrupa Ortaçağ'ının skolastik inanışlarının önüne geçmiş oldu.

İspanya ve İran eksenli bazı siyasî gelişmeler Osmanlı Devleti'ni İngiltere ile doğrudan ilişkiler kurmaya yöneltmiştir. Esasen Osmanlı Devleti de zaten Avrupa ülkeleri ile doğrudan ticari bağlantılar kurmak niyetindeydi. İkinci olarak, İngiltere'nin silah ve cephane imalî için uygun iklim şartlarına ve yer altı zenginliklerine sahip olması sebebiyle, Osmanlı Devleti'nin çok ihtiyaç duyduğu kaliteli barut, kalay, gülle, çelik, kurşun gibi savaş hammaddelerinin İngiltere'den bolca temin edilebilirdi. Üçüncü bir sebep de İngiltere'nin coğrafî konum olarak Avrupa'nın kuzeyin bulunması ve İngiltere'ye konuşlanacak Osmanlı deniz gücünün İspanya'yı baskı altına almakta kullanılabilecek olması idi. Dördüncü bir sebep ise, Osmanlı Devleti'nin düşmanı Safevî İran ile ilişki içindeki İspanya'nın hem Osmanlı Devleti'nin hem de İngiltere'nin ortak düşmanı olması, Osmanlı Devleti'nin çıkarları açısından İngiltere ile ittifakı son derece makul ve mantıklı kılıyordu¹².

¹¹ N. Matar, *age*, s. 19–20.

¹² J. Burton, *age*, s.131.

Tüm bunlara ek olarak beşinci sebep ise İngiltere'nin Protestan mezhebini seçerek Katoliklerden ayrılması ve ikonoklastik(ikonkırıcı) bir yaklaşıma sahip olması ile Osmanlı Devleti'nin Avrupa'da takip ettiği anti-Katolik politikaya uygun bir vaziyet alması idi.

Kraliçe Elizabeth'in Papalık tarafından aforoz edildiği ve Protestan-Katolik ilişkilerinin gerilimden çatışmaya dönüştüğü sırada 1574 yılında Osmanlı Devleti tahtına çıkan III. Murat, Fransa'ya verilen kapitülasyonları yenilemedi. Osmanlı kanunlarına göre, tahta her yeni hükümdar çıkışında diğer devletlere verilen tüm imtiyazların tekrar tasdiki gerekiyordu. 1574'de tahta çıkan III. Murad, 24 Ağustos 1572'deki Katolik Fransa'nın Protestan Fransız vatandaşlarını yok etmek üzere başlattığı, tarihe St. Bartholomew Günü Katliamı olarak geçen, on binlerce insanın öldüğü ve Rönesans Avrupası'nın bilinen bu ilk "Jenosidi(soykırım)"ni, gerekçe göstererek, Fransa'ya verilen kapitülasyonların yeniden onayını geciktiriyordu. Bu gecikme ve geçen zaman hem İngiltere'nin Osmanlı Devleti nezdindeki girişmelerini cesaretlendirdi hem de Osmanlı Devleti'nin dikkat ve ilgisini İngiltere'ye yöneltmesi sonucunu da doğurdu. Osmanlı Devleti'nin 16. ve 17. yüzyıllarda kendisine karşı birleşene Katolik Avrupa'ya yönelik takip ettiği Protestan ve Kalvinistleri destekleme politikasının temelleri de burada atılmış oldu¹³.

İngiltere'nin Levant(Doğu Akdeniz) ticaretine dâhil olması ve Osmanlı Devleti ile siyasî ve ticarî ilişkilerini geliştirmesi Kıta Avrupası'ndaki belli başlı devletleri endişelendirmekteydi. Fransa ve Venedik, İngiliz malları ve tüccarlarının kâr ve çıkarlarına ortak olmasından hoşlanmazken, İspanya ve Avusturya,

¹³ J. Burton, *age*, 131–132; A. N. Kurat, *age*, s. 7–10 ve 13–31; N. Matar, *age*, s. 21–42.

İngiltere'nin Osmanlı Devleti'nin yanında yer almasından dolayı stratejik açıdan endişeliydiler¹⁴.

Osmanlı-İngiliz resmî münasebetlerinin başladığı tarih aynı zamanda 1578–1590 yılları arasındaki Osmanlı-Safevî Savaşlarının devam ettiği döneme de rast geliyordu. Savaşın uzaması acilen askerî mühimmatın teminini gerekli kılmıştı. Bu mühimmatın sadece üretim ile karşılanması mümkün olamayacağından acilen, gerekli mamul silah ve mühimmatın dışarıdan temini zorunluydu. Osmanlı Devleti'ne silah satışını kesinlikle yasaklayan Papalık sebebiyle Papa'ya bağlı olmayan İngiltere'nin silah ticaretindeki önemi artıyordu. Osmanlı Devleti savaşta en çok çelik, gülle, barut gibi savaş araç-gereçlerine ihtiyaç duymaktaydı ve bunun şimdi en kolay sağlanabileceği yer İngiltere gibi görünüyordu¹⁵.

İngiltere açısından bulunmaz bir fırsat ortaya çıkmıştı. Papalığın Osmanlı Devleti'ne satışını yasakladığı dolayısıyla karaborsa olan bir malı şimdi İngiltere, Osmanlı Devleti için temin edecekti. Bu sadece fiyatları arttıracak bir imkân değildi. Aynı zamanda dünyaya açılmaya çalışan ancak henüz Britanya toprakları dışında hiçbir yere sahip olmayan ve ayrıca İspanyol işgali tehdidinde bulunan güçsüz İngiltere Krallığı için tarihi bir fırsattı. Eğer İngiltere bu fırsatı değerlendirebilirse, İngiliz tüccarı dışarıya açılabilirdi. Bu sayede İngiltere malî olarak güçlenirken kendisini koruması için ihtiyaç duyduğu donanmayı inşa edilebilecekti. Ayrıca İngiltere, Habsburg İspanyası'na karşı devrin süper gücü olan Osmanlı Devleti'nin desteğini sağlayacaktı. İngilizler bu himayenin önemini daha önce, Fransa örneğinde görmüşlerdi. Fransa, Habsburgların Avusturya ve Almanya

¹⁴ **Calender of State Papers, Venetian**, cilt 8, s.93; **Calender of State Papers, Spanish**, London 1896, cilt 2, s.705–706.

¹⁵ J. Burton, *age*, 133–134.

kolundan Şarlken tarafından tehdit edildiğinde Osmanlı Devleti'nin himayesi sayesinde ayakta kalabilmişti. Dolayısıyla Fransa, Avrupa'daki bağımsızlığını Osmanlı himayesine borçluydu¹⁶.

Ancak İngiltere açısından bir iç politika sorunu vardı. İngilizler henüz eğitilmiş entelektüel bir toplum olmadıkları için, hâlâ karanlık Avrupa Ortaçağı'nın skolastik basma kalıp "kâfir Türkler" inanışına sahiptiler. Bu sebeple Kraliçe Elizabeth, ikiyüzlü bir siyaset izlemek zorunda kaldı. Osmanlı Sultanı III. Murad ile yazışmalarında, alttan alan, İslam'a yakın ve anti-Katolik bir görünüş sergilerken, iç politikada, Türk düşmanlığını bir ölçüde desteklemiş, yapılan ticarete Türklere sadece kırık çan ve eski ikon gibi Hıristiyanca şeylerin satıldığı ve bir anlamda Türklerin Hıristiyanlığa yaklaştırıldığı propaganda edilmiştir. Bu sebeple de Osmanlı Devleti'ne ihraç edilen demir, kurşun gibi savaş hammaddesi ticaretine bu dönemde Bells Trade(Çan Ticareti) ve gönderilen ürünlere de Bells Metal(Çan Metalleri) adı verilmiştir. Bununla birlikte İngilizler tüfek, kılıç, top gibi mamulleri de satmaktaydılar¹⁷.

Dolayısıyla, Osmanlı Devleti'nin 1578 yılında batıda Fas'ta Portekiz ile doğuda İran ile giriştiği savaşların sebep olduğu cephane ve mühimmat ihtiyacı böylelikle İngiliz silah sanayinin hızla gelişmesini sağlamıştır.

¹⁶ J. Burton, *age*, 125–130.

¹⁷ J. Burton, *age*, S.133–134; Vernon J. Parry, *A History of The Ottoman Empire to 1730*, Cambridge University Press, New York 1976, s.124; Kraliçe Elizabeth'in uyguladığı ikiyüzlü politikanın psikolojinin yansıtması bakımından bkz. Christopher Marlowe, *Tamburlaine*, Editör, J. W. Harper, Norton Press, New York 1992, ayrıca bkz. Burton, *age*, s.138-151; İlk dönem Türk-İngiliz yazışmaları için bkz. S. A. Skilliter, *William Harborne and the Trade with Turkey 1578-1582: A Documentary Study of the First Anglo-Ottoman Relations*, Oxford University Press, London 1977; Türk-İngiliz Münasebetlerinin İngiliz Edebiyatındaki akisleri için bkz. Hamit Dereli, *Kraliçe Elizabeth Devrinde Türkler ve İngilizler*, Anıl Matbaası, İstanbul 1951.

Portekiz'in 1578'de Vadiüsseyl savaşında Osmanlı Devleti'ne yenilmesinin meydana getirdiği siyasî ve iktisadî istikrarsızlık, 1580'de İspanya'nın Portekiz'i istilasını sonucunu doğurmuştur. 1640 yılına kadar ancak sömürgelerinde varlığını sürdürebilen Portekiz Krallığı ile İngiltere arasında bu dönemde başlayan yardımlaşmada İngilizler, Portekizlilerin yardımıyla Basra Körfezi, İran ve Hindistan'a giden deniz yollarını öğrenmişlerdi.

Türk-İngiliz yardımlaşması sadece silah ticareti ile sınırlı kalmamış, bu münasebetlerin İngiltere açısından askeri ve siyasi faydaları da olmuştur. Türk kroniklerinde Türk-İngiliz ittifakının sadece kâğıtta kaldığı bunun İngiltere açısından müspet bir netice doğurmadığı yazılıdır.

Bununla birlikte, İspanya'ya karşı yapılan Osmanlı-İngiliz ittifakında da Türk kaynaklarında çok net bilgiler bulunmasa da İngiliz kayıtlarında 1588'deki İspanyolların "Yenilmez Armadası"na karşı gönderilen İngiliz donanmasının yanında Akdeniz'den gelen hatırı sayılır miktarda Müslüman "Berberi" savaş gemileri de bulunmaktaydı.

İngiliz kayıtlarında geçen "Berberiyeye" tabiri Osmanlı Devleti'ne ait olan Kuzey Afrika topraklarını yani Osmanlı Garp Ocakları'nı ifade etmek üzere kullanılmıştır. Garp Ocakları, Barbaros Hayreddin Paşa'nın Osmanlı Kaptanpaşalığı'nı(Donanma Amirallliği) üstlendiği 1537 yılından itibaren Osmanlı Devleti'ne bağlı bulunuyordu. Ayrıca 1578'den itibaren Fas da Osmanlı Devleti himayesinde idi. Garp Ocakları, Osmanlı Batı Akdeniz Filosu'nun yerleşik üslerinin bulunduğu, çok sayıda Osmanlı deniz askerinin yani levendlerin yaşadığı bir coğrafya idi. Dolayısıyla bu dönemde Garp Ocakları veya Berberiyeye'den İngiltere'ye gönüllü olarak bir donamanın gitmesi imkânsızdır.

Buradan hareketle Osmanlı Garp Ocakları'ndan müttefik İngiltere'yi korumak üzere bilinç bir şekilde 1588 yılında, İspanyol Yenilmez Armadası'na karşı bir filonun gönderilmiş olması kuvvetle muhtemeldir. İngiliz kayıtlarında gelen gemi sayısı tam net olarak verilmezken 20-30 adet gemiden bahsedilmektedir. İspanyol Yenilmez Armadası'nın gemi sayısı 160, İngiliz gemi sayısı 55 olduğuna göre Garp Ocaklarından gelen 30 gemi hiç de küçümsenmeyecek bir yardımı ifade ediyordu. İttifak 1588'deki bu olaylarda bitmemiştir. 1595 yılında İspanyolların, hayati derecede önemli, ticaret limanlarından ve donanma üslerinden olan Kadiz kuşatmasında İngiliz donanmasının içinde hatırı sayılır miktarda yine bu "Berberi" gemilerinden oluşan bir filonun da yer aldığı bilinmektedir. Anlaşıldığı üzere Osmanlı-İngiliz ittifakı klasik Osmanlı tarihlerinde anlatıldığı gibi pek de kâğıt üzerinde kalmamıştır. Ayrıca Türk limanları İngiliz korsanlarına ve İngiliz limanları da Türk korsan gemilerine açılmış bunun sonucunda Türk-İngiliz korsan gemileri Akdeniz'den Karayip denizlerine, Orta ve Güney Amerika açıklarına kadar bir alanda İspanyol ticaret gemilerinin korkulu rüyası haline gelmişlerdi¹⁸.

Osmanlı Devleti'nin takip ettiği uluslararası askeri strateji gereğince, Osmanlı Devleti çift cepheli bir savaşa girmekten genelde kaçınmıştır. Çünkü askerlik ilmince, çift cepheli savaş zaafıdır. Bu sebeple de Osmanlı Devleti'nin 1578'de Safevî İran ile giriştiği savaşın, 1588'de hâlâ devam ettiğini düşünürsek, Osmanlı Devleti'nin İspanya ve bu devirde İspanya'nın bağlaştığı ve parçası olan Habsburgların Alman-Avusturya koluna karşı açıkça savaş ilan etmeyerek, İngiltere'ye Garp ocakları vesilesi ile yardım etmesi kadar doğru bir taktik olamaz.

¹⁸ N. Matar, *age*, s.20 ve 21-42.

Zaten bu yönde bir adım olarak, Osmanlı Devleti, 1585’de İspanya ile barış antlaşmasını yenilemeyerek askerî bir harekete girişeceğinin de sinyalini vermiştir.

Görüldüğü üzere Kraliçe, İslam tehdidine karşı Hıristiyan birliği düşüncesine katılmayarak, yakın tehdit olan İspanya’ya karşı Türkleri kıymetli bir müttefik olarak görmüş ve yapılan ticareti de tarihi bir fırsat olarak değerlendirmiştir¹⁹.

İngiltere, Osmanlı Devleti’nin yardım ve himayesiyle, büyük devlet olma yolunda ihtiyaç duyduğu zamanı, Osmanlı Devleti ile yaptığı silah ticareti ile gereken parayı ve Osmanlı Devleti’nce bahşedilen imtiyazlarla Doğu dünyasından çok ihtiyaç duyduğu hammaddeleri güven içinde ve ucuz maliyetlerle elde etmiştir.

Lakin İngiltere gibi küçük ve Doğu dünyasından uzak bir devlet için attığı bu büyük adımın sağlam ve uzun süreli olabilmesi, İngiltere’nin söz konusu coğrafyada kendisi ile işbirliği yapacak bir ortak bulmasına bağlı idi. İngilizlerin ticarî ortağı Doğu dünyasında yaşayan Hıristiyan Ermeniler olacaktı. İngilizler ve Ermeniler birbirlerini 11.yüzyıldan bu yana tanıyorlardı. İleride görüleceği üzere İngiltere, 1555 yılında Moskovy Kumpanyası’nın kuruluşundan sonra Osmanlı Devleti’ni baypas etme niyeti ile ilk ticarî teşebbüsünü gerçekleştirip önce Volga sonra da İran’a doğrudan mal satmak istediğinde karşısına Ermeni tüccarları rakip olarak çıkacaktı.

Ermenilere karşı ticarî hiçbir şanslarının olmadığını gören İngilizler, Osmanlı Devleti coğrafyası boyunca Balkanlardan Akdeniz havzasına ve oradan da İran ve Hindistan’a yayılan Ermeni Ticarî Ağı’nın önemini daha o zaman fark etmişlerdi.

¹⁹ Burton, *age*, s.137.

İngilizler Avrupa'da var olmak istiyorlarsa Osmanlı Devleti ile dostluğu devam ettirmelerinin gerektiğini anlamışlardı. Aynı şekilde eğer Doğu dünyasında da var olmak, burada bir hâkimiyet kurmak istiyorlarsa Ermeni Ticarî Ağ'ına bağlanmaları gerektiğini de anlamışlardı. 1588'de İspanyol Yenilmez Armadası'nın işgalinden Osmanlı Devleti'nin himayesi ile kurtulan ve yükselişe geçen İngiltere, şimdi bir yüz yıl boyunca 1688'e kadar Ermeni Ticarî Ağ'ını kontrolü altına almaya çalışarak dünya ticarî ve siyasî hâkimiyetinde öne çıkmaya çalışacaktı.

Bu amacına ulaşmasındaki en önemli değişken Türk-İngiliz ilişkilerinin göreceli olarak iyi bir şekilde devam ettirilmesi idi. Çünkü İngiltere'nin gelişme ve yayılma stratejisi ticarete dayanıyordu. Osmanlı Devleti ile ilişkilerin bozulması, ancak barış halinde gerçekleştirilebilecek ticaretin de son bulması dolayısıyla da İngiltere'nin menfaatlerinin zarar görmesi demektir. Aynı zamanda Ermeni Ticarî Ağ'ının tüm batı çıkışları da Osmanlı Devleti'nin Akdeniz limanlarıydı. Dolayısıyla İngiltere'nin Ermeni Ticarî Ağ'ını kullanması için Osmanlı Devleti ile hiçbir şekilde ilişkilerini bozmaması, doğrudan bir savaşa girişmemesi gerekiyordu.

İngiltere'nin Doğu politikasını böylece iki etken şekillendirecekti, Ermeni Ticarî Ağ'ına hâkim olarak Doğu'ya nüfuz etme ve hâkimiyet kurma, Ermeni Ticarî Ağ'ını güven içinde kullanmak için de Osmanlı Devleti ile arayı bozmama. İngiltere'nin bu politikalarının bir sonucu olarak, İngiltere'nin Osmanlı Devleti ile bir iki küçük istisna dışında, I.Dünya Savaşı'na kadar doğrudan hiçbir savaşı olmamıştır.

Diğer taraftan Osmanlı Devleti ile ilişkilerin önemi ve Osmanlı Devleti ile asla savaş alanında karşı karşıya gelmeme politikası İngiltere'nin "bیلardo stratejisi" ismini verebileceğimiz bir başka taktik geliştirmesine de yol açmıştır. Bir

İngiliz oyunu Bilardo ve Bilardo Stratejisi'ne göre, İngilizler doğrudan hedeflerine dolaylı olarak vuruş yapmayı tercih etmişlerdir. Böylece hedef, vuruş veya darbenin kimden geldiğini anlamazken hem maksat hâsıl olmakta eğer amaca ulaşılamasa bile hedef ile aralarında bir sorun çıkmamaktaydı.

İngilizler 17.yüzyılın sonu 18.yüzyıldan itibaren Osmanlı Devleti'ne karşı takip ettikleri siyasetlerinde bu politikayı hep kullanmışlardı. Görünüşte dost devlet İngiltere, gerektiğinde Osmanlı Devleti'ne karşı Rusya, Avusturya, Fransa, İtalya'yı kullanacak, zamanı geldiğinde de Osmanlı Devleti'nin oluşturan unsurları kullanmaya başlayacaktı. Ancak Osmanlı Devleti'nin oluşturan unsurlardan özellikle Ermeniler, İngiliz menfaatlerine tüm diğer unsurlardan daha fazla hizmet edecek ancak herkesten fazla tabir yerinde ise "ihanete" uğrayacaklardı.

Bu açılardan İngilizlerin Doğu politikalarında ve Türk-İngiliz ilişkilerinde Ermeniler, kilit rol oynamışlardır.

I. BÖLÜM

TÜRK-İNGİLİZ İLİŞKİLERİNDE ERMENİ FAKTÖRÜNÜN ORTAYA ÇIKIŞI (16.YÜZYILDAN 19. YÜZYILA)

1. ERMENİLERİN YAŞADIĞI YERLER VE ERMENİ TİCARET AĞININ OLUŞUMU

Ermeniler, Ermeni tarihçilerine göre, tarihlerinin başlangıcı Milattan evvele kadar geriye giden eski bir millettir¹. Ermeniler, esas olarak, eski çağlardan itibaren kuzeyde Karadeniz ve Gürcistan, güneyde Güney Azerbaycan, Elcezire, Suriye, batıda Anadolu, doğuda İran ve Hazar Denizi arasında kalan etrafına göre “dağ adası” sayılabilecek yüksek dağlık alanda, Doğu Karadeniz kıyıları, Gürcistan, Armenia(Van Gölü, Batum arası) memleketleri, Ani, Erzurum, Pasinler, Malazgirt, Gence, Dovin, Nahçıvan, Dübeyl, Tiflis, Tebriz gibi şehirlerin bulunduğu bir coğrafyada yaşamışlardır.²

Ermeniler, Ermenice adı verilen Hind-Avrupa dil grubuna mensup, genel kabule göre Farsça, Zend ve Rumca'nın karışımından ortaya çıkmış bir dil konuşurlar. Bu dilde, Asrî, İbranî, İranî, Med, Gürcü, Mingrel, Lâz, Urartu, Nairi, İskit, Grek, Arap, Türk, Moğol, Kürt, Latin, Rus dillerinden kelimeler vardır.

¹ Bu konudaki Ermeni tarihçilerin iddiaları için bkz. Esat Uras, **Tarihte Ermeniler ve Ermeni Meselesi**, Ankara 1950, s.22-42.

² Mehmet Saray, **Ermenistan ve Türk-Ermeni İlişkileri**, İstanbul Üniversitesi Yay., İstanbul 2003, s.1-3 ve 4; Ali Sevim, **Genel Çizgileri İle Selçuklu-Ermeni İlişkileri**, TTK, Ankara 2002, s.1; E. Uras, **age**, s.16-21;

Ancak Hıristiyanlıktan önce yazı kullanmadıkları için söz konusu devirler ile ilgili, ortada tarihleri ve dillerinin kaynağına dair iddialardan başka net bir bilgi yoktur³.

MS.5. yüzyılın hemen başlarında Ermeni alfabesinin kullanılmaya başlanması ile birlikte hem Hıristiyanlık Ermeniler arasında hızla yayılmış hem de Ermeni dili ve kültürü gelişmiştir⁴.

Ermeniler, Pers İmparatorluğu'nun büyüdüğü ve geliştiği MÖ.8.yüzyıldan itibaren genellikle büyük devletlerin kontrolünde bazı kısa aralıklarla da bağımsız devletler kurarak 4–5. yüzyıllara kadar yoğunlukla, yukarıda Ermenistan olarak tarif edilen yerlerde yaşamlarını sürdürmüşlerdir. Perslerden başka, Büyük İskender, Roma, Doğu Roma, Selçuklular, Osmanlılar ve Safevîler, Ermenistan denilen bölgelerin tarih içinde belli başlı hâkimleri olmuşlardır⁵.

Ermenilerin yaşadıkları bölgelerin büyük göç yolları üzerinde olması ve tarih boyunca doğudan batıya ve batıdan doğuya yapılan fetih hareketlerinin geçiş güzergâhında yaşamaları bu milletin zaman zaman başka yerlere taşınması sonucunu da beraberinde getirmiştir. Bu yer değişikliklerinin bir kısmı ticaret ve zanaat amaçlı istemli göçler olduğu gibi bir kısmı da bölgeye hâkim olan güçlerin gördüğü gereklilik üzerine zorunlu olmuştur.

V. yüzyılda Ermenilerin Hıristiyanlığı kabulü Sasanileri kızdırmış ve Ermenileri tekrar ateşperestliğe döndürmek için on binlerce Ermeni'yi başta İran içlerine sonraları ise Suriye ve Arabistan'a sürmüşlerdir. Daha sonraları da Doğu Roma ile mezhep farklılıkları, savaşlara sebep olmuş, Ermenilerin Romalılar tarafından katledilmesi ve zorunlu olarak göçürülmeleri sonucunu doğurmuştur.

³ E. Uras, **age**, s.110.

⁴ E. Uras, **age**, s.110–111; M. Saray, **age**, 6–7.

⁵ A. Sevim, **age**, s.4–34; E. Uras, **age**, s. 43–88.

Sasanîler, Ermenileri, iç ve doğu İran, Suriye ve Arabistan'a göçürürken, Romalılar da Ermenileri, çeşitli dönemlerde, Bulgaristan, Makedonya, Trakya, Teselya'ya sürmüşlerdir. 13. yüzyıldaki Moğol istilasında ise, Moğollar Ermenileri, Kazan, Astrahan taraflarına sürdü. Bundan sonra Ermenilerden de Macaristan, Romanya, Transilvanya, Lehistan ve Hindistan'a gidenler oldu⁶.

12. yüzyılda Ermenilerin bir kısmı, Gürcistan bir kısmı İstanbul bir kısmı da Kilikya bölgelerine göç ettiler. 13. yüzyılda Orta-Asya'dan İtalyan şehirlerine kadar yayılan Ermeni tüccar aileleri ortaya çıktı. 15–16. yüzyıllara gelindiğinde bu sürgünlerin bir neticesi olarak, Suriye, Astrahan, Bulgaristan, Doğu İran, Afganistan ve Hindistan'da da Ermeni nüfusu oluşmuştu⁷.

Ermeniler yaşadıkları yüksek ve dağlık coğrafyanın da etkisiyle daha çok zanaat, hayvancılık ve ticaretle uğraşmışlardır. Yaşadıkları yerlerin özellikle İpek ve Baharat Yolları başta olmak üzere büyük ticaret yolları üzerinde bulunması Ermenileri tüccar bir millet yapmış zamanla İpek ve Baharat ticaretinde hatırı sayılır tüccarlar arasına girmişlerdir.

Ermeniler Ortadoğu'da Erivan, Culfa-yı Nahçevan, Erzurum, Van, Kars ve civarı, Sivas, Antakya ve Halep gibi İpek ve Baharat yolunun geçtiği şehirlerde temerküz etmiş olarak yaşıyorlardı. Ermenilerin ticaretle uğraşması, uzak yerlere sürülmüş olan akrabaları ile de bağlarının devam etmesine vesile olmuştur. Sürgünler zaman içinde esasen Ermeni milletinin zararından çok yararına olmuştur denebilir. Çünkü, Hindistan'dan başlayan ticaret yollarının neredeyse hemen her merhalesinde, Afganistan, İran, Suriye, Astrahan, Trakya, Bulgaristan, Ermeniler yaşıyordu ve Ermeni tüccarı gittiği bu beldelerde kendine hemen bir Ermeni asıllı

⁶ Mehmet Ersan, **Selçuklar Zamanında Anadolu'da Ermeniler**, TTK, Ankara 2007, s.1–10; E. Uras, **age**, s.635–637.

⁷ Razmik Panossian, **The Armenians: From Kings and Priests to Merchants and Commissars**, Columbia University Press, 2006, s.61–63

ticari partner bulmakta gecikmiyor, bu vesile ile diğer milletlerin tüccarına karşı önemli bir avantaj elde etmiş oluyorlardı⁸.

Ermenilerin, zaman içinde ana ticaret yolları güzergâhına yerleşmeleri veya yerleştirilmeleri ve genellikle zanaat ve ticaretle uğraşmaları bu yolların uğradığı şehirlerde Ermeni ticarî varlığının ortaya çıkmasına sebep oldu.

Diğer taraftan Ermenilerin, Osmanlı öncesi dönemde, özellikle Sasani-Roma idaresinde, tehcir, katliam, dinî baskı gibi zorlama ve dışlamalara maruz kalması Ermeni kimliğini yaşadığı topluma göre “ötekileş”irdi. Sosyolojik olarak Ermeni “ötekileşmesi”, Ermenilerin gettolaşması ve kendi içlerine dönük, dışa kapalı bir toplum haline gelmeleri sonucunu da beraberinde getirdi. Bilhassa Ermeni toplumuna yönelik söz konusu devletlerin uyguladığı dinî baskılar, Ermeni kimliğinin Ermeni kilisesi etrafında şekillendirdi.

Ermenilerin ticaret yolları üzerinde yaşamaları, ticaret ve zanaat ile uğraşmaları, sosyolojik olarak “ötekileştirilmeleri”, bir Ermeni koloni kültürünü ortaya çıkarttığı gibi Ermeni tüccarlarının gittiği yerlerde yine Ermeni tüccarlarını aramaları ve onlarla iş yapmalarına yol açtı. Bu şekilde zaman içinde ortaya Ermeni Ticaret Ağı çıktı.

Ermeni Ticaret Ağı'nın gelişip büyümesinde ise özellikle Osmanlı Devleti'nin büyük katkıları olmuştur. Osmanlı Devleti içinde güven ve huzur içinde yaşayan kimlik veya dinlerinden dolayı herhangi bir zorlamaya maruz bırakılmayan ve ayrıca askerlikten muaf olan ve askerî bir bütçe zorunluluğu olmayan Ermeniler, Osmanlı Devleti sınırları boyunca etkinlik alanlarını genişlettiler. Hatta sadece Osmanlı Devleti değil aynı zamanda genellikle Doğu

⁸ Vahé Baladouni ve Margaret Makepeace, **Armenian Merchants of the Seventeenth and Early Eighteenth Centuries: English East India Company Sources**, Diane Publishing, 1998, s.XIII-XXXV; Mesrovb Jacob Seth, **Armenians in India: From Earliest Times to The Present Day: Work of Original Research**, Asian Educational Services, 1992, s. 1-3.

toplumlarının Safevî İran, Hindistan gibi Müslüman ve Türklerin yaşadığı yerlerde de serbestçe ticaret yapan Ermeni tüccarının etkinliği böylelikle Osmanlı Balkanlarından Hindistan'a, Osmanlı Kuzey Afrika ve Mısır'ından İç Asya ve Karadeniz'in kuzeyine kadar genişledi. İleride görüleceği üzere Ermeni tüccarlarına sözkonusu topraklarda geniş ayrıcalıklar ve hareket serbestisi verilecekti.

Ermeniler, 15, 16 ve 17. yüzyıllara gelindiğinde Ortadoğu'da özellikle ana ticaret yolları olan İpek ve Baharat yollarının geçiş güzergâhı üzerindeki şehirlerde ve bunları çevreleyen bir coğrafyada dağınık olarak yaşıyorlardı. Ermeni tüccarı, Batıda Antakya, Suriye'de Halep, Mısır'da İskenderiye'den, Doğu'da İran'da İsfahan, Tebriz, Hürmüz'e ve daha da Doğu'da Hindistan ve Afganistan'a kadar geniş bir coğrafyada etkin olarak faaliyet göstermekteydi⁹.

1 Eylül 1499'da bir mektup kaleme alan Venedikli tüccar ve casus, Hieronimo di Santo Stefano, İran'ın limanı olan Hürmüz'de kendisine Ermeni tüccarının yardım ettiğini ancak ticaret yolları, satılan mallar konusunda bu Ermeni'nin diğer Ermeniler kadar ketum olduğunu kendisine bilgi vermediği söylemekte ve Ermeni'nin Türkçe, Hindçe, Arapça bildiğini ifade etmektedir¹⁰. Görüldüğü üzere, Ermeni Ticaret Ağı, Ortadoğu-Hindistan coğrafyasında çoktan örülmüştü ve etkin bir şekilde faaliyet göstermekteydi. Ayrıca Ermeniler bu ağın dışı kapalılığı konusunda da sonderece ketumlardı.

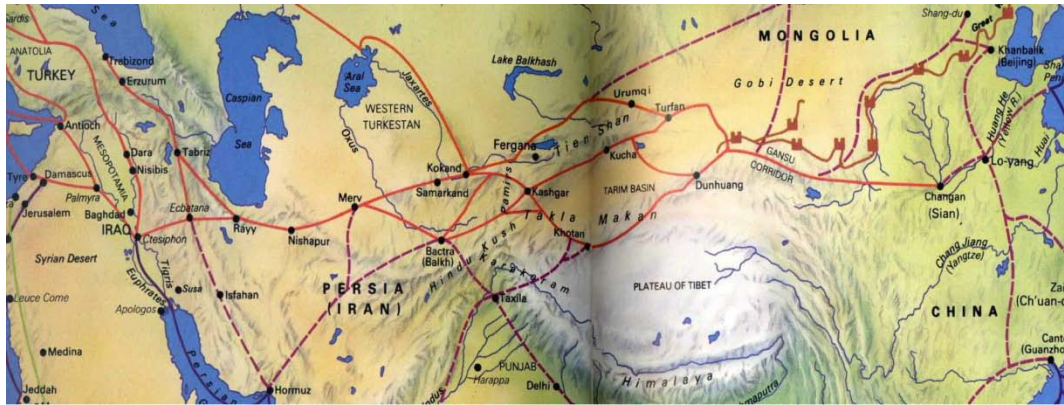
Ortadoğu-Hindistan coğrafyasında ticaret yapmak isteyen herhangi bir Hıristiyan güç için Ermeniler göz önünde tutulması gereken bir partnerdi. Rum ve

⁹ Bkz. Seth, *age*, s.1-92, 201-267.

¹⁰ R.H Major, *India in the Fifteenth Century, (Being a collection of Narratives of Voyages to India, in the century preceeding the Portuguese discovery of the Cape of Good Hope from Latin, Persian, Russian and Italian Sources)*, Hakluyt Society: Asian Educational Services, London 1857, IV.kitap, s. 9.

Yahudilerin daha güçlü olduğu Doğu Akdeniz’de diğerlerine oranla biraz daha geride de olsa, Suriye, Basra Körfezi ve Hind sahillerinde ticaret yapan Fransız, İngiliz, İspanyol, Rus, İskoç, İsveç ve Felemenk tüccarlarının hemen hepsi Ermeni tüccarını tanıyor ve söz konusu Ermeni ticaret ağından faydalanıyordu. Bu durum, 16.yüzyılda Avrupa’da sömürgeciliğin başlaması ile birlikte, Suriye’den doğuya doğru özellikle İran ve ötesinde Ermeni tüccarını söz sahibi konuma getirmişti¹¹.

İngilizler Ortadoğu’ya gelip İran’a yerleşmeye başladıklarında Ermeni Ticarî Ağını ve etkinliğini fark ettiler. İngilizlerin coğrafi olarak bu uzak denizlerde ticaret yapmaları ve varlık göstermeleri için kalıcı üsler lazımdı. İngilizlerin söz konusu coğrafyada kalıcılığında sadece ticarî faaliyet göstermekten değil, bu coğrafyada yerli ticarî ortaklar bulmalarından geçiyordu. Yani İngilizler eğer İran ve Hindistan’da kalıcı olmak, İran ve ötesine hakim olmak istiyorlarsa Ermeni Ticaret Ağını kendi çıkarlarına kullanmaları gerekiyordu.

Resim 1- İpek Yolu¹²

¹¹ Baladouni ve Makepeace, *age*, s.21–22.

¹² **The Silk Road Project:**

<http://www.silkroadproject.org/Education/TheSilkRoad/SilkRoadMaps/tabid/177/Default.aspx>

Ermenilerin İpek ve Baharat yolu üzerinde oturmaları, onların sadece ticaret ile uğraşmalarına vesile olmamış aynı zamanda Güney Azerbaycan ve Batı İran'da yerleşik Ermenilerin ipek imalatı ve ipekli dokuma zanaatında da mahir bir millet olmasının yolunu açmıştı.

Ermenilerin bu ticari başarılarını fark eden İran Şahı I. Abbas(1587–1629), bu milletin İran'ın ticarî ve ekonomik kalkınmasında büyük bir rol oynayabileceğini öngörmüştü. Bunun için Şah, 1604 yılında, Osmanlı Devleti ile yaptığı 1590 antlaşmasını ihlal edip, Osmanlı Devleti topraklarına tecavüz etmek suretiyle sınırı aştı ve Kafkasya'da Ermenilerin yaşadığı yerlere bir sefer düzenledi. Bu sefer neticesinde Şah, özellikle çok önemli bir ipek üretim merkezi olan Culfa-yı Nahçevan'da yaşayan yaklaşık olarak 24.000 Ermeni'yi, zorla İran'a göçürdü. Şah I. Abbas, İran göçürdüğü Ermenilerin tüccar olan veya ticaretten anlayan kısmını yeni kurduğu başkent olan İsfahan'a yerleştirdi. Köylü ve zanaatkâr olan geriye kalan nüfus Gilan ve Mazenderan gibi İran İpek üretiminin önemli merkezlerine yerleştirildiler. Şah, Culfa'dan getirdiği Ermenileri, İsfahan'da bu Ermeniler için kurduğu ve getirildikleri Culfa şehrine nispetle, Yeni Culfa adı verilen bir mahalleye yerleştirdi. Bundan sonra Yeni Culfa, zaman içinde Ermeni Ticaret Ağı sayesinde İran'ın dünyaya açılan kapısı ve önemli bir ticaret merkezi haline gelmiştir. Ermeniler için ise Ermenilerin batıya açılan kapısı ve Ermeni Ticaret Ağının dünyadaki merkezi Yeni Culfa olmuştur.. Aynı zamanda Yeni Culfa, Ermeni ticareti kadar kültürü, sosyo-ekonomisi üzerinde de önemli etkileri yapacak bir merkez haline gelecekti. İngiliz tüccarı ile de burada ittifak edecek olan Ermeniler, Avrupa tüccarı ve

özellikle de İngiliz tüccarı ile olan münasebetleri ile ticaret yollarının mesafesini İngilizler ile temaslarından sonra Uzakdoğu'ya kadar taşıyacakları¹³.

Bu olay esasen Osmanlı tarihi açısından da önemli bir dönüm noktası olacaktı. Osmanlı-Safevi savaşlarının önemli sebeplerinden birisi ipek üretilen alanların kontrolü idi. Özellikle Kuzey ve Güney Azerbaycan'da üretilen kaliteli ipek ve bu ipeğin üretildiği alanların kontrolü meselesi iki devlet arasında uzun süren bir rekabete sebep olmuştu. 1590 yılındaki Nasuh Paşa antlaşması ile ipek alanları Osmanlı topraklarında kalmış ise de Safeviler, söz konusu topraklara saldırıdan vazgeçmemişlerdi.

Diğer taraftan İngilizler, ileride görüleceği üzere, 16.yüzyılın ortalarından bu yana Osmanlı Devleti'ni kuzey yolunu kullanarak baypas etmeye ve İran ile doğrudan bağlantı kurmaya bunun için de Ermeniler ile ortaklıklar tesisine çalışıyorlardı. Yine ileri de görüleceği üzere Osmanlılar bu faaliyetlerden haberdar olarak bir yanda Moskova'ya Kırım üzerinden başlattıkları akınlar diğer yandan da Safevi İran nezdinde başlattıkları diplomatik ve yer yer askeri teşebbüsler ile bu İngiliz planının önüne geçeceklerdi. Ancak İngilizler vazgeçmeyecek 1601 yılında Safevi İran ile İran ipeğinin Basra Körfezi üzerinden deniz yolu ile Avrupa'ya götürülmesi konusunda bir antlaşma imzalayacaklardı. Ancak bu antlaşma imzalandığında yoğun ipek üretimi yapılan bölgeler Osmanlı Devleti kontrolünde bulunuyordu. Bu sebeple de Safevilerin kendi ipek üretim alanlarını canlandırarak ustalara, ticaret konusunda az deneyime sahip göçebe Safevilere ticareti öğretecek uzamanlara ihtiyaçları vardı. Tabii ki, bu ustalar ve uzmanlar Ermenilerden başkası olmayacaktı.

¹³ R. W. Ferrier, "The Armenians and The East India Company in Persia in the Seventeenth and Early Eighteenth Centuries", **Economic History Review**, sayı 26, 1973, s.38-62; Baladouni ve Makepeace, **age**, s.20-21; E. Uras, **age**, s.636.

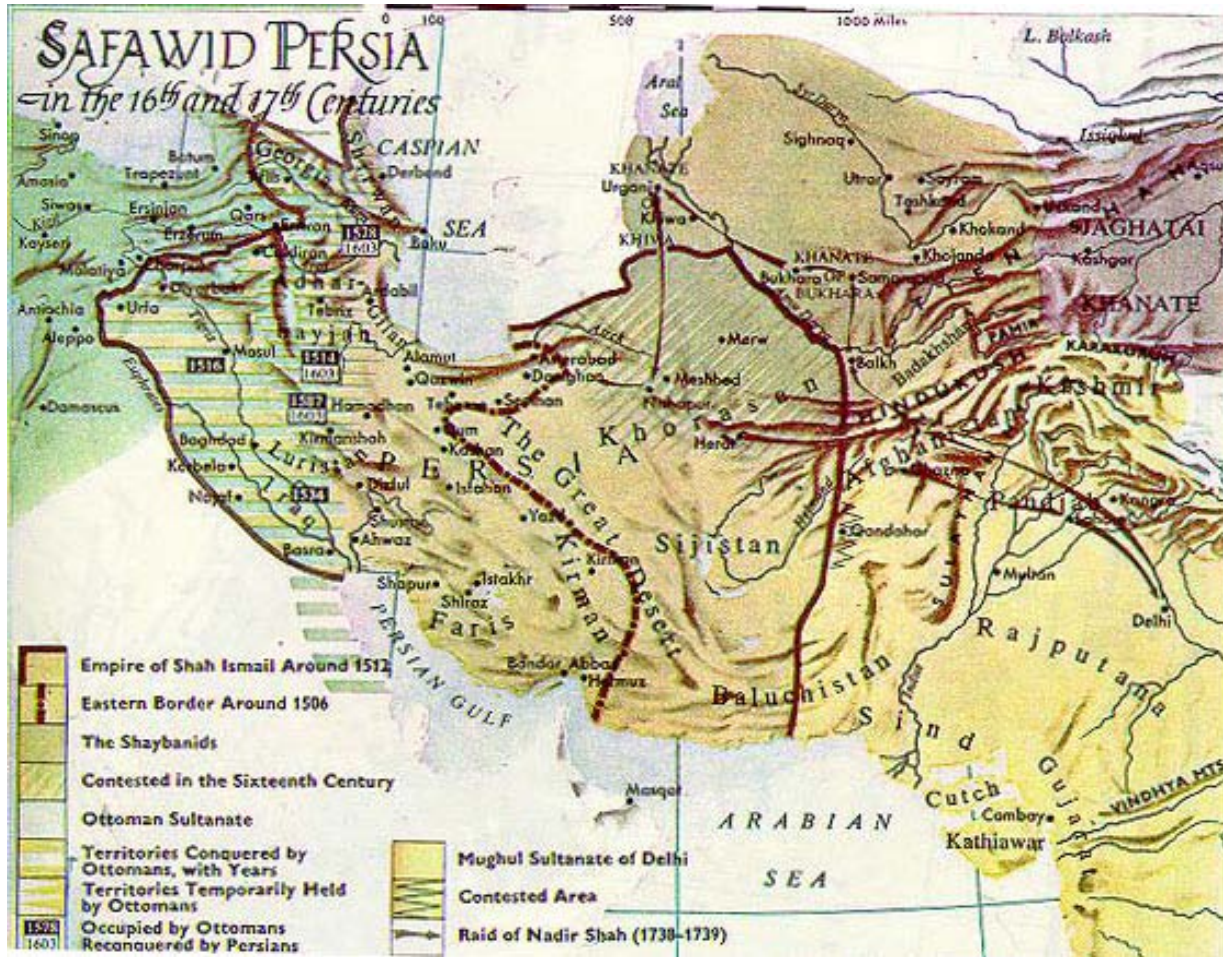
İran ve İngililere'nin daha ileride ayrıca anlatılacak olan bu gayretlerini ve 1601 tarihli İngiliz-Safevi antlaşmasını göz önünde bulundurursak Şah'ın Ermenileri İran'a göçürmesinin bir sürpriz olmadığı ve sadece Safevilerin yüksek ticarî öngörülerini ile gerçekleşmeyeceği anlaşılacaktır.

Ayrıca 1601 yılından sonra özellikle Kraliçe Elizabeth'in de ölümünü müteakip Osmanlı-İngiliz ilişkileri soğuk bir döneme girerken İngiliz-İran ilişkilerinde yakınlaşma dönemi başlayacaktı. İngilizler bu ticarî yakınlığı daha da öteye götürüp, İran'ı modern silah, savaş malzemeleri ve harp sanatı bakımından da Osmanlı Devleti'ne karşı destekleyeceklerdi. Böylece de İngilizlerin Osmanlı Devleti'ni ekonomik olarak zayıflatma, geriletme ve Osmanlılardan boşalan yeri doldurma politikaları da böylelikle başlamış olacaktı. İngilizler bu konuda çok başarılı bir politika uygulayarak I.Dünya Savaşı'na kadar geçecek dönemde bir iki küçük istisna hariç, Osmanlı Devleti ile hiçbir zaman bir savaş alanında karşılaşmayacaklar bunun yerine başka unsurları Osmanlı Devleti'ne karşı kullanarak amaçlarına adım adım ilerleyeceklerdi. İngilizlerin bu politikasına dolaylı siyaset ve bir İngiliz oyunu olan "bیلardo stratejisi" adını verebiliriz.

Harita 1- Culfa-yı Nahçevan¹⁴

¹⁴ Birleşmiş Milletler Web sitesi:
<http://www.un.org/Depts/Cartographic/map/profile/azerbaij.pdf>

Resim 2-16. ve 17. Yüzyıllarda Safevi İnan¹⁵

¹⁵ California State University, San Bernardino Web sitesi: <http://dcr.csusb.edu/dny/timurid.jpg>.

The Armenian Community of New Joufla at Isfahan

Resim 3-17.ve 18. Yüzyıllarda Yeni Julfa-İsfahan¹⁶

1601 yılında imzalanan İngiliz-Safevi antlaşması ve bundan sonra İngilizlerin İran'daki tüm ticarî operasyonlarında aracı olarak Ermenileri

¹⁶ www.armeniapedia.org/index.php?title=Isfahan

kullanmaları ile gelişen İngiliz-Ermeni ticarî ortaklığının neticesinde, Ermeniler, İngiliz mallarının Ortadoğu'daki distribütörü konumuna geldiler. Hatta 1677 yılında Doğu Hint Kumpanyası'ndan İsfahan'ı ziyaret eden bir İngiliz görevlisi, İsfahan pazarında, bu tarihlerde Londra'da haftalık olarak kurulan en büyük Pazar olan Blacwell Hall'dan bile çok daha fazla sayıda yüksek kaliteli İngiliz yünlü ve ipekli kumaşının bulunduğunu bildirmektedir¹⁷.

Ermenilerin İran'daki bu ekonomik başarıları ve İran'ın giderek zenginleşmesi, 1722 yılında İran'ın Afganlar tarafından işgal edilmesine kadar sürmüştür. Afgan işgali büyük bir yıkıma sebep olduğu gibi, her ne kadar Ermeniler bu tarihten sonra da İran yaşamaya devam etmişlerse de, önde gelen Ermeni tüccarı, başta Hindistan ve Rusya olmak üzere Avrupa'nın çeşitli yerlerine göçmek zorunda kalmışlardır¹⁸.

Ermenilerin zorunlu göçleri bunlarla da kalmamış, 1778'de Ruslar, daha önceki zamanlarda Kırım'a göç etmiş olan Ermenileri ve burada yaşayan Rumları Rusya'nın daha iç kısımlarına göçürmüşlerdi. 1827-1828 Osmanlı-Rus savaşında, Ruslara büyük yardımlarda bulunan Ermeniler, Erzurum Episkoposu Karabet'in önderliğinde, Erzurum, Kars ve Bayezit'ten 90.000 kişi ile birlikte Rus sınırını geçerek Rusya'ya sığınmışlardır. Ruslar da bunları, planlı bir şekilde, Alexandropol(Gümrü) ve Gürcistan gibi Türkiye'ye karşı tampon bölgelere yerleştirmişlerdir¹⁹.

¹⁷ John Fryer, **A New Account of East India and Persia, being Nine Years' Travels, 1672–1681**, Londra 1909–1915, cilt II, s. 249–250(3 Cilt)

¹⁸ Baladouni ve Makepeace, **age**, s.21.

¹⁹ Ali Arslan, **Kutsal Ermeni Papalığı, Eçmiyazin Kilisesi'nde Stratejik Savaşları**, Truva Yay, İstanbul 2005, s.40–41; Kemal Beydilli, "1828–1829 Osmanlı Rus Savaşında Doğu Anadolu'dan Rusya'ya Göçürülen Ermeniler", **Belgeler Dergisi**, XIII, sayı:17, TTK Ankara 1988, s.407; E. Uras, **age**, 636–637.

Ermenilerin bu şekilde ve birçok nedenden geniş bir coğrafyaya dağılmaları ortaya geniş bir Ermeni Ticaret Ağı çıkarmıştı. İngilizlerin bu ağa 1601 yılından itibaren dâhil olması ve zamanla bu ağı kontrol altına almaları İngilizler açısından bir dönüm noktası oldu. Böylece İngilizlerin siyasî ve askeri güçleri Ermenilerin Balkanlardan Hindistan'a kadar yayılan geniş Ticaret Ağı ile birleşecek Ermenilerin rehberliğinde İngiliz emperyalizmi Ortadoğu'dan Uzakdoğu'ya kadar yayılacaktı. Ermenilerin küçük ancak ticarî anlamda etkili kolonileri zamanla birer İngiliz üssüne dönüşecek İngiliz emperyalizminin adeta yerel acentaları olacaktı.

Ermeniler, İngilizler ile ittifaktan başta büyük kârlar elde edecek ancak sonunda İngilizlerin yardımcısı konumuna gerileyeceklerdi. Taki 1828'de Rusların Ermenileri, Osmanlılara karşı tampon olarak kullanmasına kadar. 19.yüzyılın başlarındaki bir dizi gelişme ve en nihayetinde Rusların Ermenileri Osmanlı Devleti'ne karşı tampon olarak kullanması ile birlikte de Ermenilerin sadece ticarî partner oldukları günler bitip, büyük devletlerin siyasî aygıtı oldukları dönem başlayacaktı.

1.1. Ermeni Kimliğinin Korunmasında Ermeni Kilisesinin Rolü

IV. yüzyılda Hıristiyanlığı kabul eden Ermeniler, 451 tarihindeki Kadıköy(Chalcedoine) Konsülü'nün kararlarını tanımayarak kendi kiliselerini kurmak üzere faaliyete geçmişlerdir. V. Asırda kurulan Eçmiyadzın Katagikosluğu'nun kabul ettiği inanca göre, "Hz. İsa, Tanrının tek oğlu olarak buraya inmiş ve Ermeni Kilisesi'ni kurmuştu". Ermeniler kiliselerinin Hz.İsa tarafından kurulduğunu kabul ederek en eski olduklarını ortaya koymak istemişlerdi.

13.yüzyıldaki Moğol istilasına kadar Ermenilerin tek ruhanî merkezi Eçmiyadzin idi. Moğol istilasından sonra Ermeniler ile birlikte Katagikosluk, Anadolu içlerine taşınarak, Van-Ahtamar ve Adana-Sis Katagikoslukları kurulmuştur. 1441'de Eçmiyadzin'in tekrar kurulmasına rağmen Sis ve Ahtamar varlığını sürdürmüştür. Böylece 15.yüzyıldan itibaren üç ayrı Ermeni Katagikosluğu varlığını sürdürmüştür. 16. yüzyıldan itibaren Eçmiyadzin Katagikosluğu, Revan, Kars, Beyazıt, Erzurum havalisi ile İstanbul Ermenilerinin ruhani idaresini, Ahtamar, Van ve çevresindeki Ermenilerinin ve Sis Katagikosluğu da Adana, Kozan, Maraş, Zeytun, Urfa, Rumkale, Birecik, Nizip, Antep, Gürün, Darende, Divriği, Malatya, Behisni, Antakya, Halep ve Lazkiye'deki Ermenilerin ruhani idaresini üstelenmiştir. Ancak Fatihin İstanbul'u fethinden sonra kurulan İstanbul Patrikliğinin Osmanlılar tarafından Ermeni Milleti adına muhatap kabul edilmesi, İstanbul Patrikliği'nin Eçmiyadzin bağlı olması ve Eçmiyadzin'in en eski merkez olması gibi nedenlerle Eçmiyadzin Katagikosluğu, Ermeni milleti için en etkili ruhani merkez olması statüsünü günümüze kadar devam ettirmiştir²⁰.

Ermeni kilisesinin Gregor veya Krikor isimli bir papaz tarafından kurulduğuna inanılmaktadır. Bu sebeple de Ermeni Kilisesine Gregoryen Ermeni Kilisesi adı verilmiştir. Eçmiyadzin'de bir kilise kuran Gregor ile Kafkaslarda hızla yayılan Gregoryen inancı, kısa sürede millî bir kimlik kazanmaya ve bir etnik kimliğe dönüşmeye başlamıştır. Bu etnik kimlik bundan sonra özellikle Romalı ve Sasanilerden gördükleri eziyet ve baskılar neticesinde Ermenilerin kendilerini "öteki" hissetmelerinde büyük etki gösterecektir²¹.

²⁰A. Arslan, **age**, s. 11-12.

²¹ A. Küçük, **age**, s.127-130 ve 275-280.

Bu “ötekileşme” ile Ermeniler gittikleri yerlerde sadece diğer dinlerden değil diğer Hıristiyanlardan da başka, ayrı ve farklı yaşamak isteyecekler böylece Ermeni Kilisesi, Ermenilerin günlük yaşantısında da gittikleri yerlerde de ayırıcı ve bağlayıcı bir nitelik kazanacaktır.

Sonuç olarak, Ermeni Ticaret Ağı ile birlikte Ermeni Kilisesi de bu ağ boyunca Ermenilerin gittiği, nüfusunun yayıldığı her yana yayılacak, ticaret ile zenginleşen Ermenilerin millî kimliği Ermeni Kilisesi sayesinde korunabilecektir. Dolayısıyla da 17. ve 18. yüzyıldan itibaren bu ayırıcı farkı gözleyen sömürgeci güçler, Ermeni kilisesinin kontrol altına almadan Ermeni milletini yönetemeyeceklerini görecektir, Ermeni Kilisesi’ni kontrol yönünde birbirleri ile yarışacaklardır.

1828 yılında Rusların Eçmiyadzın Kilisesi’ni kontrol altına almaları ile bu rekabet özellikle de İngiltere ve Rusya arasında şiddetlenecektir²².

2. İNGİLİZLER İLE ERMENİLERİN İLK TEMASI

İngilizler ile Ermenilerin ilk teması muhtemelen 1095 yılında I. Haçlı Sefer’inde gerçekleşmiştir. I. Haçlı Seferi’ne katılan bir donanma göndererek iştirak eden İngilizler, Antakya ve civarında ilk kez Ermeniler ile karşılaşmış olmalıdır. Bundan sonra III. Haçlı Seferi’nde başı çeken İngilizlerin bu seferde de Ermeniler ile karşılaşmış olmaları kuvvetle muhtemeldir.

²² A. Arslan, *age*, s.11.

Ancak İngilizler ile Ermenilerin temasına dair ilk resmi belge, Kilikya Ermeni Kralı Simbat'ın İngiltere Kralı I. Edward'a gönderdiği özel elçiler ile ilgili bir belgedir. 5 Ekim 1298 tarihini taşıyan belgede Ermeni Kralı Simbat, “Hıristiyan düşmanlarına karşı yürüttüğü savaş”ı için, Kral I. Edward'dan “nazikçe tüm cömertliği ve civanmertliği ile kendisine yardım etmesini” istemekteydi²³.

Daha sonra da Ermeni Kralı Simbat, İngiltere Krallarından “kâfirlere karşı yürüttükleri kutsal savaşlarına destek” isteyen benzer dilek ve isteklerini havi mektuplar ile durumlarını haber verir²⁴.

Son Kilikya Ermeni Kralı VI. Leon'un tahtını kaybettikten sonra, 1382-1385 yılları arasında İngiltere ve Fransa krallarının yardımını istemek için sonuçsuz Londra ve Paris ziyaretleri bilinmektedir²⁵.

Buna karşın coğrafi olarak Ermenilerin yaşadıkları yerlere çok uzak olan ve 13 ve 14. yüzyıllarda henüz bölgesel bir güç olmaktan öteye gidemeyen İngiltere'nin bu sıralarda Ermenilere herhangi bir yardımda bulunması mümkün değildi. Bununla birlikte eğer İngilizler ve Ermeniler daha önce karşılaşmış olsalardı, Ermenilerin yukarıdaki samimi mektupları da yazması veya yardım istemeleri mümkün olmayacaktı. Ayrıca Ermeni Kilikya Krallığı zaten coğrafi olarak İngilizlerin donanma ve ordu sevk ettikleri Antakya ve Suriye coğrafyasında olduğundan daha önce ifade edilen I. Ve III. Haçlı Seferleri sırasında İngilizler ve Ermenilerin temas kurup tanıştıklarına hükmedebiliriz.

²³ King Simbat to Edward I, King of England, Letter, October 5, 1298, **Public Record Office(PRO)/Special Collections(SC), 7/7/16**.

²⁴ King Simbat to Edward I, King of England, Letter, April 7, 1300, **PRO,SC,7/6/7**; King Simbat to Edward III, King of England, Letter, July 9, 1343, **SC, 7/13/6**.

²⁵ M. Ergan, **age**, s.230–231.

Söz konusu belgelerden de anlaşılacağı üzere iki millet birbirini uzun zamandır tanımaktaydı. Ancak İngilizler ile Ermenilerin arasındaki ilişkinin temasın ötesine geçip birlikte çalışmaya ve ortaklığa dönüşmesi için 16. yüzyıla kadar beklemek gerekir.

İngilizler ile Ermenilerin ortaklığı ancak Avrupalı güçlerin dünyaya yayılmaya başladığı, Batı da yeni topraklar keşfetme kadar önemli olan Doğu'ya alternatif yollardan ulaşma gayretlerinin hız kazandığı Sömürgecilik Çağı'nda 16.yüzyılda gerçekleşebildi.

İngiltere, 16. yüzyılın ortalarından veya Kraliçe Elizabeth tahta geçtiği günden itibaren Doğu dünyası ile ticaretin alternatif yollarını aramaya başlamıştı.

İngiltere'nin büyümesi için Venedik ve Felemenk tüccarının sultanından kurtulması, dünya pazarlarından hammaddesini kendisinin alması ve bu pazarlarda malını kendisinin satması gerekiyordu. Bundan başka güneyde İspanyol tehdidi gün geçtikçe büyüyor, Avrupa Katolik İspanya bayrağı altında birleşiyor buna karşın İngiltere yalnızlaşıyor ve dışlanıyordu. İngiltere her geçen gün siyasi ve ekonomik olarak kuşatılıyorlardı.

Bu kuşatmayı yarmak için İngilizler, Doğu ile Fransızlar, Felemenkler, Latinler gibi aracısız temas kurmanın gerekliliğini gördüler. Baharat ve ipek başta olmak üzere kıymetli hammaddeler Osmanlı Devleti üzerinden ancak İran ve Hindistan'dan temin edilerek Avrupa'ya gelmekteydi. Yine Avrupa emtiası Osmanlı Devleti ve Osmanlı Devleti üzerinden İran, Hindistan ve Doğu dünyasına ulaştırılmaktaydı. Bu mallar üzerindeki kârlılık ancak alışverişin doğrudan üretici-tüketici arasında olması ile arttırılabilirdi. Bu ve buna benzer sebeplerle İngilizler Doğu Dünyası ile doğrudan temas kurmaya ve Doğu'nun efsanevî zenginliklerinden aracısız istifadeye karar verdiler.

Ancak bu hedefler 16.yüzyılın ortalarındaki küçük İngiltere açısından hemen ulaşılabilecek gibi değildi. İngilizler Kraliçe Elizabeth'in tahta geçtiği 1553'den itibaren 16. yüzyılın sonuna kadar Doğu Dünyası ile doğrudan temas için birbirini destekleyen üç adım attılar, bir başka açıdan da üç yolu denediler.

Birincisi, Kuzey Denizi, Baltık Körfezi yoluyla Rus topraklarına ve dolayısıyla Moskova'ya ulaşarak Ruslar ile temasa geçme, tarihî Kürk yolu ticaretine dâhil olma. Sonra da Moskova'dan Kafkasya yolu ile İran'a ulaşma.

İkincisi, “gurur ve cüzdan” arasında cüzdanlarını seçerek kadim düşmanları Fransızlara boyun eğerek Fransa ve Latin bayrağı altında Akdeniz ve Levant limanlarına ulaşma. Bu amacı destekler bir şekilde, Kuzey Denizi, Baltık Körfezi yoluyla Polonya'ya ulaşarak buradan Doğu Avrupa ve Balkanlara uzanan ticaret yollarından pay kapma, Fransa, İspanya ve Latinlere fark ettirmeden İstanbul ile doğrudan bağlantıya geçme.

Üçüncüsü, İran ve İstanbul'dan sonra ipek ve baharatın asıl kaynaklarına yönelerek Hindistan ve Uzakdoğu ile bağlantı kurma.

İngilizler yabancı oldukları her üç yolda da ulaşabildikleri hedeflerde bölgeyi ve yerel şartları iyi bilen, yerli ticarî ortaklar aradılar. Rusya coğrafyasında da, Osmanlı Devleti coğrafyasında da, İran'da da karşılına Ermeni tüccarı ve Ermeni Ticaret Ağı çıktı.

İngilizlerin ilgilendikleri, bu Ön ve Güney Asya topraklarının genel olarak Müslümanlarca meskûn bulunması, Ermenilerin ise Hıristiyan olması, Ermenileri İngilizler için vazgeçilmez bir ortak haline getirmiştir.

İngilizler ile Ermenilerin ilk teması ve bu ilişkinin gelişimini üç safhaya ayırabiliriz.

1- Moskova Kumpanyası ile ilk ticarî münasebetlerin kurulması dönemi

- 2- Levant Kumpanyası ile birlikte Osmanlı-İngiliz ticarî ilişkilerinin başlaması ile birlikte çalışma dönemi
- 3- Doğu Hind Kumpanyası'nın kurulması ile İngiliz-Ermeni ortaklık dönemi

2.1. İNGİLİZ MOSKOVA KUMPANYASI (ŞİRKETİ) (THE MUSCOVY COMPANY):

İngilizler, ilk olarak etraflarında giderek daralan kuşatmayı yarmak için siyasal açıdan en tehlikesiz yol olan kuzey yolunu seçtiler. İngilizlerin bu yolculuktaki yegâne gayeleri Hindistan'a ve Doğu'nun zenginliklerine açılan alternatif bir yol bulmaktı.

İngilizler, 1553'te efsanevî Cathay'a²⁶ yani ipeğe ve Baharat Yolu'na ulaşmak için İspanyol ve Portekiz tehlikesinden uzak bir yol bulma ümidi ile Kuzey Denizi'nden Baltık Denizi'ne doğru üç gemi ile yelken açtılar. Bunlardan sadece Richard Chancellor komutasındaki bir gemi Baltık Denizi'ndeki Dvina nehri ağzına ulaşabildi. Kısa süre içinde İngilizler, bu bölgede faaliyet gösteren Ruslar ile temas kurdular. Rus Çarı Korkunç İvan tarafından çok sıcak bir şekilde karşılanan İngiliz misyonu Rusların arayıp da bulamadıkları bir fırsatı ayaklarına kadar getirmişti²⁷.

Çünkü Rusya bu sıralarda, Rusya'yı Avrupa'dan ayrı tutmak isteyen üç güçlü ülke tarafından izole edilmişti. Bunlar, İsveç Krallığı, Polonya Krallığı ve Livonyalı Kılıç Kardeşliği Tarikatı Devleti idi. İvan'ın ülkesini bu büyük güçlere karşı koruması için gereken silah, araç-gereci Avrupa'dan temin etmesi gerekiyordu. Bunun için gereken paranın temini için de elindeki malları Avrupa pazarlarına ulaştırması ve satması lazımdı. Ayrıca Rusya'nın tüm bunları

²⁶ **Cathay:** Kuzey Çin'in ortaçağ Avrupası'ndaki adıdır. Bizdeki Khitay'ın batı dillerindeki ismidir. 16.yüzyıl Avrupası'nda, 10.yüzyılda Moğolistan'ın güneydoğusundan çıkarak Kuzey Çin'i ele geçiren Khitaylara nispetle Kuzey Çin için Cathay tabiri kullanılmaktaydı.

²⁷ A. Lobanov-Rostovsky, "Anglo-Russian Relations through the Centuries", **Russian Review**, Vol. 7, No. 2 (Spring, 1948), s.41.

gerçekleştirebilmesi ve gelişip büyüebilmesi için denize adım atması gerekliydi²⁸.

İngiltere'nin yeni yollar arayışı sonucunda Rusya'ya ulaşması Rusya'nın bu emellerine de hizmet edebileceğinden gelen İngilizler, Korkunç İvan tarafından aranıp da bulunamayan bir fırsatın habercileri olarak karşılandılar.

İngiltere ile Rusya arasındaki ticaret esasen kazara başlamış oldu. Çünkü İngilizler Hindistan ve Doğu dünyasına açılan yeni bir kapı ararlarken Ruslar ile karşılaşmışlardı. Yani İngilizlerin Rusya ile ticaret başlatmak gibi bir niyetleri yoktu ve ayıca da Ruslardan da habersizdiler. İngilizlerin Kuzey Denizi'ne gönderdiği üç gemiden geriye kalan son geminin komutanı olan Richard Chancellor'un Ruslarla gerçekleştirdiği temas da bu açıdan kasti değildir. Bu temasın neticesinde Chancellor, Rus Çarı Korkunç İvan tarafından 2 Şubat 1553 tarihli çok genel bir ticaret müsaadesi ile İngiltere'ye döndü²⁹.

Rusların sıcak karşılaması İngiltere açısından da Doğu'ya giden alternatif yol arayışında önemli bir fırsattı. Rusya üzerinden hemen İç Asya ve ötesine giden yollarda faaliyet göstermeye odaklandılar.

İvan, İngilizlerin sadece Moskova Kumpanyası'nı kurmasına müsaade etmekle kalmamış, kendi büyükelçisi Nepea'yı da Kraliçe Elizabeth nezdinde görevlendirmişti. Çünkü Rusya sadece ticarî bir ortaklık değil aynı zaman da stratejik bir ittifak da arıyordu.

²⁸ **Ibid.**

²⁹ T. S. Willian, "Trade between England and Russia in the Second Half of the Sixteenth Century", **The English Historical Review**, Volume 63, No. 248, July 1948, s. 308–309.

2.1.1 İngiliz Moskova Kumpanyası'nın (The Muscovy Company)

Kuruluşu:

Richard Chancellor'un İngiltere'ye dönüşünden bir yıl sonra 1555 yılında Rusya Kumpanyası veya Moskova Kumpanyası kuruldu. Rusya İngiltere'ye bir ticaret monopolü vererek, İngiliz tüccarını, Rusya'nın kuzey, kuzeybatı ve kuzeydoğusunda bulunan diğer bölgelerle yapacağı ticaretinde gümrük vergisinden muaf tutmayı taahhüt etti³⁰. Moskova Kumpanyası, Korkunç IV. İvan tarafından yaptırılan Kremlin Sarayı yakınlarındaki Eski İngiliz Bahçesi'nde kapatıldığı 1917 yılına kadar varlığını sürdürmüştür.

Moskova Kumpanyası'nın Rusya'dan aldığı ve sattığı ana mallar şunlardı: Rusya'dan, balmumu, donyağı, halatlar, keten, bez parçaları, petrol, katran ve kürk gibi İngiliz donanmasının gelişimi için gerekli hammadde tarzı ürünler alınıyordu. Silah yapımında kullanılan bazı maddeler, çeşitli silahlar barut, güller askeri mühimmat Rusya'ya satılan malların başında gelmekteydi. Bunlardan başka da yine Rusya ve Rusya üzerinden civar pazarlara İngiliz dokumalı ürünleri satılmaktaydı³¹.

Moskova Kumpanyası 1566'da yeni bir monopol daha koparmayı başararak Rusya üzerinden İran ve Hazar Denizi kıyılarında ticaret yapmaya yetkili yegâne şirket olarak kabul edildi. Böylece ilk İran ham ipeği ve yine aynı yıl ilk Hazar petrolü Londra'ya ulaştı³².

³⁰ A. N. Kurat, *age*, s.9–10; M. Kütükoğlu, *age*, s.9–10; T.S. Willian, *age*, s. 309

³¹ T. S. Willian, *age*, s. 309–320.

³² T. S. Willian, *age*, s. 310–311.

IV. İvan, Bir süre sonra kendisi ve ülkesinin İngilizler tarafından İran ve İç Asya'ya ulaşmak için bir atlama taşı olarak kullanıldığını fark etti. 16.yüzyılın sonlarına doğru IV. İvan, İngiliz tüccarlarına ve siyasî faaliyetlerine, bir takım kısıtlamalar getirdi. Buna göre, İngiliz tüccarları, Rus tüccarlarının ve Rusya'nın aracılığı olmaksızın Rusya üzerinden Rusya ötesine, Kafkasya'ya ve diğer yerlere kendi başına ticaret yapamayacaklardı³³.

Resim 4-Muscovy Company'nin Mührü³⁴

2.1.2. Anthony Jenkinson ve Seyahatleri:

Richard Chancellor'ın kuzey yolunu takip ederek Rusya'ya ulaştığı sıralarda, bir İngiliz tüccarı ve maceracısı olan Anthony Jenkinson da eski ticaret

³³ A. Lobanov-Rostovsky, *age*, s.41–42; T.S. Willian, *age*, s.315–320.

³⁴http://www.britishmuseum.org/explore/highlights/highlight_objects/pe_mla/s/seal-die_of_the_muscovy_compan.aspx

yollarını takip ederek Akdeniz üzerinden Osmanlı Devleti'ne vasıl olmuştu. Kanunî Sultan Süleyman'ın İran seferi sırasında kışladığı Haleb'e giderek, padişaha genişçe bir şekilde İngiltere'yi anlatıp, çok dil dökerek 1553'te bir serbest ticaret yapma müsaadesini(safe-conduct) havi bir imtiyaz(trading licence) almağa muvaffak oldu³⁵.

Bu ticaret müsaadesi, Jenkinson ve mümessiline ait olsa da diğer İngiliz tüccarının da bundan bir şekilde faydalandığı düşünülebilir.

Jenkinson ülkesine döndükten sonra, elde ettiği bu başarı neticesinde İngiltere'de ünlenerek Londra ticaret çevrelerinde önemli makamlara getirildi. Fakat Jenkinson, o sıralarda İngiltere için yeni bir kazanç kapısı olarak görülen Moskova ve İran'ya yönelmiştir.

Jenkinson, 1557'de Kraliçe Elizabeth'in temsilcisi olarak Moskova Kumpanyası adına ilk seferini, İç Asya'ya gerçekleştirdi. Bu seferinde, Buhara'ya kadar giden Jenkinson, burada Hindli tüccarlar ile ilk temasını gerçekleştirdi. Buradan bir iş çıkmayacağını görerek Moskova'ya döndü. Moskova dönüşünde uğradığı Astarhan'da İngiliz mallarını Suriye'den getiren Ermeni tüccarları ile karşılaştı. Ermeni tüccarları ile başa çıkamayacağını görerek Moskova'ya döndü. Böylece İngilizler ve Ermeniler ticarî alanda ilk kez karşılaşmış oldular³⁶.

Jenkinson, bundan sonra 1562 yılında Kraliçe Elizabeth'in Şah'a yazdığı özel bir mektup ile İran'a gitti. Amaç, Osmanlı Devleti'nin etrafından dolaşarak hem doğrudan İran ile bir ticaret yolu açmak hem de Şah'ın Hindistan'daki nüfuz alanlarında da faaliyet göstermekti. İngiltere böylece, İran ile doğrudan bağlantı kurarak Osmanlı Devleti'ni baypas etmiş ve İran'da ham ipek ticaretine ve ipek

³⁵ Hamit Dereli, *age*, s. 40; A. N. Kurat, *age*, s.10–11; M. Kütükoğlu, *age*, s.9–10.

³⁶ Reader Bullard, **Britain and the Middle East from the Earliest Times to 1950**, Hutchinson's University Library, 1951, s.18; M. Kütükoğlu, *age*, s. 10.

yoluna, İran vasıtasıyla da Hindistan'a ulaşarak Hindistan'da da baharat ticaretine ve yoluna doğrudan ulaşmış olacaktı³⁷.

İngiltere'nin teklifi aslında İran için cazipti. Çünkü bu sıralarda İran'ın Avrupa ile ticareti sadece Osmanlı Devleti üzerinden yapılmaktaydı. İngiltere ise bu ticareti kuzeye kaydırmayı teklif ediyordu. Eski düşman Osmanlı Devleti'ne karşı İran'ın arzu edeceği bu teklif ile Jenkinson ve heyeti başta Şah Tahmasp tarafından kabul edilmişlerse de Osmanlı Devleti ile barış içinde yaşamayı, İngiltere'den elde edeceği meçhul kârlara yeğleyen Şah tarafından geri çevrildiler. İngilizlerin geri çevrilmesinin nedeni özellikle, Kanunî'nin İran'a sığınan oğlu Beyazıd meselesinin halli amacıyla İran'a gelen Osmanlı elçilik heyetinin diplomatik baskılarıdır. Jenkinson'un anlatımına göre Osmanlı elçilik heyeti Jenkinson'un niyetini öğrenmiş bu sebeple de Şah korkuya kapılarak Jenkinson ve yanındakileri sınır dışı etmiştir³⁸. Osmanlılar, İngilizlerin bu faaliyetlerinden artık haberdar olmuşlardı. İran şahının İngilizler ile ticaret yapmaması hususunda sıkıca tembihleyen Osmanlı heyeti sonrasında İstanbul'a döndü.

Bu başarısızlığa rağmen İngilizler, vazgeçmediler ve sonunda İran ile 1565'te anlaşmaya vardılar. İran'daki İngiliz ticareti oldukça hızlı bir şekilde gelişmeye başladı. İngilizler, İran ve İran vasıtasıyla Hindistan'dan, ipek, baharat, halı gibi ticarî emtia başta olmak üzere, İngiliz donanmasının gelişiminde büyük katkı sağlayacak türlü halat ve en önemlisi petrol almaya başladılar. Petrol, İngilizlerin gemilerinde kullandıkları katrandan çok daha dayanıklı ve

³⁷ **Russia At The Close of the Sixteenth Century, comprising, (The Treatise "Of The Russe Commonwealth" and The Travels of Sir Jerome Horsey, Knt.),** Editör: Edward A. Bond, The Hakluyt Society, London 1866, s. 4-5.

³⁸ H. Dereli, *age*, s.44-46; M. Kütükoğlu, *age*, s.10; **Russia At the close of ...**, s.5.

kullanılıyordu. Katran yerine petrol kullanan İngilizler kısa sürede Avrupa'nın en sağlam ve dayanıklı donanmalarından birine sahip oldular³⁹.

Böylece, Hindistan'dan başlayarak, İran, Hazar, Astarhan, Moskova, Baltık Denizi yolu ile İngiltere'ye giden yeni bir ticaret yolu açılmış oldu.

İran ve İran'ın nüfuz sahibi olduğu bir kısım Hindistan toprakları, Kafkasya, Rusya ve Osmanlı Devleti topraklarında faaliyet gösteren Ermeni tüccarları İngilizlerin dikkatini çekmişti. Bu hususa İngiltere Kraliçesi Elizabeth'in özel görevlisi olarak Rusya, Kafkasya ve İran hakkında bir rapor hazırlamış olan Sir Jerome Horsey'in 1591 tarihli raporunda da dikkat çekilmektedir. Sir Horsey'in raporuna göre, İngilizler eğer Rusya'dan İran'a ve oradan da Hindistan'a kadar coğrafyada faaliyet göstermek istiyorlarsa Ermeni tüccarlarını dikkate almalı ve bir Hıristiyan unsur olan Ermenilerden istifade etmeliydiler⁴⁰.

İngilizler, eğer Ortadoğu'da bir iş yapmak istiyorlarsa Ermenileri mutlaka yanlarına çekmeleri gerektiğini fark etmişlerdi. Çünkü Hem Rusya ve Kafkasya'da, hem İran coğrafyasında hem Osmanlı coğrafyasında Türk tüccarının yanında Ermeni tüccarı geniş bir ticari ağa, sağlam bir altyapıya sahipti. Ayrıca Ermenilerin, Hıristiyan olmalarının yanında İngilizler gibi diğer Hıristiyan mezheplerinden ayrı dinî yapıları ayrıca Katolik ve Ortodokslar tarafından da sevilmemeleri, Ermeniler ve İngilizleri birbirine yaklaştıran önemli etkenler oldu.

İngilizlerin sadece İranla değil, Hindistan ile de doğrudan ticarete başlaması, bu yolla İngiliz tüccarının büyük paralar kazanması, tabii ki kısa

³⁹ H. Dereli, *age*, s.49-52; *Russia At the close of ...*, s.6-18.

⁴⁰ Sir Jerome Horsey, *Knt. Of the Rvsse Common Wealth or Maner Of Gournement by the Ruffe Emperour(Commonly called by Emperour of Moskovia)*, London 1591, s.53 ve s. 57.

sürede Rusların da dikkatini çekti. Rus Çarı Korkunç İvan, Kraliçe Elizabeth'e 1567'de bir mektup yazarak hem askeri hem de ticarî olarak bir ortaklık teklif etti. İngiltere ise bu tür teklifleri bazı küçük imtiyazlarla geçiştirme yolunu tercih ediyordu. İngiltere'nin bu tutumu, Rusya'nın asrın sonlarına doğru İngiliz tüccarının faaliyetlerini kısıtlaması sonucunu vermiştir⁴¹.

Etrafında olup bitenlere Osmanlı Devleti'nin tepkisi de gecikmedi. 1571'de Osmanlı Devleti'nin Kırım Hanı Gazi Giray Han, görünüşte Rusların bir kısım sınır ihlalleri gerekeçesi ile esasen İngiliz-Rus siyasî ve ticarî ortaklığına son vermek, İngiltere ve Rusya'nın İran ile bağlantısını kesmek üzere Rusya'ya bir sefer düzenlemişti. Bu seferde Gazi Giray Han 70 bin kişilik bir kuvvetle Moskova'yı ele geçirip, İngiliz Moskova Kumpanyası başta olmak üzere Osmanlı çıkarları açısından tehdit olarak görülen binaları yakmıştır. Bu saldırıda Korkunç İvan ve oğulları kaçarak canlarını zor kurtarmışlardı. Hatta Sir Horsey'e göre İvan korkusundan atını bile almadan kaçmıştı. Bu durum İngiliz-İran yolundaki ticareti büyük ölçüde aksatmış, Moskova Kumpanyası'nın faaliyetleri uzunca bir süre çok sessizce sürdürülmüştü. Fakat İngilizlerin bu ticaret yolundan vazgeçmeye de hiç niyeti yoktu⁴².

Safevî İran'ın İngilizler ile sıkı teması, ipek ticaretinin kuzeye kaymaya başlaması, zaten gergin olan Osmanlı-İran ilişkilerini savaşa götürdü. 1578'de Osmanlı Devleti, açtığı İran seferi ile kısa sürede Şeki, Şirvan, Şemahı, Gilan, Tebriz, Kazvin gibi ipek üretimin çok yoğun olduğu bugünkü Kuzey ve Güney Azerbaycan(Batı İran) topraklarını fethetmiştir. Savaş her ne kadar 12 yıl sürerek 1590'a kadar devam etmişse de Osmanlı Devleti'nin kesin zaferi ve söz konusu bölgelerin Osmanlı Devleti'nde kalması sonucunu vermiştir.

⁴¹ **Russia At the close of...**, s.18–23 ve 24–127.

⁴² J. Horsey, **age**, s.17–18 ve 85–90.

Bunun üzerine İngilizler, Osmanlı Devleti ile doğrudan temas kurmaktan başka bir yol olmadığını görerek savaşın başladığı yıl yani 1578'den itibaren Osmanlı Devleti ile temas geçmek üzere çalışmalara başladılar. Bu temas İngiltere'yi kuzeyden güneye çekerek, Akdeniz'e indirmiştir. İngilizlerin güneye gidişi bundan sonra da devam edecektir.

2.1.3. İngiltere(Balina) ve Rusya(Ayı):

İngiltere ve Rusya'nın Moskova Kumpanyası ile başarılı bir şekilde başlayan ticarî ve siyasî ittifak girişimleri, Osmanlı Devleti'nin Moskova ve İran harekâtları neticesinde beklenen sonuca ulaşmamıştı.

Moskova Kumpanyası'nın kuruluşunu takip eden dönemde, İngiltere ve Rusya'nın çevre devletler ile giriştikleri mücadelelerinde birbirlerine hiçbir yardımda bulunamamaları, İngiliz-Rus ittifakının askerî anlamda bir kıymetinin olmadığını ortaya çıkardı. Esasen, 16. yüzyılın ikinci yarısında hatta 17.yüzyılın başlarında bile ne İngiltere'nin ne de Rusya'nın denizaşırı bir kuvvet sevk ederek bir diğerine yardım edecek bir gücü yoktu. Bu açıdan İngiliz-Rus dayanışması ticarî boyutlarda kaldı. Ancak bu boyuttaki ilişkiler bile iki ülkenin de güçlenmesine katkı sağlamıştır.

Moskova Kumpanyası'nın ticarî faaliyetleri, İngiltere ve Rusya'ya kazandırdığı tecrübe ve getiriler 19.yüzyılın iki büyük gücü için ilk hareket oldu. Böylece Alman İmparatorluğu'nun ilk şansölyesi Otto Von Bismarck'ın denizdeki büyük gücüne nispetle “balina” olarak tanımladığı İngiltere ve karadaki gücüne nispetle de “ayı” olarak nitelediği Rusya'nın büyük güç olma yolundaki hikâyeleri başlamış oldu. Bu iki devletin arasındaki ilişkiler, 17. ve 18.yüzyıllarda

ticarî içerikli olarak kalacak, 19. yüzyıla kadar aralarında ciddi bir rekabetten söz etmek mümkün olmayacaktı. 19.yüzyılda ise İngiltere ve Rusya'nın çıkarları Baltık Denizi'nden Uzakdoğu'ya kadar çatışmaya başlayacak ancak iki devlet birbirleri ile geniş çaplı bir savaştan da kaçınacaklardı.

Rusya'nın Kürk Yolu boyunca Moskova'ya gelen mal ve ürünleri, Moskova Kumpanyası sayesinde revaç bulmaya ve Avrupa pazarlarına ulaşmaya başladı. Rusya buradan elde ettiği maddi güç ile İngiltere'den harp araç-gereç ve malzemesi satın almıştı. Ruslar, İngilizlerden aldıkları harp araç-gereçleri ve askerî mühimmatı iki önemli işte kullandılar. Birincisi, Rusya'nın etrafındaki güçlü komşularına karşı kendini savunarak varlığını devam ettirmesinde, ikincisi ise Kuzey Asya'da Doğu'ya doğru güçsüz Asya kavimlerini hakimiyeti altına almasında kullandılar. Sonuçta Ruslar ateşli silah kullanmayan Asya kavimlerini hâkimiyetleri altına alarak kısa sürede kürk yolunun ve Kuzey Asya'nın hâkimi haline geldiler.

Osmanlı Devleti'nin İngiliz-Rus birlikteliğine ve ticaret yollarının kuzeye kaydırılmasına mani olmak üzere bir yanda 1571'deki Moskova akını diğer yanda da Osmanlı zaferi ile biten 1578-1590 İran harekâtı, İngiliz-Rus-İran üçlüsünün ipek ve baharat yollarını kuzeye kaydırma girişimlerini sonuçsuz bırakmıştır. İran yolunun kapanması Rusya ve İngiltere'nin bundan sonraki gelecek projeksiyonlarını da derinden etkileyecekti.

Moskova Kumpanyası'nın tekeli sürdürdüğü 1553–1698 yılları arasında Rusya hemen hemen tüm Kuzey Asya'yı kontrolüne alıp, Pasifik'e ulaşmış, karşısına çıkmaya güç yetiremediği Osmanlı Devleti'ne karşı ancak 1683'te başlayan 16 Yıl Savaşları'nda kurulan kutsal ittifakın bir üyesi olarak boy gösterebilmiştir.

Rusya ve İngiltere açısından tarihi bir dönüm noktası sayılabilecek olan Moskova Kumpanyası, Osmanlı Devleti için de bir dönüm noktası oldu. Sömürgeci devletlerin öncelikle Osmanlı Devleti'nin etrafındaki ticarî havzalarda başlayan rekabetleri zamanla Osmanlı Devleti güç kaybettiğçe de Osmanlı toprakları üzerinde bir mücadeleye dönüşerek “Doğu Sorunu” veya Osmanlı topraklarının paylaşımı meselesi haline alacaktı. Bu açıdan Moskova Kumpanya'nın kuruluşunu bir anlamda “Doğu Sorunu”nun başlangıcı ve Osmanlı Devleti'nin Moskova-İran harekâtlarını da geniş kapsamlı bir Osmanlı tepkisi olarak değerlendirebiliriz.

İngiltere ve Rusya'nın Osmanlı Devleti'nin siyasî ve askerî müdahaleleri ile her iki ülkenin de genişleme politikaları yön değiştirmiş ancak söz konusu coğrafyalardaki siyasî amaçları sadece ertelenmişti. Bununla birlikte her iki devlet de bu coğrafyada etkin olan Ermeniler Ticaret Ağını kullanarak ticarî menfaatlerini takibe devam edeceklerdi. Bu açıdan Osmanlı Devleti'nin gerçekleştirdiği Moskova ve İran askerî harekâtları da aslında Ermeni Meselesi'nin fitilini ateşleyen operasyonlar oldu. Haliyle hiç kimse o devirde olayların nereye varacağını muhtemelen tahmin edemezdi ancak İngiltere ve Rusya'nın ve de diğer sömürgecilerin zaman için de Ermenileri kontrol etme yönünde yapacağı hamleler, adım adım Ermenileri Ortadoğu'da kilit bir konuma getirecekti. Bu kilidin büyük güçlerce sürekli kurcalanıp, gayriresmi yollardan kendi menfaatlerine açılmak istenmesi de Ermeni kilidini, Ermeni sorununa dönüştürecekti.

Sonuç olarak Moskova Kumpanyası, Rusya tarafından 1698'de tekel imtiyazı iptal edilmekle birlikte 1917'deki Bolşevik İhtilâline kadar varlığını sürdüren, Rusya ve İngiltere'ye büyük devlet olma yolunu açan önemli bir teşebbüs olmuştur.

2.2. İNGİLİZ LEVANT KUMPANYASI(THE LEVANT COMPANY)

2.2.1. Ortadoğu Ticaret Yolları:

Osmanlı Devleti kurulduğu 13.yüzyıldan itibaren belli başlı ticaret yolları üzerinde genişlemiş, 16. yüzyıla gelindiğinde de eski dünyanın ana ticaret yollarından birçoğunu ya kontrolü altına almış ya da bu yolların uğrak noktası haline getirmişti.

Resim 5- MÖ.4000'den MS.8.yüzyıla Ortadoğu Ticaret Yolları⁴³

⁴³ http://www.bible-history.com/maps/mapsmap_ancient_trade_routes_mesopotamia.html.

Eski dünyanın ana ticaret yolları, İpek Yolu(Bkz resim 10), Baharat Yolu(Bkz resim 7), Kürk Yolu ve Deşt-i Kıpçak(Karadeniz'in Kuzeyi)-Mısır yolundan oluşmaktaydı. Bu ana yolların haricinde ve etrafında daha birçok ticaret yolları da bulunmaktaydı(Bkz. Resim 5, 6, 7, 8, 9, 10 ve Harita 2).

Baharat Yoluismi, Hindistan'dan gelen baharata nispetle Baharatın sevk edildiği ticaret güzergâhına verilmiş bir isimdir. Ancak İpek Yolu ismi Avusturyalı Jeolog Ferdinand von Richthofen tarafından 19.yüzyılda konulmuştur. Baharat Yolu'na göre İpek Yolu, sadece ipek ticareti yapılan bir ticarî güzergâh olmayıp Doğu dünyasına ait hemen tüm ürünlerin Batı'ya ulaştırıldığı bir ticaret yolu olmuştur⁴⁴.

Osmanlı Devleti, 16. yüzyıla gelindiğinde bu yolları kontrol eden devlet konumuna gelmişti. Söz konusu ticaret yollarından özellikle ikisi, İpek ve Baharat Yolları, 16. yüzyıl ve sonrasındaki birkaç yüzyıl boyunca dünyadaki sömürgecilik faaliyetlerine rağmen önemini korumuştur.

Osmanlı Devleti, 15.yüzyıla kadar gerçekleştirdiği fetihlerle, Anadolu ve Balkanları kontrolü altına alıp, İpek Yolu'nun Anadolu'dan Avrupa'ya açılan kapılarından birçoğunu kontrol altına almayı başarmıştı. 15. yüzyılda özellikle Fatih Sultan Mehmet ile birlikte, İstanbul, Trabzon ve Kefe-Kırım'ın fethi Osmanlı Devleti'ni sadece İpek Yolu'nda değil aynı zamanda Kürk ve Deşt-i Kıpçak-Mısır yolunda da etkin güç haline getirmiştir.

16.yüzyılda Yavuz Sultan Selim'in Suriye ve Mısır'ı fethetmesi ile İpek Yolu'nun en önemli limanları Osmanlı Devleti'nin kontrolüne girmiştir. Suriye ve tüm Ön Asya'nın Osmanlı topraklarına katılmasıyla, Osmanlı Devleti, İpek ve

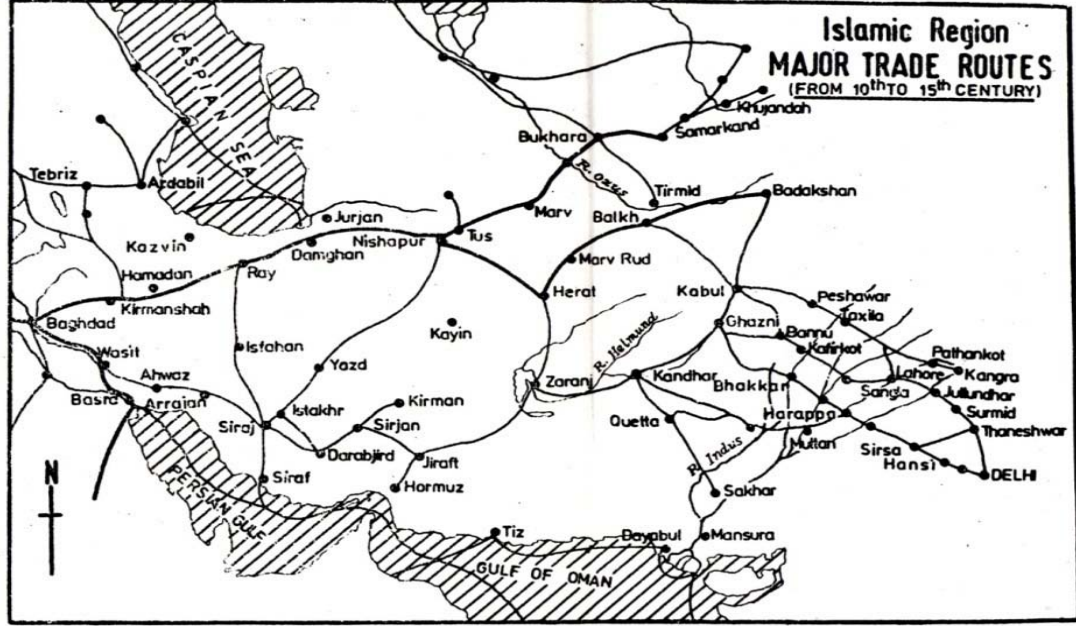
⁴⁴ Robert E. Dickinson, **The Makers of Modern Geography**, Frederick A. Praeger Publishing, New York 1969, s.77-79.

Baharat Yollar'ında Avrupa-Asya ticaretinin en önemli pazarların hâkimi haline geldi.

Bundan sonraki süreçte Kanuni Sultan Süleyman'ın fetihleri Osmanlı Devleti'nin ticaret yolları ve ticarî havzalar üzerindeki hâkimiyetini hem teyid etmiş hem de genişletmiştir. Osmanlı dairesel genişleme stratejisi, Osmanlı Devleti'ni İpek ve Baharat Yollarının hemen tüm pazarlarına hâkimi haline getirdi.

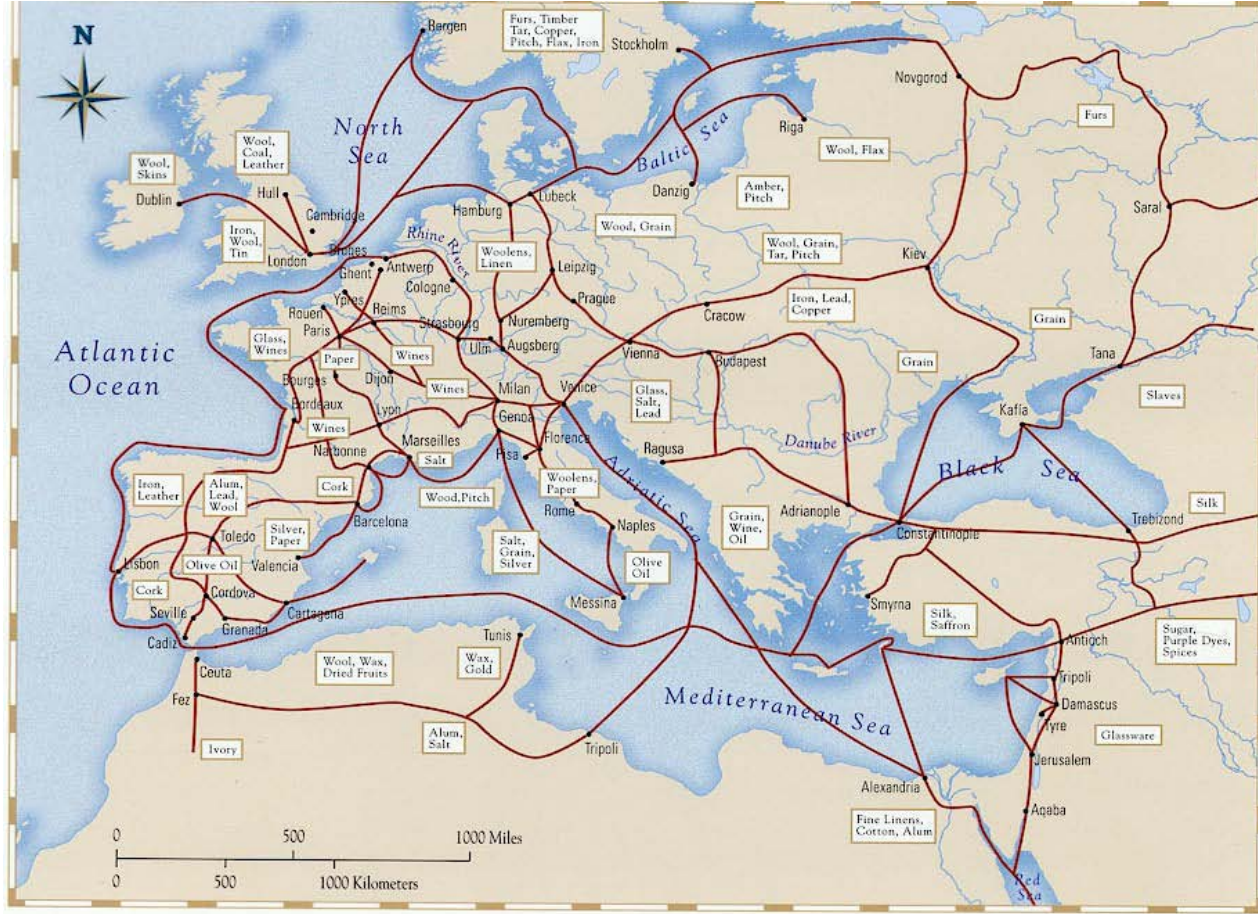
Böylece 16. yüzyıldan itibaren Osmanlı Devleti toprakları, Asya tüccarları için Doğu dünyasına ait malların ana satış ve ihraç alanları olduğu gibi Avrupa tüccarları için de Doğu mallarının ana temin merkezi oldu.

İleride görüleceği üzere 16.yüzyılda Ermeni tüccarları söz konusu ticaret yollarında ve yoğun ticaret merkezlerinde giderek etkinliklerini arttırmaktaydılar. İngilizlerin Akdeniz'e inmeye ve Osmanlı Devleti ile doğrudan ticarete karar verdikleri 16.yüzyılın son çeyreğinde Orta Avrupa'dan İran'a, Kuzey ve Güney yönünde Doğu Afrika'dan Deşt-i Kıpçak(Karadeniz'in Kuzeyi)'a genişleyen Osmanlı Devleti sınırları ile birlikte Osmanlı Ermeni tüccarlarının da etkinlik alanı genişlemişti.

Resim 6-10. ve 15.yüzyıllarda Irak, İıan, Türkistan, Hindistan'dan geçen Ana Ticaret Yolları⁴⁵

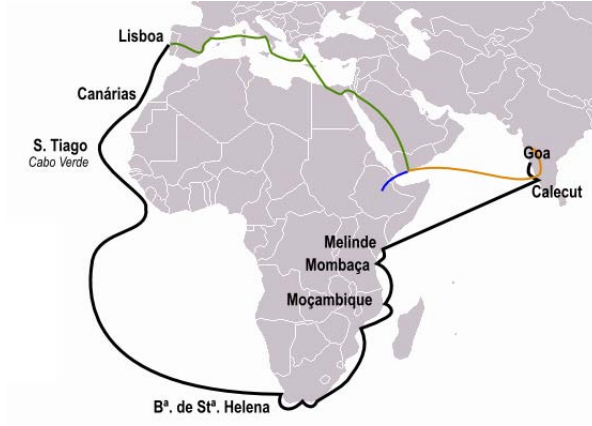
⁴⁵ Prince University Islamic Region Major Trade Routes Map, USA
(http://qed.princeton.edu/index.php/UserStudentIslamic_Region_-_Major_Trade_Routes)

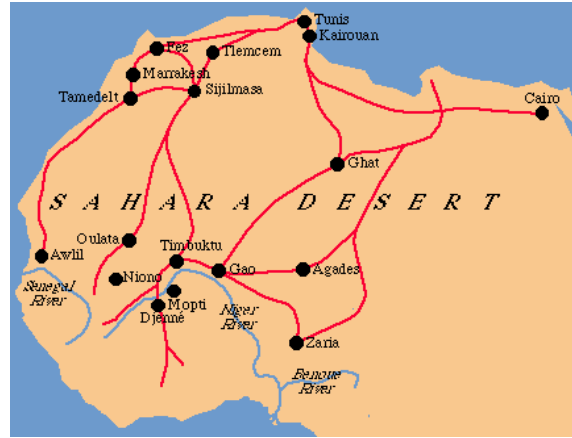
Transparency 28 Trade Routes and Commercial Products of Europe, 800-1300 Map III.6.

Harita 2-800-1300 Yılları arasında Avrupa'ya Giden Ticaret Yolları ve Sevk Edilen Ürünler⁴⁶

⁴⁶ University of Dayton, European Trade Routes Map, USA, (http://homepages.udayton.edu/~schuerwc/Trade_Routes.jpg)

Resim 7- Vasco de Gama'nın Ümit Burnu'nun Keşfinden Önce(Sarı, Mavi, Yeşil) ve Sonra Gelişen(Siyah) Alternatif Baharat Yolu⁴⁷

Resim 8- Kuzey ve Orta Afrika'nın Ana Ticaret Yolları(9-19 yy.lar)⁴⁸

⁴⁷ http://upload.wikimedia.org/wikipedia/commons/2/21/Caminho_maritimo_para_a_India.png

⁴⁸ <http://www.mrdowling.com/609-trade.htm>

Resim 9- Doğu ve Güney Afrika'nın Ana Ticaret Yolları(5-19 yy.lar)⁴⁹

Resim 10- İpek Yolu'nun Kara ve Denizde izlediği rota⁵⁰

⁴⁹ Encyclopedia Britannica, East African Trade Routes (<http://media-2.web.britannica.com/eb-media/1313-004-0E8DC721.gif>)

⁵⁰ http://upload.wikimedia.org/wikipedia/en/bb9/Silk_Route_extant.JPG

2.2.2. Ortadoğu'nun Etkin Tüccarları, Ermeniler:

16. yüzyılda Ortadoğu'nun en etkin tüccarı, Türkler, Ermeniler, İranlılar ve Yahudilerdi. Rumlar daha çok bölgesel planda kalıyor ve Doğu Akdeniz-Ege sahasında deniz kıyılarında faaliyet gösteriyorlardı. Rumların ticarete önem kazanması 1650 yılından sonra olmuştur. Aynı dönemde Yahudi tüccarının önemi azalırken Rum tüccarının önemi artmıştır. Bu dönemde Yahudilerin sömürgecilik faaliyetleri neticesinde yeni iş imkânları aramak maksadıyla batıya göç etmeye başlamaları Yahudi tüccarının önemini azaltan ana nedenlerden biri olmuştur⁵¹.

Osmanlı Devleti'nin kuruluşundan itibaren denizcilikte, hızla gelişmesi ve 16. yüzyıldan başlayarak, gerek deniz gücü gerekse Türk korsanları vasıtasıyla Dalmaçya'dan Mağrib'e kadar olan alandaki tartışmasız üstünlüğü sayesinde Osmanlı tebaasından olanların Transit Akdeniz ticaretindeki payları da oldukça büyüktü. Osmanlıların, Karadeniz, Balkanlar, Mısır, Suriye-Filistin ve Anadolu ekonomik havzalarını tek elde toplaması Osmanlı uyruklu tüccarı Akdeniz'in en zengin tacirleri haline getirdi. Osmanlı tüccarları, Türkler, Yahudiler, Rumlar ve Ermenilerden oluşuyordu. Deniz ticaretinde önce Rumlar sonra Ermeniler, karada ise Ermenilerin ileride de görüleceği üzere tartışmasız bir üstünlüğü vardı.⁵²

Osmanlı deniz ticareti bu dönemde iki yönde gelişmiştir. Birincisi, Karadeniz, İstanbul, Anadolu, Mısır'ı birbirine bağlayan kuzey-güney yönü, ikincisi, batıya doğru, özellikle Trans-Adriyatik yönü. Mesela, 1559 yılından itibaren Antalya'ya sadece Müslümanlara ait her yıl 50'den fazla gemi gelmeye başladı. Kıbrıs'ın fethinden önce Venedik'te Fondaco dei Turchi, adı verilen

⁵¹ Halil İnalcık ve Donald Quataert(ed), **Osmanlı İmparatorluğu'nun Ekonomik ve Sosyal Tarihi, Cilt 2 1600–1914**, Eren yay., İstanbul 2004, s.646-648.

⁵² John H. Pryor, **Technology and War: Studies in Maritime History of The Mediterranean, 649–1571**, California University Press 1988, s.190.

Türkler ve diğer Osmanlı tebaasının ticarî faaliyetlerini yürütebilmeleri için bir han, antrepo ve pazar birleşimi bir ticaret merkezi kuruldu. Kıbrıs'ın fethinden sonra da burası ticarî faaliyetlerine hız kesmeden 1838 yılına kadar devam etmiştir. Yeni ticaret yollarının bulunuşu, söylendiği gibi Akdeniz ve Osmanlı deniz ticaretini bitirmemiş, 16. yüzyılın sonuna kadar, Osmanlı Deniz ticareti 80.000 ton yıllık hacimle, Venedik'in iki katı, 16.yüzyılda Avrupa'nın en büyük savaş ve ticaret filosuna sahip İspanya'nın Akdeniz ticaretinden de 20.000 tondan fazla bir hacimle sürmüştür⁵³. Tabii ki, bu hesaba yabancı devletlerin Osmanlı limanlarından aldıkları ürünlerin tonajının dâhil olmadığını da hatırlatmak gereklidir.

Bu devirde Akdeniz'in normal ticaret gemileri 30–200 ton taşıyabilen gemilerdi. Carrak sınıfı 800–900 ton yük taşıyabilen büyük gemiler bu dönemin büyük devletlere ait donanmalarında ancak bir veya iki adedi geçmiyordu. Bu gemilere bir örnek vermek gerekirse Portekizlilerin Carrak sınıfı “Madre de Deus” iyi bir örnek olarak karşımıza çıkar. “Madre de Deus” Macao ve Hindistan'dan gelirken, 1589'da Azor adaları açıklarında neredeyse küçük bir İngiliz donanmasının saldırısına uğramış, beş günlük çatışmadan sonra İngilizler tarafından ele geçirilip yağmalanmıştır. Devrin en büyük ticaret gemilerinden birisi olan Portekizlilerin meşhur Carrack sınıfı ticaret gemisi “Madre de Deus” bile sadece 50 metre boyunda ve en fazla 800–900 ton kapasiteye sahipti ve bu gemilerden devrin büyük sömürgeci gücü Portekiz'de sadece iki veya üç tane vardı. Bu açılardan 80.000 tonluk yıllık Osmanlı deniz ticaretinin önemi,

⁵³ J. H. Pryor, *age*, s. 191.

büyüklüğü ve Akdeniz’de meydana getirdiği gemi sirkülasyonu daha iyi anlaşılır⁵⁴.

Tabî ki, bu büyük deniz ticaretini destekleyen muhakkak surette bir kara ticareti de olmalıydı. Çünkü söz konusu tonajları dolduran ürünler, Doğu dünyasının her yanından limanlara kervanlarla taşınan mallardı.

Kara ticaretinde özellikle İpek Yolu ticaretinde en önemli tüccar Türklerin yanında Ermenilerdi. Daha önce bahsettiğimiz gibi Ermenilerin farklı ülkelere, değişik sebeplerle göç etmeleri veya göç etmek zorunda kalmaları Ermenilerin Ortadoğu’da bilhassa da İpek Yolu üzerinde uluslararası Ermeni Ticaret Ağı kurmaları sonucunu da beraberinde getirmişti.

Cenovalı bir seyyah ve ticarî casus olarak Hindistan’a seyahat eden Hieronimo di Santo Stefano, 1 Eylül 1499’da, Trablus’tan yazdığı mektubunda, Hindistan’dan dönerken, Hürmüz’den itibaren Şiraz’a, İsfahan’a, Tauris(Sivastapol)’e, Astarhan ve Halep’e yaptığı yolculuklarını Acem ve Ermeni kervanlarına katılarak gerçekleştirdiğini belirtmektedir⁵⁵. Yine Aynı coğrafyayı, 15.yüzyılın ilk yarısında dolaşan Venedikli Nicolo Conti, Hindistan’da kendisine Türkçe ve Latince bilen bir Ermeni ile karşılaştığını bu Ermeni’nin Hindistan hakkında pek az bilgi verdiğini hatta Doğu dünyasındaki ticaret yollarını bilmesine rağmen kendisine pek yol gösterici olmadığını ifade etmektedir⁵⁶. Tabî ki, Conti’nin karşılaştığı şahsın bir Ermeni tüccarı olduğunu göz önünde

⁵⁴ Bu olayın ayrıntıları için bkz. Rogério Miguel Puga, “The Presence Of The Portugals in Macao and Japan in Richard Hakluyt’s Navigations”, **Bulletin of Portuguese/Japanese Studies**, December Vol 5, 2002, Universidade Nova de Lisboa, Portugal, s.81–116.

⁵⁵ R. H. Major, **India In the Fifteenth Century, Being a Collection of Narratives of Voyages to India, The Century Preceding The Portuguese Discovery of The Cape of Good Hope; From Latin, Persian, Russian and Italian Sources, Now First Translated into English**, Hakluyt Society, London 1857, Kitap IV, s.9, Genel Kitap s.238.

⁵⁶ R. H. Major, **age**, Kitap II, s. 33–34, Genel Kitap s.190–191.

bulundurursak, rakipleri olan bir Venedikli tüccara yardımcı olmamasını anlayışla karşılamak gerekir.

Görüldüğü gibi Ermeni ticarî ağı 15.yüzyılda bile Hindistan, İran, Suriye, Astarhan hatta Kırım'a kadar yayılmıştı.

Batılı tarihçilerin sömürgecilik çağı adını verdikleri 16. yüzyıla birlikte baharat ticaretinin kârları, giderek azalırken Avrupalı tüccarlar gemilerinin depolarını iki yeni emtia ile doldurmaya başlamışlardı. Yeni Dünya'dan gelen gümüş ve Doğu'dan gelen ipek. Bu iki yeni mal ile Avrupa tüccarları giderek zenginleşmeye başlamış, baharat ticaretinin önemi yok olmamakla birlikte bu iki yeni emtia yüksek kârlılığı dolayısıyla daha çok revaç bulmuştu⁵⁷. 1580 ahidnamesinden sonra yünlü kumaş, kurşun ve kalay satıp ham ipek almak İngiliz, Levant ticaretinin esasını oluşturuyordu.

Tüm yabancı tüccar gibi İngilizlerin de Osmanlı Devleti'nde mallarını satmak istediklerinde muhatap oldukları ana tüccar Yahudi ve Ermeniler oldu. Bu dönemde yabancıların malları piyasaya Ermeni ve Yahudiler tarafından sürülmekteydi. Bunların yanında Müslüman tüccar da faal olmakla birlikte yabancılarla yapılan ticarete ana muhatap Ermeni ve Yahudilerdi⁵⁸.

Bu sebeple olmalı ki, 1580 yılında İngiltere'ye yollanan ilk Osmanlı tebaası tüccarlar, Ahmed isimli bir Türk, Nikola isimli bir Rum ve Garabit isimli, padişahın Kraliçe Elizabeth'e gönderdiği namesini taşıyan, bir Ermeni idi⁵⁹. Bu

⁵⁷ Niels Steensgaard, **The Asian Trade Revolution of Seventeenth Century: The East India Companies and the decline of the caravan trade**, Chicago 1974, s.9.

⁵⁸ A. N. Kurat, **age**, s.162.

⁵⁹ H. İnalçık, **age Cilt I**, s.433; A. N. Kurat, **age**, s.162–163; İsmail Hakkı Uzunçarşılı, "Türk-İngiliz Münasebetlerine Dair Vesikalar", **Belleten XIII**, Ankara 1949, s.575.

hadise Ermenilerin bu dönemde Osmanlı Devleti'nin gayrimüslim tüccarı içinde ne kadar önemli bir yere sahip millet olduğunu göstermesi bakımından önemlidir.

Doğudan gelen ipeğin yani İran ipeğinin en önemli ithalâtçısı şüphesiz İran Ermeni tüccarı idi. 16.yüzyılda Halep daha sonraları da İzmir şehirleri, Ermeni tüccarının en önemli antrepoları oldu. Şah Abbas'ın İsfahan'da Yeni Culfa'yı kurması, bu şehri Ermeniler için bir Ermeni Ticaret Merkezi haline getirmişti. Ancak buna rağmen, Ermeniler için Halep, İzmir, Şam gibi şehirlerin ticarî önemi azalmadı. Çünkü İsfahan'a gelme imtiyazı sadece İngiliz ve Hollanda tüccarlarına aitken, Halep, İzmir, Trablusşam gibi Levant şehirlerine Venedik, Fransız, Ceneviz gibi diğer Avrupa tüccarları da gelebiliyor böylece rekabet ortamı oluşuyordu⁶⁰.

16. yüzyılda Hindistan ve Goa'da Babür hükümdarlarının saraylarında Ermeni tercümanları vardı. 15. yüzyılın sonu ve 16. yüzyılın başlarında Malabar, Koçi(Kerala, Hindistan)'de Ermeni tüccarları faaliyet göstermeye başlamıştı. 16. yüzyılın sonlarına doğru İç Asya'da da Ermeni tüccarlarının olduğuna dair raporlar vardı. 16. yüzyılın sonlarında Hindistan ve İran'dan, ipek, baharat ve halı gibi mallar getiren Ermeni tüccarları bu malları İngiliz tüccarlarına satıyordu. Yine aynı dönemde, Gürcistan, Kırım, Kiev, Volga bölgesi, Rusya, Polonya, Bulgaristan ve Romanya'da Ermeni tüccarları bulunuyordu. 1596'da Venedik'te bir Ermeni ticarethanesi vardı. Yine 17.yüzyılda Ermeniler, Hollanda, İsveç, Kâbil, Java ve Filipinler'de faaliyet göstermeye başlamışlardı⁶¹.

Ermeni tüccarları 17. yüzyılda, Hollanda'ya yerleşerek, hatta bir kısmı Hollanda vatandaşlığına geçerek ipek ithalatına başladılar. Bir kısım Ermeni tüccarları bu vesile ile Levant ticaretini de Hollanda bandırası altında yürüttü.

⁶⁰ Suraiya Faroqhi, "Krizler ve Değişim 1590-1699", **Osmanlı İmparatorluğu'nun Ekonomik ve Sosyal Tarihi 1600-1914, Cilt II**, Halil İnalcık-Donald Quataret(Editör),Eren Yay, s. 629-630.

⁶¹ R. Panossian, *age*, s.76-77; M. Seth, *age*, s. 612-614.

Toskana dükünün hamiliğinde Ermeni tüccarı Livorno’da da önemli bir merkeze sahipti. Ermeniler ayrıca Osmanlı nüfuz alanlarından Erdel, Polonya ve Polonya’da Lvov’da ve yine bu şehirlerin yanı sıra Marsilya’da da ekindiler. Hatta Marsilya’da Fransız tüccarlarının şikâyeti üzerine Ermenilere ağır vergiler konulmuştu⁶².

Ermeni tüccarlarının Osmanlı Anadolu ve Anadolu güneyinde kullandığı ana ticaret yolları, İsfahan, Tebriz ve genel olarak Batı İran’dan başlayarak, Van, Ağrı, Kars üzerinden Erzurum’a ulaşıyordu. Erzurum bu devirde İran-Osmanlı veya Doğu-Batı ticaret yolunun ana uğrak yeri idi. Bu ticaret yolu Erzurum’dan ya güney yolu ile Sivas, Kayseri üzerinden Bursa’ya ve İzmir’e ya da kuzey yolu ile Tokat üzerinden yine Bursa veya İstanbul’a ulaşıyordu⁶³. Söz konusu şehirler dikkat edilirse Ermeni nüfusunun Osmanlı Devleti’nin son yıllarına kadar temerküz ettiği ve yaşadığı yerler olduğu fark edilecektir.

⁶² S. Faroqhi, **agm**, s.630; Bruce McGowan, “Âyanlar Çağı, 1699–1812”, **Osmanlı İmparatorluğu’nun Ekonomik ve Sosyal Tarihi 1600–1914, Cilt II**, Eren Yay, s. 862.

⁶³ S. Faroqhi, **agm**, s.629–635 ve 646–648.

Harita 3- Osmanlı Devleti'nde Kullanılan Ticaret Yolları⁶⁴

⁶⁴ Halil İnalçık, *Osmanlı İmparatorluğu Klasik Çağ(1300–1600)*, Yapıkredi Yayınları İstanbul 2004, s.128–129.

16. 17. ve hatta 18. yüzyıllarda Avrupa'nın ipek tüketimi 200.000 ila 230.000 kilogramı bulmaktaydı. Bu yekûnun %86'sı Osmanlı Devleti üzerinden yapılan transit ticaret ile sağlanmaktaydı. Bu oran göz önünde bulundurulursa, Osmanlı Devleti'nin söz konusu ticaretten elde ettiği kâr ve bu vesile ile Ermeni tüccarlarının ulaştığı zenginlik bir derece anlaşılabilir. Bir diğer taraftan da bu ithalâtın 1/3'ten fazlası İngilizler tarafından yapılmaktaydı. Dolayısıyla da İngilizler ile Ermeniler arasındaki yakınlaşma ticarî menfaat birliğine dönüşmüştü⁶⁵.

Safevî Hükümdarı Şah Abbas'ın 1619'dan itibaren ipek ticaretini tekeline almak istemesiyle İngiliz ve Hollanda tüccarına bir kısım ayrıcalıklar verdi. Şah böylelikle ipek ticaretini güneye kaydırma girişiminde bulunmuştu. Bu işte en büyük destekçisi de İngiliz Doğu Hind Kumpanyası idi. Ancak yine bir İngiliz teşebbüsü olan Levant Kumpanyası ve bu şirketin en büyük ortakları olan Ermeni tüccarlarının girişimleri ile söz konusu Safevî-İngiliz teşebbüsü akim kaldı⁶⁶. Çünkü bu sıralarda henüz Akdeniz'den gelen kârlar, İngilizler ve Ermeni ortakları için yeni bir ticaret alanı olan Basra Körfezi ve İran'dan geleceklere göre daha gerçekçi idi.

İpek ticaretinin yönünü değiştirmekte bir diğer girişimde 1667'de Rus Çarı Alexis Mihalovicch tarafından gerçekleştirilmiştir. Rus Çarı'nın bu teşebbüsünde İsfahan'daki Yeni Culfa Ermeni Ticaret Merkezi'nden bir kısım Ermeni şirketleri ile anlaşılmıştır. Çar, Hazar Denizi-Beyaz Deniz hattını kurarak burada Astarhan'ı önemli bir ticaret merkezi haline getirmeyi, buradan devam eden ticaret yollarını Moskova üzerinden Arhangelsk'e bağlamayı planlıyordu. Ancak Çar, bu ticaretten bir derece kâr elde etmeyi başarmışsa da Osmanlı Devleti'nden geçen ticaret

⁶⁵ S. Faroqhi, **agm**, s.631; N. Steensgaard, **age**, s.160-162.

⁶⁶ S. Faroqhi, **agm**, s.631; M. Kütükoğlu, **age**, s.20.

yollarını değiştirmeyi bařaramamıřtır⁶⁷. Rus arı'nın bu başarısızlığı'nın önemli sebeplerinden birisi de bu dönemde Osmanlı Kırımından Ruslara karşı gerçekleştirilen akınlar olmuştur. Böylece Osmanlı Devleti bir kere daha kendisini baypas etmek isteyen devletlere sert bir şekilde karşılık vermiş oluyordu.

Bu dönemde Ermenilerin yabancılara satışında son derece etkin olduğu bir diğer ticarî mamul pamuk ve pamuklu dokumalardı. Osmanlı pamuklu sanayi merkezlerindeki yerli tüccar 1647'de Divan-ı Hümayun'a müracaatla, yurtdışından ve bilhassa da Hindistan'dan mamul pamuklu kumaş ithalatı yapan İranlı Ermeniler hakkında şikâyette bulunmuşlardı. Bu dönemde Hint kökenli tekstil ticaretinde Ermeniler önemli bir yere sahiptiler. 1670'lerde bir İngiliz Doğu Hindistan Kumpanyası yetkilisi "Yakındoğu'lu tüccarların Hindistan-Basra yoluyla, İngiliz-Hollanda tüccarına nispetle beş misli daha çok basma getirdiklerini" itiraf etmiřtir⁶⁸.

Ermeni tüccarları için Ortadoğu'daki bir diğer önemli merkez de hiç şphtesiz Kahire'dir. Baharat Yolu'nun 16.yüzyılda zayıflaması dolayısıyla Kızıldeniz'den gelen Hint kumaşı azalsa da, Kahire, Basra gibi takip eden asırlarda da Hint kökenli malların ve kahvenin önemli bir merkezi idi. Aynı zamanda denizyolu ile gelen tüm hacı kafilelerinin de uğrak yeri olmaya da devam etti. Bu bakımdan Kahire önemli bir ticaret merkezi, Mısır da önemli bir ticaret havzası olmayı sürdürdü. Bu sebeplede Mısır'da bilhassa Kahire ve İskenderiye'de 16.yüzyıldan itibaren zengin bir Ermeni nüfusu oluşmaya bařladı⁶⁹.

⁶⁷ S. Faroğhi, **agm**, s.631–632.

⁶⁸ Neşet Çağatay, "Osmanlı İmparatorluğu'nda Maden Hukuku ve İktisadiyatı Hakkında Vesikalar", **Tarih Vesikaları II**, No.12, 1942, Belge no 44, s.61; H. İnalçık, **age**, Cilt I, s.419.

⁶⁹ H. İnalçık, **age**, **Cilt I**, s.416, S. Faroğhi, **agm**, s.635–637

Ayrıca Ermeni tüccarları açısından 17. Yüzyıldan itibaren giderek önem kazanan İstanbul ve Tiflis, 18. yüzyılda Ermeni banker ve kapitalistleri için birer ticaret merkezi haline geldiler⁷⁰.

Ermeni tüccarlarının yerleşerek bir ticarî koloni kurduğu buraya kadar sayılan her şehre ileride görüleceği üzere planlı bir şekilde İngilizler ticaret için gelecek hatta sadece ticaretle kalmayıp zamanla bu şehirlere yerleşeceklerdi. İngiliz-Ermeni ticarî yardımlaşması ileride görüleceği üzere sadece ticaretle kısıtlı kalmayarak zamanla siyasî bir ittifaka da dönüşecek ve İngiltere'nin Osmanlı Devleti, İran ve Asya politikalarında yön verici olacaktır.

2.2.3. İngiliz Levant Kumpanyası(The Levant Company) ve İzmir'in Yükselişi:

İngiltere, 1555'te Muscovy Company'nin kurmuş ve denizaşırı bir ticarî teşebbüse sahip olmuştu. İngilizler buradan kendi çaplarına göre oldukça büyük kârlar elde etmişlerdi. Ancak 16.yüzyılın son çeyreğinde bile İngiltere, yeni bir ticaret yoluna sahip olmasına rağmen hâlâ küçük bir devletti.

1575–1580 dönemini anlatan bir İngiliz ticaret raporu İngiltere'nin bu dönemde yerel bir güç olduğunu açıkça ortaya koymaktadır. Bu raporda, İngiltere'nin dış ticaretinin temel gıda maddeleri ve bir kısım hammaddelerden öteye gitmediği görülmektedir. Ayrıca bu rapor incelendiğinde İngiltere'nin bu dönemdeki ticaretinin sadece komşu ülkelerle, İrlanda, Fransa, Hollanda, İspanya ile sınırlı kaldığı anlaşılmaktadır. Yine aynı raporda, İspanyolların Meksika'daki

⁷⁰ R. Panossian, *age*, s.77; M. Seth, *age*, s.613–614.

altın madenleri ve zenginliklerinden de büyük bir özenti ile söz edilmektedir. Aynı manada raporda yer alan İspanya'nın ticarî gücü ile ilgili değerlendirmeleri de İngiltere'nin "büyük düşman"ını tanıma gayreti olarak değerlendirebiliriz⁷¹.

Bu rapor, birçok yerli Osmanlı tarihlerinde geçen, Anthony Jenkinson'un 1553'de Suriye'de Kanuni Sultan Süleyman'ı ziyaret ederek aldığı, Osmanlı limanlarında ticaret yapma izninin hiçbir zaman hayata geçmediği bilgisini de düzeltmektedir. Raporda, 1612 yılına kadar Halep'in limanı olarak kullanılan, bugünkü Lübnan sınırları içindeki Trablus şehrine gönderilen İngiliz dokumalarının yüksek fiyatlarla satışından duydukları memnuniyet ifade edilmektedir. Yine aynı raporda Trablus pazarından aldıkları zeytinyağı, yüksek kaliteli pamuk ve diğer ürünlerin İngiltere'ye ulaşmasından bahsedilmektedir. Bu bilgiler de bize Jenkinson'un Kanuni Sultan Süleyman'dan elde ettiği ayrıcalıkların aslında kullanıldığını göstermektedir. Ayrıca yerli kaynaklardaki Jenkinson'un aldığı imtiyazın tam olarak nereleri kapsadığı ile ilgili bir bilgi olmadığı konusundaki eksikliği de giderme sadedinde bu rapordaki bilgilerden yola çıkarak söz konusu imtiyazın Suriye limanlarını kapsadığına da hükmedebiliriz. Çünkü Jenkinson, Kanuni ile Halep'te görüşmüş ve imtiyazı burada almıştı⁷². Dolayısıyla Kanuni'nin bu devirde ciddi bir münasebet olmayan İngiliz tüccarlarına belki de deneme amaçlı olarak sadece Suriye limanlarında ticaret müsaadesi vermesi mantıklı görünmektedir. Bir diğer taraftan da İngilizlerin Haçlı Seferlerinden bu yana Osmanlı coğrafyasında aşına oldukları tek yer Suriye idi. Bu sebeplede Jenkinson'ın Kanuni'den sadece Suriye coğrafyasında ticaret müsaadesi istemiş olması da mümkündür.

⁷¹ Conyers Read, "English Foreign Trade Under Elizabeth", **The English Historical Review**, Vol. 29, No. 115, Temmuz 1914, s. 515-524.; Conyers Read'in kullandığı Elizabeth dönemi raporu için bkz. **PRO, The State Papers, Domestic, Elizabeth**, Volume 255, No:6.

⁷² Read, **age**, s.522-523.

Nitekim 1560–70 döneminde henüz daha Osmanlı-İngiliz resmi teması başlamazdan evvel İranlı Ermeni tüccarı, Halep ve Trablusşam'dan İngiliz kumaş ve diğer mallarını alıyorlardı⁷³. Anthony Jenkinson, başlığı altında bahsedildiği gibi, yaygın Ermeni ticarî ağının ulaştığı bir şehir olan Astarhan'da Jenkinson, İngiliz malları satan Ermeni tüccarı ile karşılaşmış ve bunlar ile özellikle fiyatlar konusunda rekabet edemeyeceğini anlamış olduğundan bahsetmiştik.

1566'da Kanunî Sultan Süleyman'ın, bu tarihe kadar İngilizlerin Akdeniz'deki ithalat ve ihracatının ana merkezi olan Sakız'ı fethetmesi üzerine İngilizler, Anadolu'nun batıya açılan kapısı olan İzmir'i ticaret üsleri haline getirmeye karar verdiler. İngilizlerden başka tüm Avrupa tüccarlarının ticarî üslerini İzmir'e taşımaya başlaması ile İzmir, Anadolu-İran ticaretinin en işlek yolu haline gelmeye başladı⁷⁴.

1575 yılında İngilizler, Joseph Clement ve John Wright isimli iki kişiyi, Osmanlı Devleti topraklarında ticaret yapmak, Osmanlı Devleti'nin vaziyetini tecessüs etmek ve elçi William Harborne için bir “yol hükmü” elde etmek üzere İstanbul'a gönderdiler. Bu şahıslar İstanbul'da bir buçuk yıl kadar kalıp türlü gayret ve uğraşılardan sonra hem “yol hükmü”nü hem de Osmanlı Devleti ile ilgili raporlarını İngiltere'ye götürdüler⁷⁵.

Buraya kadar anlatılan ticarî ve siyasî gelişmelerin ve Osmanlı Devleti'nin İran ve Fas'taki 1578 harekâtının bir neticesi olarak, İngiltere, Joseph Clement ve John Wright'ın getirdiği “yol hükmü” ile Osmanlı Devleti ile doğrudan ilişkileri başlatmaya karar verdi.

⁷³ H. İnalçık, **age Cilt I**, s.426.

⁷⁴ H. İnalçık, **age Cilt I**, s.426.

⁷⁵ A. N. Kurat, **age**, s.13; M. Kütükoğlu, **age Cilt I**, s. 11; Alfred C. Wood, **A History of The Levant Company**, London 1935, s.7.

Edward Osborne ve Richard Staper'in ticarî mümessili olarak William Harborne, 1578 yılında İngiltere Kraliçesi Elizabeth'in bir mektubu ile Lehistan üzerinden İstanbul'a geldi, türlü gayret ve çabalarla Sultan III. Murad'ın huzuruna çıkmaya ve Sultan ile de görüşmeyi başardı. Ayrıca 1579'da III.Murad'tan Kraliçe Elizabeth'e hitaben yazılan bir mektup alarak ülkesine dönmeye de muvaffak oldu. Diplomatik gayret ve çabalarını sürdüren Harborne, 1580'de III. Murad'tan "Françe ve Venedik ve Leh krallarına virildiği üzre ol canibden memalik-i mahruseye metâ alıp gitmek için dahi icazet-i hümayun"u içeren bir serbest ticaret müsaadesi ve "siz dahi südde-i saadetime itaat ve inkıyada sabitkadem olub ol caniblerde vâkıf ve muttali olduğunuzu ihbar ve alettevali arz ve ilâm etmekten hâli olmıyasız" şeklinde sıkı uyarı ve Türk-İngiliz resmi ittifakının ilk diplomatik adımını içeren yeni bir mektup ile İngiltere'ye döndü⁷⁶.

Edward Osborne ve Ricgard Staper, Muscovy Kumpanyasının faaliyetlerinin İngiltere'deki müspet akislerini de kullanarak, Kraliçe Elizabeth'e müracaat ettiler. Kraliçe Elizabeth, Edward Osborne, Richard Staper, Thomas Smith, William Garret'in başını çektiği 12 tüccara Türkiye ile ticaret yapma imtiyazını vererek 11 Eylül 1581 tarihinde Türkiye Kumpanyası'nı(The Turkey Company) kurdu. Türkiye Kumpanyası daha sonra 7 Ocak 1592'de Kraliçe'nin bir fermanı ile Venedik Kumpanyası ile birleştirilerek Levant Kumpanyası(The Levant Company) kurulmuş oldu⁷⁷. 244 yıl kadar faaliyet gösteren Levant

⁷⁶ F. Braudel, **age**, s.730-731; H. Dereli, **age**, s. 70-71; H. İnalçık, **age**, s.429-430; A. N. Kurat, **age**, s.14-31; M. Kütükoğlu, **age**, s.11-13; A. Wood, **age**, s.7-8.

⁷⁷ F. Braudel, **age**, s.731. H. İnalçık, **age Cilt I**, s.430; A. N. Kurat, **age**, s. 41-43; M. Kütükoğlu, **age Cilt I**, s.14-15; A. Wood, **age**, s.19-23.

Kumpanyası, 19 Mayıs 1825 yılında sahip olduğu imtiyazın İngiltere tarafından feshedilmesi ile son bulmuştur⁷⁸.

İngilizler 1581’de kendilerine verilen ticaret müsaadesi ile hem Fransızlara eşit hukukî statü kazanmış ve hem de Osmanlı Devleti ile ticaret yapan diğer milletlerin ödediği %5 yerine %3 vergi oranıyla Osmanlı Devleti’nde “en ziyade müsaadeye mazhar” millet olmuşlardı⁷⁹.

Osmanlılar ihtiyaç duydukları askerî mühimmat, kalay, kurşun, demir çeliği İngilizlerden alırlarken, İngilizler de ipek, baharat, Hint kumaşları, mazi gibi İngiliz tekstil sanayi ve denizciliği için gerekli hammaddelere kavuştular. Levant Kumpanyası İngilizler için çok kazançlı olmuştu. İngilizler sattıkları mallarından %300 kâr elde ediyorlardı⁸⁰.

İngiltere, Osmanlı Devleti’nin tanıdığı tek taraflı imtiyazı takiben Osmanlı Devleti’nde devamlı elçi bulundurma yoluna gitmiştir. Osmanlı Devleti’nde bulunan İngiltere’nin bundan böyle tüm elçileri ve konsolosları aynı zamanda Levant Kumpanyası’nın da bir çeşit memuru oluyorlardı. Çünkü hem elçiler hem de konsoloslar, Levant Kumpanyası’nın mümessilleri arasından seçiliyor, maaşları Kumpanya tarafından ödeniyordu. Dolayısıyla da İngiltere’nin Ortadoğu politikası bir anlamda Kumpanya’nın tekelindeydi. İngiltere’nin İstanbul’daki ilk büyükelçisi William Harborne oldu. William Harborne 1583–1588 yılları arasındaki elçiliği sırasında hem Levant Kumpanyası’nın ticarî haklarını

⁷⁸ A. N. Kurat, **age Cilt I**, s.44.

⁷⁹ H. İnalçık, **age Cilt I**, s.430; A. N. Kurat, **age**, s.67; M. Kütükoğlu, **age Cilt I**, s.27,s.43, s.51.

⁸⁰ H. İnalçık, **age**, s. 432; A. N. Kurat, **age**, s. 64–65; M. Kütükoğlu, **age Cilt I**, s.17–20; A.Wood, **age**, s.17

korumaya çalışırken bir taraftan da İspanya'ya karşı Osmanlı-İngiliz ittifakını tesis etmeye gayret etti.⁸¹

İngiltere, İstanbul'daki büyükelçiliğinden başka Osmanlı Devleti'nin çeşitli yerlerinde konsolosluklar açtı. 1580'de Halep'de, 1583'de İskenderiye'de, 1589'da Petras'da, 1611'de İzmir'de(İngiliz tüccarının 1566'dan sonra Sakız'dan İzmir'e taşınmalarına rağmen resmi konsolosluk 1611'de nakledilmiştir), 1677'de Atina'da, 1700'de Akka'da, 1715'de Selanik'te ve 18. yüzyılda Çanakkale'de, İngiliz konsoloslukları açılmaya devam etti⁸².

İngilizlerin 1581'de kurduğu Türkiye Kumpanyası ya da meşhur ismi ile Levant Kumpanyası, Halep'e yerleşir yerleşmez hemen gözünü asıl yönelmek istediği yer olan doğuya, Suriye ve ötesine dikmiştir. Bu açıdan 1583–1591 yılları arasında İngiliz ticarî ve siyasî ajanları Suriye yolları üzerinden Hind Okyanusu, İran, Hind Adaları hatta Sumatraya kadar ilerlemişlerdir⁸³.

1600 yılında kurulan Doğu Hindistan Kumpanyası'nın(East India Company), kurucu ve iştirakçilerinin büyük kısmının Levant Kumpanyası sahipleri olması bu bakımdan tesadüfi değildir⁸⁴.

Diğer taraftan, 1580'de Osmanlı Devleti'nin İngiltere'ye bahsettiği ilk kapitülasyonlar ile 1600'de Doğu Hind Kumpanyası kuruluşuna kadar geçen dönemde, Levant Kumpanyası, İngilizlerin tek başarılı denizaşırı ticarî girişimiydi⁸⁵.

⁸¹ A. N. Kurat, **age**, s. 64–73.

⁸² H. İnalçık, **age Cilt I**, s.430; M. Kütükoğlu, **age Cilt I**, s.47.

⁸³ F. Braudel, **age**, s.733.

⁸⁴ M. Kütükoğlu, **age Cilt I**, s.3.

⁸⁵ H. İnalçık, **age Cilt I**, s.434.

İngiltere'nin Akdeniz'e inişini gerçekte Osmanlı Devleti'nin beklediği etkiyi yapmıştı. Özellikle Kuzey Afrika'daki Osmanlı eyaletlerinde konuşlanan İngiliz korsanları, Venedik ekonomisini adeta perişan etmişlerdi. Fransa ve İspanya'da aynı dertten muzdaripti. 1604 yılında Osmanlı Devleti'nin Kuzey Afrika şehirleri tam anlamıyla İngiliz korsan yatağı haline gelmişti. Akdeniz'deki İngiliz korsan gemilerinde Türk, Atlas Okyanusu'ndaki Türk korsan gemilerinde de İngilizler görev alıyorlardı. Hatta Türk hacıları kutsal yolculukları için ağır silahlı İngiliz ve Hollanda gemilerini tercih ediyorlardı.⁸⁶

İngiltere'nin Osmanlı Devleti nezdinde elde etmiş olduğu bu üstünlüğe Fransa, Venedik, Ceneviz elbette ki sessiz kalamazdı. İstanbul'da bulunan Fransa ve Venedik elçilerinin 16.yüzyılın bu son çeyreğinden itibaren politikalarının temeli İngilizleri Akdeniz'de zayıflatma ve onları Ortadoğu'dan atma esasına dayanmıştır. Özellikle 1601 ve 1605 yıllarında İngiltere'nin önceki imtiyazlarını teyit eden ve Flandr yani Hollanda gemilerinin de İngiliz bayrağı altında seyrine izin vererek Hollanda tüccarının diplomatik hamiliğini de İngilizlerin üstelenmelerine imkân sağlayan yeni Osmanlı kapitülasyonları bu rekabeti daha da körüklemiştir. Fransızlar ancak 1673'te İngilizlerin elde ettikleri haklara sahip olabilecekler ve ancak bundan sonra Akdeniz'de İngiltere ve Fransa arasında bir dengelenme olacaktır⁸⁷.

Böylelikle 16. yüzyılın son çeyreğinde Osmanlı Devleti toprakları üzerinde ve bilhassa Büyük Ortadoğu'da tarihî İngiliz-Fransız rekabeti başlamış oldu. Bu rekabete zamanla Rusya, Amerika Birleşik Devletleri, Almanya ve Avusturya-Macaristan gibi yeni oyuncular da eklenecekti.

⁸⁶ H. İnalcık, *age Cilt I*, s.439–440; N. Matar, *age*, s.19–83.

⁸⁷ F. Braudel, *age*, s.734–752; H. İnalcık, *age Cilt I*, s.430–435; A. N. Kurat, *age*, s.104–117 ve 118–161; M. Kütükoğlu, *age Cilt I*, s.16–38 ve 38–61.

2.2.4. İzmir'in Yükselişi:

İngiltere'nin Osmanlı Devleti'nden yaptığı ithalat da ticarî kıymeti pek yüksek olan ipeğin yanında pamuk da dikkat çekmektedir. Pamuk sadece İngiliz tekstil sanayinde kullanılmakla kalmayıp aynı zamanda barut yapımı, başta olmak üzere, İngiliz silah sanayinde de kullanılan ana maddelerden biriydi.

Osmanlı Devleti'nin İngilizlere sağladığı kapitülasyonlar sayesinde İngiliz merkantilizmi ilk hızını almış oldu. Ucuz ve kaliteli İran ham ipeğinin Halep ve İzmir'de bol miktarda bulunur olması İngiliz tekstil sanayinin gelişmesine doğrudan katkı sağlamıştır. Hatta İngilizler Livorno üzerinden Venedik ipekli dokuma sanayini beslemeye bile başladılar. Bu dönemde Osmanlı-İran krizlerine rağmen ipek, Osmanlı-İngiliz ticaretinin esasını oluşturmaktaydı⁸⁸.

17. yüzyıldan itibaren İzmir, İngiliz Levant ticaretinin kalbi haline geldi. 1688 İzmir depreminden sonra şehrin kuruluşunda Levanten tüccarı ağır basmış, şehir tıpkı bir Avrupa şehri gibi dizayn edilmişti. 17 ve 18. yüzyıllarda Tebriz'den başlayan transit ipek ticaretinin ana ihraç noktası artık İzmir olmuştur. Bu dönemde henüz monopol(yed-i vahid) usulü terk edilmediğinden yabancı tüccar Osmanlı iç bölgelerinde faal değildi. Bu sebeple de yerli Ermeni ve Yahudi tüccar ile çalışmak zorundaydılar. Bu açıdan transit ipek ticaretinin baş tüccarı Ermeniler ve hemen her ticarî alanda faaliyet gösteren Yahudilerin nüfusu İzmir'de giderek arttı. İzmir'de en etkili ticarî faktör olan Levant Kumpanyası ile Ermeniler ticaret ve bölgesel siyasette etkin faktör ve faal ortak haline geldiler. Ermenilerin İtalyan devletleri ile Venedik ve Livorno'ya, Fransızlar ile Marsilya'ya, İngilizler ile de Manchester'e varan ticarî ağları, Halep kadar İzmir

⁸⁸ H. İnalçık, **age Cilt I**, s.434.

üzerinden kuruldu. 18. yüzyılın sonu 19. yüzyılın başlarında İngiltere'nin dikkatini, Amerika ve Güney Asya'ya vermesiyle ve de 1838'deki Balta Limanı ticaret antlaşması ile monopolün(yed-i vahid) kalkması sonucunda ticarî bir merkez olarak İzmir'in gümrük gelirleri azalmıştır. Bununla birlikte İzmir, Osmanlı Devleti'nin sonuna kadar bir tarafta Anadolu'nun dünya pazarlarına açılan kapısı, diğer taraftan da İngiliz ve Ermeni tüccarının temerküz ettiği bir şehir olarak önemini korumuştur⁸⁹.

İzmir'in bir diğer önemi de Levant Kumpanyası'nın merkezi olmasıdır. Osmanlı Devleti'nde vazife yapan tüm elçi ve konsoloslar, Levant Kumpanyası tarafından atanmakta ve maaşlarını Kumpanya'dan almaktaydılar. Yani Osmanlı Devleti'nde işgören İngiliz elçi ve diplomatları Levant Kumpanyası'nın birer memuru olması bakımından İngiltere'nin Türkiye ve Doğu politikalarına da yön veren güç feshedilene kadar Levant Kumpanyası oldu. Bir diğer deyişle İngilizlerin Osmanlı ve Ortadoğu politikaları İzmir'den idare edildi⁹⁰.

İzmir, ileride görülecek olan İngiliz-Ermeni ittifakının Doğu Akdeniz'deki en önemli üssü ve koordinasyon merkezi oldu. Osmanlı Devleti'nde okutulan birçok Ermenice yayın ve propaganda unsurları, İzmir'de basılmış, buradan Ermeni kolejlerine ve Ermenilerin yaşadıkları yerlere dağıtılmıştır. İngilizler Mısır'ı 1882'de işgal edene kadar da İzmir, İngilizlerin Osmanlı Devleti ile ilgili ticarî, siyasî ve istihbarî operasyonlarının merkezi olmuştur. İngilizlerin Mısır'ı işgalinden sonra idarî merkez olma özelliği genel olarak İskenderiye'ye geçmiştir. Bununla birlikte İzmir'in İngiliz-Ermeni ittifakındaki yeri ve de İngiltere'nin Ortadoğu operasyonları açısından önemi de azalmamıştı.

⁸⁹ Tuncer Baykara, **İzmir Şehri ve Tarihi**, Akademi kitabevi 2001, s.11-145; S. Faroqhi, **age**, s.633-634 ve s.644-648. M. Kütükoğlu, **age**, **Cilt I**, s.46-54; Necmi Ülker, **17 ve 18. Yüzyıllarda İzmir Şehri Tarihi I, Ticaret Tarihi Araştırmaları**, Akademi kitabevi, İzmir 1994, s.1-110.

⁹⁰ S. Faroqhi, **age**, s.652-655; Don Peretz, **The Middle East Today(Sixth Edition)**, Greenwood Publishing, 1994, s.80.

Tablo I

İngiltere'nin Levat'tan İpek İthalâtı(Libre Olarak)⁹¹

1560	1621	1669
11.904	117.740	357.434

Tablo II

Osmanlı Devleti'nin Limanlarının Durumu, 1907⁹²

Limanların Tüm ticarete göre yüzdesi

İstanbul	%13	İskenderiye	%5
İzmir	%17	Edirne	%4
Beyrut	%11	Dedeğaç	%2
		üzerinden Yanya	
Selanik	%11	Preveze	
Trabzon	%7	Hicaz	%1
Bağdat	%6	Yemen	%1

⁹¹ H. İnalçık, age Cilt I, s.434; 1 Libre= 453,59237 gramdır.

⁹² Donald Quataret, "19. Yüzyıla Genel Bakış: Islahatlar Devri 1812–1914", **Osmanlı İmparatorluğu'nun Ekonomik ve Sosyal Tarihi 1600–1914, Cilt II**, Eren Yay, s. 949.

Yukarıdaki tabloda da görüleceği üzere İzmir limanının Osmanlı dış ticaretindeki önemi, özellikle de ihracat bakımından yeri İstanbul'un önünde görünmektedir. Bu durumdan da anlaşılacağı üzere İngilizler için İzmir hayati derecede önemli bir ticaret merkeziydi.

3. İNGİLİZ DOĞU HİND KUMPANYASI (THE EAST INDIA COMPANY) İLE İNGİLTERE'NİN OSMANLI DEVLETİ'Nİ BYPASS POLİTİKASI VE İNGİLİZ-ERMENİ İŞBİRLİĞİNİN KURULUŞU

3.1. İngiltere'nin İran ile Teması ve Ticaret Yollarını Değiştirme Girişimleri:

İngilizler, Moskova Kumpanyası ile başlattıkları, Osmanlı Devleti'ni baypas ederek Doğu'daki ticaret merkezleri ve hammaddeye doğrudan ulaşma ve buralara giden ticaret yollarını kendilerine yönlendirme gayretleri 16.yüzyıl İngilteresi için ancak bir hayaldir. Lakin İngilizler, bu hayalin peşinden gitmeye devam ettiler. Osmanlı Devleti, İngilizleri kendisi ile ticarî münasebet kurmak mecburiyetinde bıraktığında ve Levant Kumpanyası kurulduğu sıralarda bile İngilizler alternatif yollar aramaktaydılar. Ancak bu arayış, öncekilerin aksine yeni ve kıymetli müttefikleri Osmanlı Devleti'nin dikkatini çekmemeye ve onu kızdırmama gayreti ile son derece sessiz ve derinden devam ettirilecekti. Daha önceki acemiliklerinin aksine bu sefer yanlarında Osmanlı Devleti'nin ötesinde kalan İran ve Hindistan'ı avuçlarının içi gibi bilen Ermeni tüccarları da olacaktı.

Levant Kumpanyası, 1580'lerden itibaren Halep'deki Ermeni tüccarı vesilesiyle çeşitli emtia temini için İran ile dolaylı bir temasa başlamıştı⁹³. Levant Kumpanyası ticarî faaliyetlerini bir yandan sürdürürken, diğer taraftan da 1589'da bir grup Londralı tüccar, Ümit Burnu üzerinden deniz yolunu kullanarak,

⁹³ R. W. Ferrier, **agm** (1986), s.49.

doğrudan Hindistan'a ulaşmayı denediler. 1592'de Doğu Hint adalarına ulaşan İngiliz tüccarlarının bu girişimi, Levant ticaretinin öneminin azalması sürecini başlatan tarihi bir dönüm noktası olmuştur⁹⁴.

1598'de iki kardeş Sir Anthony ve Robert Sherley, Şah Abbas'ın sarayına gelerek İran ile doğrudan bir temas gerçekleştirdiler. Şah bunun Safeviler için büyük bir fırsat olduğunu anladı. Çünkü İngilizler Şah'a, bu zamana kadar İran'ın ana ihraç malı olan ipeği Osmanlı Devleti üzerinden değil İran'ın kendi limanlarından doğrudan satma, bu sayede Şah zenginleşirken Osmanlı Devleti'nin ekonomisine ağır bir darbe vurma ve Portekizlileri Basra Körfezi'nden sürme gibi cazip teklifler ile gelmişlerdi. Bunun karşılığında Şah'tan görünüşte, Safeviler ile ortak kullanım için, sadece Basra Körfezi'nde ticarî ve askerî üsler istiyorlardı. Şah, İngilizler ile işbirliğinin Safeviler için önemli bir avantaj olduğunu görerek İngilizler ile işbirliğine başladı⁹⁵.

Bu arada, 16. yüzyılın sonuna doğru İngilizler ipeği daha da ucuza alabilmek için Osmanlı Devleti'ni aradan çıkarma ve Trabzon üzerinden İran ile doğrudan temas kurmayı da denediler. Bu durum sadece Akdeniz'in eski tüccarı Venediklilerin değil aynı zamanda İran ipeğinin en önemli müşterisi olan Ermeni ve Gürcü tüccarını da telaşa düşürdü. Ancak Sherley kardeşlerin Şah ile Osmanlı aleyhine çevirdiği entrikaların farkında olan Osmanlı Devleti Trabzon'daki faaliyetleri yasaklayarak İngilizlerin bu girişiminin en azından bir kısmını şimdilik önlemiş oldu⁹⁶.

⁹⁴ H. İncalcık, **age Cilt I**, s.434.

⁹⁵ Don Peretz, **age**, s.81.

⁹⁶ H. İncalcık, **age Cilt I**, s.435.

3.2. Doğu Hind Kumpanyası(The East India Company)

İngiltere'nin Doğu Hind Kumpanyası'nın kuruluşu ve sonrasındaki faaliyet alanlarını birbirine bağlı ancak coğrafi olarak ayrı iki alanda sınıflayabiliriz. Bunlardan birincisi İran ve Basra Körfezi'ndeki faaliyetleri, ikincisi ise Hindistan ve ötesindeki faaliyetleri ve faaliyet alanlarıdır.

3.2.1. Doğu Hind Kumpanyası(Şirketi)'nin Kuruluşu ve İran ve Basra Körfezindeki Faaliyetleri:

Sherley kardeşlerin girişimleri bir süre sonra meyvelerini vermeye başladı. İran sürüp giden Osmanlı-İran harpleri sebebiyle, Osmanlı Devleti'ne karşı kendine batılı bir müttefik de arıyordu. Böylece, İngilizler, ipek tekeli karşılığında, İran'a askerî ve stratejik yardıma başladılar. Böylece bir İngiliz-İran ittifakı ve bunun üzerine de Doğu Hind Kumpanyası(East India Company) kuruldu. 31 Aralık 1600'de "Governor and Company of Merchants of London Trading into the East Indies" adı altında Kraliçe Elizabeth tarafından kurulan Doğu Hind Kumpanyası'nın üyelerinin çoğunluğunu Levant Kumpanyası mensupları teşkil ediyordu⁹⁷. Bu Kumpanya, zamanla Ortadoğu'dan Hindistan'a ve hatta Uzakdoğu'ya kadar geniş bir coğrafyada büyük etkileri olacak bir yapıya dönüşecekti.

⁹⁷ East India Company, George Christopher Molesworth Birdwood, William Foster, **The Register of Letters, &c: Of the Governour and Company of Merchants of London Trading Into the East Indies**, 1600–1619, B. Quaritch, London 1893, s. 3; M. Kütükoğlu, **age**, s.3; D. Peretz, **age**, s.81; A. Wood, **age**, s.29–31.

İngiliz-Safevî İran ittifakı bir diğer taraftan da bir zamanlar, Osmanlı topraklarından İran'a fırlatılan İngiliz güllerinin, şimdi İngiliz yapımı İran topraklarından Osmanlıların üzerine fırlatılacağına da işaret ediyordu.

Şah Abbas, Doğu Hind Kumpanyası'na İsfahan'da ve Bender Abbas(Gambrun)'da birçok binalar tahsis etti. Hürmüz 1622'de Portekizlilerden alınınca da Kumpanya'nın limanı oldu.⁹⁸.

16. yüzyılın sonu 17. yüzyılın başından itibaren, Levant Kumpanyası'nın Osmanlı Devleti'nde iyice yerleşmiş ve faaliyet alanlarını geliştirmiş olmasına mebni olarak artık İngiltere, Osmanlı Devleti'ne karşı olan nazik tavrını terk etmiş bulunuyordu. Özellikle Kral I. James(1603–1625) ile İngiltere, İspanya ve İran'a meyilli bir tavır takınmaya başlamıştı. Mesela, 1607'de İspanya Krallığı'na bağlı Toskana Dükü, İngiltere'de yaptırdığı savaş gemileri ile Sultan I. Ahmed(1603–1617)'in Mısır hazinesini taşıyan bir gemiyi yağmalaması üzerine İngiltere'ye gönderilen elçi James tarafından pek dikkate bile alınmamıştı. Bununla birlikte elçi Mustafa Çavuş'un, Kralın Osmanlı Devleti'ne silah ve cephane ihracına müsaadesini istemesi de ilgi çekicidir. Şah Abbas'ın dostu ve müttefiki olan Anthony Sherley kumandasındaki İngiliz gemileri bu sıra da İspanya kralının emrindeydi. Bu durum Osmanlı Basrası'nın güvenliği açısından büyük bir zaaf demektir. Bu dönemde Osmanlı devlet adamlarını en çok endişelendiren bir husus İngiltere, İran ve İspanya'nın Osmanlı Devleti'ne karşı bir ittifak yapmasıydı.⁹⁹.

16. yüzyılda Basra, İran ticaretinde yalnız yerel mallar açısından değil aynı zamanda Hindistan menşeli mallar açısından da önemli bir merkezdi. 1622

⁹⁸ R. W. Ferrier, **agm** (1986), s.49.

⁹⁹ H. İnalçık, **age Cilt I**, s.438–439; A. N. Kurat, **age**, s.171–175.

yılında Şah Abbas'ın İngiliz yardımıyla Portekizlileri yenerek Hürmüz'ü ele geçirmesi buradaki ticaret sistemini köklü bir şekilde değiştirmiştir. İngilizler ve Şah'ın ticaret yollarını değiştirme isteği örtüşüyordu. İngilizler eğer İran'dan gelen yol değişirse Osmanlı hazinesinin 300 bin altın gümrük hâsılatı kaybedeceğini hesaplamışlardı. Ancak bu devirde İngilizler, Levant Kumpanyası'nın kârlılığını düşünerek bir maceraya da atılmayı göze alamadıklarından daha da ileriye gitmeye cesaret edemediler¹⁰⁰.

Şah Haleb'i de almak böylece Avrupa ile Hindistan arasındaki ticareti doğrudan kontrolü altına almak istiyordu. Bu amacını gerçekleştirmek için 1622'de Hürmüz adasını, 1623'de İran-Hindistan kervan yollarının merkezi olan Kandahar şehrini ve sonunda Osmanlı Devleti idaresindeki Bağdat'ı 1624'de kontrolü altına aldı. Şah, Basra'yı da ele geçirmek üzere de bir girişimde bulunduysa da, Basra'daki Osmanlı paşası, Portekizliler ile bir ittifak yaparak bu tehlikeyi savuşturdu. Osmanlı Devleti'nin girişimi ile Basra-Halep ticaret yolu, Bağdat'ı atlayarak çölden Haleb'e ulaşmaya başladı. Buna karşı İran 1630'da İngilizlere Bender-Abbas limanını, Portekizlilere de Kung limanını vererek bir tepki gösterdiyse de Basra ticaretine mani olamadı¹⁰¹.

İranlıların gayretleri ile İngiliz kontrolündeki Bender-Abbas limanı Asya'nın en büyük limanlarından biri haline geldi. Osmanlıların 1638'de bir yanda Bağdat'ı geri alması, karşı tarafta da İngiliz ve Hollandalıların Hindistan'a giden ticaret yollarını kontrol altına almaları üzerine, Basra Körfezi'nde bir dengelenme meydana geldi. İranlılar, Basra Körfezi'ndeki ticaret limanlarında, Osmanlılar Basra'da, Hint mallarını, İngiliz ve Hollanda Doğu Hindistan

¹⁰⁰ R. W. Ferrier, **agm(1973)**, s.44; Halil İnalçık, "Osmanlı İmparatorluğu'nun Kuruluşu ve İnkişafı Devrinde Türkiye'nin İktisadî Vaziyeti Üzerine Bir Tetkik Münasebetiyle", **Bellekten**, Cilt XV, sayı 60, Ankara 1951, s.665-672.

¹⁰¹ H. İnalçık, **age**, Cilt I, s. 417.

Kumpanyaları'ndan almaya başladılar. Şah Abbas'ın gayretleri eski ticaret yollarını çevirmeye yetmemişti¹⁰².

Diğer taraftan İngiliz-İran ittifakı, Portekizlileri, 1650'de Maskat ve Bahreyn'den kovmaya muvaffak oldu. İngiliz Doğu Hind Kumpanyası'nın temsilcileri kısa sürede Portekizlilerden boşalan kolonilere yerleştiler. Basra Körfezi'ni çevreleyen şehirlerde otonom, İtalyan sitili şehir devletçisine benzer Doğu Hind Kumpanyası'nın ticarî acentelerini kurdular. İngilizler, Yemen'deki Mokha'da kahve ithalatı ve Basra'da da Bağdat ile nehir ticaretini sağlayabilecekleri yine İtalyan sitilinde birer acente kurdular. Şah Abbas, 1623'de İngiltere'nin müttefiki Hollandalılara da İngilizlerin benzeri bir ayrıcalık vermişti. İngilizler Hollandalılarla giriştikleri savaşlar neticesinde uğradıkları başarısızlıklar bir yanda diğer tarafa Levant Kumpanyası'nın muhalefeti ve 1639 Kasr-ı Şirin Osmanlı-İran barışının etkisi diğer tarafta dikkatlerini Hindistan'a çevirmek zorunda kaldılar¹⁰³.

İngilizler 17.yüzyıldaki İngiliz-Hollanda savaşlarında çok başarılı olamasalar da 1688'deki İngiltere tahtındaki değişim ve sonrasında Hollanda'nın İngiltere'nin kontrolü altına girmesinden sonra Hollandalıları da Basra Körfezi'nden zaman içinde çıkarmayı başardılar. Bir başka deyişle esasen, İngilizlerin Basra'da Hollandalılar konusunda yaptığı şey, Hollanda ticarî organizasyonunu zaman içinde İngiliz Doğu Hind Kumpanyası içinde eritmek oldu denilse daha doğru olur. İngilizler böylece İspanyol tehdidi başta olmak üzere birçok olayda yanlarında yer alan müttefikleri Hollanda'dan da 1688'den itibaren ve 1720'den sonra tamamen kurtularak "iktidar taksim kabul etmez"

¹⁰² H. İnalçık, **age**, Cilt I, s.418; H. İnalçık, **agm.**, s.676-677.

¹⁰³ R. W. Ferrier, **agm(1973)**, s.42.

sözünü bir kere daha doğrular bir şekilde Basra Körfezi'nde de en etkili Avrupalı güç olmayı başardılar¹⁰⁴.

18.yüzyılda Afganların İran'ı işgale başlamaları üzerine Doğu Hind Kumpanyası, İran'daki merkezini bir Osmanlı şehri olan Basra'ya kaydırılmıştır. Ancak Bender-Abbas'taki acente 1759'da Fransızlar tarafından bombalanana kadar faaliyet göstermeye devam etti¹⁰⁵. Yedi Yıl Savaşları sırasında(1756–1763), 1757 yılında Doğu Hind Kumpanyası'nın Fransa tarafından desteklenen Bengal Nevvab'ına karşı kazandığı Pulaşhir zaferinden sonra Doğu Hind Kumpanyası'nın asıl ve ana merkezi Hindistan olmuştur. Böylece 1757'den itibaren Kumpanya'nın Hindistan'ı doğrudan idaresi süreci başlamıştır. 1765'de Kumpanya'ya, Bengal ve Bihar'ın da dâhil olması ile birlikte divanî denilen doğrudan vergi toplama hakkı verilmiştir. 1772'de Kalküta'da Doğu Hind Kumpanyası'nın başkenti kurulmuş ve Genel Vali Warren Hastings'in atanması ile Doğu Hind Kumpanyası, dolayısıyla İngiltere, Hindistan'ın sadece ticarî değil aynı zamanda siyasî hâkimi konumuna da gelmiştir¹⁰⁶.

¹⁰⁴ K. H. Chaudhuri and Jonathan I. Israel, The English and Dutch East India Companies ant The Glorious Revolution 1688–9", **The Anglo-Dutch Moment, Essays on the Glorious Revolution and its World Impact**, Edited by Johathan I. Israel, Cambridge University Press 2003, s.407-439; R. W. Ferrer, **amg(1973)**, s.42; D. Peretz, **age**, s.81;

¹⁰⁵ R. W. Ferrer, **agm(1973)**, s.60.

¹⁰⁶ Sugata Bose ve Ayesha Jalal, **Modern South Asia: History, Culture, Political Economy**, 2.nd edition Routledge, London and New York: 2003, s.76; Judith M. Brown, **Modern India: The Origins of an Asian Democracy**, Oxford University Press, Oxford and New York 1994, s.46; Barbara Metcalf ve Thomas R. Metcalf, **A Concise History of Modern India (Cambridge Concise Histories)**, Cambridge University Press, Cambridge and New York 2006, s.56; Douglas M. Peers, **India under Colonial Rule 1700-1885**, Pearson Longmans, London 2006, s.30; D. Peretz, **age**, s.81.

Resim 11- İngiliz Doğu Hind Kumpanyası(Şirketi)'nın ve Hindistan'ın ilk valisi Warren Hastings

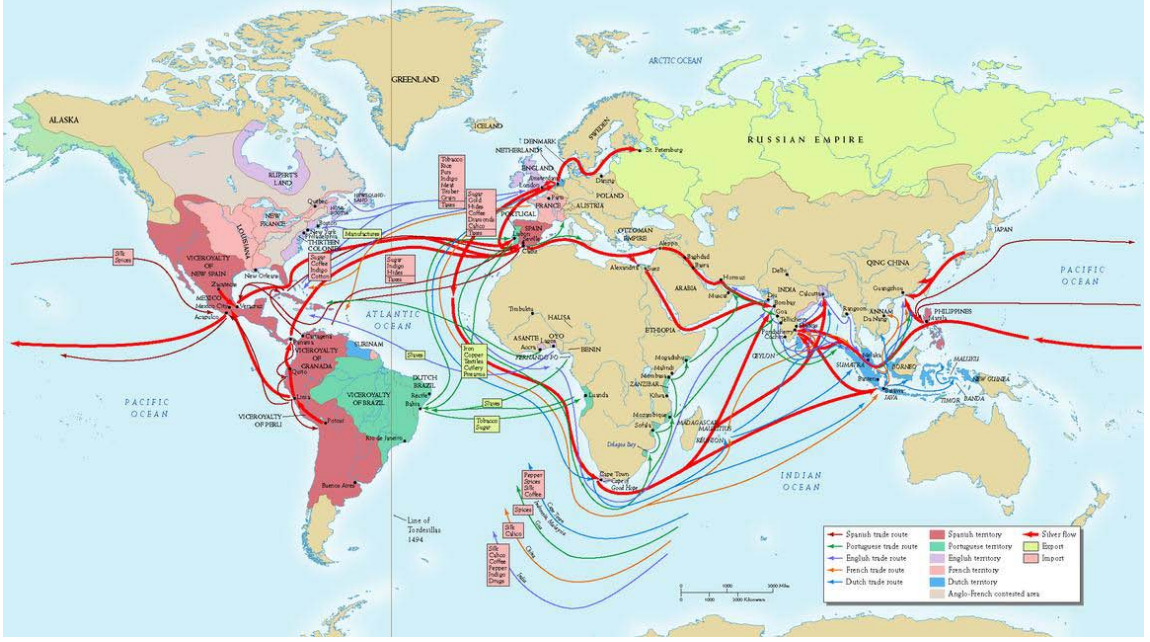

Resim 12- İngiliz Doğu Hindistan Şirketi'nin ve Hindistan'ın idarî merkezi, Kalküta'daki Fort William, 1807¹⁰⁷

1757'den sonraki dönemde Doğu Hind Kumpanyası'nın Basra'da kalan acentesi daha çok ticarî olmayan işler ile meşgul olmaya başlamıştır. Mesela,

¹⁰⁷ British Library Online: <http://www.collectbrita>

1766'da yerel kabilelerin isyanına karşı Bağdat'taki Osmanlı paşasına altı adet nehir savaş gemisi kiralamak gibi. 19. yüzyılda da zaten Basra Körfezi artık bir nevi İngiliz gölü haline gelmiş bulunuyordu¹⁰⁸.

Resim 13-16. ve 17. yüzyıllarda Koloni Ticaret Yolları ve Gümüş Akışı¹⁰⁹

3.2.2. İngiliz-Ermeni Ticarî Ortaklığının Başlaması veya Ermeni Dünya Ticaret Merkezi Yeni Culfa:

Şah Abbas'ın ticaret yollarını bilhassa da İpek ticaretini Osmanlı Devleti'nden başka bir yöne çevirme ve İran'ı önemli bir ticaret merkezi haline getirme gayretlerinin bir neticesi, İngilizlerin desteği ve Ermeni tüccarlarının çabaları ile İsfahan'ın banliyösü Yeni Culfa kısa sürede gelişti. Yeni Culfa

¹⁰⁸ D. Peretz, *age*, s.81.

¹⁰⁹ <http://www.wwnorton.com/worldsch4maps.htm>

17.yüzyılda bir yanda Ermeni Dünya Ticaret Merkezi haline gelirken diğer taraftan da İngilizlerin Ortadoğu'daki en büyük ticarî acentesine dönüşmüştür.

16. ve 17. yüzyıllarda Avrupa'nın ekonomik büyümesinde ipeğin önemli bir rolü vardı. Şah Abbas'ın dış politikasının temelini, ipek ticaretini Basra Körfezi'ne çevirerek, Osmanlı Devleti topraklarından uzaklaştırma oluştuyordu. İpeğin İran'ın kalkınmasının lokomotif gücü olacağını gören Şah Abbas, bir ipek monopolü ilan ederek, ipek ticaretini devlet tekeline aldı. İran-Osmanlı savaşlarının uzayıp gitmesi, ipeğin fiyatlarını arttırıyor ve deniz ticaretini zorunlu kılıyordu. Bunun için Şah'ın Ermeni tüccarına ve batılı denizci devletlerin yardımına ihtiyacı vardı¹¹⁰.

Şah Abbas, Yeni Culfa'yı kurmak için Culfa-yı Nahçevan'dan 10-12 bin ve Aras vadisinden toplam 300 bin Ermeni'yi İsfahan'da kurduğu Yeni Culfa'ya göçürmüş ancak bunların yarıya yakını yolda ölmüştür. Bu kayba rağmen Yeni Julfa kısa sürede önemli bir ticaret merkezi haline gelmekte gecikmedi. Yeni Culfa, özellikle 17. yüzyıldan itibaren Ermeni tüccarları için, tüm dünyadaki Ermeni ticarî ağını birbirine bağlayan bir merkez, bir odak noktası, bir kavşak ve Ermeni toplumunun finans merkezi oldu, giderek gelişti. Yeni Culfa, Ermeni millî uyanışına giden yolda 17. yüzyıl boyunca ağırlıklı bir merkez oldu. 17.yüzyıldan sonra daha geri planda olsada Ermeni Rönesans'ı için ilk finansal katalizör rolünü üstelendi. Yeni Culfa 18. yüzyılda Afgan işgalinde yıkılana kadar İngilizlerin etkisinde başlayan Ermeni Rönesansı ve millî uyanışının merkezi

¹¹⁰ Linda K. Steinmann, "Shah Abbas and the Royal Silk Trade 1599-1629", **Bulletin (British Society for Middle Eastern Studies)**, Vol. 14, No. 1, 1987, s. 68-71.

olacak, Yeni Culfa yılıkdıktan sonra buradaki faaliyetler, İngiliz kontrolündeki Hindistan'a taşınacaktı¹¹¹.

Sadece Ermeni ticaret merkezi olmakla kalmayan, Yeni Culfa'nın bir diğer önemi de ekonomik büyüme ve Ermeni finans gücünün desteğiyle, kendine ait bir piskoposluğu ile Ermenilerin dinî merkezi haline de dönüşmesi oldu. Yeni Culfa, Ermenilerin ticarî ağı boyunca yayılarak, Ermenilerin yaşadığı her bölgeden gelen Ermeni din adamlarının giderek artan sirkülasyonu sayesinde, Ermeni kimliğinin oluşumu ve korunmasında da etkili bir merkez oldu. Yeni Culfa'ya gelen Ermeni dinadamları burada İngiliz etkisinde gelişen millî kimlik, millî din ve ortak kimlik anlayışını Ermenilerin yaşadıkları tüm yerlere, özellikle de Ermeni Ticaret Ağı boyunca her yana taşıdılar¹¹².

1630'dan itibaren Yeni Julfa dünyadaki Ermenilerin yaşadığı en zengin ve müreffeh bir kent haline geldi. Yeni Julfa'da şehir merkezinde yaklaşık 30.000 ve çevresindeki köylerde de 50.000 civarında olmak üzere yaklaşık 100.000'e yakın Ermeni'nin yaşadığı dünyadaki en büyük Ermeni yaşam merkezi oldu. Ermeniler, Şah tarafından verilen ayrıcalıkla İran ipeğini satmaya tek yetkili tüccar kabul edildiler. Böylece Ermeni tüccarları, bir tarafta Hindistan, Rusya, diğer tarafta Osmanlı Devleti ve Avrupa'ya yayılan ipek merkezli ticaretin ana distribütörü oldular. İsfahan'a gelme müsaadesi olan yegâne batılı tüccar olan İngilizler ve yanlarında getirdikleri müttefikleri Hollandalılar ile İran'da ipek satışına tek

¹¹¹ Father Michael Chamich, **History of Armenia: From BC. 2247 to the Year of Christ 1780, in two volumes, Volume II**, Printed at Bishop's College Press by H. Townsend, Calcutta 1827, s.345-360; R. Panossian, **age**, s.77-78.

¹¹² Sebouh Aslanian, "The Salt in a Merchant's Letter: The Culture of Julfan Correspondence in the Indian Ocean and the Mediterranean", **Journal of World History**, Vol. 19, No. 2, University of Hawai'i Press 2008, s.131-132.

yetkili olan, “Şah’ın ajanları” kabul edilen Ermenilerin sıkı ticarî münasebetleri de böylece başlamış oldu¹¹³.

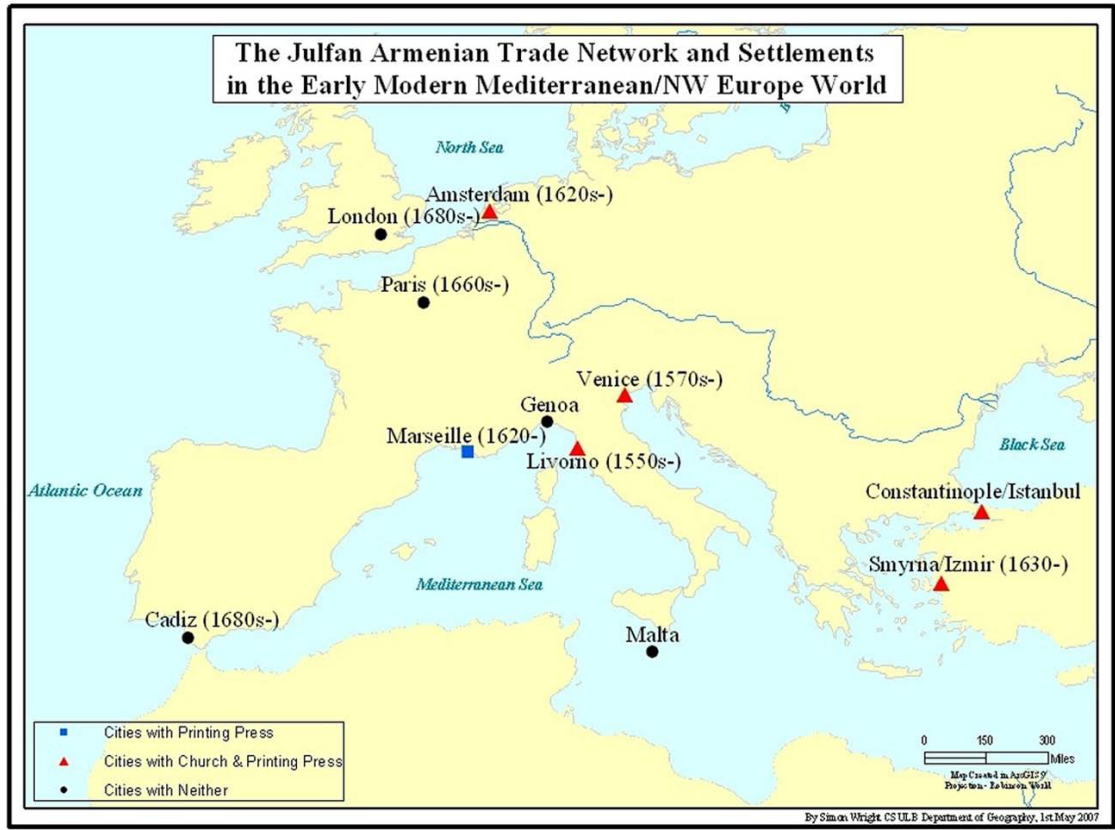
Moskova Kumpanyası tanışması ile başlayıp Levant Kumpanyası ile gelişen İngiliz-Ermeni ortaklığı böylece yepyeni bir safhaya giriyordu. İngilizler ticaret yollarını değiştirmeyi hemen başaramasalar da Ermeniler ile yaptıkları bu ortaklık, hem İngilizlere, hem Ermenilere büyük bir zenginlik ve refah getirmiştir. İngiliz Doğu Hind Kumpanyası’nın İran’daki temel politikası, İran Ermeni tüccarlarının yardımı ile İran’daki pozisyonunu kuvvetlendirmek olmuştur¹¹⁴. İngilizleri cezbeden Ermenilerin sadece İran’daki kuvvetli pozisyonu değil aynı zamanda doğu ve batıda sahip oldukları “ticarî diasporanın” genişliği idi¹¹⁵. Yeni Culfalı Ermeni tüccarı 1660’dan itibaren Akdeniz’in önde gelen limanlarına yerleşmeye başlamış ve ticarî ağlarını Akdeniz boyunca genişletmişlerdi. Hatta Akdeniz’in Amerika’ya açılan kapısı olan Kadiz’e de yerleşerek şehirdeki ticaretin önemli unsurlarından olmuşlardı¹¹⁶.

¹¹³ V. Baladouni, M. Makepeace, **age**, s.20–21; R. Panossian, **age**, s.79; L. K. Steinmann, **agm**, s.71-74.

¹¹⁴ R. W. Ferrier, **agm** (1986), s.65.

¹¹⁵ Patricia Risso, “Muslim Identity in Maritime Trade: General Observations and Some Evidence from the 18th- Century Persian Gulf/Indian Ocean Region”, **International Journal of Middle East Studies**, Vol. 21, No. 3, August 1989, Cambridge University Press, s. 387–389.

¹¹⁶ S. Aslanian, **agm**, s.134.

Harita 4- Yeni Culfa'lı Ermeni Tüccarı'nın Akdeniz'deki Ticarî Ağı ve Yerleşimleri¹¹⁷

1666'dan sonra ise Ermenilerin İran'daki durumu değişmeye başladı. İran şahları hızla zenginleşerek büyük güç ve nüfuza sahip olmaya başlayan Ermenilere bir takım ağır vergiler getirerek Ermeni tüccarlarını kontrol altına almaya çalıştılar. Bu tarihlerden itibaren Yeni Culfa'daki Ermeni tüccarları buradan Hindistan ve Uzakdoğu'ya göç etmeye başladı. Ancak ekonomik gücün getirdiği müreffeh yaşamın nimetlerine alışan Ermeniler, her şeye rağmen, 1722'deki Afgan işgali neticesinde İsfahan ile birlikte Yeni Culfa'nın da yakılmasına kadar İran şahlarının baskılarına rağmen Yeni Culfa'da yaşamaya

¹¹⁷ S. Aslanian, *agm*, s.135.

devam ettiler¹¹⁸. 1722’de Afganların İran’ı işgali ile Yeni Culfa, dünya ticaret merkezi olma özelliği ile birlikte Ermeni tüccarlarını bir araya getiren merkez ve odak nokta olmaktan da uzaklaştı.

3.2.3. Doğu Hind Kumpanyası’nın Hindistan Ve Ötesindeki Faaliyetleri:

Doğu Hind Kumpanyası veya orijinal adıyla “Governor and Company of Merchants of London trading with the East Indies”, Kraliçe I. Elizabeth tarafından 31 Aralık 1600’de, 15 yıllığına, Ümit Burnu’nun doğusundan Magellan Boğazı’nın batısına kadar olan bölgede ticaret yapmaya tek yetkili İngiliz girişimi olarak yetkilendirilmiştir¹¹⁹. Yani Doğu Hind Kumpanyası(East India Company) Afrika’nın doğu sahillerinden Hind Okyanusu ve Büyük Okyanus’u içine alarak Amerika kıtasının batı sahillerine kadar olan çok geniş bir coğrafyada ticaret yapmak ve buralara hâkim olmak üzere görevlendirilmiş veya yola çıkmıştı.

1601’de Sir James Lancaster tarafından komuta edilen Doğu Hind Kumpanyası’nın ilk seferi Pakistan’daki Achin Sultanlığı’na yapıldı ve 1603 yılında tamamlandı¹²⁰.

Bundan sonra İngilizler, 1608 yılında Hindistan’da Surat’a ulaştılar. 1611’de de Masulipatam’a yerleştiler. 1612 yılında Surat yakınlarında Suvali

¹¹⁸ V. Baladouni, M. Makepeace, **age**, s.21; R. Panossian, **age**, s.80.

¹¹⁹ **Imperial Gazetteer of India vol. II, The Indian Empire, Historical**, Published under the authority of His Majesty's Secretary of State for India in Council, the Clarendon Press, Oxford 1908, s.6.

¹²⁰ M. Kütükoğlu, **age**, s.3.

deniz savaşında Portekizlileri yenerek Hindistan'daki varlıklarını sağlamlaştırdılar. Portekizlilere karşı kazanılan zafer ve baharat gelirlerinin artması üzerine Kral I. James, Hindistan ile doğrudan temasa geçmek üzere, 1614'de Sir Thomas Roe'yu, Hindistan'ın Babür Hükümdarı, Nureddin Selim Cihangir'e(1605–1627) elçi olarak yolladı. Zaman zaman hacı gemilerini yağmalayıp yok eden ve İslâm düşmanı olarak gördüğü Portekizlilere karşı İngilizlerin kazandığı zafer Cihangir'i etkilemişti. Ayrıca, Osmanlı Devleti ile iyi ilişkiler içinde olan Cihangir, Osmanlı-İngiliz ilişkilerinin etkisi ve izlenimine de sahip olmalıdır. İngilizler, Cihangir'den, Avrupa'nın nadir ve kıymetli ürünleri ve ticarî emtiasını temin etme karşılığında Surat ve civarında yerleşmelerine ve devletinin muhtelif yerlerinde ticarî acenteler açmasına izin vermesini istediler. Hükümdar Cihangir, tüm bu istekleri kabul ederek, Kral I. James'e hitaben 1617 tarihli çok samimi bir mektup gönderdi.¹²¹

“..Göndermiş olduğunuz sevgi ve dostluk dolu mektup ve bana yönelik iyi niyetinizin nişanesi olan hediyeleri, sefiriniz vasıtasıyla teslim aldım. Sefiriniz, güvenilir bir hizmetkârınız olmayı gerçekten hak eden, Sir Thomas Roe, mektup ve hediyenizi, makbul ve mesud bir zamanımda bana takdim etti. Bunun üzerine artık hediyenizden başka bir nesne görmez oldum ve bunları büyük bir şevk ve zevkle kabul ettim. Asil sevginizin uyandırdığı emniyetle, tüm krallıklara ve ülkemdeki tüm limanlara genel bir emirle İngiliz milletini, benim dostumun vatandaşları olarak karşılamalarını buyurdum ki, herhangi yer olursa olsun yaşamayı seçebilir, hiçbir kısıtlama olmaksızın hür olasınız ve herhangi limana uğrarsanız, ne Portekiz ne de bir başkası sizi tacize cüret edemeye ve herhangi şehirde mukim olursanız, tüm valilerime ve kaptanlarıma emrimdir ki,

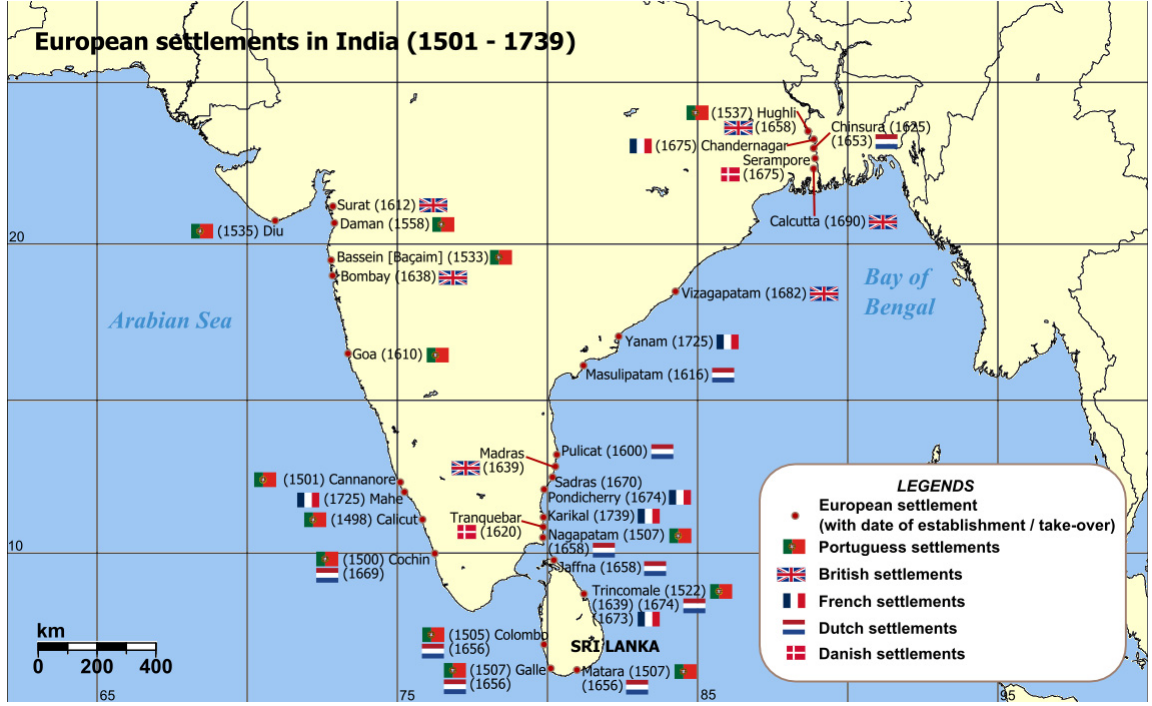
¹²¹ M. Kütükoğlu, *age*, s.4; James Harvey Robinson(editor), **Readings in European History, 2 Volumes, Vol. II: From the opening of the Protestant Revolt to the Present Day**, Ginn and Co, Boston 1904–1906, s. 333–335.

istediklerini yapmakta hürdürler; istedikleri gibi satmakta, almakta ve kendi ülkelerine götürmekte serbesttirler.

Aramızdaki sevgi ve dostluğun teyidi olarak, Majestelerinin, tüccarına gemileri ile her çeşit nadide şeyi ve sarayıma uygun kıymetli eşyayı getirmelerini buyurmasını arzu ederim ve her fırsatta asil mektuplarını bana göndermekle şerefyab olasınız ki, sıhhat ve işlerinizin müreffehiyetinden keyif alabilelim ve dahi, dostluğumuz değişmeden ebede kadar devam etsin...”

Bu mektup ve imzalanan antlaşma ile Hindistan Hükümdarı Cihangir, tüm Hindistan limanlarını, İngilizlere açmış oluyordu. İngilizler, 1621’de Surat’a, 1623’de Gambrun’a, 1626’da Armagon’a, 1640’da da Madras’a yerleştiler. Portekizliler de İngilizlere karşı direnmenin yararsız olduğunu görerek en azından eldeki birkaç koloniyi kurtarmak üzere, İngiltere Kralı I. Charles ile Portekiz Prensesi, Catherine de Bragance’yi evlendirerek, Bombay’ı da drahoma olarak verdiler. Charles, Bombay’ı Doğu Hind Kumpanyası’na verirken Portekizliler, Goa, Diu ve Daman’ı bir süreliğine de olsa kurtarmış oldular¹²².

¹²² M. Kütükoğlu, **age**, s.4.

Harita 5-1501–1739 yılları arasında Hindistan'da Avrupalı Yerleşimleri¹²³

İngilizler, Doğu Hind Kumpanyası vasıtasıyla, Hindistan'da, pamuk, ipek, çivit boyası, güherçile(potasyum nitrat), çay ve afyon ticareti yapıyorlardı. Hindistan'dan gelen tekstil ürünleri kadar güherçile de İngiliz silah sanayi ve savunması açısından hayatî öneme sahipti. Ayrıca Çin'den gümüş karşılığında bol miktarda, porselen ve çay getiriyorlardı. Kumpanya 1672'de Çin'in Amoy, Kanton, Chusan şehirleri ile başlattığı Çin ticareti, 1762'de Kanton'da bir acentenin açılmasına kadar ciddi boyutlara ulaşmadı. 18. yüzyılda Çin ile yapılan ticaretin %60'ını çay oluşturuyordu. Bunu porselen takip ediyordu. Ancak Çin ile yapılan ticarete en büyük parayı bırakan kalem afyon kaçakçılığı idi. Doğu Hind Kumpanyası, daha önce belirttiğimiz gibi 1773'de Bengal'i ele geçirip afyon üretimine hâkim olduktan sonra Çin'e kaçak olarak afyon satmaya başladı. Bu

¹²³ University of Pennsylvania European Settlements in India(1501-1739): www.upenn.edu. İlgili link: <http://www.colonialvoyage.com/>

ticarete para nakit olarak döndüğü için Kumpanya buradan büyük kârlar elde ediyordu. Ancak bu ileride Çin ile afyon savaşlarına sebep olacaktı¹²⁴.

Doğu Hind Kumpanyası ve Hindistan'ın İngiltere için bir diğer önemi, İngiliz ordusu için asker sağlamasıydı. İngiltere, Levant ve Moskova Kumpanyalarından farklı olarak, Doğu Hind Kumpanyası sayesinde Hindistan ve civarında, devamlı askerî bir güç barındırmaktaydı. 17. yüzyıldan başlayarak ve esas olarak da 1757'den itibaren Kumpanya'nın Hindistan'daki siyasî idaresi kurulduktan sonra İngiliz sömürge ordusunun esas unsurunu "tacın incisi" Hindistan sağlayacaktı.

3.2.4. İngiliz-Ermeni İşbirliği:

İngilizlerin İran, Hindistan ve ötesindeki bu hızlı yükselişi, Avrupa'nın eski, köklü denizci devletleri olan, Portekiz, Hollanda ve en nihayet Fransızları 17 yüzyıldan 18. yüzyıla söz konusu coğrafyadan kolayca atarak onların yerine kendilerinin sağlam bir şekilde yerleşmelerinin altında yatan önemli bir etken olmalıdır.

İngiltere gibi uzak bir kuzey ülkesinin lojistik destekten yoksun bir şekilde, mesela Portekiz gibi Afrika'nın batı ve doğusunda yani Hindistan'a Ümitburnu'ndan dolaşan yolda neredeyse hemen her yerde üsleri, kaleleri olan denizci bir devlete karşı muvaffak olması ilk bakışta pek mümkün gibi görünmemektedir.

¹²⁴ EAST INDIA COMPANY FACTORY RECORDS, Part 1: China and Japan, China Factory Records, 1596–1840, the British Library, London.

İngilizler eğer gittikleri ve yerleşmeye niyet ettikleri coğrafyadan bir destek görmemiş olsaydılar, bir hüsnü kabul ile karşılanmasalardı, Avrupa'nın bu küçük ve zayıf ülkesinin binlerce kilometre uzaktaki Hindistan'da tutunması elbette ki mümkün olamazdı.

İngilizlerin 1612 yılında dört kalyon ile binlerce kilometre uzakta, Hindistan'da, Surat açıklarındaki Suvali'de Portekiz'in 4'ü carrack sınıfı, 26'sı bark sınıfı (silahsız kürekli gemi) gemilerden oluşan filosuna karşı, görünüşte hiçbir şansları yoktu. Her ne kadar İngiliz kaynakları üstü kapalı olarak ifade etseler de, yerlilerden gördükleri destek ile kazandıkları Suvali zaferinin, yerel destek olmaksızın gerçekleşmesi mümkün değildi.

Bu çalışmanın sınırları ve ilgi alanı içinde tüm bu meseleleri aydınlatmak mümkün değildir. Ancak şurası önemli bir gerçektir ki, İngilizler Moskova Kumpanyası ile başladıkları Doğu'ya yolculuklarında Astarhan'dan İran'a ve oradan da Hindistan'a Ermeni tüccarları ile karşılaştılar, tanıştılar, ortak oldular ve yardımlaştılar. İngilizlere 1560'larda İran'da ve Hindistan'a giden yollarda yardım eden yine Ermeni tüccarları oldu¹²⁵.

Ermeniler, Hindistan'a 15. ve 16. yüzyıllarda Halep'ten gelerek buradaki Babür hükümdarının hizmetine girip yerleşmeye başladılar. 1560'larda ilk olarak Akbar, daha sonra da Agra'ya yerleşen Ermeniler 1562'de buraya bir de kilise yaptılar. Ermeniler çevirmenlik başta olmak üzere Hindistan'da hizmet sektörü ile başladıkları yeni hayata kısa sürede ticaret ile devam ettiler¹²⁶.

17. yüzyılda Ermenilerin iyi bir şekilde örgütlendikleri Surat'a gelen İngiliz tüccarları, Ermenileri, Hindistan'ın hakimi Babür idarecileri ile dostluk

¹²⁵ Bkz. **Russia At the close of...**, s.18–127 ve Sir Jerome Horsey, **age**.

¹²⁶ R. Panossian, **age**, s.80–81; M. Seth, **age**, s.1–2.

tohumlarını yeşertmek için kullandılar. Ermeniler, İran ve Osmanlı Devleti'nden çok iyi tanıdıkları ve ortaklık yaptıkları İngilizler adına Hindistan'ın Babür Hükümdarları ve yerel yöneticileri ile birçok antlaşmalar imzaladılar ve Hindistan'da diğer Avrupalı milletlerin aleyhine İngilizlerin önünü açtılar. İngilizlerin kolonileşmesini sağladılar, bu süreci hızlandıran katalizör işlevi gördüler. 17. yüzyılın ikinci yarısından itibaren Safevîlerin baskısından dolayı İran ve özellikle de Yeni Culfa'dan Hindistan'a büyük göçler oldu. 18. yüzyılın ikinci yarısında Madras, Delhi, Bombay, Kalküta, Surat artık Ermenilerin yeni ticaret merkezleri idi.¹²⁷

17. yüzyılın ikinci yarısında İngilizler, neredeyse bir asırdır ticaret yollarının ve özellikle de ipek ve tekstil ticareti güzergâhlarını Osmanlı Devleti'nden başka bir yöne çevirme gayretlerinin bir türlü başarıya ulaşmadığını görerek, Ermenilerden yardım istemeye karar vermişlerdi¹²⁸.

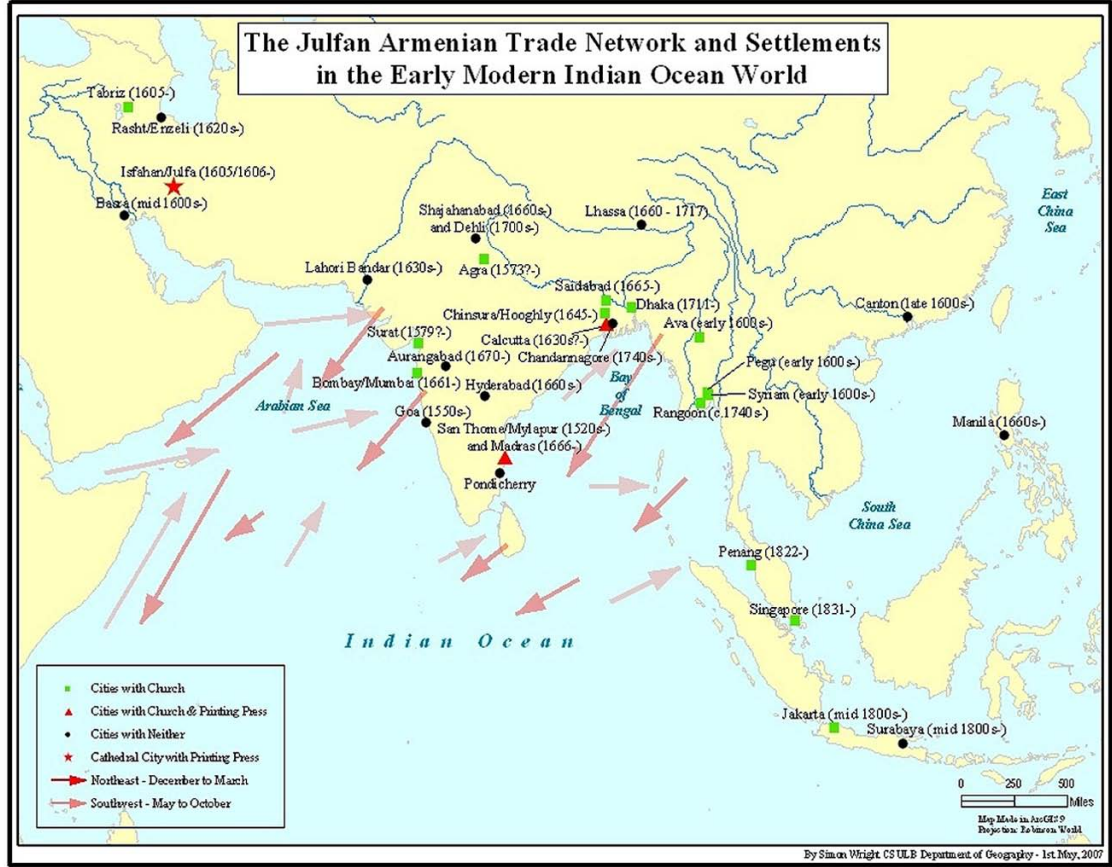
İngilizler, Ermenilerin, Avrupa, Osmanlı Devleti, İran, Hindistan üzerinden Uzakdoğu'ya uzanan geniş ticarî ağının etki alanını fark etmişler, bu ağın İngiltere'nin Güney Asya'da tutunması ve yayılması için ne kadar büyük bir öneme sahip olduğunu anlamışlardı. Bu uçsuz bucaksız geniş coğrafyada güvenebilecekleri yegâne Hıristiyan unsurun Ermeniler olduğunu gören İngilizler, Ermeniler ile yardımlaşmayı ittifaka çevirecek bir antlaşma yapmaya karar verdiler. 22 Haziran 1688'de, Ermeni milletini temsilen Yeni Culfa'nın önde gelen Ermeni tüccarlarından Koca Phanos Kalender ile Doğu Hind Kumpanyası idarecilerinden Doğu Hind Kumpanyası Valisi Benjamin Bathurst (Governor of the Company of Merchants of London trading to the East Indies), Vali yardımcısı Josiah Child, Lord Worcester, John Moore, Geroge Boun arasında ittifak

¹²⁷ R. Panossian, *age*, s.81; M. Seth, *age*, s.225-230.

¹²⁸ V. Baladouni, M. Makepeace, *age*, s.22.

antlaşması niteliğini taşıyan bir ticaret antlaşması imzalandı. Bu antlaşma yani, Doğu Hind Kumpanyası ve Ermeni Milleti Antlaşması(Treaty of East India Company with the Armenian Nation) İran ve Hindistan'da yaşayan tüm Ermeni tüccarlarını içine alacak şekilde genişletildi. Khohaj Phanos, bu antlaşmadan sonra Londra'ya taşındı ve buraya yerleşti. Burada İngiliz-Ermeni denizası ticaret birliğinin de temeli atılmış oldu. Bu antlaşmayla, Ermeni tüccarları, İngiliz tüccarları ile eşit kabul ediliyor, İngiliz şirketleri ile yaptıkları anlaşmalarda İngiliz vatandaşlarına tanınan haklar tanınıyordu. Ermeniler, serbestçe, Hindistan'daki İngiliz kolonilerine yerleşebilecekler, İngiltere'ye kendi gemileri ile mal taşıyabileceklerdi. Ayrıca, İngiltere adına Hindistan ve ötesinde ticaret yapmaya yetkili tüccar olacaklardı. Tüm dinî faaliyetleri, kültürel faaliyetleri, can ve malları İngiltere'nin güvencesi altında olacaktı. Ermenilerden istenen en önemli şey, Ermenilerin ipek ve tekstil ürünleri taşıdıkları "Avrupa'ya giden ve Avrupa'dan gelen (Ermenilerin) eski ticaret yolunu", büyük ölçüde şirket lehine(Doğu Hind Kumpanyası) "çevirmeleri ve döndürmeleri"ydü.¹²⁹.

¹²⁹ British Library(BL), India Office Library and Records(IOR)/H(India Office Home Miscellaneous Series c1600-1900)/634/date 1688-1794, no:40, s.581-598; V. Baladouni, M. Makepeace, *age*, s.22-24; R. Panossian, *age*, s.81-82; M. Seth, *age*, s. 231-244 ve s.281-292.

Harita 6- Yeni Culfa'lı Ermeni Tüccarının Hind Okyanusu'ndaki Ticaret Ağı ve Yerleşimleri¹³⁰

Ayrıca bu antlaşma ile Ermeni tüccarı diğer Avrupa ve limanlarından(sadece Ermenilere ait veya yönetiminde Ermenilerin buldukları yerler müstesna) uzak tutulmaya doğrudan İngiltere ve Londra merkezli bir ticarete yönltiliyorlardı. İngiliz bayrağı altında Bombay'dan Londra'ya mal getiren ve İngiliz donanması tarafından korunan Ermeni tüccarları sayesinde İngilizlerin meşhur Londra-Bombay ticaret yolu da ortaya çıkmış oluyordu.

İngilizler, bu antlaşmadan sonraki iki yüzyıl boyunca bu ticaret yolunu canlı tutmak, korumak ve bu yol üzerindeki tüm toprakları hâkimiyetleri altına

¹³⁰ S. Aslanian, *agm*, s.137.

almakla uğraşacaklar, bu amaç İngiliz politikalarının temelini oluşturacaktı. İngilizlerin doğu anlayışına göre, İngiltere ile Hindistan-Uzakdoğu arasında kalan coğrafya yani Osmanlı-İran toprakları artık Ortadoğu olacaktı. İngilizler Londra'dan Bombay'a kadar olan geniş coğrafyada ve bilhassa Osmanlı Devleti toprakları üzerinde İngilizler tarafından İngiltere lehine örgütlenen Ermeni ticarî ağı vasıtasıyla ticaret yapacaklardı. Bir zaman sonra bu ticarî ağ İngiliz siyasetinin Ortadoğu'daki uygulayıcısı haline de gelecekti.

Bu antlaşmanın imzalanmasının esasını bir Osmanlı Devleti'ne karşı bir İngiliz-Ermeni ittifakı oluşturuyordu. Antlaşma görünüşte Doğu ticaret yollarının bilhassa da kara ticaretinin denize ve İngilizler lehine çevirilmesini içermektedir. Ancak antlaşmanın ruhunda aşağıda görülecek olan maddeden de anlaşılacağı üzere bu antlaşma Osmanlı Devleti'ni ekonomik olarak zayıflatarak güçsüzleştirme amacına yönelikti. Dolayısıyla da antlaşmanın asıl amacı Osmanlı Devleti'ne karşı bir İngiliz-Ermeni ittifakının kurulması idi. İngiliz-Ermeni Antlaşması'nın en önemli kısmı:

“...İran ve Arabistan yolları ile bugüne kadar Hindistan'dan Türkiye'ye karayolu ile büyük bir ticaret yapan yapan adı geçen Ermenilerden, biz şimdi burada üzerinde anlaşıldığı ve ilan edildiği üzere, tüm bu ticareti, İngiltere yönüne çevirmelerini arzu ediyoruz. Ermeniler, doğru faturalar ve yükleme bilgileri ile yüzde ondan fazla ödememek kaydıyla, Doğu Hind'in herhangi bir malını Şirket için sevk etme ve Şirket'in herhangi bir gemisini İngiltere'ye gönderme selahiyetine sahiptirler. Londra'da adı geçen mallara kıymet biçilmesinde bizim ile aynı navlun ödenecektir. Burada ilan edilmektedir ki, Şirket, daha önce bahsedilen tüm mallara, Türkiye, Venedik ve Livorno'ya bağlı nakliyatla İngiliz gemisine bindirilip yola çıkana kadar alı koyma ve muhafaza etme hakkına sahiptir ve Şirket bu malların, adı geçen Ermenilerin

mülkleri ve acentaları tarafından yönlendirilenler dışında başka hiçbir Avrupa limanına veya başka bir yere indirilmemesini güvenceye alma hakkına sahiptir. Ve son olarak ilan edilir ve üzerinde anlaşılmıştır ki, söz konusu Şirket, Türkiye'ye yönelik olarak söz konusu mallardan herhangi birisi için, üzerinde konuşulmayan, hakkı olan veya olabilecekleri kendi kullanımı için saklama ve koruma hakkına sahiptir... ”¹³¹

İngiliz-Ermeni İttifak Antlaşması'nın bu en önemli kısmında, İngilizler açıkça Osmanlı Devleti üzerinden yapılan ticareti, İngilizlerin hâkim olduğu Basra Körfezi'ndeki limanlara çevirmelerini istemektedirler. Devam eden karasal ticarete de bu antlaşmaya imza koyan veya zamanla koyacak Ermeni tüccarlarından Osmanlı topraklarından yaşayanlardan bir İngiliz Ermenisi ticaret yolu oluşturmalarını istemektedirler. Böylece Osmanlı uyruğunda görünen Ermeni tüccarları birçok vergiden muaf olarak İran ve Hindistan'dan getirilen malları, İzmir'deki İngiliz Levant Kumpanyası'na teslim edebileceklerdi. Yapılan bu transit ticaretten Osmanlıların kazancı belki biraz gümrük vergisi olacaktı. Aynı şekilde Osmanlı Devleti toprakları boyunca getirilen malları Osmanlılar İzmir'deki İngiliz tüccarlarından İngilizler getirmiş gibi ve İngilizlerin belirlediği fiyatlarla satın alabileceklerdi. Yine İngiltere'ye sevk edilen ticarî emtia, Akdeniz'deki Ermeni kolonileri üzerinden İngiltere'ye sevk edilecek ve bu koloniler idarî olarak bir ülkeye bağlı olsalar bile bu antlaşma ile gizlice İngiliz hâkimiyetinde olacaklardı. Dolayısıyla İngilizler sadece taşıma ve güvenlik maliyetleri ile Doğu mallarına neredeyse alış fiyatı üzerinden sahip olabilecek ve bunları Avrupa ve Osmanlı pazarlarına sürebileceklerdi. Antlaşma tam olarak

¹³¹ **BL/India Office Records(IOR)/H/634**/date 1688–1794, no:40/pp.595–597; günümüz İngilizcesi ile transkribi için bkz. V. Baladouni, M. Makepeace, **age**, Belge 122, s.88–89, bu kitapta antlaşma arşiv kaydından farklı bir kodla verilmiştir; transkrip için ayrıca bkz. M. Seth, **age**, s.237.

Osmanlı Devleti'ne karşı yapılmış, sadece ticarî niteliğe sahip değil aynı zamanda dinî, kültürel ve siyasî içeriğe de sahip tam bir ittifak antlaşması idi.

Bu antlaşma ile İngilizler ve Ermeniler, tüm yakın, orta ve uzak doğuda ortak ve müttefik oldular. Bu durum zamanla Ermenileri, dinî, kültürel ve sosyal olarak da etkileyeceği gibi, Ermenileri, Ortadoğu'da İngiliz menfaatlerinin uygulayıcısı konumuna da getirecekti. Sonraki yüzyıllar ve bilhassa 19 ve 20. yüzyıllardaki Ermeni olayları ile ilgili araştırma yapan tarihçiler, Ermenilerin neden İngilizler ile yardımlaşıklarını açıklamakta zorluk çektikleri dikkatlerden kaçmamaktadır. Oysa bu antlaşma ve bunu teyit eden düzenlemeler ile Ermeni tüccarları ve Ermeni tüccarlarının etkisindeki Ermeni kilisesi Doğu Hind Kumpanyası'nın dolayısıyla da İngiltere'nin bir parçası, bir cüzü, bir ortağı haline geliyordu. Bu sebeple de Osmanlı Devleti içinde yaşayan bir kısım Ermeni'nin İngiltere lehine hareket etmelerini bu açıdan son derece doğal karşılamak gereklidir. Çünkü antlaşmaya dikkat edilirse, Ermenilerin Türkiye ve Avrupa yönünde ticaret yaparken veya mal taşırken sadece İngiliz ve diğer Ermeniler ile münasebet kurabileceği vurgulanmış ve bu hususun altı önemle çizilmiştir.

Ermeniler, tüm Asya ticaretinde İngilizlerin ortağı haline geldiler. Ermeniler bu antlaşmadan sonra yavaş yavaş İngiliz koloni ve yerleşkelerine taşınmaya başladılar. Ermeni tüccar cemiyeti bu antlaşmadan sonra 18.yüzyıl içinde İngiliz ticaret ağının içinde eridi ve onun bir parçası, bir uzantısı haline geldi. Bu antlaşma ile Hindistan ve İran'ın ticarî emtiası her geçen gün biraz daha kara yolu yerine denizyolunu tercih etmeye ve özellikle Ümitburnu üzerinden İngiltere'ye ulaşmaya başladı. Böylece İngilizler yaklaşık bir asırdan biraz fazla bir zaman önce denedikleri, ipek ve baharat yollarının yönünü kendi lehlerine Osmanlı Devleti'nden başka bir yöne kaydırma girişimlerinde ilk esaslı muvaffakiyetlerini kazanmış oldular. Ayrıca İngilizlerin Ermeni tüccarlarının yol

göstericiliğinde Hindistan içlerine ve çevresine yani Bengal ve Hindicin'e ve ötesine yani Uzakdoğu'ya yayılmaları hızlandı. Mevkileri sağlamlaştı ve kuvvetlendi¹³².

Bu antlaşmanın imzalandığı döneme kadar İngiltere'de Ermenilerin herhangi bir yerleşimi yoktu. Bir kısım Ermeni tüccarları 1645'de Londra'ya gelmiş olmakla birlikte bu sadece kısa süreli bir ziyaretten ibaretti. Ancak 1688 Doğu Hind Kumpanyası ve Ermeni Milleti Antlaşması'nın imzalanmasından sonra 1690'da Yeni Culfa ve Hindistan'dan Kalender ailesi haricinde kırk tüccar ailesi Londra'ya yerleştiler ve burada bir Ermeni cemiyeti teşkil ettiler¹³³.

1688 İngiliz-Ermeni antlaşması akdedildiği dönemin zamanlaması bakımından Osmanlı Devleti'nin içinde bulunduğu durum önemlidir. Çünkü bu sırada Osmanlı Devleti, Avusturya ve müttefiklerine karşı 16 Yıl Savaşlarında çarpışıyordu. Osmanlı Devleti'nin dirlik ve düzenini, iktisadî yapısını alt üst eden bu savaş yüzünden İngiliz ve Ermenilerin teşebbüslerine ne müdahale edebilecek bir konumda ne de halde idi. Dışarıdaki savaş devam ederken Anadolu'da da ayaklanmalar ve kargaşa devam ediyordu. Bu durumda zaten kervanların yağmalanması sebebiyle doğu-batı ticareti epeyce sekteye uğramıştı. Bu sebeplerle İngilizler için Osmanlı Devleti'ne karşı İngiliz-Ermeni ittifak antlaşmasının zamanlaması mükemmeldi. Bunu ifade sadedinde, Londra ile Doğu Hind Kumpanyası'nın Hindistan'daki merkezi olan Bombay arasındaki, Ermeni tüccarlarıyla imzalanan antlaşmadan duyulan büyük sevincin ifade edildiği bir yazışmada Osmanlı Devleti'nin durumunun kötü olduğu Türkiye'nin sonunun yaklaştığı belirtilmekteydi. Aynı raporda biraz dramatik bir şekilde “Türk

¹³² V. Baladouni, M. Makepeace, *age*, s.24–32; R. Panossian, *age*, s.81–82; M. Seth, *age*, s. 225–230.

¹³³ S. Aslanian, *agm*, s.135.

lkelerinin ateşler içinde” olduğu ve böyle iken İngilizler ile iş yapmanın Ermeniler için “yüz kat daha iyi” olacağı ifade edilmekteydi¹³⁴.

Yine İngilizlerin söz konusu antlaşmadan duydukları memnuniyeti beyan sadedinde, Londra-İsfahan arasındaki bir yazışmada Koca Kalender ve ailesine büyük saygı gösterilmesi önemle vurgulanırken, İngilizlerin “bu antlaşmadan 70 yıl önce ve geçen zamanda ceddlerinin(atalarının) defalarca” benzer bir antlaşma yapmak istedikleri ancak hiçbir zaman böyle iyi bir etki sağlayacak bir antlaşma yapmaya muvaffak olamadıklarını ancak Koca Kalender sayesinde bunun gerekleşebildiğinin altı çizilmektedir. Yani İngilizler Osmanlı Devleti aleyhine Ermeniler ile bir ittifak kurmak için neredeyse bir asırdır uğraştıklarını böylece itiraf etmiş oluyorlardı¹³⁵.

1688 yılı İngiltere tarihi açısından da önemli bir dönüm noktasıdır. İngiltere, 17. yüzyılda gerçekleşen  İngiliz-Hollanda savaşında da ağır bir yenilgiye uğramıştı. Hatta nc İngiliz-Hollanda savaşında muhtemel bir Hollanda istilasından son anda kurtulmuştu. 1688 yılına gelindiğinde İngiltere tahtında çok ilginç bir gelişme oldu. İçeriden İngiliz soylu ailelerinden Stuart hanedanı(House of Stuart), dışarıdan Hollanda Krallığının ortak bir komplosu sonucu, İspanyol Armadası’nın işgal tehdidinden yüz yıl sonra, İngiltere, Hollanda’nın istilâsına uğradı. İngiliz tarihinde bu olaya, Hollanda’nın da etkisi ile 1689 yılından itibaren “Muhteşem Devrim(Glorious Revolution)” denildi. İngiltere tahtında, II. James’in yerine III. William(Stuart Hanedanı) ve Marry(Hollanda prensesi) geçtiler ve İngiltere’de yönetim sistemi parlamenter monarşîye dönüştü. İngiltere’de Protestanlık hâkim dinî yapı haline geldi. Bu

¹³⁴ V. Baladouni, M. Makepeace, **age**, Documents, Doc no: 115, E/3/91, London to Bombay, 27 August 1688, s.91–92.

¹³⁵ V. Baladouni, M. Makepeace, **age**, Documents, Doc no: 118, E/3/91, Company in London to Isfahan, 5 November 1688, s.95–96.

olayla İngiltere ve Hollanda bir anlamda birleşti. Ancak bu durum Hollanda'dan daha çok İngiltere'nin işine yaradı. 1688'den sonraki dönemde Hollanda'nın donanması, ticarî faaliyetleri İngiltere'nin içinde eridi ve 1720 yılına kadar dünya denizlerinde devam eden ortak hâkimiyetin yerini İngiliz hâkimiyeti aldı¹³⁶.

Bu antlaşmanın imzalandığı ve uygulamaya konduğu dönemde, 10/12 Temmuz 1688'de İzmir'de “küçük kıyamet” kabul edilen İzmir depremi olmuştur. İzmir depreminden sonra şehrin inşasında, Osmanlı Devleti bu dönemde 16 Yıl Savaşları ile meşgul bulunduğundan(1683–1699), Levant tüccarı ile gayrimüslim Osmanlı tebaası bilhassa da İngiliz ve Ermeniler keza Yahudiler şehri kendi ticarî menfaatlerine uygun bir şekilde imara gayret etmişlerdir¹³⁷. Bu tarihten sonra İzmir şehri, Osmanlı topraklarında İngiliz-Ermeni ticarî ortaklığı ve ittifakı açısından İstanbul kadar büyük bir öneme sahip olmuştur. Hatta Ermeni Rönesansının temelleri de İzmir'de atılmıştır denilebilir.

1688 Antlaşmasından sonra İngiliz-Ermeni kültürel ilişkilerinin de temelleri atıldı. Bir papazın “kabiliyetli” oğlu olan Mr. Bruce isminde genç bir İngiliz, Koca Kalander'in güvencesi altında yanına Surat ve Bombay'daki şirket kolonilerinden gençler de verilerek, Farsça ve Ermenice dillerini, Fars ve Ermeni aritmetiğini öğrenmek üzere üç yıllığına İsfahan'a gönderildiler. İsfahan'da kaldıkları süre içinde Koca Kalander'in evini merkez olarak kullanacaklardı¹³⁸. Bu gençler yetiştikten sonra Gamburun ve İsfahan'daki İngiliz acentalarında göreve başlayıp buralardaki İngiliz ajanlarına yardımcı olacaklardı. Ayrıca Mr.

¹³⁶ Johathan I. Israel, “General Introduction” ve “The Dutch Role in Glorious Revolution” **The Anglo-Dutch Moment: Essays on the Glorious Revolution and Its World Impact**, Cambridge University Press 2003, s.1–47 ve s. 105–163; Lisa Jardine, **Going Dutch: How England Plundered Holland's Glory**, HarperCollins Publishers 2008, s.27-52.

¹³⁷ Bkz. Nemci Ülker, **age**, “1688 İzmir Depremi” başlığı s.35-65.

¹³⁸ V. Baladouni, M. Makepeace, **age**, Documents, Doc no: 145, E/3/92, Company in London to Bombay and Surat, 5 November 1688, s.114–115.

Bruce'un İsfahan'daki bir diğerk vazifesi de Kalander'in marifetiyle kendisine gönderilecek Ermeni gençlerine İngilizce öğretmek ve diğerk Ermenilerin de İngilizcelerini mükemmelleştirmeye çalışmaktı. Böylece İngilizler, Ermenilerden ticaret öğrenirken Ermenilere de İngilizce ve İngiliz kültürünü öğretmeye de başlamış oldular. İleride görülecek olan İngiliz Ermenileri de böylelikle ortaya çıkmış oldu¹³⁹.

1688 Antlaşması ile Ermenilere, İngiliz Doğu Hind Kumpanyası gemileri ile serbestçe seyahat etme, ticaret yapma İngiliz dominyonlarında serbestçe dolaşma izni de verildiği gibi 40 kişi ve üzerinde Ermeni'nin bulunduğu İngiliz kolonisinde ağaçtan bir kilise de yapabileceklerdi. Eğer sayıları artarsa bunun yerine taştan bir kilise yapmalarına da müsaade edilecekti. Mesela 1712'de Madras'ta Ermeni Caddesi olarak adlandırılan büyük yolun başına yaptıkları St. Mary kilisesi, şehrin en büyük yapılarından birisiydi¹⁴⁰.

Tabiî ki İngilizlerin İsfahan'daki dostları sadece Koca veya Coja Kalander'den ibaret değildir. İngilizlere ittifakın uygulanışında yardımcı olan diğerk bazı Ermeni tüccarları: Yeni Julfa'dan Coja Murat Surhad, Coja Marcara Surhad, Coja Gogas Calendar, Coja Gregory Coldarente and Coja Hoan Coldarente de İngilizlerin faaliyetlerini destekleyen ve Ermeni tüccarlarına önderlik eden isimlerdi. Bu beş tüccar antlaşmanın ilk denekleri oldular. İpeği Haleb'e karayolu ile götürmek yerine Hürmüz'den İngiliz tüccarına satmaya başlayarak deniz yoluna canlılık kazandırdılar¹⁴¹. Ermeni tüccarlarının bu

¹³⁹ V. Baladouni, M. Makepeace, **age**, Documents, Doc no: 146, E/3/92, Company in London to Persia, 29 February 1691/92, s.115–116.

¹⁴⁰ John Shortt(Surgeon Indian Army and Superintendent-General Vaccination, Madras Presidency), "The Armenians of Southern India", **Journal of Anthropology**, Vol. 1, No. 2, Royal Anthropological Institute of Great Britain and Ireland October 1870, s. 180–182.

¹⁴¹ **BL/IOR/E/3/92/** date 1688–1697/FF 226v–27/ 15 January 1696.

gayretleri 18.yüzyıldan itibaren Osmalı Devleti ve ekonomisi üzerindeki menfi etkilerini gösterecekti.

1689 yılı ve sonrasında Doğu Hind Kumpanyası'nın Manila(Filipinler) ve Makao(Çin) ile olan bağlantısı Ermeni tüccarlarına emanetti¹⁴². 18. yüzyılın ilk yarısında Madras'tan Güneydoğu Asya'ya giden Kumpanya'nın ticaret gemilerinin sahipleri kozmopolitti, İngiliz tüccarlarının, Ermeni ve Hintli tüccarlar ile bu gemilerin sahipliği ve idaresi konusunda ortaklıkları vardı. Ancak Ermeni tüccarlarına ait gemiler sadece Ermenilere aitti lakin bunların da kaptanları ve tayfası ya İngiliz, ya da Portekizli veya Asyalı idi. Genel olarak İngiliz-Ermeni ortaklığındaki ticaret, Güneydoğu Asya'da, Açe, Kedah, Puket, Merguyi, Tenasserim, Pegu limanları yönüne idi¹⁴³. İngiliz-Ermeni ittifakı, 1688 Antlaşması'nı takip eden 18. yüzyılda Hindistan'ın ötesinde, Hindçin, Çin, Filipinler, Endonezya, Malezya ve hatta Japonya'ya kadar ulaşmış oldu. Böylece İngilizler ve Ermeniler arasındaki menfaat birliği, iki milletin arasında kopmaz bir bağa dönüşmüş oluyordu.

Özellikle uzun yıllar süren Avrupa ve sömürge savaşlarında ve de sömürgeciliğin yani dünya hâkimiyet mücadelesi için lüzumlu olan, güherçile(potasyum nitrat), 17. yüzyılda Bengal'deki Patna ve civarında bol miktarda üretilmekteydi. Ancak burayı yöneten Babür idarecileri için bir öneme sahip değildi. Bu dönemde güherçilenin en büyük müşterisi olan Hollandalılara ve İngilizlere bu ürünü Ermeni tüccarları temin ediyordu. Ancak 1688 antlaşmasından sonra bu stratejik ürünü daha çok İngiliz Doğu Hind Kumpanyası için temin etmeye başladılar. Böylece İngilizlerin 17.yüzyılın sonu ve 18.yüzyıl

¹⁴² D. K. Bassett, "British 'Country' Trade and Local Trade Networks in the Thai and Malay States, c. 1680-1770", *Modern Asian Studies*, Vol. 23, No. 4, Cambridge University Press 1989, s. 633.

¹⁴³ D. K. Bassett, *agm*, s.634-635.

başındaki askeri zaferleri birbiri ardına gelmeye başladı¹⁴⁴. İngilizler Patna'dan elde edilen kaliteli güherçileyi 18. yüzyılın ikinci yarısından sonra Patna'yı ele geçirmek için buradaki Babür idarecilerine karşı kullanacaklar ve Babürlüler güheçilenin kıymetini çok acı bir şekilde öğreneceklerdi.

Yine bu dönemde tüm Ermeni tüccarları İngilizlerin emrinde değildi bu sebeple de İngilizler amaçlarına hizmet etmeyen Ermeni tüccarının gemilerine saldırıyor, yağmalıyorlardı. İngilizlerin bu sert tutumu neticesinde kısa bir süre içinde de İngilizler ile müttefik olmayan Ermeni tüccarları ya yavaş yavaş ticaretten silindiler veya öldürüldüler¹⁴⁵.

İngilizler, Ermenilere verdikleri önemi göstermek için olacak, bu antlaşmadan sonra Londra'da inşa ettirdikleri ve Hindistan-İngiltere arasında mal taşıyan ticaret filolarından birinin ana gemisine “Ermeni Tüccarı(Armenian Merchant)” ismini verdiler. Doğu Hind Kumpanyası için Jonathan Andrews isimli İngiliz tüccarının siparişi üzerine, 1693 yılında Thames nehri kıyısında inşa edilen gemi 220 ton kapasiteye ve 26 adet topa sahipti. İlk seferini 1693 yılında kaptan Thomas Newnam komutasında yapan gemi 1701 yılına kadar Doğu Hind Kumpanyası'nın emrinde kaldı¹⁴⁶.

18. yüzyıla gelindiğinde Doğu Hind Kumpanyası'nın idare edildiği Kalküta'da Ermeni tüccarlarının düzenli olarak toplanan bir Ermeni Tüccarları Konseyi vardı. Kumpanya bünyesinde toplanan ve idare edilen Ermeni konseyi, Doğu Hind Kumpanyası politikalarının Ermeni milleti içindeki uygulama

¹⁴⁴ Kumkum Chatterjee, “Trade and Darbar Politics in the Bengal Subah, 1733–1757”, **Modern Asian Studies**, Vol. 26, No. 2, Cambridge University Press May 1992, s.238–239.

¹⁴⁵ K. Chatterjee, **agm**, s.269.

¹⁴⁶ **BL/IOR/E/3/92/** date 1688-1697/ FF 131-31v/10 April 1693; Anthony J Farrington, **Catalogue of East India Company Ships' Journals and Logs, 1600-1834**, British Library 1999, s.30; **East India Company Ships Digital Records**: <http://www.eicships.info/ships/shipdetail.asp?sid=150>

organıydı¹⁴⁷. Ermeni tüccarları İngilizlerin Uzakdoğu'daki yayılım politikalarına uygun olarak bu tüccar birliğinin denetiminde Uzakdoğu'da da acentelikler kurdular. Portekizlilerin Çin'deki sömürge kolonisi olan Makao'da bile Ermeni tüccarları ve İngilizler ticarete hâkim olmuşlardı. Portekiz en azından Makao'yu da İngilizlere kaptırmamak için bu duruma ses çıkarmıyordu. Zaten 1660 yılında İngilizler ile akrabalık bağları kuran Portekiz, İngiltere ile de bir anlamda teveccühkârane bîtaraflık derecesinde müttefikti. 18. yüzyılda Makao'nun en zengin tüccarı, Madras'tan Matheus Johannes isimli bir Ermeni idi¹⁴⁸.

İngilizler, 1757'de Yedi Yıl Savaşları sırasında Bengal'deki şiddetli savaşlarda Fransızlara karşı Ermenilerin büyük yardım ve katkılarını gördüler. İngilizlere Yedi Yıl Savaşlarında büyük katkılar sağlayan bir Ermeni tüccarı Koca Petrus Aratoon, Bengal'de İngilizlerden beklediği karşılığı görememenin bir neticesi olarak, 25 Ocak 1759 tarihinde Kalküta'daki Kumpanya idarecilerinin sarayına bir talep göndererek savaş sırasında Siracüddeve'ye karşı İngilizlere yaptığı hizmetin resmi olarak tanınmasını istemekteydi¹⁴⁹. Yine muhtemelen arzu ettiği sonucu elde edememenin bir sonucu olarak, en azından Kumpanya'nın bir nevi alt komisyonu gibi hareket eden Ermeni Tüccarları Konseyi'nden Kalküta'daki nüfuzlu Ermeni tüccarlarından Koca Gian'a 5 Şubat 1760 tarihinde bir mektup göndererek Bengal'deki faaliyetlerinin Ermenilerin yararına olduğunun tanınmasını talep etmişti¹⁵⁰. Belgelerden anlaşıldığı üzere, 1688 İngiliz-Ermeni İttifak Antlaşmasıyla başlayan İngiliz-Ermeni ortaklığı sadece

¹⁴⁷ **BL/IOR/H/804/** date 1746–1785, Papers from Bengal and Madras, no:10/p.67.

¹⁴⁸ Carl Smith, "An Eighteenth Century Macao Armenian Merchant Prince", **Revista de Cultura, International Edition**, Macao April 2003, s. 120–130.

¹⁴⁹ **BL/IOR/H/68/** date: 1709–1809/pp.929–933.

¹⁵⁰ **BL/IOR/H/68/** date: 1709–1809/pp.937–940.

ticarî alanda kalmamış, askerî ve siyasî alana da yayılmıştı. Doğu Hind Kumpanyası ile Ermeni Tüccarları Konseyi arasında bir hiyerarşi kurulduğu gibi Ermeniler, İngiliz ordusu içinde de faal bir şekilde yer almaya başlamışlardı. Ermeniler sadece bir Hıristiyan ulus olan İngilizlerin yanında Müslümanlara karşı taraf olmakla kalmamış, Yedi Yıl Savaşlarında bir başka Hıristiyan unsur olan Fransızlara karşı da yine İngilizleri tutmuşlardı. Dolayısıyla İngiliz-Ermeni ittifakı geçici, zamana ve şartlara göre değişen bir birliktelik değildi. Olaylar Ermenilerin bu ittifaka ve antlaşmaya canları pahasına bağlandığını ve İngilizler ile aralarındaki menfaat bağlarını herkese karşı canları pahasına savunmaya hazır ve kararlı olduklarını ortaya koymuştu. Bu olaylar neticesinde İngilizlerin dışındaki diğer sömürgeci devletlerde Ortadoğu ve Doğu'ya hâkim olmak istiyorlarsa Ermenileri göz önünde bulundurmaları gerektiğini fark edecekler ve neticede de özellikle Osmanlı coğrafyasında yaşayan Ermenileri kendi yanlarına çekmek için Ermeniler arasında misyonerlik faaliyetlerine başlayacaklardı.

18. yüzyılın sonuna gelindiğinde, Ermeni tüccarlarının büyük çoğunluğu artık İngiliz koruması altındaydı ve bu sayede, Hindistan'ın en varlıklı, en göz alıcı ve zengin tüccarları haline geldiler. 1770-1780'lerde Ermeni tüccarları, bu koruma altında, Çin'e yapılan inci, altın ve pamuk ticaretini ellerinde tutuyorlardı¹⁵¹. Yine İngiliz tekstil ürünleri karşılığında Awadh gibi Kuzey Hindistan ve Bengal'den güherçile(potasyum nitrat) ticaretini de özellikle Ermeni tüccarları yapıyorlardı. Bu ticareti Awadh'ın hakimi olan Nevvab Şucaüddevle gibi Babür idarecileri yasaklasa da sıkıştığında Fort William'ın yanında olduğunu bilen Ermeniler, durumu İngilizlere şikayet etmekteydiler. İngilizler de bu gibi engellemeleri bir savaş sebebine dönüştürmekte ve söz konusu bölgeleri işgal

¹⁵¹ Michelguglielmo Torri, "Surat during the Second Half of the Eighteenth Century: What Kind of Social Order? A Rejoinder to Lakshmi Subramanian", **Modern Asian Studies**, Vol. 21, No. 4, Cambridge University Press 1987, s.693.

etme için bir vesile haline getirmekte mahirdi. Ermeni tüccarları İngilizlerin Hindistan ve Bengal'deki şehirleri işgal etmesi için en iyi bahaneleri oluyorlardı. İngiliz korumasındaki Ermeni tüccarları söz konusu bölgelerde İngilizlerin istediği ve yerli idarecilerin veremeyeceği şeyleri istiyor, bu durumda yerel idareciler ile Ermeni tüccarları arasında sorun çıkıyordu. Sonuçta da İngilizler zor durumdaki Ermeni tüccarlarını kurtarmak için bölgeye müdahale ediyordu. Müdahale neticesinde de İngilizler yeni bir şehri daha ele geçirmiş, topraklarını biraz daha genişletmiş oluyorlardı. Ayrıca Ermeniler, dinî, kültürel veya ticaretle karşılaştıkları zorluklar ile İngilizler için Hindistan-Bengal bölgesindeki devletlerin iç işlerine karışmaları için her zaman en iyi sebebi oluşturuyorlardı¹⁵². İngilizler, Hindistan laboratuvarında geliştirdikleri Ermeni formülünü ileride görüleceği üzere 19. ve 20. yüzyıllarda Osmanlı Devleti'nin iç işlerine karışmak için de kullanacaklardı. Ancak bu formül İngilizlere has olarak kalmayacak diğer milletlerde kullanmayı isteyeceklerdi. Bu istek zamanla büyük devletlerin arasında Osmanlı topraklarında uluslararası bir hakimiyet mücadelesine dönüşecekti.

Bu manada, 1823–1826 yıllarındaki İngiltere'nin zaferi ile biten I.İngiliz-Burma Savaşları sırasında, Kalküta'dan Lazar Agabeg isimli Ermeni tüccarı, Sarkies Mannock adına İngiliz Bengal Hükümeti'ne yaptığı başvuru manidardır. Sarkies Mannock adına başvurusunda Agabeg, İngiltere'nin savaş gayretlerine yaptığı katkılardan ve İngiliz Doğu Hind Kumpanyası adına faaliyetleri sebebiyle, bir Ermeni tüccarı olan Sarkies Mannock'un savaş sırasında Burma Hükümeti tarafından uğratıldığı kayıpların, Bengal Hükümeti tarafından tazmininin temini istemiştir. Yani İngiltere'nin Burma'ya saldırmasına vesile olan Sarkies Mannock

¹⁵² Rudrangshu Mukherjee, "Trade and Empire in Awadh 1765–1804", **Past and Present**, No. 94, Oxford University Press on behalf of The Past and Present Society February 1982, s. 85–102.

isimli Ermeni tüccarı bu savaş ve olup bitenler dolayısıyla maddi bir kayba uğramış ve İngiliz Bengal Hükümeti'nce tazmini Ermeni Tüccar Konseyi üyesi Agabeg aracılığı ile İngiliz Doğu Hindistan Kumpanyası'ndan talep etmektedir. Bu talep üzerine başlayan yazışmaları havi belgeler de bize net bir şekilde İngiliz-Ermeni ittifakının sadece ticarî değil aynı zamanda siyasî ve askeri bir nitelik taşıdığını göstermektedir. Ayrıca Ermenilerin vesile kılınması ile İngiliz işgallerinin meşrulaştırılması yönteminin de çok eskiden beri kullanılan bir İngiliz formülü olduğu da açıktır¹⁵³.

Ermeniler Hindistan'da zamanla İngiliz tarzında bir eğitim almaya ve Avrupa sitionli yaşamaya da başladılar. 19. yüzyılda Türkiye ve İran'dan Hindistan'a göç eden Ermeniler buradakilere uyum sağlamakta zorluk çekiyorlardı. 19. yüzyılda Hindistan ordusunda cerrah, subay, asker olarak birçok Ermeni bulunuyordu. Hatta bunlardan bazıları Kırım Savaşı'nda(1853–1856) İngiliz ordusunda görev yapmışlardı. Ermeni kadınları da artık İngilizlerle, İngiliz subayları ile evleniyorlar ve karma aileler ortaya çıkıyordu. Hatta bu konuda Hindistan Ordusu'nda görevli olan John Short, “Hindistan Ermenileri eğer Türkiye gibi ülkelerden gelecek taze Ermeni kanı ile desteklenmezse kayıp bir ırk olacaklardır” diyordu¹⁵⁴.

1800'lere gelindiğinde artık Ermeniler eski bağımsızlıklarını kaybederek, İngiliz ticarî aygıtı içinde yerlerini almışlardı. 19. yüzyılda bir kısım Ermeni İngiliz ticarî ağı içinde daha da öteye, Singapur, Honkong gibi Uzakdoğu'ya, bir kısmı da bu ağı dışında kuzeye Rusya'ya göç ettiler. Bunlardan Rusya'ya gidenler Rusya'nın hizmetine girdiyse de diğerleri şu veya bu şekilde İngiltere'ye

¹⁵³ **BL/IOR/F/4/1523/60161**/date: September 1833-July 1834.

¹⁵⁴ J. Shortt, **agm**, s.183–187.

bağlı kaldı. Bugün bile Madras ve Dakka'da hâlâ Ermeni yerleşimleri ve kiliseleri bulunmaktadır¹⁵⁵.

İngiliz Doğu Hind Kumpanyası, 1757'den itibaren Hindistan'ın idaresini doğrudan üstlendi. Bu durum 1857 yılında İngiltere'nin Hindistan'ı doğrudan kontrolüne kadar devam etti. İngiltere, 1857'de Hindistan'ın başına kendi Rajasını atayarak Hindistan'ı İngiltere'nin bir eyaleti haline getirdi. Böylece İngiliz-Ermeni ittifakı tarihte ilk somut sonucunu vermiş oldu. İngilizler Hindistan örneğini Osmanlı Devleti ve Ortadoğu'da da uygulacaklardı. Ayrıca İngiliz Hindistanı, Osmanlı Devleti'ndeki Ermenilerin İngilizleştirilmesi açısından da önemli bir kültürel ve eğitsel merkez olarak kullanılacaktı. Osmanlı Ermenilerini millî bir ayaklanmaya teşvik eden kitaplar, eğitim materyalleri İngiliz Hindistanı'nda hazırlanarak Osmanlı Ermenilerine gönderilecekti. Hatta İngiliz Hindistanı, Ermeni ayaklanmasına sadece kültürel ve eğitsel destekle kalmayacak silah fabrikalarında Ermeni örgütleri için modern silah ve savaş araç-gereçleri de üretilecekti.

¹⁵⁵ R. Panossian, *age*, s.82; M. Seth, *age*, s. 231–244 ve s.281–292.

Resim 14- İngiltere Kralı I. Charles tarafından 1670'de hazırlatılan İngiliz Sömürgeleşme Madalyonu¹⁵⁶

Resim 15- İngiliz Doğu Hind Şirketi resmi amblemi¹⁵⁷

¹⁵⁶ <http://www.vcoins.com/ancient/yorkcoins/store/viewItem.asp?idProduct=1864&large=1>

¹⁵⁷ <http://www.theeastindiacompany.com/contents.html>

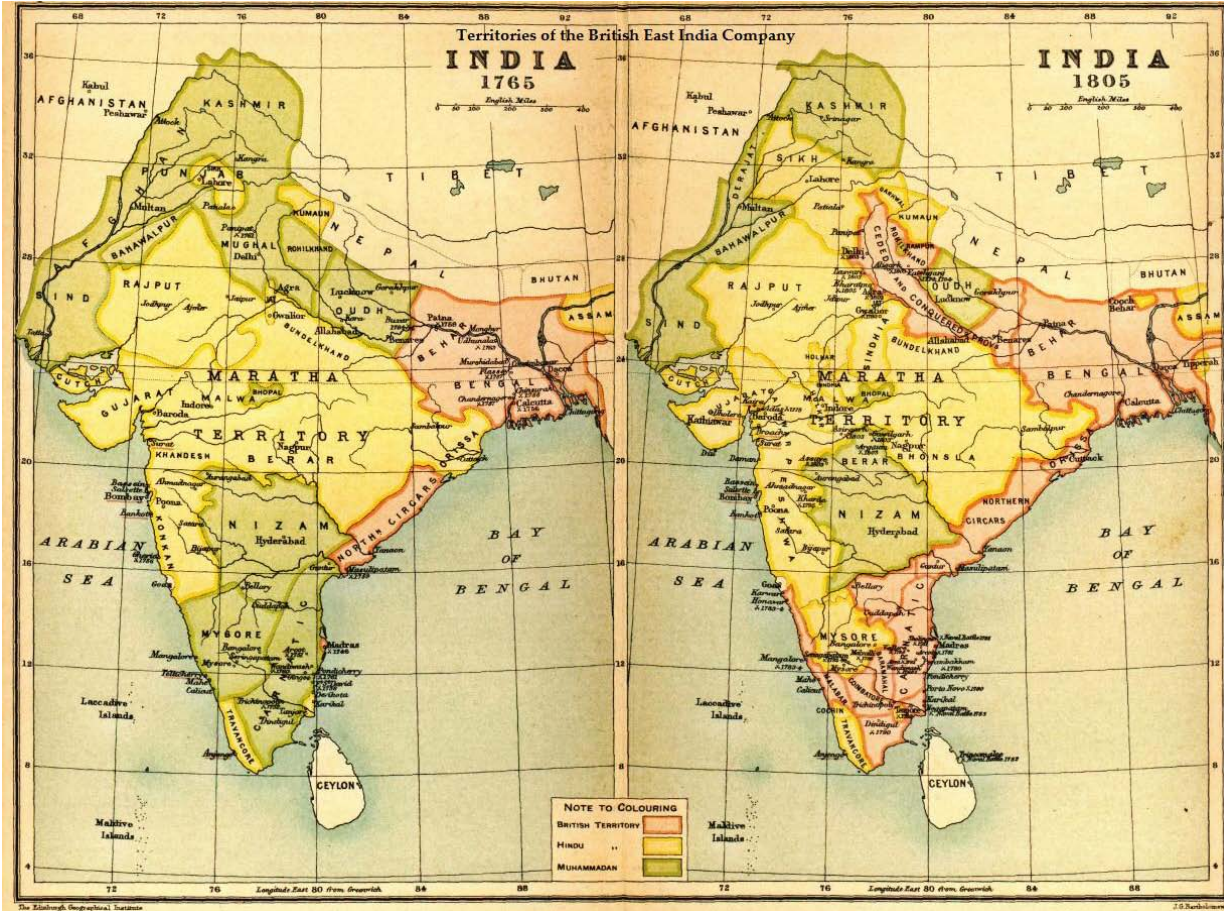
Resim 16- İngiliz Doğu Hind Şirketi Balya Mührü¹⁵⁸

Resim 17- Kalküta'daki İngiliz Doğu Hind Şirketi'nin ve Hindistan'ın idarî merkezi Fort William Kalesi 1828¹⁵⁹

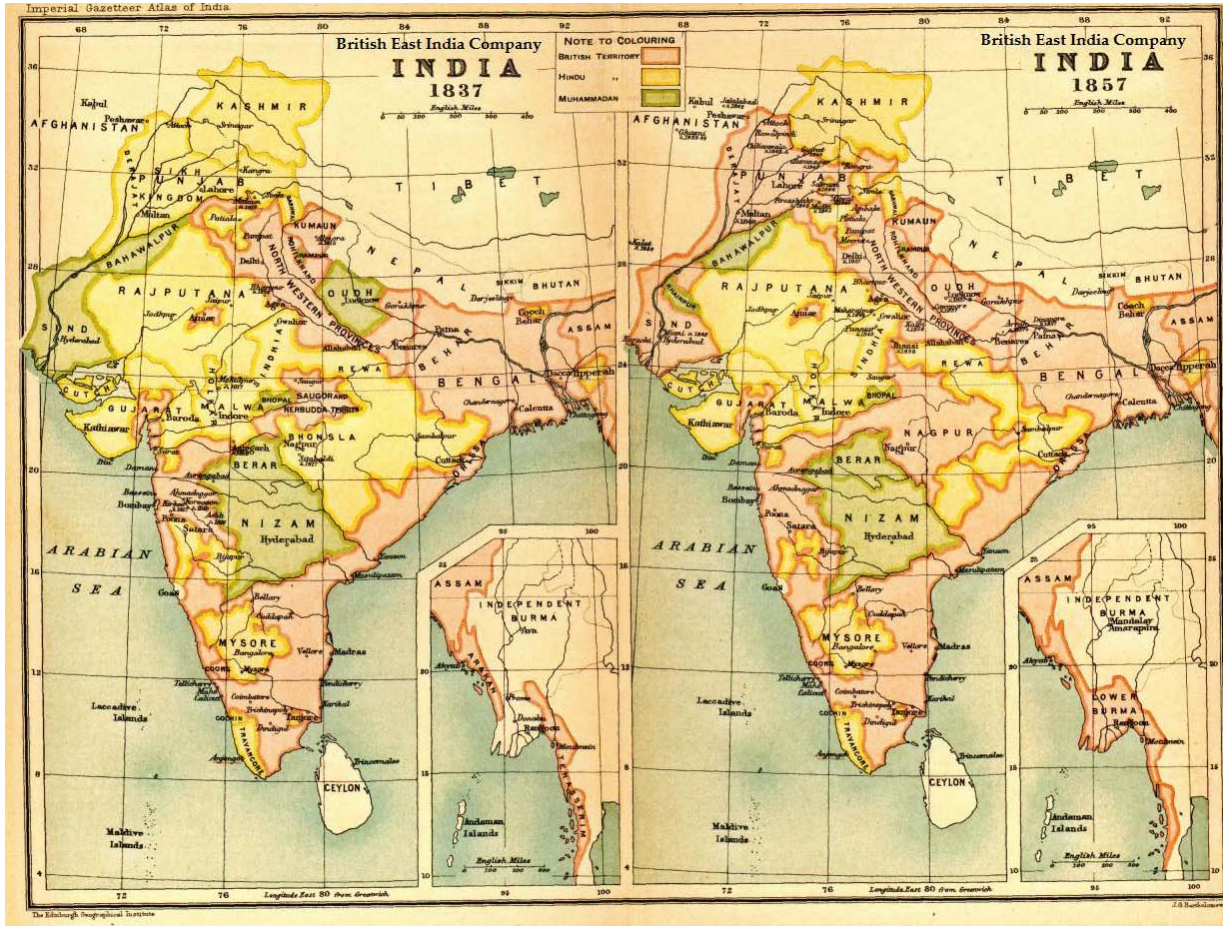
¹⁵⁸ Columbia University:
http://www.columbia.edu/itc/mealac/pritchett/00routesdata/1600_1699/eastindiacompany/eastindiacompany.html

¹⁵⁹ British Library Images Online:
<http://www.imagesonline.bl.uk/britishlibrarycontroller/textsearch/text=Fort+William&&idx=1&startid=29311>

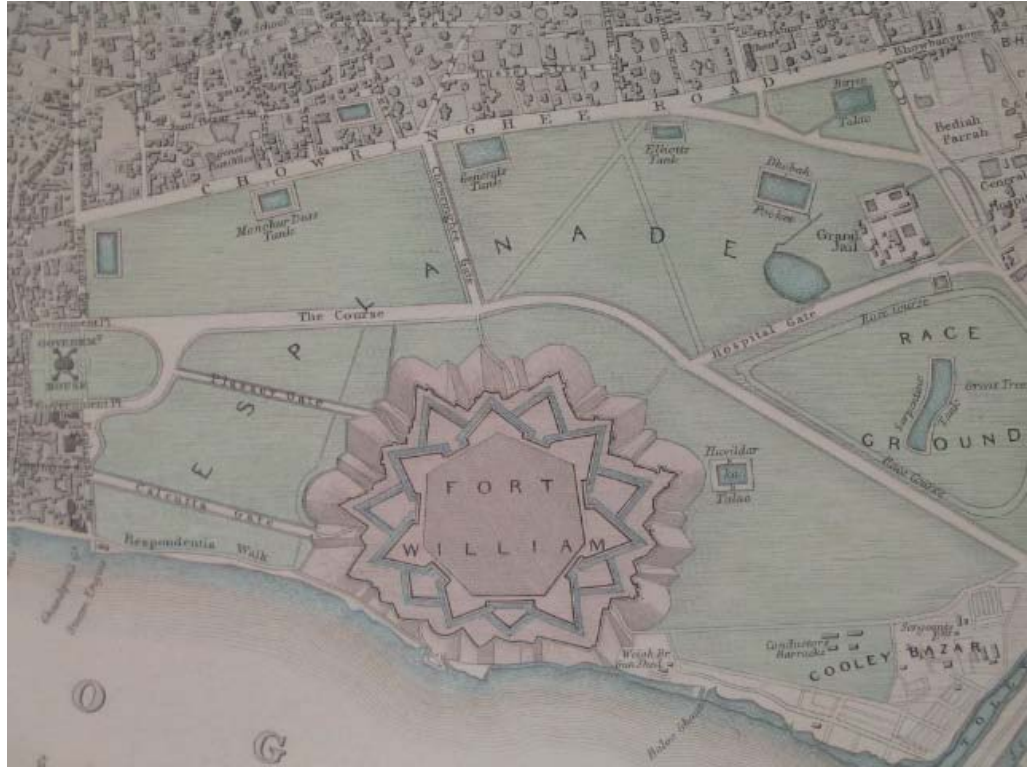
Harita 7- Doğu Hindistan Şirketi'nin 1765 ve 1805 yılında ulaştığı sınırlar¹⁶⁰

¹⁶⁰ Map of India under the British East India Company from Imperial Gazetteer of India, Oxford University Press, 1907, plate 27.

Harita 8-İngiliz Doğu Hindistan Şirketinin 1837 ve 1857'de ulaştığı sınırlar¹⁶¹

¹⁶¹ Map of India under the British East India Company from Imperial Gazetteer of India, Oxford University Press, 1907, plate 28.

Resim 18- Fort William Kalesinin Planı 1844¹⁶²

¹⁶² ABD Columbia Üniversitesi web sayfasında:
http://www.columbia.edu/itc/meacpritchett/00/routesdata/1600_1699/calcuttafortwilliamfortwilliam.html

II. BÖLÜM
TÜRK-İNGİLİZ İLİŞKİLERİNDE
ERMENİLERİN ETKİN FAKTÖR
HALİNE GELİŞİ
(19.YÜZYILDAN 1918'E)

1. Büyük Güçlerin Rekabeti:

1688 yılında resmîyet kazanan İngiliz-Ermeni İşbirliği, 17. 18. ve 19. yüzyıllarda İngiltere'ye ticarî ve siyasî planda büyük kazanımlar sağladı. Böylelikle İngilizlerin dünya hâkimiyet mücadelelerinde bilhassa da Asya'daki faaliyetlerinde bir "Ermeni Formülü" ortaya çıktı. İngilizlerin İran ve Hindistan'da geliştirdiği bu formül vesilesi ile İran'dan Hindîçin'e hatta Çin ve Endonezya'ya kadar olan geniş alanda önce faaliyet göstermiş sonra da hâkimiyet tesis etmişlerdi.

İngilizlerin 17.yüzyılın başından itibaren kendilerine bağladıkları Ermeni Ticaret Ağı, İngiltere'nin Asya'da yayılmasında büyük katkılar sağlamıştır. İngilizler, önceki bölümde de görüldüğü üzere, Güney Asya boyunca sahil kentlerinde Ermeni-İngiliz ticarî acenteleri ve kolonileri kurdular. Öncelikle Ermenileri İngilizleştirmeyi en azından İngiliz sempatisi ile doldurmayı denediler ve bunda da büyük ölçüde başarılı oldular. İngiliz tarzında Ermeni millî eğitimi ile yetiştirilen, zamanla Protestanlaştırılan Ermeniler, İngiliz sömürü aygıtının zamanla en önemli organı haline geleceklerdi.

19.yüzyılda İngiltere'nin Güney Asya'da gözünü diktiği herhangi bir stratejik hedefi ele geçirmesi için yapması gereken artık tek şey vardı, Ermeni tüccarlarını göndermek. İngiliz tüccarları ile ortak Ermeni tüccarları, gittikleri yerlerde hızla kolonileşiyor, ticarî ve sosyal faaliyetler yürütüyorlar, İngilizler için stratejik bilgileri temin ediyorlardı. Sonunda da Ermeniler ile yerli idareciler arasında çıkan bir probleme Ermeni tüccarlarının hamisi İngilizlerin müdahalesi geliyordu. Dolayısıyla da Ermenilerin faaliyetlerinin görünen nedeni her ne olursa olsun neticesi İngiliz hâkimiyeti için zemin hazırlamaktı.

İngiltere'nin bu sihirli "Ermeni Formülü" ve etkilerinin diğer sömürgeci devletlerce anlaşılması gecikmedi. Kısa sürede Rusya, Fransa gibi önde gelen sömürgecilerde bu "formülün" önemini kavradılar. Ancak Fransa ve Rusya "Ermeni Formülü"nü önemini anladıklarında Fransa Güney Asya'dan neredeyse tamamen atılmış, Rusya'da güneyden çevrilen İngiltere tarafından büyük ölçüde kuzeye hapsedilmişti.

Asya'da geriye Ermeni formülünün uygulanabileceği çok önemli bir coğrafya kalmıştı. Bu coğrafya 18.yüzyıldan itibaren güç kaybetmesi ile sömürgecilerin iştihasını kabartmaya başlayan Osmanlı Devleti topraklarıydı. Osmanlı coğrafyası, Ermeni tüccarlarının eski ana faaliyet alanı olduğu gibi çok sayıda Ermeni nüfusunu barındırması bakımından da "Ermeni Formülü"nü uygulanması için elverişli bir zemindi.

Ayrıca birinci bölümde de görüldüğü üzere İngiltere'nin başından beri amacı Osmanlı Devleti'ni güçsüz bırakmak ve şartlar uygun olursa da söz konusu toprakları ele geçirmektir. İleride görüleceği üzere İngiltere, "Ermeni Formülü"nü Osmanlı coğrafyasında uygulamaya başladığında karşısına eski rakipleri Fransa ve Rusya çıkacaktı. Hatta İngiltere, 19. Yüzyıldan itibaren Osmanlı coğrafyasında Ermeni kartını oynamak istediğinde Rusya ve Fransa'ya göre geri kalmış olduğunu da fark edecekti. İngiltere, bu sebeple, Hindistan'da geliştirdiği "Ermeni Formülü"nü Osmanlı coğrafyasında geliştirmek zorunda kalacaktı.

Gelişen zaman ve çağın şartlarına uygun olarak İngilizlerin gücellediği "Ermeni Formülü"nde ileride izah edilecek şu özellikler dikkati çekmektedir:

- 1- Misyonerlik Faaliyetleri: İngilizler hâkim oldukları sömürgelerdeki Müslümanların tepkisinden çekinerek Osmanlı coğrafyasındaki

Ermeniler arasında kendileri yerine Amerikan misyonerlerini kullanmışlardır.

- 2- Gelişen siyasî olayların etkileri: İngilizler, 19.yüzyılın ikinci yarısında gelişen siyasî olaylarda önce Osmanlı toprakları ve Ermeniler üzerindeki büyük rakipleri Rusya'yı Kırım Savaşı ile etkisiz hale getirirken, Sedan savaşında ve gelişen olaylarda Almanya'yı destekleyerek bir diğer büyük rakipleri Fransa'yı güçsüzleştirdiler.
- 3- Okul ve Konsolosluklar: İngilizlerin Amerikalılar vasıtasıyla açtıkları okullar ve doğrudan açılan konsolosluklarda takip ettikleri strateji, Anadolu coğrafyasında çıkarılacak büyük bir Ermeni ayaklanmasını çıkartmaya yönelikti. Çıkan Ermeni olaylarının, dolaylı veya doğrudan İngilizlerce açılan Ermeni okulları ve öğrencileri doğrudan sorumlusu olmuşlar, yakınlardaki konsolosluklarda bu olayların siyasî destek mercileri olmuşlardı.
- 4- İngiliz 5.kol faaliyetleri: “Ermeni Formülü”ne tüm bu eklentileri hepsi kadar önemli ve en yeni ilave ise hiç şüphesiz İngilizlerin 5.Kol faaliyetleri olmuştur. 1890 yılından itibaren yenilenen İngiliz istihbaratı ve İngiliz istihbaratınca örgütlenen Ermeni Örgütleri, Ermeni Dernekleri ve yardım kuruluşları açıkça Osmanlı Devleti'nin yok edilmesi planında kullanılan “Ermeni Formülü”ne İngilizlerin yaptığı son ve en etkili eklentiler oldular.

Tüm bunların izahından önce İngiltere'yi “Ermeni Formülü”nü geliştirmeye iten Ermeni eksenli iktisadî, siyasî ve sosyo-ekonomik gelişmelerin ana hatları ve Ermeniler ile ilgisi ölçüsünde değerlendirilmesi konunun daha iyi anlaşılması bakımından faydalı olacağı düşünülmektedir.

1.1. Sömürgecilik Anlayışının Değişimi:

Sömürgeleşmede 16. yüzyıldan 19. yüzyılın sonuna kadar geçen mücadeleli dönemi hâkimiyet süreçleri açısından iki devre ayırabiliriz. Bunlar; birincisi, 16. yüzyılda başlayıp Yedi Yıl Savaşları(1756–1763) ile biten Sahil Sömürü ve Mücadeleleri Dönemi ve ikincisi, Yedi Yıl Savaşlarından sonra başlayıp I.Dünya Savaşı'na kadar devam eden Karasal Sömürü ve Mücadeleleri dönemidir.

Şöyle ki, sömürgeci güçler 16. ve 17. yüzyılda genelde dünyada ulaştıkları toprakların ancak denize yakın yerlerinde siyasî hâkimiyet kurmuşlardır. Ulaştıkları ülkelerin içlerine ise ya tüccarları ya da daha önce Osmanlı Devleti, İran ve Hindistan ile İngilizlerin temasında bahsedilen kısımlarda anlatıldığı gibi kendilerine yakın gördükleri veya yakınlaştırdıkları yerel aracılar vasıtasıyla etki etmişlerdi. Bu bakımdan da söz konusu dönemde gerçekleşen doğrudan sömürü ulaşılan ülkelerin deniz ile bağlantısını ele geçirme, varsa kervan ticaretini denize kaydırma ve hedef ülkenin tüm deniz aşırı ticaretine hâkim olma şeklindeydi. Böylece önce hedef ülkenin ticaretine sonra ise siyasetine hâkim olma ve hedef ülkenin sahil şehirlerinde acente veya üsler kurma yoluyla bir hâkimiyet tesis etme şeklinde gelişti.

Bu sebeple de bu devirdeki hâkimiyet mücadeleleri söz konusu sahillerin ele geçirilmesi veya elde tutulması üzerine gerçekleşti. Dünyada genel olarak sömürülmeye müsait boş sahil şeridinin kalmaması, ülkelerin sömürgelerinde hem sahil şeritleri boyunca hem de karasal olarak iç bölgelere ilerlemeleri Avrupalı sömürgeci devletleri sömürge komşuları haline de getirdi. Hem Avrupa'daki hem de sömürgelerdeki güç dengelerinin değişmesi, sömürge

komşularını birbirine düşürdüğü gibi, da ilk dünya savaşı olarak da değerlendirilen Yedi Yıl Savaşlarına yol açtı¹. Bunun için bu dönemi Sahil Sömürüsü ve Mücadeleleri dönemi olarak adlandırmak yerinde olacaktır.

Özellikle 18. yüzyıldan itibaren sömürgeciler sahillere hâkim oldukları devletlerin içlerine doğru karasal bir genişleme gerçekleştirmeye başladılar. Sanayi inkılâbı sonucu gelişen teknoloji, demiryolu ağları, sömürgelerde asırlardır yürütülen, dinî ve kültürel asimilasyonlar neticesinde, sömürgelerin ve sömürge halklarının, hâkim güçlerin tâbi ve tabii unsurları haline gelmesi yani sömürgelerin hâkim gücün tabii vilayeti, millî birer parçası olması sonucunu doğurdu. Bu sonuç üzerine hâkim güçlerin sahip oldukları sömürge alanlarını komşu alanlar aleyhine ve kendi stratejik beklentileri doğrultusunda genişletme çabaları karasal bir genişleme ve diğer güçlerle çatışmayı da beraberinde getirdi.

Tabî ki bu karasal genişleme sonucunda ilk dünya savaşından(1756–1763)’den I. Dünya Savaşı’na(1914–1918)’e kadar geçen dönemde sömürgeci devletlerin kıyasıya askeri ve siyasi mücadeleleri yaşandı. Mesela, bu dönemde İngiltere Asya’da güneyden kuzeye ilerlerken karşısına kuzeyden güneye doğru ilerleyen Rusya çıktı. Özgürlüğünü İngiltere’den kazanan Amerika Birleşik Devletleri kendi ankarasında ve Monroe doktrini ile belirlediği nüfuz alanlarında İspanya, İngiltere ve Fransa ile çatıştı. Yine Asya ve özellikle Afrika’da İngiltere,

¹ Fred Anderson, **Crucible of War: The Seven Years’ War and the Fate of Empire in British North America, 1754–1766**, Vintage Boks, 2000, s.129-176; s.211-267; s.490-499; Yedi Yıl Savaşlarını ilk kez birinci dünya savaşı olarak değerlendiren Winston Churchill’dir. Bkz. H. V. Bowen, **War and British Society 1688-1815**, Cambridge University Press, Cambridge 1998, s.7; Bu savaş savaşan ülkeler ve savaşılan yerler değerlendirildiğin gerçekte bir dünya savaşıdır. 1756’da başlayan Yedi Yıl Savaşları, 1763’de son bulmuştur. Savaşta İngiltere ve Kolonileri, Prusya, Hanover, Amerikan Yerlilerinin Haudenosaunee Konfederasyonu(The Iroquois Confederacy), Portekiz, Brunswick-Wolfenbüttel ve Hesse-Kassel bir yanda diğer tarafta ise Fransa ve Kolonileri, Kutsal Roma İmparatorluğu, Rus İmparatorluğu, İsveç, İspanya ve kolonileri, Saksonya ve Sardinya Krallıkları olmak üzere, Uzakdoğu, Hindistan’dan Avrupa, Akdeniz, Amerika kıtasına kadar çok geniş bir coğrafyada, yedi yıl savaştilar. İngiltere ve müttefiklerinin kazandığı bu savaş belki eski dünyanın ilk dünya savaşı oldu.

Fransa, İspanya, Portekiz, Hollanda, Belçika, Almanya ile çatıştığı gibi Avrupa'nın hemen her devleti şu veya bu şekilde birbirleri ile bir çatışma veya en azından savaş rüzgârları estiren problemler yaşadılar. Bu karasal sömürü mücadeleleri döneminde dünyada, karasal olarak sömürecek yeni bir yerin kalmaması sonucu sömürgeci ülkelerin birbirlerinin elindeki topraklara göz dikmeleri ve bu alanlarda da nüfuz sahibi olmaya çalışmaları, dünya çapında yeni bir dünya savaşına daha sebep oldu.

Bu açıdan Yedi Yıl Savaşlarından I.Dünya Savaşı'na kadar geçen dönemi Karasal Sömürü ve Mücadeleleri dönemi olarak adlandırılabilir. Dönemde giderek güç kaybeden Osmanlı Devleti sömürgecilerin iştihasını kabartmıştır. Ancak hiçbir devlet, diğer sömürgecilerin tepkisinden çekindiği için Osmanlı Devleti'ne karşı da nihai bir savaşa girişmekten de çekinmiştir. Bu sebeptendir ki, ana sömürgeci devletler olan İngiltere, Fransa, Rusya ve sonra bunlara ilave olacak Almanya ve İtalya için en önemli mesele, Osmanlı Devleti topraklarında kendi nüfuz alanlarını oluşturmak, Osmanlı Devleti'nin gayrimüslim unsurlarını kendi çıkarlarına uygun bir şekilde dönüştürmek olmuştur.

1.2. İngiltere'nin Diğer Güçlerle Osmanlı Toprakları Üzerinde Rekabeti(19.-20.yy):

19.yüzyılda dünyadaki sömürgeci güçler, İngiltere, Fransa, Rusya ve Avusturya-Macaristan idi. Bunlara 19.yüzyılın ikinci yarısından sonra Almanya ve İtalya da katıldı.

Bütün sömürgeci güçlerin 19.yüzyıldan 20.yüzyıla üzerinde yoğunlaştıkları konu “Doğu” sorunun nasıl çözüleceği yani Osmanlı Devleti’nin nasıl paylaşılacağı idi.

Bu konuda İngiltere, ince bir siyaset izleyerek ana rakiplerini dize getirdi. 1770’de Rusların Çeşme baskınından, Almanların 1871’e Paris’i işgal etmelerine kadar geçen dönemde, İngiltere, Uzakdoğu’dan Ortadoğu’ya, Akdeniz’den Avrupa’ya birbiri ardına önündeki engelleri teker teker etkisiz hale getirdi. Çeşme baskını ile deniz gücünü kaybeden Osmanlı Devleti zamanla kara gücünün de zaafa uğraması ile 1792’den sonra “hasta adam” konumuna geriledi².

Napolyon Savaşlarından sonra kendilerini çok hızlı bir şekilde toparlayan Rusya ve Fransa, giderek İngiltere’nin Uzakdoğu, Güney Asya, Afrika ve Ortadoğu çıkarlarını tehdit eder bir konuma gelmekteydiler. İngiltere rakiplerini etkisizleştirmede önceliği Rusya’ya verdi. Fransa’nın da yardımıyla Rusya hem denizde hem de karada Kırım Savaşları adıyla meşhur Kuzey Denizi’nden Kırım’a Kırım’dan da Uzakdoğu’ya bir dizi yenilgiye uğratıldı. Ardından da sıra Fransa’ya geldi. Yeni gelişen Prusya, Fransa’ya 1871’de Sedan’da ağır bir darbe indirdi ve böylece İngiltere’nin karşısındaki tek rakip yeni yetme bir güç olarak Almanya kaldı.

İlk aşamada, Çeşme baskını ile Osmanlı Devleti’nin deniz gücünü kaybetmesi ile İngiltere, Doğu Akdeniz’de üstün bir güç konumuna gelirken, Mısır, Suriye, Irak’ta da rahat bir şekilde faaliyet göstermeye başladı. Ayrıca

² Enver Ziya Karal, **Osmanlı Tarihi V**, TTK, Ankara 1994, s.14-21.

Basra Körfezi bir İngiliz gölüne dönüşürken, İran'da da İngiltere, Osmanlı Devleti'nin müdahalesinden uzak bir şekilde faaliyet göstermeye başladı³.

İkinci aşamada Kırım Savaşı ile Rusya'nın etkisiz hale getirilmesi sonucunda İngiltere, Uzakdoğu, İç Asya, İran-Kafkasya, Balkanlar, Akdeniz, Baltık Denizi'nde rahatladı. Buralardaki konumunu Fransa ile aralarındaki dostluk sayesinde iyice kuvvetlendirdi. Bunun içindir ki, Rusya tehdidinden uzak olan Hindistan, Kırım Savaşı'ndan sadece iki yıl sonra 1858'de resmen eyalet olarak İngiltere'ye bağlandı ve dünyaya İngiliz İmparatorluğu'nun kuruluşu ilan edildi⁴.

Üçüncü aşamada, Fransa'nın yeni doğan Almanya'ya yenilmesi, onurunun kırılması, askeri gücünün zaafa uğraması, hükümdarı III. Napolyon'un Almanya'ya esir düşmesi ve bunların yanında çok ağır bir savaş tazminatına mahkûm edilmesi, yine İngiltere'nin işine yaradı. Bu olaydan sonra zor günler yaşayan Fransa, yaralarını sararken İngiltere de, Çin, Hindîçin, Güney Asya, Afrika ve Akdeniz'de Fransa'nın aleyhine yayılmasını sürdürdü. Fransa kendisini topladığında kendisine pek az şey kalmıştı⁵.

³ Ali Rıza İşipek ve Oğuz Aydemir, **1770 Çeşme Deniz Savaşı: 1768-1774 Osmanlı-Rus Savaşları**, Denizler Kitabevi, İstanbul 2006.

⁴ Mustafa Aydın, "Kırım Harbi Esnasında Osmanlı-İran, İran-Rus İlişkileri(1853-1855), **Savaştan Barışa: 150.Yıldönümünde Kırım Savaşı ve Paris Antlaşması(1853-1856)**, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Araştırma Merkezi, 22-23 Mayıs 2006, İstanbul 2007, s.131-150; Ali Fuat Öreç, "Kırım Harbi Deniz Savaşları", ; **aynı eserde**, s.19-44; Azmi Özcan, "Kırım Savaşı'nın İslam Dünyası'ndaki Yankıları ve Sonuçları", **aynı eserde**, s.53-60; C. A. Bayly, **Indian Society and the Making of the British Empire (The New Cambridge History of India)**, Cambridge and London: Cambridge University Press. 1990, s.21- 204; David Ludden, **India And South Asia: A Short History, Oxford: Oneworld Publications**, 2002, s.131-208; Barbara Metcalf and Thomas R. Metcalf, **A Concise History of Modern India** (Cambridge Concise Histories), Cambridge and New York: Cambridge University Press. 2006, s.48-107.

⁵ Michael Howard, **The Franco-Prussian War: The German Invasion of France 1870-1871**, Routledge, New York: 2001, s. 39-117.

Bu sebeplerle de Fransa'nın İngiltere'ye yanaşmaktan başka çaresi kalmadı. Ancak usta diplomat İngilizler için bile Osmanlı Devleti toprakları büyük bir lokmaydı ve eğer dikkatli bir şekilde yenilmez ise İngiltere'ye tüm kazanımlarını da kaybettirebilecek bir tehlikeye dönüşebilirdi.

1871'de milli birliğini tamamlayan Alman İmparatorluğu, kurulduğu günden itibaren Avrupa'dan Uzakdoğu'ya kadar tüm dengeleri altüst etmeye başlamıştı. Rusya ve Fransa tehditlerini büyük ölçüde etkisizleştiren İngiltere'nin önünde şimdi tek engel olarak Alman İmparatorluğu ve Alman birliği vardı⁶.

Ortak Alman tehlikesine karşı, İngiltere ve Fransa arasında 8 Nisan 1904'te İngiltere adına Dışişleri bakanı Lord Lansdowne ve Fransa adına Dışişleri bakanı Jules Cambon arasında "Entente Cordiale" yani "Samini İttifak" antlaşması imzalandı⁷.

Rus-İngiliz Rekabeti ise bir başka yönde gelişmişti. 1774'de imzalanan Küçük Kaynarca Antlaşması daha sonraki birçok hadisenin başlamasında da katalizör ekti gösterdi. Kaynarca Antlaşması ile Rusya'nın Karadeniz'e inmesi ve burada liman elde ederek İngilizlerden öğrendiği şekilde donanma inşa etmesi Osmanlı Devleti'nin de sonunun başlangıcı olmuştur. Karadeniz'e inen Rusya, uzun zamandır Akdeniz'de var olmak için Baltık Denizi gibi uzak yerlerden donanma getirmek yerine bundan sonra tüm gücü ile Karadeniz'de tutunmaya çalışacaktı. Küçük Kaynarca Antlaşması'nın belki de en önemli sonuçlarından

⁶ Ayrıntılı bilgi için bkz. Imanuel Geiss, **German Foreign Policy 1871–1914**, Routledge and Kegan Paul, New York 1976; Wolfgang Mommsen, **Imperial Germany 1867–1918: Politics, Culture, and Society in an Authoritarian State. (translated by Richard Deveson from Der Autoritäre Nationalstaat)**, Arnold, London 1995.

⁷ Sir Harold Nicolson, "The Origins and Development of the Anglo-French Entente", **International Affairs (Royal Institute of International Affairs 1944, Vol. 30, No. 4**, Blackwell Publishing on behalf of the Royal Institute of International Affairs October 1954, s.407.

birisi de Antlaşmaya konulan 7. ve 14. maddelerde Rusya'ya verilen Osmanlı topraklarındaki Hıristiyanları himaye etme hakkı idi. Bu hak, hem Rusya'ya ileride Osmanlı Devleti'ne açacağı savaşlar için bir vasıta olacak hem de Osmanlı Devleti üzerinde İngiltere ve Rusya başta olmak üzere Avrupa Büyük Güçlerinin kıyasıya rekabetini başlatacaktı. Rusya'nın bu hareketi aynı zamanda "Doğu Sorunu" adıyla meşhur tarihi paradokslarla dolu "Büyük Oyunun" da başlangıcı oldu⁸.

Küçük Kaynarca Antlaşması'nın 7. Maddesi:

"Devlet-i Aliyyemiz taahhüd eder ki, Hıristiyan diyanetinin hakkına ve kiniselerine(kiliselerine) kavıyyen siyanet ede. Ve Rusya Devleti'nin elçilerine ruhsat vere ki her ihtiyaçta gerek 14. maddede zikrolunup, Mahruse-i Konstantiniyye'de beyan olunan kinise-i mezkure ve gerek hademesinin siyanetine ibraz-ı tefhimat-ı mütenevie eyleye, ve elçi-i mumaileyhin bir gûna uruzu Devlet-i Aliyemin dost-u sâfi ve hemcivarı olan devlete müteallik adam-ı mutemedi tarafından arz ve tebliğ olunmağla, Devlet-i Aliyyemiz tarafından kabul edilmelerini Devlet-i Aliyyemiz tarafından kabul eylemelerini Devlet-i Aliyyemiz taahhüd eder."

Bu maddenin Rusça metni az bir farkla şöyle ifade edilmiştir:

"Devlet-i Aliye Hıristiyan dinini ve kiliselerini kuvvetle koruyacağını vâdede ve aynı veçhile gerek (işbu muahedenin) ve gerek (bu kilisenin)

⁸ Matthew Smith Anderson (Çeviren İdil Eser), **Doğu Sorunu 1774–1923, Uluslararası İlişkiler Üzerine Bir İnceleme**, YKY, İstanbul 2001, s.21–45; A. N. Kurat, **age**, s.27–30; Alan Palmer, **Son Üç Yüz Yıl Osmanlı İmparatorluğu(Bir Çöküşün Tarihi)**, İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 2003, s.57–72; N. V. Riasanovsky, M. D. Steinberg, **age**, s.246–247; M. Saray, **age**, s.87–97; İ. H. Uzunçarşılı, **age**, s.404–425.

hizmetkârının yararına her halükârda Rusya İmparatorluk Elçilerine ve her türlü takdim ve arzda bulunmalarına izin verir ve bunları komşu ve samimî bir devletin itimada lââyık mümessili tarafından yapılmış sayarak, dikkat nazarına almayı vâdeder.”

Madde 14 :

“Düvel-i Saireye kıyasen kilise-i mahsuseden maada Galata tarafında Beyoğlu nam mahallenin yolunda tarik-i âmde Rusya Devleti bir kilise bina ettirmek caiz ola. İşbu kilise-i avam olup Dosografa kilisesi tabir ve tesmiye ve ilelebed Rusya Devleti'nin elçisi siyanetinde olup her türlü taarruz müdahaleden emin ve beri hiraset ola”⁹

Bu maddelerde açıkça Rusya'nın Hıristiyan dinini himaye edeceğine dair bir ifade bulunmamaktadır. Ancak söz konusu devrin dili ve üslubunu da nazar-ı dikkate alarak bakıldığında, Rusya'nın Osmanlı Devleti'ni bu maddeler ile doğrudan Hıristiyanlar ile ilgili kendine karşı sorumlu tutması, Hıristiyanlık deyince Rusya'da Ortodoksluk mezhebinin anlaşılması sebepleri ile Rusya, böylece Osmanlı Devleti'ndeki Ortodoksların hamisi oluyordu¹⁰.

Küçük Kaynarca Antlaşması ve onun 7. ve 14. maddeleri başta olmak üzere üslup ve kaleme alınış tarzı Doğu Sorunu'nun fitilini ateşlemeye yetti. Rusya'nın bundan sonraki antlaşmalarına da örnek olacak bu tarz, yani Rusya'nın Osmanlı Devleti'nden bir toprak koparmak istediğinde, zaman ve şartları yerinde gördüğünde, savaş çıkarmak için Osmanlı Devleti'nde yaşayan Ortodoks

⁹ A. N. Kurat, **Türkiye ve Rusya**, Ankara Üniversitesi Basımevi, Ankara 1970, s.29 ve Antlaşmanın tamamı için bkz. **Mecmua-i Muahedat Cilt 3**, Ceride-i Askeriye Matbaası, İstanbul 1297, s.120–131.

¹⁰ A. N. Kurat, **age**, s.29–30.

Hıristiyanları bahane etmesi, 19. ve 20. yüzyıl Türk-Rus ilişkilerinin bir klasiğini oluşturacaktı. Bu metot 19. Yüzyıldan itibaren kısa süre içinde diğer devletlerce de aynen uygulanacak bir “Rus klasiğine” dönüşecekti.

İngiltere ile Rusya arasında 19.yüzyıl boyunca beş bölgede kıyasıya rekabet vardı. Bunlar, Baltık Denizi, Balkanlar, Osmanlı coğrafyası, İran ve Afganistan ve Uzakdoğu¹¹.

İngiltere’nin Balkanlardan Uzakdoğu’ya kadar geniş bir alanda Rusya’ya karşı yürüttüğü önleme stratejisine dayalı politikasının gereği olarak yaptıklarına 19. yüzyılın başlarından itibaren İngilizler tarafından “Büyük Oyun(Big Game)” adı verilmiştir. Büyük Oyun tabiri, bundan başka İngilizler tarafından ayrıca savaş politikaları, jeopolitik, Osmanlı Devleti’ne uygulattırdıkları reformlar, İngiltere’nin yeniden yapılanması ve T. E. Lawrance tarafından başlatılıp, yönetilen, Arap-Yahudi-Ermeni bağımsızlık mücadelesi için de kullanılmıştır. Aslında bu ayrı kullanımları “Big Game” ana başlığı altında yapılanların ana plana izafesinden başka bir şey de değildi. İngilizlerin “Big Game(Büyük Oyun)”inde, yani İngiltere ve Rusya arasında bir asırdan fazla sürecek olan bu hâkimiyet mücadelesinde, ortaya İngilizler için hassas bir denge ortaya çıkmıştır. Bu hassas dengenin merkezi, Hindistan’daki Kalküta olurken, terazinin bir kolu Uzakdoğu’ya önce Çin’de Honkong’a daha sonra da Japonya’nın başkenti Tokyo’ya diğer kolu ise Ortadoğu’ya Osmanlı Devleti’nin başkenti İstanbul’a uzanıyordu. Rusya’nın İngiltere’nin “Büyük Oyunu”na karşı stratejisi, her ne şekilde olursa olsun bu kolları kırmaktı. İngiliz stratejisi ise, çok geniş bir şekilde açılmış olan kolların hem ulaştığı noktaları hem de her iki kolun Kalküta’ya varan bağlantılarını her ne pahasına olursa olsun koruma ve söz konusu geniş

¹¹ A. Lobanov-Rostovsky, **agm**, s.46.

coğrafyada kendisini kalıcı hale getirecek tüm faktörleri kullanma stratejisini takip etmekte. Japonya ve Osmanlı Devleti, İngiliz stratejisinin payandaları oldu¹².

Rusya'nın Fransa gibi İngiltere'ye boyun eğmesi ve rekabetin, mecburî ittifaka dönmesi sürecini başlatan olay, 1904–1905 Rus-Japon Savaşı'dır. Uzakdoğu'da yeni bir güç merkezi olarak ortaya çıkan Japonya ile Rusya'nın arasındaki ilişkiler Kuzey Çin'deki Mançurya krizi ile tırmanıp'na savaşa dönüşmüştür. İngiltere, hem savaşa giden süreçte hem de savaşta Rusya'nın karşısında ve Japonya'nın yanında yer almıştır. Rusya'nın bu savaşta ağır bir yenilgiye uğraması, Rusya'nın Asya politikasını gözden geçirmesine, dikkatini tekrar Balkanlar ve Ortadoğu'ya yöneltmesine sebep olduğu gibi Rus-İngiliz ilişkilerinde de yeni bir safhanın başlangıcı olmuştur. Bu safhada Almanya'nın Bağdat'tan Çin'deki Kiaochow'a kadar özellikle İngiliz-Rus rekabetinin çok yoğun olduğu yerlerde faaliyet göstermesi, İngiltere ve Rusya'yı birbirine yakınlaştırmış ve 1907 yılındaki İngiliz-Rus antlaşması ile de bu iki ülke arasındaki rekabet geçici olarak son bulmuştu. İngiltere Kralı VII. Edward'ın Reval'i ziyareti ve burada Rus Çarı ile görüşmesi iki ülkenin ittifakını

¹² H. W. C. Davis, "A Great Game in Asia (1800–1844)", **A Raleigh Lecture 10 November 1926**, Publications of the British Academy, XII, London 1926, s.179–226; John William Kaye, **History of the War in Afghanistan**, revised edition, Vol II, 1857, s.56–57 ve **Lives of Indian Officers**, Vol II, 1867, s.70–104. Hindistan'daki İngiliz ordusunda bir tuğgeneral olan John William Kaye de bizzat Büyük Oyun'un(Great Game) tasarımcı ve uygulayıcılarındandır. **Christianity in India** isimli İngiliz misyonerlerinin Hindistan'daki faaliyetlerini anlatan önemli bir kitabı da bulunan Kaye, yazdığı bunlardan başka da birçok kitabıyla istihbarat faaliyetlerinin yanında bir bilim adamı titizliğinde çalışan bir askerdi. "Great Game" tabiri de Kaye tarafından Himalayalar'da görevde iken ölen Arthur Conolly isimli bir subaydan geriye kalan çantada bulunan bazı istihbarat notlarından esinlenilerek verilmiş bir isimdir. 19. yüzyılın ortalarında İngiliz istihbaratının Hindistan'daki önemli bir komutanı pozisyonunda bulunan Kaye'in kendisi de başlı başına bir araştırma konusu olabilecek niteliktedir. Malcolm Yapp, "The Legend of the Great Game", **2000 Lectures and Memoirs**, British Academy, Oxford University Press, 2001, s.179–198 ve "Great Game" in çeşitli kullanışları için s.186.

perçinleyen bir girişim olduğu gibi I.Dünya Savaşı'nda da Fransa ile birlikte üç müttefikin ortak rakip Almanya'ya karşı beraber savaşının da yolunu açmıştır¹³.

19. yüzyılın ikinci yarısında kurulan ve hızla gelişen Almanya, I. Dünya Savaşı öncesi dönemde İngiltere'ye her konuda rakipti. Almanya, Balkanlar'dan Anadolu'ya, Anadolu'dan Basra Körfezi'ne ve Uzakdoğu'ya kadar İngiltere ile rekabet halinde idi. Almanya, İngiltere gibi Protestan Hıristiyan ağırlıklı bir ülke olması bakımından Alman misyonerleri İngiliz-Amerikan misyonerlerinin diğer yerlerde olduğu kadar Osmanlı coğrafyasında da rakipleri idi. Bu bakımdan Almanya'nın dış politika öncelikleri de İngiltere gibi Fransa ve Rusya ile bir "Entente(İttifak)" kurmak ve dünyanın en hassas noktası olan Osmanlı coğrafyasından payını almaktı. Almanya'nın bu niyetleri, İngiltere'yi daha sert bir politika izlemeye itecekti. İngiltere'nin sadece Fransa ve Rusya ile kurduğu kırılğan ittifaka bel bağlayarak Osmanlı coğrafyasında hâkim olması mümkün değildi¹⁴.Bu sebeple de İngilizler için "Ermeni Formülü" önemli bir sigorta niteliği taşıyordu.

Almanlar da en az İngilizler kadar "Ermeni Formülü'nün farkındaydılar. Osmanlı coğrafyasının kritik yerlerinde açtıkları okullar, misyonerlik faaliyetleri, konsolosluklar ile Osmanlı coğrafyasında her anlamda İngiltere'ye rakip olduklarını göstermişlerdi. Dolayısıyla da İngiltere, 1905 yılında Almanya ile aralarında deniz silahları yarışı başladığında kendisi için geçen zamanın aleyhine işlediğinin farkında idi. Bu sebeple de İngilizler açısından Almanya ile aralarında çıkacak olan savaş geciktikçe bu işten Almanya kârlı İngiltere zararlı çıkacaktı.

¹³ A. Lobanov-Rostovsky, *age*, s.50.

¹⁴ Marian KENT, *The Great Powers and the End of the Otoman Empire*, Frank Cass, Londra 1996, s.166.

2. ERMENİLERİN NÜFUZ ALANLARINA AYRILMASI VEYA ERMENİ REFORMASYONU

2.1. Ermeni Reformasyonu:

Sözlük anlamıyla devrim, yeniden düzenleme, tekrar kurma, yeni bir şekil verme anlamlarına gelen reformasyon, dış etkenlere(zaman, şartlar gibi) göre şekillendirme, dönüştürme ve değiştirme anlamalarına da gelmektedir. Bazı Ermeni tarihçiler tarafından, Ermeni tarihi için Ermeni Rönesansı olarak kabul edilen 16 ve 19. yüzyıllar arası dönem bizce bir Ermeni Reformasyonu çağıdır. Çünkü bu dönem içinde Ermeni kültürü, dili ve en önemlisi de dinî Rönesans özellikleri olan yeni bir doğuş, yenilenme ve gelişime bağlı seçici bir değişim geçirmemiş aksine, tamamen yeni bir forma dönüşerek reformasyona uğramıştır.

Reformasyonda, Rönesans'takinin aksine içeriden gelen bir değişim değil dışarıdan gelen bir yönlendirme, değiştirme hatta zorlama esastır. Avrupa'da da zaten Rönesans'ı beğenmeyen veya yeterli görmeyenlerin Rönesans'a yeni bir şekil, yeni bir yön vermeye çalışması ile Reform ortaya çıkmıştır.

Ermenilerin “karanlık çağları” olarak kabul ettikleri 15. yüzyıldan 17. yüzyıl sonuna kadar olan dönemde, kültürel ve siyasî olarak kimliklerinin oluşumuna ve bir millet olarak ayırıcı özellikler ortaya koymalarına yönelik bazı gelişmeler oldu. Bunlardan birincisi, belli bir toprağa bağlı, eski feodal idareciler ortadan kalktı ve yerlerine tüccar ve işadamlarından oluşan şehirmerkezli bir sınıf ortaya çıktı. Bunun bir adım ötesinde zenginleşen bu sınıf Ermeni kültürünün

hamisi, kilisenin anasponsoru ve entelektüel kuruluşların banisi oldu. İkinci olarak, Ermenilerin siyasî, kültürel, politik, dinî, ekonomik merkezleri, yaşadıkları Osmanlı-İran coğrafyasından büyük imparatorluların başkentlerine taşınmaya başladı. Bu durum yabancı etkisinde Ermeni millî entelektüelinin yetişmesini sağladı. Üçüncüsü, Kilise, özellikle Osmanlı sınırları içinde, Ermeni milleti için tek resmi idarî merkez olarak kabul edildi ve böylece Ermeniler lidersiz kalmamış oldu. Böylece Ermeni millî etnik kimliği, Ermeni kutsal dinî kimliği olarak kilise tarafından asırlarca korundu. Bu kolektif ayırım hattı, Ermenileri, özellikle Osmanlı Devleti'ndeki "millet" sistemi sayesinde "ötekiler"den ayrı tuttu ve karışıp kaybolmalarına mani oldu¹⁵.

Ermeni Reformasyonunu genel olarak, bir merdiven gibi birbirine dayanan beş kısma ayırabiliriz.

1- İtalyan Katolik Misyonerlerinin Ermeni Reformasyonu: 14. ve 17. yüzyıllar arasında İtalyan Katolik Misyonerlerinin etkisindeki eğitim ve kültür faaliyetleri.

2- 18. Yüzyılda İtalyan-Fransız Eksenli Ermeni Reformasyonu: Ermeni literatürünün 18.yüzyılda Venedik merkezli ancak Fransız ve İtalyan Katolikleri eksenli olarak şekillendirilişi ve Ermenilerin Katolikleşmesi,

3- Rus Reformasyonu: Kafkasya'nın Ruslar tarafından işgali ile Rusya eksenli olarak ortaya çıkan Ortodoks Ermenileri ve Eçmiyadzın Katogikosluğunun Rus eksenine kayışı,

¹⁵ R. Panossian, *age*, s. 71-72.

4- Parayla Gelen Değişim ve İngiliz Reformasyonu: 17. yüzyıldan 19. yüzyıla Avrupalı devletler ile sıkı ticarî ilişkileri neticesinde zenginleşerek ortaya çıkan Ermeni burjuvazisinin ve özellikle de İngiliz-Amerikan etkisinde gelişen Ermeni Protestanlığı ve Ermeni sosyal yapısındaki etkileri,

5- Osmanlı Ermenilerinin Transformasyonu: 19. yüzyılda batılı devletlerin Ermeniler üzerindeki faaliyetleri neticesinde Ermeni toplumunun aldığı şekil.

2.1.1. İtalyan Katolik Misyonerlerinin Ermeni Reformasyonu (14–17.yy’lar):

İtalyan Katolik misyonerlerinin Anadolu ve Kafkasya’da yaşayan Ermeniler arasındaki faaliyetleri 11–12. yüzyıllarda başlamıştır. Bu faaliyetlerin sonucudur ki, Roma’da ilk Ermeni kilisesi 1240 yılında yapıldı. 1240 ile Venedik’teki kutsal haçın inşa edildiği 1434 arasında sadece İtalya’daki Ermeni kilisesi sayısı 11’i buluyordu. Bu kiliseler Ermeni reformasyonunun da başladığı ve bu süreci Ermeniler arasında yayan merkezler oldular¹⁶.

İtalyan şehir devletlerinin Doğu Akdeniz ticaretinde egemen olmaları, bu vasıta ile da Ermeni tüccarı ile temas etmeleri, bu temasın sadece ticarî boyutlarda kalmayıp İtalyan misyonerlerinin faaliyetleri ile dinî bir boyuta da taşınmasını sağladı. Aynı zamanda Ermeni tüccarları, İtalyan meslektaşları sayesinde Akdeniz ve çevresinde ticarî koloniler kurma yolunda da ilk adımları atmaya başladılar. Ermeniler arasında özellikle de Kilikya bölgesinde İtalya’da basılan

¹⁶ Harry Jewell Sarkiss, “The Armenian Renaissance, 1500–1863”, *The Journal of Modern History*, Vol. 9, No. 4, The University of Chicago Press December 1937, s.435–437.

yayınlar dağıtılmaya ve Ermeni kültürü İtalyan Katolikleri tarafından şekillendirilmeye başlandı. Böylece basım-yayım kültürü öncelikle Ermeni din adamları arasında yayıldı. Bu yaklaşıma zamanla Ermeniler büyük teveccüh gösterdiler¹⁷.

Tabî ki, bunu doğal karşılamak gereklidir. 13, 14 ve 15. yüzyıllarda Anadolu ve Ortadoğu coğrafyasına hâkim olan Müslüman Türk devletleri ile ticaret yapan Venedik, Ceneviz başta olmak üzere İtalyan devletçikleri, kendilerine bir nüfuz alanı oluşturmak için hem ticarî hem de dinî içerikli sosyo-kültürel olarak etki edebilecekleri ortaklıklar aramaları doğaldır. Bunu daha sonraki yüzyıllarda, Ortadoğu'ya gelen tüm milletler yapacaktır. Daha önceki kısımlarda izahı verilen İngiliz-Ermeni ilişkilerinin başlangıcı ve gelişimi de bu şekilde olmuştur.

İtalyan Katoliklerin Ermenilere tanıttığı basım-yayım kültürü zamanla yine Avrupa ve özellikle de İtalya merkezli olarak Ermeniler arasında karşılığını bulmaya ve yayılmaya başladı.

Ermenice ilk yayın 1512'de Venedik'te yarı bilimsel takvim, "Brazadomar"ın basılması oldu. Bu ilk yayını daha sonra birçokları takip etti. 1567'de Tokatlı Apkar Tebir, İstanbul'da ilk matbaayı kurdu ve bu stratejik eğitim merkezinde hızla basım-yayım faaliyetlerine başladı. Doğu ile batıyı birleştiren İstanbul'daki bu faaliyet tüm Ermeni dünyası açısından yeni bir dönemin başlangıcı oldu. 1666'da Amsterdam'da Ermenice İncil ilk kez basıldı.

¹⁷ Minas Nourikhan, **The Life and Times of Abbot Michitar**, (English Translation), Venedik 1915, s.215-226.

Marsilya'daki Ermeni kolonisinde 1675 yılında ilk Ermenice bilimsel kitap olan “Matematik Sanatı(The Art of Mathematics)” basıldı¹⁸.

14. yüzyılda İtalyan Katolik misyonerlerinin, Roma Katolik Kilisesi ile Ermeni Gregoryen Kiliselerini birleştirmek için başlattığı “Kardeşler Birliği (Fratress Unitores)” hareketi, batı İran'da Meraga'da kilise kurarak bir merkez sahibi olmuştu. Buradan Latince kitapları Ermenice'ye çevirerek Ermenileri Katolikleştirmeye başlamıştı. Ancak bu hareket Gregoryen Kilisesi'nin şiddetli tepkisine ve Ermenilerin kendi okullarını kurmaları sonucunu verdi ve Ermeniler de eğitimin en iyi savunma olduğu kanaatini uyandırdı. Ancak Roma vazgeçmedi. Kilisenin başlattığı Karşı-Reform çağında, 1627'de Papa VIII. Urban, tarafından kurulan “Katolik Olmayan Ülkelerde Katolik İnancın Propagandası Enstitüsü”nde bir kısım Ermeni papazlarının da yardımıyla, Ermeni Alfabesi ve eğitim kitapları hazırlandı. Ermenice ve Ermeni edebiyatı ile ilgili bilgiler, bir taraftan Roma'daki “Propaganda Koleji”nde okutulurken diğer taraftan, Clemens Galanus gibi Cizvit papazları Kafkasya'da bunları yaymaya çalıştılar. Ancak bu hareket, Ermeni Kilisesi'nde “Karşı Reforma” karşı bir “Karşı hareket” başlatırken 1655 yılından itibaren Roma Katolik Kilisesi ile Eçmiyadzin Gregoryen Kilisesi arasında 19. yüzyılın ortalarına kadar düzelmeyecek bir karşıtlık başlattı¹⁹.

¹⁸ R. Panossian, **age**, s.91; H. J. Sarkiss, **agm**, s.437.

¹⁹ H. J. Sarkiss, **agm**, s.438–440.

2.3. 18.Yüzyıl İtalyan-Fransız Eksenli Ermeni Reformasyonu:

Roma Katolik Kilisesi'nin tüm faaliyetleri de boşa gitmedi. Roma'nın gönderdiği Cizvit papazlarının Ermeni öğrencilerine öğrettiği felsefe, retorik ve gramer ve diğer bilimler reddedilmeyip Ermeni din adamları arasında kabul görürken karşıtlık Katolik inancına yönelikti. 1715'de İstanbul Ermeni Patriği olan VIII. Hovannes, batının bilim ve felsefesine dayalı olarak Gregoryen Karşı Reformu'nu başlatan isim oldu. VIII. Hovannes'in girişimi ile İstanbul'daki Ermeni matbaasından başlatılan basım-yayın faaliyetleri tüm Ermeniler arasında geniş bir kabul görürken, VIII. Hovannes'in bastırıldığı kitaplar I.Dünya Savaşı'na kadar geçen dönemde Ermeni eğitiminin temel kitapları oldu²⁰.

Cizvitler tarafından eğitilen ve bir Katolik olan Sivaslı Rahip Mekhitar, Ermenilerin Türkler arasında eriyeceği düşüncesi ile 1701'de İstanbul'da on altı yoldaşı ile birlikte Ermeni millî şuurunu uyandırmak için faaliyete başladılar. Amaçları, Ermenileri yalnızlıktan ve himayesizlikten kurtarmak için Roma Katolik Kilisesi ile birleştirmektir. İstanbul Ermeni Patrikliği'nin Osmanlı makamlarından yardım istemesi üzerine Fransa'ya kaçmış oradan da Mora'nın Venedik kontrolündeki bir kısmında 1706'da fikir ve görüşlerini yayabilmesi için kendisine bir manastır tahsis edilmiştir. Ancak Osmanlı-Venedik Savaşı'nın patlamak vermesi ile kendilerine 1717 yılında San Lazzaro adası ve manastırı verildi. Burada "Mekhitar" teşkilatını kurdu, bu teşkilatın amacı, Ermeni dilini işler kılmak, Ermenice eserleri ucuz fiyatla halka yayarak halkı Ermeni uyanışına hazırlamak, Batı dillerindeki önemli eserleri Ermenice'ye tercüme etmek ve en

²⁰ H. J. Sarkiss, **agm**, s.441.

önemlisi Ermeni kilisesi ile Katolik Kilisesi'ni birleştirmekti. Mekhitaristler belki Ermeni Kilisesi ile Katolik kilisesini birleştiremediler ancak Ermeni tarihî ve edebiyatı ile ilgili eserleri ıslah ettikleri Ermeni konuşma diline çevirdiler. Ermeni tarihi ile ilgili eserler Ermeniler arasında yayıldı ve Ermeni milliyetçiliğinin ilk tohumlarını ekti. 19. yüzyılda Ermeni milliyetçilik hareketlerinin propaganda faaliyetleri başladığında dilin ıslah edilmiş olması ve Ermeni tarihi ile ilgili Mekhitaristlerin eserlerinin yayılmış olması propagandistlerin işlerini kolaylaştıran bir faktör olacaktır ²¹.

Resim 1 San Lazzaro Kilisesi, Venedik²²

²¹ Abdurrahman Küçük, **Ermeni Kilisesi ve Türkler**, Andaç Yayınları, Ankara 2003, s.97; H. J. Sarkiss, **agm**, s.441–443; M. Nourikhan, **age**, s.44–160 ve s.410–430. R. Panossian, **age**, s.101–109.

²² http://en.wikipedia.org/wiki/File:Venice_San_Lazzaro_degli_Armeni.jpg

Resim 2 - Rahip Mekhitar²³

Katolik Ermeniler ile Greogoryenler arasındaki mücadele bir asırdan fazla sürmüştür. 18. yüzyıldan itibaren artık Fransızlar tarafından himaye ve destek gören Katolik Ermenileri, yine Fransa'nın desteği ile sonunda Osmanlı Devleti tarafından 1830'da Katolik Ermeniler ayrı bir cemaat olarak tanınmışlardır. 1831'de Agop Çukuryan ilk piskopos seçilmiştir. Agop Çukuryan sadece, Ermeni Katoliklerinin değil Osmanlı Devleti'nde yaşayan tüm Katoliklerin de lideri idi. Böylece Gregoryen-Katolik bu mücadelesi yeni bir boyut kazanmıştır²⁴.

İtalyanlar tarafından başlatılan Ermenileri Katolikleştirme faaliyetleri veya İtalyanların Ermeni Reformasyonu, Fransa'nın ellerinde Ortadoğu politikaları açısından bir kazanca dönüşmüş, Fransa'nın Ermeni Reformasyonu haline gelmişti.

“Ermeni Formülü”nü İtalyan devletçileri ve İngilizlerin başarılı kullanımlarından esinlenerek Fransa da kullanmaya başlamıştı. Ancak İtalyan devletçiklerinin yaptığı çalışmalar, daha çok İngiltere ve Fransa'nın önünü

²³ <http://en.wikipedia.org/wiki/File:Mkhitar.jpg>

²⁴ Ali Arslan, **Kutsal Ermeni Papalığı(Eçmiyazin Kilisesi'nde Stratejik Savaşlar)**, Truva Yayınları, İstanbul 2005; A. Küçük, **age**, s.98.

açacaktı. Roma Katolik Kilisesi'nin faaliyetlerine tepki gösterenler İngiltere'nin kucağına koşacak, taraftar olanlar da Fransa'nın yanında yer alacaklardı.

2.4. Rus Reformasyonu:

21 Temmuz 1774'de imzalanan Küçük Kaynarca antlaşması ile İstanbul'da sürekli elçi bulundurma, Ortodoksları himaye etme ve İstanbul'da kilise kurma hakkı edinmiş olan Rusya bu tarihlerden itibaren Kafkasya ve Balkanlar'daki Ortodoksluk propagandası faaliyetlerini yoğunlaştırmıştı²⁵. Eğer Rusya Osmanlı toprakları üzerinden sıcak denizlere inecekse bunun için Osmanlı Hıristiyanlarının desteği gerekliydi. Bu manada Rusların sadece İstanbul'daki Rumlara yönelik değil aynı zamanda Osmanlı Kafkasyası ve Anadolu'sundaki Ermenilere yönelik propaganda faaliyetleri de artış gösterdi.

1801 yılında Gürcistan'ı ilhak eden Rusya'nın Kafkaslar'daki etkisi artmış 1810 yılına gelindiğinde de Güney Kafkasya ve söz konusu tarihteki Osmanlı Devleti sınırları içindekiler hariç Kafkasya'daki tüm Hıristiyan unsurlar Rusya hâkimiyetinde toplanmışlardı²⁶.

Kafkasya'da Osmanlı Devleti sınırındaki Gürcistan civarlarında ve bilhassa Tiflis'te yaşayan Ermeniler, Rusya'nın özgürlük vaatleri ve propagandalarının tesiri ile hareket ederek Rusya'nın Kafkasya'da genişlemesine yardımcı oldular. Rusya'nın desteği ve yönlendirmesi ile Gürcistan'da kısa sürede

²⁵ Roderic H. Davidson, "Küçük Kaynarca Antlaşmasının Yeniden Tenkidi", (Çev. Erol Aköğretmen), **İstanbul Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Tarih Enstitüsü Dergisi**, sayı 10, İstanbul 1981, s.346.

²⁶ A. Arslan, **age**, s.34

ticaret ve ekonomiye hâkim olan Ermeniler, 1813 yılındaki Gürcü ayaklanması sırasında Rus askerlerine, silah ve teçhizat temini başta olmak üzere çeşitli yardım ve yol göstericilikte bulunmuşlardı. Ayrıca Rus-İran savaşlarında da Ermeniler ve özellikle de Eçimiyadzin Katogikosluğu, sadece Ruslara destek olmakla kalmamış, bizzat Katagikosluk savaş karargâhı olarak da hizmet vermiştir²⁷.

Ermenileri, sosyal, ekonomik ve kültürel açılarından değerlendirirsek 19. yüzyıla gelindiğinde önde gelen üç ayrı ülkede dört merkezleri vardı. Fatih zamanından itibaren Ermeniler için vazgeçilmez dinî, sosyal ve ekonomik bir merkez olan İstanbul, Ermeniler için önemli bir kültür, basım-yayın merkezi olarak İzmir Osmanlı Devleti'ndeki iki merkezdi. 17. yüzyılın sonunda kurulan Kalküta, İngiliz İmparatorluğunda bulunan Ermenilerin dünyadaki en önemli merkezlerinden birisiydi. Dördüncü Ermeni merkezi ise, 1801'den itibaren Rus Çarlığı'nın yönetimindeki Ermeni burjuvazisinin 18.yüzyılın sonlarından itibaren ticarî ve endüstriyel yatırımların %62'sine sahip oldukları, 1840 yılından sonra da Ermeniler için büyük önem kazanan Tiflis idi²⁸.

İran'dan Rusya'ya yapılan Ermeni göçlerinde Moskova'ya yerleşmiş olan Yeni Culfalı Lazaryanlar(Lazarev veya Elazaryanlar) Moskova'nın da en zengin aileleri arasına girmişlerdi. Burada Rus hükümetinin himayesinde Ermenilere yardım cemiyetleri kurmuşlardı. 1812'de Rusya'nın devlet danışmanlığını da yapan Johannes Eleazar Moskova'da bir Ermeni Koleji açmayı teklif etmiş, bu

²⁷ A. Arslan, **age**, s.37; Hüsamettin Yıldırım, "Relations Between Georgia and Armenia", **Cyprus International Symposium On Her Past and Present**, Publications of Eastern Mediterranean University of T.R.N.C and Van Yüzüncü Yıl University of Tuskish Republic, Numer:9 Gazi Mağusa, 29October -1 November 1991, Ankara 1994, s.309-310.

²⁸ R. Panossian, **age**, s. 83-87.

teklif Rus yetkilileri tarafından büyük bir memnuniyetle karşılanmıştır. En nihayetinde de 1815’de Moskova’da bir Ermeni koleji kurulmuştur. Bu kolej kısa sürede Rusya Ermeni gençlerinin yetiştirildiği önemli bir merkez haline geldi. Kolejde Ermenice’nin yanında Rucça, Latince, Fransızca ve Almanca da öğretilmekteydi. Kolej, Ermeni Katagikos’u Efraim’in de büyük desteğini görmüş hatta açılışında bulunan Katagikos bizzat koleji kutsamıştır. Burada Rusya Ermenisi entelektüeller yetiştirilmeye başlandı. Ayrıca yine aynı yıl St. Petersburg’daki Petersburg İncil Cemiyeti, Ermenilere ait bazı yazmaları neşretmeye başlamıştır. Bu yayınlar hem Moskova Ermeni Kolejinde hem de Rusya’da yaşayan Ermeni halkı arasında dağıtmaya başlandı²⁹. Bu eğitim ve propaganda faaliyetleri ile Rusya’nın Ermeniler arasındaki nüfuzu giderek artmıştır.

Rusya, Erivan’da hem İran hem Osmanlı Devleti’ne karşı bir tampon bölge oluşturmak istiyordu. Bu sebeple Katogikosluğun teşviki sayesinde gerek Rusların İran ile yaptığı 1828 Türkmençay Antlaşması gerekse 1828–1829 Osmanlı-Rus savaşı neticesinde 1829’da imzalanan Edirne antlaşmalarından sonra oluşan ortamda, sadece Osmanlı topraklarından Rusya’ya 90–100 bin kadar Ermeni göç ettirildi³⁰. Böylece, Revan, Nahçıvan, Karabağ, Gürcistan civarında hem Osmanlı Devleti hem de İran’a karşı Ermeni bir tampon bölgesi oluşturuldu.

Böylece bir zamanlar Osmanlı idaresinde iken dinî bir lider ve Ermeni milletin yöneticisi olan Ermeni Katagikosu, Rusya’nın elinde politik bir araç haline gelmiş oldu. Osmanlı Devleti hiçbir zaman Katogikosluğu başka ülkelere

²⁹ Father Michael Camich, *age*, s.525–536; R. Panossian, *age*, s. 89.

³⁰ A. Arslan, *age*, s.40–41; Kemal Beydilli, “1828–1829 Osmanlı Rus Savaşında Doğu Anadolu’dan Rusya’ya Göçürülen Ermeniler”, *Belgeler Dergisi*, XIII, sayı:17, TTK Ankara 1988, s.407.

müdahale ve yayılma siyasetinde bir aracı olarak kullanmamıştı. Osmanlı Devleti eğer böyle bir politika gütmüş olsaydı, Ermeni Katogikosluğu vasıtasıyla çok kolayca 16 ve 17.yüzyıldaki Osmanlı-İran Savaşlarında, İran Ermenilerini kışkırtarak kendi adına bir kazanım sağlamaya çalışabilirdi. Bu politikanın tersine Rusya, Ermeni Katogikosluğu vasıtasıyla hem İran hem Osmanlı Devleti aleyhine genişleme ve bunu gerçekleştirirken de Katogikosun nüfuzunu sonuna kadar kullanma yoluna gidecektir.

Ruslar bir yandan Ermenileri Ortodokslastırırken diğer taraftan da Ermeni Katogikosluğu'nun nüfuzunu, İstanbul Patriği'nin de üzerinde bir makama sahip olması sebebiyle, tüm Osmanlı ve İran Ermenilerini yanına çekmekte kullanacaklardı.

Rusya'nın başlattığı bu harekete diğer büyük güçler sessiz kalmadılar. Çünkü Eçmiyadzin'in Rusya'nın etkisi altına girmesi, sadece Osmanlı Ermenileri'nin değil aynı zamanda İngiltere'nin etki alanındaki Irak'tan, İran'a oradan da Hindistan'a kadar ve en nihayetinde de tüm dünya Ermenileri üzerinde Rusya'nın etkili olması anlamına geliyordu. Bu ne İngiltere'nin ne de Fransa'nın kabul edemeyeceği bir şeydi. Buna karşı ilk hareket Fransa'dan geldi. Reforme ettiği Ermenilere sahip çıkan Fransa'nın İstanbul büyükelçisinin, 1829 yılında Edirne Antlaşması'nın imzasından sonra Osmanlı Devleti'nden isteği üzerine Katolik Ermeni Cemaati, Ocak 1831'de Osmanlı Devleti tarafından kabul edilerek başlarına Agop Çukuryan piskopos olarak tayin edilmiştir³¹. Böylece Fransa, Fransız Ermenilerini, Rusya'nın kontrolündekilerden ayırmış oluyordu.

Bu olaydan uzunca bir süre sonra her zaman olayların seyrini iyice izleyerek dikkatli adım atan İngiltere'nin İstanbul büyükelçisi Canning'in

³¹ A. Arslan, *age*, s.54.

Osmanlı Devleti'ne baskısı ile 1 Temmuz 1846'da Protestan Kilisesi kurulmuştu. Osmanlı Devleti, Ermeni Protestan Cemaatini 10 Eylül 1847'de tanımıştır. Böylece İngiliz-Amerikan Protestan misyonerleri tarafından reforme edilen Protestan Ermeni Cemaati'nin kuruluşu ile İngiltere, Rusya karşısında kendi dengesini kurmuş oldu³².

Rusların yayılcı tutumları neticesinde Ermeniler üzerindeki mücadele ticaretin dışına çıkmış oldu. Ruslar, Fransızlar ve İngilizlerce reforme edilen Ermeniler ve Ermeni kilisesi Osmanlı coğrafyasındaki büyük rekabetin yeni unsurları oldular. Bundan sonra Ermeni dininin siyasete alet edilmesinin en kötü örnekleri ile Ermeni toplumu bir o yana bir bu yana özgürlük hayalleri ile çekiştirilmeye başlanacaktır. Bu gelişmeler hem Osmanlı Devleti'ni hem de Ermeni milletini olumsuz yönde etkileyecek gelişmelere yol açacaktı.

2.5. Parayla Gelen Değişim ve İngiliz Reformasyonu:

16. yüzyıldan itibaren batılı sömürgeci devletlerin ticaret yollarını kendi lehlerine çevirme gayretleri, özellikle bu ticaret yollarından İpek Yolu'nu değiştirme çabaları Ermeni tüccarlarını bir anda Avrupalı tüccarlar için vazgeçilmez bir ortak haline getirmiştir. Ermeni tüccarlarının bu ortamı değerlendirmesi, Ermenilerin yeni diller öğrenmesi, başka kültür ile temas etmesi neticesinde çok kültürlü bir Ermeni burjuvazisi ortaya çıkmış, bu burjuva sınıfı, gerek kendi yaşadıkları yerlerde gerekse zamanla, Ermeni toplumunda bir

³² A. Arslan, *age*, s.55.

reformasyon başlatacak hem ekonomik hem de kültürel alt yapıya sahip olmuşlardır.

Sosyolojik bir gerçek olarak, haliyle, bu altyapı geliştiği kültür ve ortamdan bazen doğal bazen de gayri tabi yollardan etkilenebilir. Ermeniler, İtalyan ve Fransızlar ile temaslarında Katolikleşerek, Fransa'ya yaklaşmışlardı. Bu yaklaşım bir kısım Ermeni üzerinde Katolik inançları bakımından etki yaptığı kadar, Fransa ve İtalya'da eğitim gören Ermenilerin, İtalyan Carbonari ve Fransız devrim fikirlerinden etkilenmemeleri de mümkün değildir. Bu fikirlerle beslenen Ermenilerden özellikle Anadolu ve İran'a geri dönenler “yanlış yolda olduğunu düşündükleri soydaşlarına” Avrupalı bağımsızlık fikirlerini de aşlamış olmalılardır.

Aynı şekilde Rusya'nın hâkimiyetinde yaşayan veya eğitim gören Ermenilerde de Rusya'nın etkisi ile Osmanlı Devleti'ne karşı bir nefret veya negatif görüş ortak paydasının görülmesi de herhalde mümkündür.

Bu sebeple de İngiliz Hindistan'ındaki Ermenilerin de büyük bir dünya politikası güden, daha 16. yüzyılda Osmanlı Devleti'nin etrafından dolaşarak ticaret yapmayı akıl edebilmiş ve 18.yüzyılda Çin'den Amerika'ya kadar yayılan büyük bir sömürge imparatorluğuna sahip ve bunu kaybetmemek için her şeyi yapabilecek İngilizlerden etkilenmemeleri düşünülemezdi.

İngilizlerin, genel olarak İngiliz vatandaşlarına yönelik liberal, demokratik, çoğulcu yaklaşımlarından, çok eski tarihlerden itibaren kamuoyunu yönlendirme amaçlı duvar ilanları ile başlayıp 18.yüzyıldan itibaren gazeteye dönüşen İngiliz bilgi ve fikirlerinin paylaşım yöntemlerinden, yaygın eğitim sistemleri ile aydın bir toplum figüre etmelerinden, yazılı kültürün adeta abartı şeklinde gelişmesinden ve de ticaretin gücü ile kurdukları dünya hâkimiyetinden

Ermenilerin, özellikle de Hindistan Ermenileri'nin etkilenmemesi mümkün değildir. Kaldı ki, daha önceki bölümlerde İngilizlerin Ermenilere nedenli yakın davrandığından ve Hindistan ve ötesinde yaşayan Ermenilerin zamanla İngiliz kültürünün içinde eriyip gittiklerinden bahsetmiştik.

İngiliz ticaret ağı içinde eriyen veya yerini alan İran-Hindistan-Uzakdoğu Ermeni Ticaret ağı içindeki Ermeni tüccarlarının zamanla elde ettiği ticarî zenginlik bu ticaret ağı üzerinde yaşayan Ermeniler arasında İngiliz menşeli bir Ermeni reformasyonu başlattı. Özellikle Hindistan'dan başlayarak, İngilizlerin Londra-Bombay ticaret yolu boyunca doğudan batıya doğru bir yol çizen bu reformasyon, Hindistan'da Kalküta ve Madras'tan başlayarak, İngilizlerin faaliyet gösterdiği Yeni Culfa'ya, Tiflis'e, özellikle de İzmir'e ve İstanbul'a ve İngilizlerin hâkim olduğu Akdeniz'deki İngiliz limanlarında yaşayan Ermenilere en nihayet de İngiltere ve Amerika'dakilere kadar ulaştı. İngiliz Reformasyonunda en önemli iki etken, Ermeni tüccarlarının sponsorluğu ve matbuat faaliyetleri oldu³³.

Ermeni tüccarlarının sponsorluğunda açılan ilk okullar Yeni Julfa'da 1630'larda görüldü. Bu okul önemli Ermeni entelektüellerinin yetiştiği bir yer oldu. Yeni Culfa şehri de bu eğitim merkezleri etrafında yapılandı. 1668'de de yine iki Ermeni tüccarının katkıları ile Lehistan'daki Lvov'a bir okul açıldı³⁴.

Hindistan'daki ilk Ermeni Okulu, 1798'de Kalküta'da açıldı. Okulun müdürlüğünü ve sponsorluğunu açıldığı günden itibaren yirmi beş yıl boyunca,

³³ Her ne kadar Panossian ve kaynak olarak aldığı Ermeni tarihçiler, İngilizlerin herhangi bir katkısı olmadığını ima eder bir şekilde bu gelişmelerin doğal seyrinde kendiliğinden olduğunu iddia etse de tabiiatta hiçbir şey kendi kendine olmaz, sebepsiz hiçbir sosyolojik olay yoktur. R. Panossian, **age**, s.87.

³⁴ R. Panossian, **age**, s.88.

kendisi de okulda Ermenice hocalığı yapan Tokatlı bir Ermeni Arraton Kalos yaptı. Tokat bu sırada İngiliz Doğu Hind Kumpanyası yetkililerinin ve İngiliz Doğu Misyoner teşebbüsünün İran üzerinden gelip İngiltere'ye giden yolu üzerinde bir uğrak yeri ve anlaşıldığı kadarıyla önemli bir merkezi idi. Çünkü Seth, kitabında, Henry Martin isimli, “Muhterem Doğu Hind Kumpanyası'nın ve Doğu'daki misyoner teşebbüsünün öncü papazı”nın İran üzerinden İngiltere'ye giderken 16 Ekim 1812'de son nefesini burada verdiğini ve Ermeni mezarlığına defnedildiğini bildirmektedir³⁵.

Henry Martin'in Tokat'taki Ermeni mezarlığına defnedilmesi ilgi çekicidir. Ermeniler ile ayrı mezhepten olan İngiliz'in doğal olarak başka bir mezara defnedilmesi gerekliydi. Oysa 1321 tarihli Maarif Salnamesi'nin 556. sayfasındaki rakam ve verilere göre çok eskiden beri Tokat ve civarında İngilizlerin gayretleri ile bir Protestanlaştırma faaliyeti olduğu dikkat çekmektedir³⁶. Yine daha önce ticaret yollarının geçtiği güzergâh ile ilgili izahatın verildiği yerde Tokat'ın ehemmiyetine ve burada Ermeni nüfusunun bulunuşuna dikkat çekilmiştir.

Bu anlamda ayrıca şunu da söylemek gerekir ki, İngiliz ticarî ağı içerisinde önemli bir yere sahip olan Ermeni Ticaret Ağı'nın kullandığı bir haberleşme sistemi de özel kuryeler ile yollanan mektuplardı. Bu konu da bilgi veren Sebouh Aslanian, Ermeni tüccarlarının yazışmaları ile ilgili yazdığı makalesinde Ermeni tüccarlarının ve özellikle de Yeni Culfalı Ermeni tüccarlarının Müslüman kuryeler kullanmadığını, genelde bu işte ya gelip giden tüccarların veya daha çok da ülkelerin kiliseleri arasında devirdaim eden

³⁵ R. Panossian, *age*, s.88; M. Seth, *age*, s.481.

³⁶ **Maarif Salnamesi 1321**, s.556.

papazların özel kurye olarak kullanıldığını bildirmektedir. İngiliz Devlet Arşivleri'nde (Public Record Office) HCA(High Court of Admiralty) kodlu birçok mektuptan örnek veren, Aslanian'ın, kullandığı mektuplardan birisi, 12 Mart 1747'de Tokatlı bir Ermeni papazdan Çin'deki Kanton'da bulunan Padre Severi'ye, Bursalı Koca Şükür Aga isimli Ermeni tüccarına iletilmek üzere gönderilmiştir. Mektup Ermenicedir. Mektubun, gönderilişi, içeriği belki ayrı bir çalışma konusudur. Ancak burada önemli olan husus öncelikle, mektubun İngiliz Devlet Arşivinde, İngiliz Amirallığı Yüksek Mahkeme kayıtları içinde yer almasıdır. Ayrıca Kanton mektubun yazıldığı dönemde İngiliz Doğu Hind Kumpanyası'nın önemli bir merkezi idi. Tüm bu ayrıntıları bir araya getirirsek İngilizlerin Anadolu'dan Hindistan'a ve oradan da Çin'e kadar olan geniş coğrafyada Ermeniler ile sadece ticarî bir işbirliği içinde değil aynı zamanda siyasî, sosyo-kültürel ve dinî bir yakınlaşmanın da içinde olduklarını da görmüş oluruz³⁷.

1798'de Kalküta'da açılan okulu 2 Nisan 1821'de Ermeni Hayırsever Akademisi'nin açılışı takip etti. Ermeni tüccarları tarafından desteklenen okul, sadece Hindistan Ermenileri değil, Julfa, İsfahan, Türkiye ve diğer bölgelerden gönderilen binlerce Ermeni gencinin eğitiminde hizmet verdi ve buradan yetişen Ermeni gençlerinin bir kısmı da ileri eğitim almak üzere İngiltere ve Amerika'ya gönderildiler. Burada yetişen Ermeni gençleri Ermenice'nin yanı sıra iyi İngilizce ve Latince eğitim alıyorlar, sıkı bir dinî eğitim ile birlikte sıkı bir millî eğitim de bu gençlere veriliyor, Avrupalı fikir ve düşünceler ile donatılıyorlardı. Yine

³⁷ S. Aslanian, **agm**, s.142-188.

Osmanlı Ermenileri, bilhassa İzmir ve İstanbul'dakiler Kalüküta'daki bu okula hem çocuklarını yolluyor hem de bağış yapıyorlardı³⁸.

19. yüzyıl ile birlikte İstanbul'daki Ermeni ileri gelenleri de Osmanlı Devleti genelinde okullar açmaya, hastaneler, kiliseler yapmaya buralara bağışlar yapmaya başlamışlardı. Bu hareketin en önemli sebebi olarak bir yandan Ermenilerin Katolikleştirilmesi diğer yandan Protestanlaştırılması sonucu Ermeni Kilisesi'nin en iyi savunma olarak eğitimi kullandığı da düşünülmelidir³⁹.

19. yüzyılın başlarından itibaren Eçmiyadzin Ermeni Katogikosluğu'nu kontrolü altına alan Rusya'nın İstanbul'daki Ermeni Patrikliği, Katogikosluğun etkisi ile manipüle ettiği de tabii ki söylenebilir. Çünkü bu sırada Osmanlı toprakları üzerinde yayılma emelleri besleyen Rusya'nın sadece Katolıklere değil aynı zamanda 19.yüzyılın başlarından itibaren yavaş yavaş yayılmaya başlayan Protestanlara, özellikle de bu işe dört elle sarılan Amerikan misyonerlerine karşı da tahammülü yoktu.

Ermeniler üzerinde İngiliz-Rus rekabetini göstermesi açısından Papaz Seth'in anlattığı bir hadise oldukça önemlidir. Seth'in verdiği bilgiye göre, Hindistan'daki ilk Ermeni gazetecilerinden Mesrovb David Thaliadian, Erivan doğumludur. Ancak genç yaşlarda(20 yaşında) Hindistan'da Kalküta'daki "Bishop's College"de eğitim görmeye gitmiş burada İngilizce başta olmak üzere iyi bir eğitim almıştı. Bundan sonra Kalküta'dan 1834 yılında, önce Eçmiyadzin'in Katogikos Meclis sekreteri olarak çalışmış ardından da 1837'de İstanbul'a gitmiştir. İstanbul'daki görünümü itibariyle, liberal fikirli, kilise ile biraz arası açık bir din adamıdır. 1839 yılında, daha Amerikalı misyonerler

³⁸ R. Panossian, *age*, s.88; M. Seth, *age*, s.482-514.

³⁹ H. Barsoumian, *age* (1982), s.177-179; H. J. Sarkiss, *agm*, s.445-446.

İstanbul'daki teşkilatlanmalarını yeni tamamladıkları sırada, Ermeni Patriği, Thaliadian da dâhil tüm Ermenilerin Amerikan misyonerleri ile görüşmelerini yasaklamıştır. Ancak Thaliadian, Amerika misyonerlerinin öğretmenlik teklifini kabul etmiş ve göreve başlamıştır. Bunun üzerine, Seth'e göre "geri kafalı ve bağınaz" Patrik II. Stephanos, Thaliadian'ı, İstanbul'da bulunan Rusya büyükelçisinin ikna etmesi ile Sibiryaya sürgün etmeye karar verir. Patriğin, adamları tarafından gizlice yakalanır ve "kara deliğe" tıklır. Anlaşıldığı üzere, İngiliz ve Amerikalı yetkililerin olaya karışması üzerine serbest bırakılır. İstanbul'da Robert Kolejin kurucularından ve Türkiye'deki Amerikan misyonerlerinin öncüsü Cyrus Hamlin de olayların içindedir ve bu konu ile ilgili "Türkler Arasında (Among the Turks)" isimli çok net bilgiler veren bir kitap bırakmıştır. Thaliadian, Amerikan misyonerleri tarafından kılık değiştirilerek, bir İngiliz kaptan tarafından Trabzon'a götürülür. Buradan da Hindistan'a nakledilir. Thaliadian bundan sonraki ömrünü "Bishop's College"de hocalık yapıp yerine yeni insanlar yetiştirerek geçirir⁴⁰.

Bu hadisede de görüldüğü gibi Rusya kendi çıkarlarına karşı herhangi bir oluşumun kendi doğal yayılma alanı olarak gördüğü Türkiye topraklarında faaliyet göstermesine karşı son derece hassastı. Diğer taraftan da hadise Türkiye'de faaliyet gösteren Amerika misyonerlerinin İngiltere'nin güvencesi altında olduklarını ve Amerikalıların Türkiye'deki faaliyetlerinin İngiltere adına olduğunu göstermesi bakımından önemlidir.

İngiliz Hindistanı'ndaki Ermenilerinin faaliyetleri bunlarla da sınırlı değildi. Eçmiyadzin'deki Katogiskosluğu da İngiliz Hindistanı'nın önde gelen Ermeni tüccarları bağışları ile destekliyordu. Hatta 1771'de Katogikosluğun

⁴⁰ M. Seth, *age*, s.515-523.

matbaası bu bağışlar ile kurulmuştu. Ermeni milliyetçiliğinin doğuşu ve gelişmesinde matbuat faaliyetlerinin büyük tesiri olmuştur. 1736'da Londra, 1796'da da Kalküta'da Ermenilerin matbaa merkezleri haline geldi⁴¹.

İngiliz Hindistanı'nda Ermenilerin yayıncılık faaliyetleri Madras'ta, Yeni Culfalı Shahamir Shahamirian ve oğulları Hakop ve Yeghiazar tarafından başlatıldı. 1772-1783 yılları arasında sekiz kitap yayınlayan Shahamirianların ilk kitabı *Aibbenaran*(Alfabe) isminde yeni nesle anadili öğretme amacını taşıyordu. İkinci kitap, *Askharhagrutiun Hayastani*(Ermenistan Coğrafyası) idi. Üçüncü ve en önemli baskılarından birisi, Karabağlı Movses Baghramian'ın *Nor Tetrak vor ge Kochi Hordorak*(Uyarıcı denilen Yeni Kitap) idi. 1772'de basılan bu kitapta Ermeni gençleri uyanmaya ve anavatanlarını “Müslümanların kölelik ve zulmünden kurtarmaya” çağrılıyorlardı. Bu kitap Madras'tan tüm Ermenilerin yaşadığı yerlere dağıtıldı. Shahamirianların kendi yazdığı iddia edilen bir diğer kitap *Vorogait Parats*(Şeref Kapanı) ise 1773–1780 arası bir dönemde yine aynı matbaada basıldı. Bu kitap günümüzde bile ilk Ermeni Anayasası veya Shahamirian Anayasası olarak kabul edilmektedir. Kitapta bir kanun derlemesi, bir anayasa teklifi, kurulacak ordu nizamı ve hatta bağımsızlaştırılacak Ermenistan için bir bütçe teklifi bile vardı. Kitapta, Montesquieu'dan John Locke'a varıncaya kadar Avrupa Aydınlanmasının önce gelen düşünürleri ile bağlantılı fikirler, tezler vardı. İngiltere gibi cumhuriyet ile yönetilecek bağımsız Ermenistan fikri anlatılmaktaydı. Kitap kısa sürede her yana yayıldı. Ermeni okullarında okutulmaya başlandı. Kitabın, George Washington'a bile ilham kaynağı olduğu iddia edilmektedir⁴².

⁴¹ R. Panossian, *age*, s.88-91.

⁴² R. Panossian, *age*, s.92-93.

Madras’da Harutiun Shamovian 1794’de ilk kez Azdarar(Muhbir) isimli Ermenice bir gazete çıkarmaya başladı. Azdarar sadece yerel İngiliz Hindistanı haberlerini veren bir gazete değildi. Gizli, açık Ermenistan olarak düşünölen bölgelerden, Ermenilerin yaşadıkları yerlerden devamlı haber veriyordu. Hatta gazetenin Rusya’da bir muhabiri bile vardı. Gazetenin dili Julfa lehçesi idi. Ermenilerin özgürlüğü ile ilgili devamlı haberlerin çıktığı gazeteyi daha sonra birçokları takip etti. 19. yüzyılın başından itibaren 1800’ler boyunca Madras ve Kalküta’da, on altı Ermeni matbaasında on bir ayrı gazete, iki yüz kitap basıldı. 1892’de bunlara “Ermeni politikalarına adanmış” *Ara* isimli bir İngilizce gazete de eklendi. Basılı kültürün giderek artması, Ermeni kültürel mirasını İngilizlerin istediğı şekilde yönlendiren ve canlandıran önemli bir kültürel faktör haline geldi⁴³. Bu yayınlar İngilizlerin Ermeni reformasyonunda paradan sonraki en önemli aygıtlardı.

Ermeni matbaaları tabî ki sadece Ermeni milliyetçilik fikirlerini yaymak için kullanılmadılar. Matbaa sahipleri de birer Ermeni tüccarı idi ve para kazanmak için, takvimler, almanaklar, burçnameler, borsa bilgileri gibi nereden para geliyorsa onu bastılar. Yukarıda adı geçen kitapları da bastırarlardan para kazanmak için basmışlardı ancak faaliyetleri hem ticarî hem de millî tesirler gösterdi. Ancak bu devirlerde Ermeniler için din, ticaret ve siyaset birbirinin içine girmiş girift bir bağlantı ortaya çıkmıştı⁴⁴. Böylece ticarî olarak zenginleşen Ermeniler, İngilizlerin istediğı yönde ve şekilde kültürel bir değışim ve gelişim gösterdiler.

⁴³ S. Aslanian, **agm**, s.139–140; R. Panossian, **age**, s.94; H. J. Sarkiss, **agm**, s.437; M. Seth, **age**, s.601–604.

⁴⁴ R. Panossian, **age**, s.94–97.

Yine 1830'larda Hindistan'ın Bihar bölgesindeki Monghyr'de(şimdiki Munger veya Moger) Ermenilerin bir silah fabrikası da vardı. Burada İngiliz silahları ile yan yana konulduğunda ayıramayacak benzerlerini yapıyorlardı. Hatta bu silahlardan bazı numuneler Erivan'daki Rus subaylarına da takdim edilmiş onlar da aradaki farkı anlayamamışlardı. Monghyr silah fabrikası hem Kalküta'daki İngiliz birlikleri için silah üretmeye hem de dışarıdan gelen siparişleri de karşılamaya devam ediyordu⁴⁵.

19.yüzyılın sonlarında Osmanlı Devleti'nin özellikle doğu illerinde başlayan Ermeni olaylarında kullanılan, İran üzerinden Van ve Ağrı'dan ülkeye kaçak olarak sokulan ancak menşei tam olarak belirlenemeyen Ermeni çetelerinin silahları belki de Moghyr'deki Ermeni silah fabrikasında üretiliyorlardı. İngiliz Doğu Hind Kumpanyası'nın İran'daki limanlarından Van'a ulaştırılıyor ve oradan da Ermeni çetelerine dağıtılıyordu.

Hindistan Ermenilerinin faaliyetleri bunlarla da sınırlı değildi. Eçmiyadzin'deki Katogikosluğu da Hindistan'ın önde gelen Ermeni tüccarları bağışları ile destekliyordu. 1771'de Katogikosluğun matbaası bu bağışlar ile kurulduğunu ifade etmiştik. İngiliz Hindistanı'ndaki, Ermeni tüccarları, Eçmiyadzin Katogikosluğuna yüklü bağışlar yaparak, faaliyetlerini canlı tutumaya çalışıyorlardı⁴⁶. Hatta Katogikosluğun coğrafyasında yetişen, Thaliadian gibi gençleri bile bu hayırseverler, İngiliz Hindistanı'ndaki okullarda yetiştirerek, Eçmiyadzin'i destekliyorlardı. 18.yüzyılın son çeyreği ve 19. yüzyılın başları ile ilgili bağışlar ile ilgili bilgiler, İngiliz Devlet Arşivlerinde görülmekle birlikte ilginçtir bu dönemden sonra bu konuda artık pek bir belgeye

⁴⁵ M. Seth, *age*, s.415-417.

⁴⁶ R. Panossian, *age*, s.88; M. Seth, *age*, s.484 ve kitabın birçok yerlerinde.

rastlanmaz. Seth de kitabında bağışlar ile ilgili verdiği bilgilere göre, bağışlar 19. yüzyılın ilk çeyreğinden sonra iyice azalmış neredeyse 20.yüzyıla kadar bu bağışlardan tek tük söz edilir hale gelmiştir. Bağışlarda en azından Eçmiyadzin artık ilk sıralarda değildir⁴⁷.

Bu durum ilk bakışta belki bir anlam ifade etmemekle birlikte, dünya politikasındaki bazı değişiklikler dikkate alınırsa belki bir anlam kazanabilir. İngiltere'nin Yedi Yıl Savaşları'nın malî yükünü sömürgelerine bölüştürmek üzere Amerika'daki kolonilerinde koyduğu ağır vergilerden sonra İngiliz sömürgelerinde büyük bir huzursuzluk baş göstermişti. 1772 yılında, Boston limanına yanaşan bir Doğu Hind Kumpanyası şirketi gemisindeki çayların boşaltılmaması ile başlayıp 4 Temmuz 1776'da Amerika Birleşik Devletleri'nin kurulmasına giden olaylarda İngiltere, Amerika gibi kıymetli bir sömürgesini kaybetmiş olduğundan tüm dikkatini Londra-Bombay hattı ve ötesindeki kazanımlarına vermişti. ABD'nin bağımsızlığını takip eden dönemde Fransız İhtilâli ve sonrasındaki Koalisyon savaşlarında Fransızlar ilk kez Mısır'ı ve Suriye'yi işgale ve Hindistan'a doğru kara yolu ile bir "istilaya" kalkışmışlardı. Bu durum İngiltere'de ziyadesiyle endişe ve heyecan meydana getirmiştir⁴⁸.

İngilizler buna karşı, İran'daki Gamburgun ve Basra'daki acenteliklerini Doğu Hind Kumpanyası'nın askerleri ve donanmasıyla takviye etmekle kalmamışlar aynı zamanda 1798'de Bağdat'a bir ikâmetgâh açmışlardı. Burada Fransa ve Avusturya taraftarı Ermeni tüccarlarından bir kısım zorluklar görseler

⁴⁷ Mesela, 484.sayfada verilen bilgiler ilginçtir. Yeni Culfa'da doğup Java'da ölen çok zengin bir Ermeni tüccarı, servetinin büyük kısmını Kalküta ve Madras'taki Ermeni okullarına bağışlarken, bağış listesinde Eçmiyadzin ancak üçüncü sırada yer almaktadır. M. Seth, *age*, s. 484.

⁴⁸ Robert Harvey, *A few bloody noses: The American Revolutionary War*, New York 2004, s.449-529.

de Doğu Hind Kumpanyası taraftarı Ermeni tüccarları ve Bağdat'taki Ali Paşa ile iyi ilişkiler kurarak ona askerî olarak yardım ederek tutunmayı başarmışlardı⁴⁹.

Fransız tehdidinin Ortadoğu'dan kalkması üzerine buranın gerekliliği İngiliz idareciler tarafından tartışılırken Rusya'nın 1801'de Gürcistan'ı işgali ve Kafkasya'ya inmesi üzerine İngiltere'nin Asya çıkarlarının korunması açısından Irak ve Bağdat'ın gerekliliği ortaya çıkmıştır. Rusya'nın Hindistan'ı gizli istilâ projesinin öğrenilmesinden sonra bu planlara karşı burası önemli bir merkez olacaktır⁵⁰.

İngilizler, Napolyon'un faaliyetleri, Rus istilâsı veya başka bir nedenden dolayı Osmanlı Devleti'nin aniden dağılması ihtimaline binaen Bağdat ve Irak'ı işgal etmeye karar vermişlerdi. Bağdat'taki Kumpanya'nın ajanı Jones, "eğer Osmanlı Devleti aniden dağılırsa burada hemen İngiltere'ye bağlı müstakil bir devletin kurulmasının gerekli olacağını" vurgulamıştır. İlk önlem olarak da "Bağdat'taki Osmanlı Paşalığına Hind Kumpanyası birliklerinin gönderilmesi ve Bağdat'ın ele geçirilmesini" önermiştir. Bağdat'ın muhakkak bir Vehhabî veya herhangi başka gücün işgaline karşı korunması ve ne olursa olsun İngiltere hariç başka bir gücün eline geçmemesinin önemini vurgulamıştır. Bağdat ve Irak'ın başka bir gün eline geçmesi halinde, önce İran'daki İngiliz varlığı ile başlayarak zincirleme bir reaksiyonla Hindistan'a kadar İngiltere açısından sakıncaları İngiliz hükümetince de açıkça görülmüştür⁵¹.

⁴⁹ M. E. Yapp, "The Establishment of the East India Company Residency at Baghdad, 1798–1806", **Bulletin of the School of Oriental and African Studies, University of London**, Vol. 30, No. 2, Fiftieth Anniversary Volume, Cambridge University Press on behalf of School of Oriental and African Studies 1967, pp. 323-328.

⁵⁰ M. E. Yapp, **agm**, s.329.

⁵¹ M. E. Yapp, **agm**, s.329–330.

Bu açıdan bakıldığında Eçmiyadzin'deki Ermeni Katogikosluğu'nun İngiliz tarafında olması, İngiltere'nin hem Doğu Anadolu-Irak hattında hem de İran'daki çıkarlarının korunması açısından önemliydi. Rusya'nın 1801'de Gürcistan'ı işgalinden 1829'da Eçmiyadzin'in de içinde bulunduğu Erivan'ı işgaline kadar geçen dönemde İngilizler Eçmiyadzin ile arayış sıcak tutmaya çalışmışlardır. Hatta 1808 Mayıs'ında Hindistan'daki Madras'ın önde gelen Ermeni tüccarlarının, Eçmiyadzin'e yaptıkları yüklü miktarlardaki bağış ve yardımlar, "herhangi bir Rus tehdidine karşı, Katogikos tarafından Bağdat'taki Doğu Hind Kumpanyası'nın ikametgâhına, John Hine'a emaneten" yatırılmıştır⁵².

19.yüzyılın ilk çeyreğinden sonra İngiliz Hindistanı'ndaki Ermeni tüccarlarının Eçmiyadzin'e yardımlarının azalmasının sebebi de Eçmiyadzin'in Rus kontrolüne girmesi ve İngilizlerin bir Ermeni Protestan Kilisesi kurma niyeti olmalıdır.

Rusların Eçmiyadzin'deki hâkimiyetlerini kurmalarından sonra İngilizler de 1830'larda Amerika misyonerlik faaliyetlerine destek olmaya başlamışlardır. İngiltere için doğal olarak Ermeniler üzerinde söz sahibi olabilecek yeni bir kilise gerekiyordu. İngilizler bir yandan İstanbul'daki patrikhanedeki nüfuzlarını arttırmaya çalışırken diğer taraftan da "bir şey bütünüyle elde edilemiyorsa tümüyle de kaybedilmez" ilkesinden hareketle kendi Ermeni kiliselerini kendileri kurma yoluna gideceklerdi. Bunun için Türkiye'deki Ermeniler arasında Protestanlığın yayılmasını destekleyeceklerdi. Bu konuda İngilizler aslında tecrübeli bir millet idiler. Çünkü Kraliçe Elizabeth'in öncesinde İngiltere Kralı VIII. Henry(1509–1547) döneminde de, Kralın altıncı bir eş almasına karşı çıkan

⁵² IOR/F/4/299/6914 / date: May 1808-June 1809.

Papalık ile başlayan gerilim. Kral Henry'nin Anglikan Kilisesini kurması ve Protestanlık hareketiyle son bulmuştur.

Bağdat'a Doğu Hind Kumpanyası'nın bir acente ve ikametgâhının açılması İngiltere'nin Asya politikasının değiştiğini gösteriyordu. Bağdat'taki bu ikametgâhın önemi 1820'lerin sonunda Rusya daha güneye yayılmaya başlayıp İran'ı istila etmeye başlayınca anlaşılacaktı. Bu ve sonraki dönemlerde bu merkez İngilizlerin İran dâhil Ortadoğu'daki önemli harekât merkezlerinden birisi olmuştur. Bundan sonra Asya'nın kuzeyinde Rusya, güneyinde İngiltere "Büyük Oyun(Big Game)"da taşlar yerine oturmuş, oyun başlamıştı. Rusya güneye inmeye çalışırken İngiltere'nin politikası da onu kuzeyde tutmak olacaktı. Bu politikanın Ortadoğu kanadında Basra, Bağdat, Van, Erzurum, Trabzon hattı İngiliz menfaatleri için hayati öneme sahip olacaktı⁵³. Söz konusu coğrafyada da her iki ülke için kilit Ermenilerdi. Bu sebeple de her iki ülkede Anadolu ve Osmanlı coğrafyasında yaşanan Ermenileri kendi amaçları doğrultusunda reform etmeye çalışacaklardı.

2.6. Ermenilere Yönelik İngiliz-Amerikan Misyonerlik Faaliyetleri

Türkiye'de Ermenilere yönelik misyonerlik faaliyetleri ağırlıklı olarak Amerikalılar tarafından yürütülmüştür. Bunun öncelikli sebepleri, İngiltere'nin misyonerlik gibi hassas bir iş ile Osmanlı coğrafyasında uğraşması halinde çıkabilecek sorunların ikili ilişkileri etkilemesi ve İngiltere'nin Doğu ile ilgili

⁵³ M. E. Yapp, *agm*, s.323 ve 334-336.

planlarının çıkmaza girmesi öncelikli sebepti. Bundan sonra İngiltere genel olarak dünyada en çok Müslüman sömürgeye sahip devlet olarak İslam dünyasının hilafet merkezi olan Osmanlı sınırları içinde misyonerlik faaliyetleri ile anılıp, Müslüman kamuoyunu kendisine çevirmek istemiyordu. Son olarak sayılabilecek sebep ise Amerika Birleşik Devletleri'nin bölgeye uzak, büyük bir imparatorluk kurma hayalinden uzak, coğrafyaya yabancı, İngilizce konuşan, dinî mezhep olarak İngilizler ile aynı ve en önemlisi İngiltere'nin dümen suyuna giden bir devlet olmasıydı.

Amerikalılar 18.yüzyıl sonlarından itibaren İngiliz bandırası altında Osmanlı Devleti ile ticaret yapıyorlar, gemileri Osmanlı limanlarına gelip gidiyordu. Amerika'nın Osmanlı limanlarına uğrayan gemi sayısının her geçen gün artması ile 7 Mayıs 1830'da İngiltere'nin marifetiyle Amerika Birleşik Devletleri ile Osmanlı Devleti arasında "Seyr-i sefain ve ticaret" antlaşması imzalandı. Ancak bu antlaşma gereğince Amerikalıların mallarını Türkiye'de dağıtabilmeleri için birçok aracı ve simsara ihtiyaçları vardı. 1838'de İngiltere ile imzalanan Balta Limanı Ticaret Antlaşması ile Osmanlı Devleti, İngiltere ve İngiliz tüccarları için "açık pazar" haline gelirken Amerikalılar da bir madde ile bu antlaşmaya dâhil edilmişlerdi⁵⁴.

Amerikalıların ilk günden itibaren İzmir limanını kullanmaları, İngiliz kontrolünde bir Amerikan-Ermeni ticarî ittifakı oluşumunun da önünü açmıştır. İzmir'in ABD'deki karşılığı ise Boston limanı olmuş ve ticarî münasebetleri

⁵⁴ Şenol Kantarcı, **Amerika Birleşik Devletlerinde Ermeniler ve Ermeni Lobisi**, Aktüel, İstanbul 2004, s.33-52.

başladığı günlerden itibaren Boston’da bir Ermeni burjuvazisi oluşmaya başlamıştır⁵⁵.

Türk-Amerikan ilişkilerinin başlamasıyla paralel olarak Türkiye’de Protestan misyoner faaliyetleri de başlamıştır. Türkiye’ye gelen ilk Protestan misyoner, 1815’te Mısır’a gönderilen İngilizlerin “Church of Missionary Society” sine bağlı bir papazdır. Bundan sonra XVII. yüzyılda İngiltere ve İngiliz etkisindeki Doğu Amerika’da ortaya çıkan Kalvinist “Puritan” akımının temsilcileri tarafından 1810’da Boston’da kurulan “American Board of Commissioners for Foreign Missions(Amerikan Dış Misyonlar Komisyon Kurulu)”nun üyeleri gelmişlerdi. Kısa adı “ABCFM” veya “Board” olan misyoner örgütü 1819 yılında Osmanlı Devleti’ni hedef listesine almıştır. 1820 yılında da Pliny Fisk ve Levi Parsons adlı Amerikalı misyonerler İzmir’e gelerek Osmanlı topraklarına ayak basan ilkler oldular⁵⁶. Hatta Levi Parsons 14 Ocak 1820’de İzmir’e çıktıktan sonra “Tanrının yardımıyla, bu kudretli günah imparatorluğunu tamamen yıkacak bir sistem kurmaya” yemin etmişti⁵⁷.

Amerikan Board, Türkiye’yi tanıma çalışmalarını tamamladıktan sonra 1844 yılından itibaren sadece Ermeniler ile ilgilenmeye başlamış Amerikan misyonunun adı “Ermeni Misyonu(Mission to Armenians)” olarak değiştirilmiştir⁵⁸.

⁵⁵ Ş. Kantarcı, **age**, s.54.

⁵⁶ Ramazan Erhan Güllü, **Antep Ermenileri(Sosyal, Kültürel ve Siyasî Hayat)**, IQ, İstanbul 2010, s.105-106; Ş. Kantarcı, **age**, s.54-55; Uygur Kocabaşoğlu, **Anadolu’daki Amerika Kendi Belgeleriyle 19.yüzyılda Osmanlı İmparatorluğundaki Amerikan Misyoner Okulları**, İmge, Ankara 2000, s.15.

⁵⁷ Bilal Şimşir, **Ermeni Meselesi 1774-2005**, Bilgi, Ankara 2007, s.16.

⁵⁸ R. E. Güllü, **age**, s.107; U. Kocabaşoğlu, **age**, s.53-55.

1846 yılında Osmanlı Devleti'nde Protestan Ermenilerin ayrı bir millet olarak kabulüyle yaklaşık olarak aynı dönemde Ağustos 1846'da İngiltere'de Evanjelik İttifakı kuruldu. "Unum Corpus Sumus in Christo(Hıristiyanlık'ta yek vücuduz)" sloganı ile kurulan İngiliz kilisesinin başını çektiği Evanjelik İttifakı'nın delegelerinin %84'ü İngiliz, %8'i Amerikalı, %7'si Avrupa'dan ve geriye kalanı diğer yerlendendi. Kasım 1846'da Manchester'da 3.000 üyenin katılımıyla İngiltere'nin "Dünya Evanjelik İttifakı(World Evangelical Alliance)" kurularak ilan edildi. Amerikan ve İngiliz kilise, kilise kurumları ve misyoner örgütlerinin ittifakı ile büyük bir güç olarak meydana çıkan İttifak, 1850'den sonra Türkiye, Rusya, İspanya ve İtalya'da büyük başarılar elde etti⁵⁹.

Türkiye'deki faaliyetleri her geçen gün yoğunlaşan Amerikan misyonerleri Türkiye'de Ermenilere yönelik çalışmalarını 1856'da Kuzey ve Güney Ermenistan Misyonları olarak ikiye ayırmışlardır. Bu ayrıma göre Kuzey Ermenistan, İstanbul, İzmir, Kayseri, Sivas, Erzurum, Tokat, Arapkir ve Harput, Güney Ermenistan ise Antep, Maraş ve Antakya'dan oluşuyordu. 1860'da ise Amerikan misyoner faaliyetleri üç gruba ayrıldı. 1-Batı Türkiye Misyonu: Başkenti İstanbul olmak üzere, Merzifon, Kayseri, Bursa, İzmit, Manisa, Sivas. 2-Merkezî Türkiye Misyonu: Başkenti Antep olmak üzere, Halep, Adana, Antakya. 3- Doğu Türkiye Misyonu: Başkenti Harput olmak üzere Bitlis, Erzurum ve Mardin⁶⁰.

⁵⁹ **The Evangelical Alliance: A Brief History**, s.1-2

http://www.eauk.org/theology/key_papers/upload/A%20Brief%20History%20of%20the%20Alliance.pdf; Ayrıntılı bilgi için bkz. Ian Randall ve David Hilborn, **One Body in Christ**, Carlisle: Paternoster Press, 2001.

⁶⁰ R.E. Güllü, **age**, s.108; U. Kocabaşoğlu, **age**, s.71-72.

1868’de İttifak’ın kilise sayısı sadece Kilikya ve civarında 33’e çıkmış, bu tarihte Kilikya Ermeni Evangelist kiliseler Birliği kurulmuştur⁶¹.

İngiltere’nin desteği ve koruyuculuğunda Amerikan misyonelerinin açtığı kilise, kolej ve diğer eğitim-kültür kurumlarından yetişen öğrenciler ve bunları yetiştirenler Osmanlı Devleti’nin yıkılışına kadar geçen dönemde devlet aleyhindeki tüm ayaklanma, gösteri ve olaylara katılmışlardır⁶².

Eklerde görülecek olan İngiliz-Amerikan İttifakı’nın Osmanlı Devleti’nde açtığı okul, konsolosluklar ve bunların yer tercihleri karşılaştırıldığında çıkan Ermeni olayları ile büyük paralelliklerin olduğu görülmektedir. İngiliz-Amerikan İttifakı’nın kurduğu okullar adeta örgütlere eleman yetiştiren müesseseler, konsolosluklar da suçluların korunup kollandığı sığınma yerleri olarak kullanılmışlardır. Sonuç olarak yabancı ve misyoner okulları bir yanda İngiliz-Amerikan konsoloslukları diğer yanda İngiltere’nin Doğu Anadolu’da, Rusya ile menfaat mücadelesinde birer kale veya ileri harekât üssü olarak vazife yapmışlardır⁶³.

İleride görüleceği üzere bu Amerikan okullarından mezun olan iki kişi Shahan Natalie ve Sogomon Tehliryan, Osmanlı Devlet adamlarına ve Ermeni asıllı Türk vatandaşlarına karşı akıl almaz cinayetler işleyeceklerdi.

⁶¹ R.E. Güllü, **age**, s.118.

⁶² Bu konuda ayrıntılı bilgi ve Amerikan misyonelerinin Antep’teki yapılanmaları, açtıkları kolejlerin sebep olduğu Ermeni olayları ile ilgili olarak bkz. Ramazan Erhan Güllü, “Amerikan Board Misyonelerinin Antep’teki Faaliyetleri ve Antep Amerikan Koleji”, **Güney-Doğu Avrupa Araştırmaları Dergisi**, Yıl 2009, Sayı 16, İstanbul 2010, s.129-161.

⁶³ Okulların Osmanlı coğrafyasındaki dağılımı için bkz. **Maarif Salnamesi 1321**.

2.7. OSMANLI ERMENİLERİNİN DÖNÜŞÜMÜ (TRANSFORMASYONU)

Transformasyon, dönüşüm dönüştürme, şekil değiştirme, kabuk değiştirme anlamlarına gelir. Buraya kadar anlatılan Ermeni Reformasyonları neticesinde, Osmanlı Ermenileri de genel olarak bir transformasyona uğramışlardı. Bu transformasyon, bazen Ermeni kilisesinin Ermenilerin reforme edilmelerine karşı gösterdiği bir tepki bazen de Ermeni kilisesinin de reformist devletlerin etkisinde kalarak giriştiği bazı değişiklikler ile gelişmiş ancak ana sebep yani Ermeni Reformasyonları bu dönüşümün esasını teşkil etmiştir. Bu ana sebebin yanında, içinde ve bazen de karşısında olarak Osmanlı Ermenileri bir transformasyon geçirmişlerdir.

Bu reformasyonlar neticesinde de Osmanlı Devleti tarafından Katolik Ermeniler 1831’de Protestan Ermeniler ise 1847’de ayrı birer millet olarak kabul edilmişlerdir. Bir kısım Ermenilerin ticarî veya samimane hisler ile Müslüman olduğu görülmekle birlikte bu devlet genelinde bir politika olarak uygulanmamış tam tersine Osmanlıların Ermenilere verdiği dinî özerklik, Ermeni milliyetçiliği doğana kadar Ermeni milletini bozulmadan saklamıştır⁶⁴.

Ermeniler Osmanlı Devleti’nde Ermeni nüfusunun büyük kısmını kapsayacak bir şekilde zanaatkârlar, işçiler ve diğer hizmet sektörü sınıfı ile daha az sayıda tüccar, banker, tefecilerden oluşan üst düzey “Amira” sınıfı olarak 18.yüzyılın sonlarından itibaren ikiye ayrılmıştır. Amira sınıfı, tefeci ve banker ağırlıklı olmaları sebebiyle Osmanlı finans yapısının önemli bir parçasını

⁶⁴ R. Panossian, *age*, s.70–71.

oluşturuyorlardı. Osmanlı Devleti'nin nakit ihtiyacı, genel de zor zamanlarda Galata Bankerleri olarak bilinen ağırlıklı olarak Ermeni banker ve tefecilerinden karşılanırdı. Bunlar aynı zamanda Avrupalı büyük firmaların Türkiye mümessilleri de olduklarından, Avrupa'daki son yeniliklerin de Türkiye'deki ilk ithalatçıları idiler. Amira, ailelerinin devlet yapısı içinde belli özel vazifeleri vardı. Bunlar kanunlarla ayrılmış değil sadece eskiden gelen geleneklerle belirlenen vazifelerdi. Osmanlı Devleti içinde mesela, Balyanlar, müteahhit-mimarlık işleri ile uğraşırlar, Dadyanlar, tophaneyi işletir, Bezciyanlar da ticaret ve özellikle isimlerinden anlaşılacağı üzere tekstil ticareti ile uğraşırlardı⁶⁵.

19. yüzyılda da vergilerini düzenli ödeyen, Osmanlı Devleti içerisinde iltifata mazhar, prestijli bir sınıf olan Amira, Osmanlı Devleti ve toplumu ile herhangi bir sorun olmaksızın yaşamlarını sürmüşlerdir. Amira sınıfı, aynı zamanda İstanbul ve İzmir'de temerküz etmiş olan Ermeni sosyo-kültürel, eğitim ve dinî merkez ve faaliyetlerinin de ana sponsoru konumundaydılar. Bu şekilde de Ermeni toplumu içinde büyük bir itibar sahibi oldular. Amira sınıfı, aynı zamanda devlet nezdindeki itibarının yanında Ermeniler içinde zenginliğin adresi ve bir iş kapısı idi. Bu bakımdan Osmanlı Ermenileri içinde de itibara sahiptiler. Bu sebeple de Bab-ı Âli ile Ermeni toplumu arasındaki aracılık vazifesi de dolayısıyla Amira sınıfına aitti. Amira sınıfı bu gücü ile Ermeni Patriği'nin seçiminde de doğrudan etkiye sahipti. Ermeni Patriği, Osmanlı Devleti sosyal yapısındaki konumu bakımından arkasındaki Ermeni milletinin desteği ile bir açıdan Ermeni cemiyetinin lideri konumundaydı. Her kim Ermeni Patriğini

⁶⁵ Hagop Barsoumian, "The Economic Role of the Armenian Amira Class in the Otoman Empire", **Armenian Review**, XXXI-3, no: 123, March 1979, s.312-314; Hagop Barsoumian, "The Dual Role of the Armenian Amira Class within the Otoman Government and the Armenian Millet(1750-1850)", **Christians and Jews in the Ottoman Empire, Vol:1: The Cenrtal Lands**, (Editor: Benjamin Braude ve Bernard Lewis), Holmes and Meier, New York, 1982, 171-173; R. Panossian, **age**, s.84-85.

kontrol ederse, Osmanlı Devleti genelindeki Ermenileri de kontrol edebilirdi. Ermeni Katagikosu'nu kontrol eden ise tüm Ermeni milletini kontrol etme ve harekete geçirme imkânına sahip olacaktı.⁶⁶

Osmanlı Devleti'nde Amira sınıfı, Osmanlı Ermenilerinin eğitim ve öğretiminde çok önemli bir role sahiptiler. Aynı zamanda eğitim, hastane, matbuat işleri hep bu sınıfın sponsorluğunda gelişti. Osmanlı Devleti'nde ilk Ermeni gazetesi 1840 yılında İzmir'de basılmaya başlandı. 1840'larda yurtdışına giden ilk Ermeni öğrencilerin de sponsoru yine Amira sınıfı oldu. İlginçtir, yurtdışına giderek özellikle Avrupa'dan devrimci fikirler ile geriye dönen öğrenciler, Amira sınıfının en büyük karşıtları oldular. Ermeni cemaati meclisini muhafazakâr ve liberal olarak ikiye böldüler. Sonra da denge Avrupa görmüş, batılı fikirler ile donanmış, liberal, yeni Ermeni burjuva sınıfından yana ağır bastı. 19.yüzyılın ortalarından itibaren bu yeni Ermeni burjuva sınıfı, aynı zamanda da Avrupa'daki ihtilâlcî fikirlerin Osmanlı Ermenileri arasında ilk temsilcileri olmuşlardı. Bunların baskıları sonucu Amira sınıfının bir anlamda aristokrat Ermenilerin gücü kırılmış ve sonunda da Osmanlı Devleti tarafından "Ermeni Meşrutiyet" hakkı veya 1863 tarihli Ermeni Milleti Nizamnamesi verilerek Ermeniler bir anlamda anayasal meclisli yönetim sistemine geçmişlerdir⁶⁷.

Tabî ki bu uygulamada, 1856 yılında Kırım Savaşı'nın bitişi ve Paris Barış Konferansı ile yeni son bulan Lübanan sorunu nedeniyle Osmanlı Devlet adamlarının Avrupalı devletlerin baskısını önleme ve Ermenilerin şikâyetlerini ortadan kaldırma niyetleri de önemli bir etkendi.

⁶⁶ A. Arslan, *age*, s.11–25; H. Barsoumian, *age* (1982), s.176–177; R. Panossian, *age*, s.85.

⁶⁷ R. Panossian, *age*, s.94; H. J. Sarkiss, *agm*, s.443–447; E. Uras, *age*, s.178-182.

Diğer taraftan yeni Ermeni burjuvazisi aslında yalnız değildi. Avrupa'ya Mısır'dan ve Osmanlı Devleti'nin birçok yerlerinden gönderilen gençler geriye Avrupa ihtilal fikirleri ve anayasal parlamenter sistem fikirleri ile dönmüşlerdi. Zaten yeni yetişen bu nesil aynı Ermeniler de olduğu gibi, 1859 Kuleli vakası ile başlayan ve 1876'da Osmanlı Kanun-u Esasîsi'nin ilanına giden bir süreci de tetikleyecekti. Ancak 1876 yılına gelindiğinde bir Osmanlı tebaası olan Ermeniler “öteki Osmanlılara”, yani Yeni Osmanlılar hareketine göre anayasal parlamenter deneyimde çok ileri gitmişlerdi. Hatta yabancı devletlerin teşvik ve desteği ile kendi cumhuriyetlerini veya teokratik monarşilerini kuracak bir altyapı hazırlamışlardı. Şimdi sıra bunu elde etmeye kalıyordu⁶⁸.

Ermenilerin, ilk adım olarak alt etmeyi başardıkları, Osmanlı Ermeni aristokrasi, çıktıkları yol için sadece bir adımdı. Bu yolda kendileri ile benzer fikirlerden etkilenmiş olan Genç Türkler ile de ortaklaşa çalışacaklardı. Bağımsızlık fikirleri ile dışarıdan beslenen Ermeni entelijansiyası, daha sonra sadece devrim ve ilerleme fikrinde olan Genç Türklerden bir noktada ayrılacaklar bu ayrım da hem Osmanlı Devleti'ni milletlerarası planda zor bir duruma sokacak hem ortaya Ermeni Sorunu diye bir sorun ortaya çıkacaktı.

Bu dönemde Ermenilerin transformasyona uğramasında Ermeni matbuat faaliyetleri de etkili olmuştur. Bunlardan bir kısmı zararlı neşriyat olarak görüldüğü gibi bir kısmı da Ermeni düşünce hayatı açısından yararlı yayınlardı.

⁶⁸ Cezmi Eraslan, “II. Abdülhamid'in İlk Yıllarında Meclis ve Meşrutiyet Kavramları Üzerine Bazı Tespitler”, **Türk Kültürünü İncelemeleri Dergisi**, Sayı 1, TİSAV, İstanbul 2000, s.11-22; Niyazi Berkes, **Türkiye'de Çağdaşlaşma**, Yapıkredi Yay., İstanbul 2002, s.271-309; Bernard Lewis, **Modern Türkiye'nin Doğuşu**, TTK, Ankara 1993, s.41-173; R. Panossian, **age**, s.94-101; H. J. Sarkiss, **agm**, s.448; Stanford J. Shaw ve Ezel Kural Shaw, **Osmanlı İmparatorluğu ve Modern Türkiye, Cilt II(Reform, devrim ve cumhuriyet: Modern Türkiye'nin Doğuşu, 1808-1975**, E Yay, İstanbul 2000, s.77-151; Esat Uras, **age**, s.153-183.

Ermenilerin, 19.yüzyılın sonlarına doğru maddi ve ekonomik olarak zenginleşmesinin bir neticesi olarak Osmanlı coğrafyasında İngiliz-Amerikan misyonerlik faaliyetlerine paralel birçok kültürel faaliyette de bulundular. Özellikle Ermenice gazeteler, Ermeni millî uyanışında etkin faktör olmuşlardır. Zenginleşmenin Ermeni kültürü üzerindeki etkisine bir örnek olarak Zanmik gazetesi verilebilir. İlk olarak 1874'te yayın hayatına başlayan Zanmik gazetesi sahibi, Andon Sakayan, Dâhiliye Nezareti'ne 1 Haziran 1899'da bir dilekçe ile başvurarak haftalık çıkan gazetesinin bundan günlük olarak yayınlanmasına izin istemiş, Dâhiliye Nezareti de Sakayan'ın dilekçesine eklediği görüşünde “*Andonyan'ın bugüne kadar kötü hiçbir fiilinin olmadığı ve iyi halinin görülmesine binaen müsaade verilmesi*” yönünde görüş belirmiş ve 29 Temmuz 1899'da da İrade-yi Seniyye ile gazetenin çıkmasına müsaade verilmişti⁶⁹.

Ermeni gazeteleri arasında devrimci özellikleri ile bilinen birçokları olmakla birlikte bunların arasında Mıgırdıç Khrımyan'ın çıkarttıkları gazeteleri çıkartana nispetle diğerlerinden daha önemlidir. Eşini ve kızını kaybettikten sonra papaz olup 1856'da İstanbul'a yerleşen Khrımyan, 1893 yılında tüm Ermenilerin manevi lideri yani Eçimiyadzin Ermeni Katagikos'u olacaktır. Khrımyan, 1856'da İstanbul'da “Ardziv Vaspuragani(Van Kartalı)” isimli bir gazete çıkarmaya başlamış, 1863'te çıkarttığı gazetelere “Ardzvik Daroni(Daron/Muş Yavrukartalı)” isimli bir yenisini eklemiştir. Rus devrimcilerinin fikirlerinden etkilenen Khrımyan, Rusların “V Narod(Halka doğru)” sloganını öncelikle Ermenilere uygulamış “Tebi Yergir(Yurda Doğru)” sonra da Fransız İhtilali'nin meşhur sloganı “Ya Özgürlük Ya Ölüm”ü “Azadutyun gam Mah!” olarak

⁶⁹ “Dahiliye Nezaretinden Huzur-u Sadaret Penahiye”, İrade-yi Seniyye **BOA/İ.DH(İrade Dahiliye)/1365.1317.S.20**

tercüme ederek yayınlarından kullanmaya başlamıştır. Khrımyan'ın çıkardığı son yayın ise 1893'de Katogikos oldukta sonra başına geçtiği Katagikosluğun yayın organı “Ararat(Ağrı Dağı)”dır. Ancak Rus Kafkasya Valisi Golitsyn'ni bile rahatsız eden devrimci fikirlerinden dolayı faaliyetleri yasaklanmıştır. Ermeni gazeteleri arasında devrimci özellikleri ile bilinen birçokları olmakla birlikte bunların arasında Mıgırdıç Khrımyan'ın çıkarttıkları gazeteleri çıkartana nispetle diğerlerinden daha önemlidir. Eşini ve kızını kaybettikten sonra papaz olup 1856'da İstanbul'a yerleşen Khrımyan, 1893 yılında tüm Ermenilerin manevi lideri yani Eçimiyadzin Ermeni Katagikos'u olacaktır. Khrımyan, 1856'da İstanbul'da “Ardziv Vaspuragani(Van Kartalı)” isimli bir gazete çıkarmaya başlamış, 1863'te çıkarttığı gazetelere “Ardzvik Daroni(Daron/Muş Yavrukartalı)” isimli bir yenisini eklemiştir. Rus devrimcilerinin fikirlerinden etkilenen Khrımyan, Rusların “V Narod(Halka doğru)” sloganını öncelikle Ermenilere uygulamış “Tebi Yergir(Yurda Doğru)” sonra da Fransız İhtilali'nin meşhur sloganı “Ya Özgürlük Ya Ölüm”ü “Azadutyun gam Mah!” olarak tercüme ederek yayınlarından kullanmaya başlamıştır. Khrımyan'ın çıkardığı son yayın ise 1893'de Katogikos oldukta sonra başına geçtiği Katagikosluğun yayın organı “Ararat(Ağrı Dağı)”dır. Ancak Rus Kafkasya Valisi Golitsyn'ni bile rahatsız eden devrimci fikirlerinden dolayı faaliyetleri yasaklanmıştır⁷⁰.

Ermenilerin Avrupalı yetiştiricilerinden mülhem kendi devletlerini kurmaları kendi başlarına mümkün de değildi. Bu amaca ancak büyük devletlerin marifetiyle ulaşabilirlerdi. Tabii ki, kurulacak olan devletin Büyük devletlerden birisinin işine yaraması şartıyla. 1877-1878 Osmanlı-Rus harbinin bitiren

⁷⁰ Jean-Lois Mattei, **Belgelerle Büyük Ermenista Peşinde Ermeni Komiteleri**, Bilgi, İstanbul 2008,, s.115.

Ayestefanos Antlaşması'na İngiltere'nin müdahalesi ile yapılan 13 Temmuz 1878 tarihli Berlin Antlaşması'na konan Ermenilerin 61.maddesine göre, “*Bab-ı Âli, Ermenilerin yaşadığı eyaletlerde, yerel ihtiyaçların gerektirdiği reformları geciktirmeden yapmayı ve Çerkez ve Kürtlere karşı Ermenilerin huzur ve güvenliğini sağlamayı taahhüt eder. Bu hususta alınacak önlemleri devletlere bildirecektir ve devletler de alınan önlemlerin uygulamasını gözetleyecektir.*” Bu madde ile İngiltere, hem Osmanlı Devleti'nin iç işlerine müdahale imkânı kazanıyor hem de Rusya'ya karşı tampon Ermeni devletini kurmak üzere ilk adımını atmış oluyordu⁷¹.

İngiltere, bu amacını gerçekleştirmek üzere hemen faaliyete geçmişti. Mart 1881'de 55 kadar Ermeni Erzurum'da bir evde toplanarak gizli bir cemiyet kurmuşlardı. Bunu haber alan Osmanlı makamları derahl baskın yaparak söz konusu Ermenileri tutuklamış ve sorgulamaya başlamıştı. Olaydan hemen sonra İngiltere'ye yakınlığı ile bilinen ve Berlin Antlaşması görüşmelerinde İngiltere'den Doğu Anadolu'da bir Ermeni devleti kurulması için yardım isteyen Ermeni Patriği Nerses Efendi, tutuklanan Ermenilerin serbest bırakılması için 21 Mart 1881 “*sabah erken saatlerde*” Sadrazam Mehmed Esad Safvet Paşa'yı ziyaret etmiştir. Nerses Efendi ziyaretinde, Ermeni milletinin sadakatinden ve Rusya'nın bölgedeki kirli oyunlarına gelmeyeceklerinden bahsetmiş, yakalanan Ermenilerin hiçbir kimseye bağlı olmadan kendi başlarına “*kendilerini Kürtlere muhafaza için beynerinden akdetmiş oldukları cemiyet hükümet aleyhinde hakaret*” olmadığı sadece kendisini korumak isteyen bir grup Ermeni'nin Kürtlere karşı tedbir almak için plan-program yaptıkları bir toplantı olduğunu ifade

⁷¹ Fahir Armaoğlu, **Siyasî Tarih, 1789-1914**, TTK, Ankara 1997, s. 521-527.

etmiştir. Nerses Efendi, ayrıca eğer bu Ermeniler salıverilmezlerse tam da Sadrazam ile konuştukları sırada Erzurum'a ulaşan İngiliz Daily News gazetesinden üç muhbirin sonra bazı kötü niyetli Ermenilere denk gelip Osmanlı Devleti aleyhinde kötü haberler yapabileceğini de ifade etmiştir. Yine Nerses Efendi, 1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşı'nın çıkış sebeplerinden Bulgaristan problemine işaret ederek, söz konusu İngiliz gazetesinin yaptığı kötü niyetli yayınların Avrupa kamuoyunu Osmanlı Devleti aleyhine çevirdiğini ve savaş gibi bir felaket yol açtığını da hatırlatma inceliğinde bulunmuştur. Yani Patrik Nerses Efendi, Sadrazam'ı dolayısıyla da Osmanlı Devleti'ni tabi yerinde ise "aba altından sopa göstererek" tehdit etmişti. Patrik Nerses Efendi'nin arkasında İngiltere'nin olduğunu hissettirerek yaptığı bu konuşma Osmanlı Devleti'nde İngiliz-Ermeni İttifakı'nın belki de ilk resmî göstergesi olmuştur. Ancak son olay olmamıştır⁷².

Bu sırada İngiltere Başbakanı olan William Ewart Gladstone(1868-1874, 1880-1885, 1886, 1892-1894), Ermeni olaylarının başlamasında, İngiltere'nin Osmanlı Devleti'ni paylaşma politikasına geçmesindeki en etkin politikacı olarak tarihe geçmiştir. Gladstone ileride görüleceği üzere İngiliz-Ermeni cemiyetlerinin hemen hepsinin banisi olacak, İngiliz istihbaratının organizasyonunda ve Tükiye yapılanmasında adını tarihe geçirecekti. Gladstone'un İngiliz meclisinde Türkiye hakkında söylediği şu sözler Nerses Efendi'nin konuşmasında cesareti nereden aldığına da göstermesi açısından önemlidir:

⁷² "Dahiliye Nezaretinden Huzur-u Sadaret Penahiye", Telgraf, **BOA/İ.DH./102079/3/1300.R.20**

“Türkler kötülüklerini ancak bir şekilde silebilirler; o da kendiliklerinden bu topraklardan gitmekle mümkün olacaktır. Umarım, zaptiyeleri ve müdürleri, binbaşı ve yüzbaşları, kaymakam ve paşaları eşyalarını toplayıp kirettikleri bölgelerden uzaklaşırlar.” 1876

“Rusya’yı yaptıklarından dolayı kınamayalım. Eğer biz Rusya’nın yerinde olsaydık Türkiye’yi çoktan yemiştik.”⁷³ 1878

Bir yandan İngilizlerin desteği ile İngiliz Ermenileri, Osmanlı Devleti’nde gizli cemiyetler kurmaya çalışırken yazılı olarak da propagandaya devam ediyorlardı. Ermiya isimli bir rahibin “Ermenilerce Ermenistan namı verilmek istenenilen mahallerin ahval-i coğrafya(coğrafi durumu) ve eslihasının(silah durumunun) mikdar ve envaina dair çok tasnifat ve Ermeni Krallığı’na ait bir de sahte arma resmi ilavesiyle” 1881’de “tab ve neşreylediği salnamenin(yıllık men-i intişarı(çoğaltılmasının önlenmesi)” tüm vilayetlerden istendiği gibi o sırada Avrupa Devletlerince Osmanlı Devleti’ne bağlılığı zayıflatılmış olan Girit, Doğu Rumeli vilayetleri ve Lübnan Mutasarrıflığı’ndan da istenmişti⁷⁴.

Bir rahibin Osmanlı ordusunun yapısı silah durumu gibi bilgileri kendiliğinden edinerek bir yıllık bastırması buna Ermeni Krallığı haritası eklemesi ve üstüne üstlük bir arma dizaynı mümkün değildi. Bu bilgiler ancak İngiliz istihbaratınca temin edilmiş, haritalar da ileride görüleceği üzere bölgeyi avucunun içi gibi bilen İngiliz istihbaratının ilk kurumu İngiliz Topografya ve

⁷³ Edgar Jones, **Selected Speeches on British Foreign Policy 1738-1914**, London 1914, s.120-137; H.V.F. Winstone, **Ortadoğu’nun Serüveni**, İstanbul 1999, s.13.

⁷⁴ “Başvekâlet Dairesi Divan-ı Hümayun Vilayat ve Emerat-ı Mümtaze ve Muhtare Kaleminden Girit ve Rumeli-i Şarkî Mutasarrıflığına”, İrade, **BOA/İ.DH./101912.1298.R.24**

İstatistik Birimince çizilmiş olabilirdi. Bu yıllığın en kolay basılabileceği yerler de ya İngiliz Hindistanı veya İngiliz Ermenilerinin bir matbaa sahibi oldukları İzmir olabilirdi. Ermenilerin Osmanlı coğrafyasında matbaa sahibi oldukları iki yer vardı. Bunlardan birincisi İstanbul idi ki burada yapılacak bir baskı Osmanlı güvenlik birimlerince hemen fark edilebilirdi. Ancak İngilizlerin Anadolu'daki tüm faaliyetlerinin 1578'den beri koordine edildiği İzmir bu iş için en uygun yer gibi görünmektedir.

Görüldüğü üzere İngiltere ve İngiliz Ermenileri ileride çıkacak olaylara her anlamda hazırlık yapmaktaydılar.

Aynı gelişmelere paralel olarak İngilizlerin gerek Amerikalı gerekse İngiliz Hindistanı'ndaki İngiliz Ermenileri'nin aracılığı ile Osmanlı Ermenilerini dönüştürme faaliyetleri de 1880'lere gelindiğinde kemâle ermeye başlamıştı. Bununla birlikte Osmanlı Devleti'nde Ermeni olaylarının asıl baş gösteriş tarihi olarak 1890'ı beklemek gerekir. İngiliz, Rus ve Fransızların Osmanlı Ermenilerini “kendileştirme” ve kendi “Ermeni Formül”lerini hazırlama süreçlerinin olgunlaştığı dönem 1880-1890'lardır. Bu dönemde İngiliz, Fransız, Rus ve Almanların Osmanlı toprakları üzerindeki rekabti de iyice kızışmaya başlayacaktı.

Ayrıca dünyada karasal sömürünün hız kazanarak dolaylı hâkimiyetten tam ve mutlak siyasî hâkimiyete geçildiği dönem de yine 1880-1890'lardı. Rekabet öyle bir safhaya ulaşacaktı ki Avrupa'nın önde gelen sömürgeci devletleri büyük bir savaşın çıkmasını önlemek veya geciktirmek için tabir yerinde ise sömürgeciliğin usulünün yazıldığı 1885 tarihli Berlin Antlaşması'nı imzalayacak daha sonra İngiltere ve Almanya tekrar 1890'da Berlin'de bir araya gelerek sömürgele meselesi ile ilgili başka antlaşmalar da imzalayacaklardı. Bu

türden antlaşmalar 1870-1890 arası dönemin bir klasiğini olmuş yine aynı dönemde dünya ilk kez kamplaşmaya I.Dünya Savaşı'nda görülecek İttifak ve İtilaf Devletleri de ayrılmaya başlamıştır⁷⁵.

Yine 1880-1890 yıllarında Osmanlı Irakı'nda zengin petrol yatakları olduğu tespit edilmişti. Dünyada petrolün kıyasıya bir rekabet unsuruna dönüştüğü 1890'da İngiliz Donanma Amiralligi stratejistlerinin eğer İngiltere dünyadaki petrol alanlarını bir an önce kontrolü altına almazsa 50 yıl içinde dünyadaki liderliğini kaybedeceğini bir raporlar İngiliz Hükümeti'ne bildirmişlerdi⁷⁶.

İlginçtir, İngiltere'nin ihtiyaç duyduğu hem petrol alanları hem de İngiliz imparatorluğu'nun iki yakasının birleşmesi için gereken Suriye ve Irak'ın kuzeyinde bir şemsiye gibi Ermeniler yaşıyorlardı. İleride görüleceği üzere, İngilizlerin Osmanlı Devleti'nden koparmak istedikleri topraklar Irak, Suriye, Arap yarımadasının batı kıyıları ve bir de Boğazların kontrolü olduğuna ve Anadolu'daki Ermenilerin yaşadıkları yerler Anadolu ile bu topraklar arasında bulunduğu göre İngilizlerin asıl amacı Ermenileri kullanarak Anadolu'daki ticaret yolları kontrol altına almak değildi. Ermenileri bir şemsiye gibi kullanarak İran'daki İngiliz menfaatlerine Türklerin ve Osmanlı Kürtleri'nin müdahalesini önleme ve ileride I.Dünya Savaşı'nda gerektiğinde Ermenilere İngiliz yanlısı

⁷⁵ F. Armaoğlu, **age**, s. 419-420, Avrupa devletlerinin söz konusu dönemdeki kamplaşmaları için bkz. 334-377 ve s.381-459.

⁷⁶ Edwin Black, **Banking on Baghdad(Inside Iraq's 7000 Year History of War, Profit, Conflict)**, Wiley Publishing, New Jersey 2004, s.109-110 ve 113-136; Osmanlı coğrafyasındaki petrol rekabeti için bkz. Bilmez Bülent Can, **Demiryolu'ndan Petrole Chester Projesi(1908-1923)**, Tarih Vak f Yay, İstanbul 2000; Osmanlı Devleti'nin petrol rekabetine karşı aldığı önlemler ve Osmanlıların petrolden nasıl istifade ettiklerini görmek için bkz. Arzu Terzi, **Bağdat-Musul'da Abdülhamid'in Mirası Petrol ve Arazi**, Timaş, İstanbul 2009.

ayaklanmalar çıkartırarak Türk savunmasını Anadolu ve Arap yarımadası olarak bölerek zaafa uğratmak olacaktı.

Ermenilerin, Ermeni olaylarının ilk kez baş göstermeye başladığı 1890'lara kadar Osmanlı Devleti'ndeki en büyük avantajı "millet-i sadıka" yani "sadık millet" olarak görülmeleri idi. Böylece İngilizler, Osmanlılar Ermenilere yönelik güven kredisini kullanarak İngiliz Ermenileri vasıtasıyla Osmanlı coğrafyasında sessiz ve derinden bir şekilde yapılandılar. Olayların tam zamanı gelince de aniden ayaklanmalar ve kanlı olaylar baş göstermeye başlayacak, Türk hükümetinin aldığı tedbirler akamete uğrayacaktı.

Neticeleri itibariyle de ne Osmanlı Devleti ne de Ermeniler bu işten bir kazanç elde edemedikleri gibi her ikisi de büyük bir yıkım ile karşı karşıya kalacaklardı. Ermeniler, bir zamanlar Osmanlı Devleti'nde vatandaş olarak, huzur ve güven içinde, sahip oldukları haklara, daha sonra ne azınlık olarak yaşadıkları İngiltere, ABD, Fransa, SSCB'de, ne de izafî olarak bağımsız oldukları Ermenistan'da kavuşamayacaklardı. Gittikleri ülkelerde tüccar, zanaatkâr özellikleri sonuna kadar sömürülecek ancak Osmanlı Devleti içinde sahip oldukları millî bütünlüğe ve temsile hiçbir zaman sahip olamayacaklardı.

2.7.1. Ermeni Dönüşümünün Sonucu, Ermeni Ayrılıkçı Örgütleri:

1878 sonrası süreçte Osmanlı coğrafyasında bilhassa da Doğu Anadolu'da kızırgan İngiliz-Rus çekişmesi sürecinde İngiltere ve Rusya'nın marifetiyle birçok

Ermeni örgütleri kurulmuştur. Başta masumane sivil toplum kuruluşları olarak teşkilatlanan Ermeni örgütleri sonradan menfaat sahibi ülkenin arzusuna göre şekil değiştirerek ayrılıkçı örgütlere dönüşmüşler ve silahlı eylemlere başlamışlardır.

Bu cemiyetlerden ilki 1860'da İstanbul'da kurulan Ermeni Hayırsever Cemiyeti(Benevolent Union)dur. Bu cemiyet üyelerinin bir kısım Ermeni olaylarına destek verdiği söylenmiştir. Bu cemiyetin asıl işi ileride İngiliz Ermeni Cemiyetleri kısmında görülecek İngiliz Ermeni Hayırsever Cemiyeti ile ortaklaşa Türkiye'deki Ermeni faaliyetlerine finansman sağlamak olmalıdır. Bundan sonra 1870-1880 arasında Van'da "Araratlı", Muş'ta "Okulsevenler" ve "Doğu", Erzurum'da "Milliyetçi Kadınlar" isimli dernekler ortaya çıktı. Araratlı, Okulsevenler ve Doğu Cemiyetleri birleşerek "Ermenilerin Birleşik Cemiyeti"ni kurdular. Bunlar başta sivil toplum kuruluşu görünümündeydiler⁷⁷. İleride İngiltere Başbakanı Gladstone'un İngiltere'de başlatacağı ve İngiliz politikası haline gelecek İngiliz-Ermeni Cemiyetleri de benzer isimler ile kurularak söz konusu cemiyet ve ayrılıkçı Ermeni örgütleri ile işbirliği yapacaklardı.

Bu cemiyetler haricinde hiç de sivil toplum kuruluşu görünümünde olmayanlar da vardır. Ayrılıkçı Ermeni Örgütleri 1878'den sonra kurulmuşlardır. Bunlardan ilki Van'da kurulan "Kara Haç" cemiyetidir. Kara Haç, ihtilalcı bir örgüt olarak kurulmuş, önüne engel olarak çıkan Ermeni-Müslüman fark gözetmeksizin herkesi öldürebilmiştir. Kara Haç'ı 1881'de Erzurum'da kurulan "Anavatan Müdafileri(Pashtpan Haireniats)" izledi. Anavatan Müdafileri, Ermenileri silahlandırarak İngiltere'nin kuruluşuna yeşil ışık yaktığı Ermenistan

⁷⁷ Cezmi Eraslan, "Ermeni Komiteleri, Propagandaları ve Osmanlı Devleti'nin Aldığı Tedbirler", **Uluslararası Türk-Ermeni İlişkileri Sempozyumu, 24-25 Mayıs 2001, Bildiriler**, İstanbul 2001, s.82; K. Gürün, **age**, s.186;

için hazırlık yapmaya başlamıştır. Ancak 1882 yılında Türk güvenlik güçlerince etkisiz hale getirilmişlerdir.

A) Armenekan:

Anavatan Müdafilerini 1885'de Van'da kurulan Armenekan Partisi izlemiştir. Armenekan'ın kurucusu her ne kadar Mıgırdıç Portakalyan olarak görülse de manevi kurucusu 1893 yılında Eçmiyadzin Katagikos'u olacak Papaz Mıgırdıç Khrımyan'dır. Khrımyan'ın çıkarttığı gazetelerinin devrimci ve ayrılıkçı fikirleri nedeniyle Rus Kafkasya Valisi tarafından 1896'da faaliyetleri engellenecektir. Armenekan Partisi üyeleri daha çok Van'da faaliyet gösteren Ermeni ve Rus Ermenisi okulların öğrencilerinden oluşmaktaydı. Kurulduğu günden itibaren 1896'daki Van isyanına kadar ayaklanma hazırlığı yapmış olan Armenekan üyeleri Van'daki Ermeni okulunda da öğretmenlik yapan Rusya'nın Van Konslosu Binbaşı Kamsaragan tarafından askerî bir eğitimden geçirilmişlerdi. Van olaylarından büyük kayıplar veren Armenekan üyeleri diğer Ermeni ayrılıkçı örgütleri içinde eridiler⁷⁸.

⁷⁸ C. Eraslan, *age*, s 82; K. Gürün, *age*, s. 186; J.L. Mattei, *age*, s.115-116.

B) Hınçak Partisi:

Ermeni ayrılıkçı örgütlerinin en bilinenlerinden birisi olan Hınçak(Hunchak veya Hentchak) isimi “çan” anlamına gelmektedir. Osmanlı topraklarındaki uluslararası rekabetin kızıştığı dönemde 1887’de, Kafkasya’da yaşayan zengin Rus Ermenisi ailelerin İsviçre’ye eğitime giden çocukları tarafından Cenevre’de kurulmuştur. Kurucuları, Avetis Nazarbekyan, Mariam Varndanyan, Kevorg Garadjian , Ruben Hanazad, Gabriel Kafyan, Manuel Manuelyan, Mıgırdıç Manuçaryan, Nikoli Martinyan olarak bilinmektedir. Genel özellikleri hepsinin Rus Ermenisi olması ve hepsinin daha önce Armenekan örgütünün kuruluşunda da çok önemli bir yeri olan “Armenia” gazetesinden etkilenmiş olmalarıdır⁷⁹.

Hınçak örgütü 1887 yılında parti programını Londra’da bastırıldığında parti programında “Partinin ilk ve yakın hedefi Türkiye Ermenistanı’nın politik ve milli bağımsızlığını sağlamaktır” deniliyordu. Partinin bundan başka dikkati çeken genel amaçları⁸⁰;

- a) Bugünkü düzen bir ihtilalle ortadan kaldırılmalı ve onun yerine ekonomik gerçeklere ve sosyal adalete dayanan yeni bir cemiyet oluşturulmalıdır.

⁷⁹ C. Eraslan, **age**, s.82-83; J.L. Mattei, **age**, s.117-118; K. Gürün, **age**, s.188; Hınçak resmi web sitesi, www.hunchak.org.au/aboutus/historical_turabian.html.

⁸⁰ C. Eraslan, **age**, s. 83; J.L. Mattei, **age**, s.118-119; K. Gürün, **age**, s.189-190; Hınçak Partisinin Programının ayrıntıları için bkz. Hüseyin Nazım Paşa, **Hatıralarım, Ermeni Olaylarının İç Yüzü**, Selis, İstanbul 2003, s.36-39; Hınçak parti programı ve 1891-1895 yılları arasındaki faaliyetleri için bkz. **Ermeni Komiteleri(1891-1895)**, Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü, Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı, Ankara 2001, parti programı s.6,diğer faaliyetleri için s.6-57.

- b) İhtilal yoluyla Türkiye Ermenistanı'ndaki yapıyı alt-üst edip değiştirmek, halkı genel isyana teşvik ederek Türk Hükümetine karşı savaş açtırmak.
- c) İhtilali gerçekleştirmek için en müsait zaman Türkiye'nin savaşa girdiği zaman olacaktır.
- d) Süryaniler, Kürtler ve Türklere karşı mücadele kazanılmalıdır.
- e) Türkiye Ermenistanı'nın bağımsızlığı elde edildikten sonra ihtilal Rusya ve İran Ermenistanlarına yayılacak ve federatif bir Ermenistan kurulacaktır.

Hınçak örgütü, Rusya ve Türkiye'deki varlıklı ve entelektüel Ermeniler arasında fazlaca itibar görmemekle birlikte Türkiye, Rusya ve İran'da gençler arasında tutuldular. Çalışma merkezi olarak İstanbul'u seçen Hınçak örgütü, Bafra, Merzifon, Amasya, Tokat, Yozgat, Arapkir ve Trabzon'da teşkilatlandı⁸¹.

Hınçak örgütünün Armenia gazetesi ve Armenekan ile bağlantısından tutun, Rusya'da doğmuş, büyümüş ve Rusya'nın esaretinde yaşarken önce Türkiye Ermenilerini kurtarmak gibi garip isteklerine, İran ve Türkiye'deki faaliyetlerine varıncaya kadar her şey değerlendirildiğinde Hınçak'ın Rusya'ya ait olduğu aşikârdır.

Rusya'nın İran'daki faaliyetleri bu örgütün kurulduğu 1887'den tam yirmi yıl sonra 1907'de İran'ın İngiltere ile taksim edilmesi ile bitecekti. Hınçak'ın örgütlendiği ağırlıklı olarak Karadeniz bölgesi, eskiden beri Rusya'nın istediği bir alandı ve daha sonra Rusya-Türkiye arasında bir krize dönüşecek olan Rus

⁸¹ K. Gürün, *age*, s.191.

Karadeniz demiryolu imtiyazındaki tartışmalı bölgeyi çevreliyordu. Ayrıca Rusların Türkiye Ermenistan'ı diye bir devlet kurarak Doğu Anadolu'daki İngiliz-Amerikan misyonerlerinin çalışması ile oluşmuş İngiliz nüfuz bölgesini yarma harekâtı düzenlenmek istemesi son derece doğal bir stratejidir.

Ayrıca Hınçak'ın hedef grubu gençler ve okullarda okuyan öğrencilerdi, bu hedef Hınçak parti programında da açıkça ifade edilmişti⁸². Hınçak'ın Türkiye Ermenistanı dediği bölgede Ermeni okullarının genel olarak sahibi İngilizlerdi. Bu durum da Rusya'nın İngilizlere karşı etkili ve kurnazca bir strateji takip ettiğini göstermesi bakımından önemlidir. Zira İngiltere'nin Doğu Anadolu'da oluşturduğu Ermeni nüfuz alanı Doğu Anadolu'da açılan İngiliz-Amerikan Protestan okulları vasıtasıyla kurulmuş veya kurulmaktaydı. Ruslar böylelikle İngilizlerin neredeyse bir asırlık uğraşlarının üzerine konmaya hazırlanıyorlardı. Dolayısıyla da Ruslar İngilizlere en zayıf yerden saldırmış oluyorlardı.

Tabî ki, İngilizlerin de bu konuda önlem aldıkları görülmektedir. 1896'da Van isyanından sonra partide sosyalist fikirlerin Avrupa devletlerin desteği önünde engel olduğunu söyleyen bir grup türedi. Bunlar Hınçak örgütünden ayrılarak İngiliz Mısırı'ndaki İskenderiye'de bir toplantı düzenlediler. Burada Yeni Hınçak Partisi veya Reformist Hınçak Partisi adıyla bilinen yeni bir örgüt kuruldu⁸³. Böylece İngilizler Hınçak Partisi üzerinde de kendi kontrollerini kurmuş Rusya'yı geriletmiş oldular.

27 Temmuz 1890 Kumkapı olayı, 1894 Sasun Ayaklanması, Haziran 1896 Van İsyanı, 25 Temmuz 1897 Hanasor'da Kürtlerin katledilmesi, 30 Ağustos

⁸² J.L.Mattei, *age*, s122.

⁸³ K. Gürün, *age*, s.191.

1914-1 Aralık 1914 ve 25 Mart 1915 Zeytun Ayaklanması, 19 Nisan 1915-6 Mayıs 1915 II. Van ayaklanması, 2 Haziran 1915- 30 Haziran 1915 Şebinkarahisar Ayaklanmaları Hınçak örgütünün üstelendiği ayrılıkçı hareketlerdir⁸⁴.

C) Daşnaksutyun(Ermeni Devrimci Federasyonu):

Daşnaksutyun 1890'da Tiflis'te Kristapor Mikailiyan, Stefan Zoryan ve Simon Zavaryan tarafından Tiflis'teki Genç Ermenistan, Van'daki Armenekan ve Hınçak örgütlerini birleştirmek için kurulmuştur⁸⁵. İlk kuruluşunda içinde sosyalist milliyetçi, milliyetçi ve batılı fikirleri benimseyen üç farklı grup olmakla birlikte kısa zamanda batı eksenine kaymış daha açık bir ifade ile Rus Hınçak örgütüne karşı İngiltere'nin Ermeni örgütü olmuştur.

Önceki oluşumların aksine son derece basit ve açık bir program benimsemiş, “bir düzine silah nakledecek çete bir düzine programdan daha iyidir” diyerek, Marks'ın “bir düzine program yerine gerçek bir adım daha önemlidir” sözlerine atıf yapmışlardır⁸⁶.

Rusya'yı tahrik etmemek üzere Hınçak'ın tersine “bağımsız bir Ermenistan” isteğini ve tabirini parti programlarına 1919 yılındaki 9.Dünya Daşnak Kongresi'ne kadar koymamışlardır.

⁸⁴ C. Eraslan, **age**, s.84; Hınçak resmi web sitesi, www.hunchak.org.au/aboutus/historical_turabian.html.

⁸⁵ Hratch Dasnabedian, **History of The Armenian Revolutionary Federation Dashnaksutiun 1890-1924**, Milan 1989, s.29-32; C. Eraslan, **age**, s. 85; K. Gürün, **age**, s.191-192; J.L. Mattei, **age**, s.144-145.

⁸⁶ C. Eraslan, **age**, s.85.

Amaçlarını gerçekleştirmek üzer benimsedikleri yöntemler;

- a) Çeteler teşkil etmek ve onları faaliyete hazırlamak,
- b) Her yola başvurarak halkın maneviyatını ve ihtilalci faaliyetini arttırmak,
- c) Halkı silahlandırmak için her yola başvurmak,
- d) İhtilal komiteleri teşkil edip, aralarında sıkı irtibatı temin etmek,
- e) Kavgayı teşvik etmek ve hükümet yetkililerini, muhbirleri, hainleri ve soyguncuları yıldırarak,
- f) İnsan ve silah nakliyatı için ulaştırmayı sağlamak,
- g) Hükümet müesseselerini yağmalamak ve harap etmek⁸⁷.

Troşak(Bayrak) ve Pro-Armenia(Ermeni Taraftarı) Daşnaksütyun'un belli başlı yayın organlarındandı⁸⁸.

26 Ağustos 1896 Osmanlı Bankası baskını, 25 Temmuz 1897 Mazrık Kürt Aşireti'ne karşı düzenlenen katliam, 30 Mart 1904'teki İkinci Sasun Ayaklanması ve 1905'te Sultan Abdülhamid'e karşı düzenlenen Yıldız Suikastı Türkiye'de üstlendikleri belli başlı olaylarıdır⁸⁹.

Daşnaksutyun kurulduktan kısa bir süre sonra Amerika Birleşik Devletleri, Balkanlar, Kıbrıs, Suriye, Kilikya gibi yerler ile İzmir,Lozan, Berlin, Cenevre,

⁸⁷ H. Dasnabedian, **age**, 33; s. K. Gürün, **age**, s.193.

⁸⁸ J.L. Mattei, **age**, s.145, 153.

⁸⁹ C. Eraslan, **age**, s.85.

Paris, Londra ve İskenderiye şehirlerinde üstlendi. Özellikle Avrupa başkentlerinde büyük bir hüsnü kabule sahip olan Daşnaksutyun, zaman zaman Fransızlarca kullanılsa da örgütün asıl sahibi hiç şüphesiz İngilizler olmuştur⁹⁰.

İngiltere ve Rusya'nın Doğu Anadolu'daki çekişmelerinde Hınçak ve Daşnaksutyun önemli vazifeler üstelendiler. Daşnakların olay çıkardığı yerler İngilizlerin asırlardır okullar açarak Osmanlı Ermenilerini reforme ederek İngiliz Ermenisi'ne çevirdikleri, Erzurum, Maraş gibi İngiltere'nin Rusya'nın güneye inişi için Ermeni tampon bölgesi olarak planladığı bölgelerdi.

Ancak Daşnaksutyun'un İngilizler için kullanım alanı sadece Osmanlı coğrafyası ile de sınırlı değildi. Özellikle 20.yüzyılda İngiltere'nin Osmanlı coğrafyası ve Ortadoğu'nun genelinde rekabeti sertleşince İngiliz Ermenilerine bu mücadelede büyük vazifeler düştü.

İngiltere, Rusya'nın Uzakdoğu'daki ilerlemesinden ve İngiliz ilgi alanındaki Çin üzerindeki faaliyetlerinden bunalmıştı. Rusya'ya karşı 1902'de Japonya ile ittifak eden İngiltere 10 Şubat 1904- 5 Eylül 1905 Rus-Japon Savaşı'nda Japonya'yı desteklemişti. Hatta belki de savaşın asıl galibini göstermek için 1905 tarihli Rus-Japon Barış Antlaşması İngiltere'de Portsmouth'da imzalanmıştı⁹¹. 1905 yılından sonra çaresiz tüm dikkatini Osmanlı coğrafyası ve Ortadoğu'ya çeviren Rusya'yı söz konusu alanlarda İngiltere kendi planlarını uygulama konusunda bir hayli mesafe almıştı. Ayrıca Rusya için de bir sürpriz hazırlamıştı. Bu sürpriz İngiltere'nin Ermeni kartı oldu.

⁹⁰ H. Dasnabedian, **age**, örgütlendiği şehirler s. 55 ve İngiltere'ye bağlı bir örgüt olduğuna eserin tamamı incelendiğinde rahatlıkla bu kanaate varılabilir.

⁹¹ Ayrıntılı bilgi için bkz. R. M. Connaughton, **The War of the Rising Sun and the Tumbling Bear—A Military History of the Russo-Japanese War 1904–1905**, Londra 1988; Portsmouth Antlaşması için bkz. Sydney Tyler, **The Japan-Russia War**, Harrisburg, The Minter Company, 1905, s.564-568.

İngiltere, 1905 yılında Rus-Japon Savaşı'nın bitişi ve antlaşmaları hengâmında Ortadoğu'da İngiliz Daşnaksutyun örgütü vasıtasıyla bir dizi harekete girişti. 21 Temmuz 1905'te Sultan II. Abdülhamid'e karşı bombalı Yıldız suikastını ilk sırada sayabiliriz. Daşnaksutyun örgütü üyeleri, Kristofor Mikaelyan, Nişan Manasyan'ın başını çektiği bir grup kendilerine Belçikalı Jorris tarafından teslim edilen özel ekipmanla Sultan II. Abdülhamid'e bir suikast düzenlemişlerdi. Sultan'ın her Cuma Yıldız Camii'nden çıktıktan sonra arabasına 1 dakika 42 saniyede bindiğini tespit eden Daşnaklar, Viyana'da özel olarak Gesellschaft firmasına yaptırılan bir araba içine 80 kilo patlayıcı ve 20 kilo madeni parçalayıcı madde koyarak Avrupa mamulü "Machine Infernale-Cehennem makinesi" isminde zamanlayıcı takarak bu suikastı gerçekleştirmişlerdir Bu dünya tarihine bomba yüklü araçla yapılan ilk intihar saldırısı olarak da geçmiştir⁹².

Ancak bu olayın planlanmasından gerekli araç-gerecin teminine kadar Daşnatsutyun'un boyunu aşan birçok ayrıntı bu olayın Sultan Abdülhamid'in ezeli düşmanları İngiliz-Fransız ortak girişimi olduğunu göstermektedir. Abdülhamid'in Yıldız Camii'nden otomobiline biniş zamanının hesaplanması, Fransız malı ve dünyada eşi olmayan bir zamanlayıcı yapılması, aracın Viyana'da özel olarak imali ve en önemlisi bunların Türkiye'ye sokulabilmesi gibi sebepler bu işin Daşnaksutyun gibi basit bir örgütün işi olmayacağını gösteren ilk emarelerdir. Ayrıca yine önemli bir ayrıntı olarak suikastı gerçekleştirenlerden Kristofor Mikaelyan'ın zamanlayıcıyı çalıştırdıktan araçtan kaçmayı başaramaması yani işin beyin adamı olarak görülen kişinin kendi kurduğu tuzağa

⁹² **Sultan İkinci Abdülhamid Han'a Yapılan Suikastın Takikat Raporu**, Hazırlayan Raşit Gündoğdu, Çamlıca, İstanbul 2007, s.7-10.

düşmesi, bu işin planlanıp yeteri kadar Ermenilere talim ettirilmeden Daşnakları işi ellerinde hazır bulduklarına delildir. Ayrıca Sultan Abdülhamid'in tam da Avrupa büyükelçileri ile toplantısının olduğu bir zamanın seçilmesi de olayı organize edenlerin sonucu hemen bizzat görme arzusundan olmalıdır. Son bir ayrıntı olarak bu sırada bu türden bombaları imal edebilecek teknolojinin sadece İngiliz ve Fransız istihbaratında olduğunu da ilave etmek gerekir⁹³.

İngilizlerin, Daşnakları kullandıkları bir başka alan da Kafkasya idi. 12 Haziran 1903'te Ruslar Ermeni kilisesinin tüm mallarını devletleştirmişlerdi. Rusya'daki 1905-1906 dönemindeki devrimci hareketler sırasında oluşan siyasî boşluktan istifade bir Ermeni-Azeri kavgası şeklinde baş gösteren olaylarda Daşnaksutyun örgütüne mensup Drastamat Kanayan, Rusyanın Kafkasya Valisi Nakashidze'ye 11 Mayıs 1905'te suikast düzenleyerek öldürmüşlerdi. 1907'ye kadar süren olaylarda birçok Müslüman hayatını kaybetmiş, Rusya'nın yeni Kafkasya Genel Valisi Vorontsov-Dashkov, olayların Ermeni işçi hakları ve Ermeni işçilere ayrımcılık yapıldığı bahanesi ile Ermeniler tarafından çıkarıldığı'nı Petersburg'a bildirmişti. Ancak ilginçtir, gerçek olaylar Suşa, Tiflis ve Elizavetpol'de görülmekle birlikte Daşnaklar, konu ile hiçbir ilgisi olmadığı halde Bakü'deki Rus petrol tesislerine ulaşarak büyük bir yangın çıkarmışlar, buradaki tesisleri Rusya'nın eski haline getirmesi birkaç yıl almıştır⁹⁴. Tam da bu sıralarda Rus petrolünü Avrupa'ya ulaştıran ana şirket Hollandalı Novel ailesi idi.

⁹³ Olayın ayrıntıları için bkz. **Sultan İkinci Abdülhamid Han'a Yapılan Suikastın Takikat Raporu**, s.13-224.

⁹⁴ Richard Abraham, **Alexander Kerensky: The First Love of the Revolution**, New York: Columbia University Press. 1990, s.45-60; Gerard J. Libaridian, **Modern Armenia: People, Nation, State**, Transaction Publishers. 2004, s. 17-20 ve s. 100-110; Ronald Suny, **Transcaucasia, Nationalism, and Social Change: Essays in the History of Armenia**, 2nd edition, 1996, s. 150-169; Tadeusz Swietochowski, **Russian Azerbaijan, 1905-1920. The Shaping of a National Identity in a Muslim Community**, Cambridge University Press. 1985, s. 40-50.

Bu olaylardan kısa bir süre İngiltere ve Hollanda arasında The Royal Dutch Shell petrol ortaklığı kurularak Şubat 1907'den itibaren Bakü'de faaliyetlere başlamıştır⁹⁵.

Rusya'nın dikkatini Ortadoğu'ya çevirmesi ve İran Şahı Muhammed Ali Kacar'ın Rusya'ya meyyal davranması ile Daşnaksutyun İngiltere'nin İran'daki çıkarlarını korumak üzere devreye girmiştir. Rusya'nın İngiltere ile imzaladığı 1907 tarihli İran'ın taksim antlaşmasına aykırı olarak İran'ın tamamına hakim olma gayretine 1909-1910 döneminde Daşnaksutyun örgütü İran'daki anayasacılar destek vererek cevap vermiş, Şah rejimi bu dönemde birçok kez Daşnaksutyun'un saldırısına uğramıştır. Ruslar bu olaylara çok sert cevap vermişse de İran'da olaylar Rusya'nın 1911'de İngiltere ile tekrar 1907 Antlaşması'nı teyidine kadar devam etmiştir⁹⁶.

Sonuç olarak görüldüğü üzere Daşnaksutyun basit bir Ermeni bağımsızlık örgütü olmayıp adeta İngiltere'nin resmi bir organı olarak faaliyet göstermiş, İngiliz-Ermeni İttifakı'nın diri olduğunu hissettirmiştir.

2.7.2. İngiliz Destekli Ermeni Ayrılıkçı Hareketleri:

1878'den itibaren Ermenilerin yaşadığı yerlerde faaliyetlerini yoğunlaştıran İngiltere, 1880'lerden itibaren açıkça ayrılıkçı hareketleri desteklemekte ve teşvik etmekteydi.

⁹⁵ E. Black, *age*, s.100-125.

⁹⁶ Hourı Berberian, **Armenians and the Iranian Constitutional Revolution of 1905–1911**, Westview Press. 2001, s. 115–135.

Rusya'nın Doğu Anadolu'da faaliyetlerini hızlandırarak Hınçak örgütünü kurup teşkilatlandırmaya başladığı 1887 senesinde Osmanlı istihbaratına bir haber ulaştı. İngiltere Hükümeti, İstanbul'daki İngiliz büyükelçiliği vasıtasıyla Osmanlı Devleti'ndeki tüm İngiliz konsoloslarından, buldukları vilayetteki haydutların durumları ve örgütsel büyüklükleri, çetelerin adetleri, hangi millete mensup oldukları, geçen bir yıl içindeki suç oranları ve ayrıntıları, dağa kaldırdıkları adamlar, ölenler, hapsedilenler, yerel ve genel yöneticilerin bu konudaki aldıkları tedbirler ve başarı oranları vilayetlerdeki askerî durum ve hazırlıklar, hangi memur, asker ve hâkimin nerede bulunduğu ve şahıslarla ilgili bilgilerin istendiği tespit edilmişti. Bu bilgilerin Ermeni meselesi ile ilgili kullanılacağından şüphelenen Sultan, Ermeni olaylarının yakın olduğu konusunda 8 Ekim 1887 tarihli bir irade ile hükümeti uyarmıştır⁹⁷.

Kısa süre sonra da korkulan olacak Ermeni olayları görülmeye İngiltere ve Rusya Osmanlı coğrafyası üzerinde Ermeniler vasıtasıyla çekişmeye başlayacaktı.

25 Mart 1888'de tüm vilayetlere gönderilen bir iradede, Ermenilerin yaşadıkları yerlerde İngiliz muhbirlerinin dolaşarak 1878'deki Berlin ve Kıbrıs Antlaşmaları'nda özerkliğini kazanan Bulgaristan ve İngiltere'ye terk edilen Kıbrıs'ı örnek göstermek suretiyle Ermeni halkına bağımsızlık vaadiyle halkı galeyana getirmeye çalıştıkları ifade edilmekte, bu konuda tüm vali ve mutasarrıfların dikkatli olması istenmekteydi. İradede özellikle Kıbrıs Antlaşması'ndan sonra İngilizlerin Ermenilere bir Ermenistan sözü vermiş oldukları belirtilmekte, Bulgaristan'a Osmanlıların muhtariyet vermesini sağlamış olan Sir Drummond Wolf'un Ermenistan ile ilgili olaylar çıkarmak üzere

⁹⁷ “Yıldız Saray-ı Hümayunu Başkıtabet Dairesinden Dahiliye Nezaretine”, İrade, **BOA/İ.DH./82692**.

görevlendirildiği ve bu amaçla İngiltere'nin Tahran Büyükelçiliği'ne atandığı bildirilmekteydi⁹⁸. Sir Henry Drummond Wolf 1888'den 1892'ye kadar Tahran elçiliğinden bulunmuş, Tahran elçiliği sırasında İngilizlerin uluslararası planda Türkiye'yi köşeye sıkıştırdıkları Musa Bey olayı ve Erzurum isyanları çıkmıştı.

İngiltere, 1888'den itibaren yani Ruslar 1887'de Hınçak'ı kurduktan hemen sonra meseleye daha çok dikkatle eğilmeye başlamıştı. İngiltere'de bulunan Yurtsever Ermeniler Cemiyeti, İngiltere Başbakanı Lord Salisbury'e 1878 tarihli Berlin Antlaşması'nın Ermenilerin yaşadıkları yerlerde reform yapılmasını isteyen 61.Maddesi uyarınca Osmanlı Hükümeti'nin gerekli reformları yapmadığını bildiren bir layiha ile başvurmuşlardı. Lord Salisbury de İngiltere'nin Osmanlı Devleti nezdinde gerekli girişimleri yapacağını İngiliz Ermeni Cemiyeti'ne ifade etmişti. Bu durum 12 Nisan 1888 tarihli bir irade ile ilgili makamlara bildirilerek Ermeni ve İngilizlerin hareketlerine karşı hazırlıklı olunması istenmişti⁹⁹.

Sir Drummod'un Tahran elçiliği sırasında 1889'da İngilizlerin yoğun olarak faaliyet gösterdikleri Muş'ta Mutki'li Musa Bey'in Ermenilere yönelik birçok yağma yaptığı en sonunda bir Ermeni papazının Gülizar isimli kızını kaçırmak onu dininden dönmeye zorladığı ifşal ettiği ile ilgili bir dizi iddia ortaya atılmıştı. Yapılan mahkemelerde Musa Bey'in suçsuz olduğu ortaya çıkmıştı. Hınçakların Kumkapı gösterisi öncesinde Avrupa kamuoyunun desteğini almak üzere düzenledikleri anlaşılan Musa Bey olayında İngilizler, Muşlu Ermenilerden gizlice ifade almış, Bitlisli Ermenilerden 800 civarında imza toplatmışlardı.

⁹⁸ “Yıldız Saray-ı Hümayunu Başkıtabet Dairesinden Dâhiliye Nezaretine”, İrade, **BOA/İ.DH./84500**.

⁹⁹ “Yıldız Saray-ı Hümayunu Başkıtabet Dairesinden Dâhiliye Nezaretine”, İrade, **BOA/İ.DH./84835**.

Londra'dan buradaki Ermenilere bağımsızlık sözü verilmişti. Hatta Ermeni meselesi her zamankinden daha fazla İngiliz parlamentosunda tartışılmaktaydı. Bu hususlara dikkat çeken 8 Ağustos 1889 tarihli bir iradeyle söz konusu olayların geçtiği bölgede toplanan imzaların İngilizlerin eline geçmemesi ve İngilizlerin bölgeye müdahalesinin önlenmesi yerel otoritelerden istenmişti¹⁰⁰.

Ermenilerin bir soruna dönüşmesinde hiç şüphesiz, İngiliz-Amerikan Ermeni okulları veya Protestan Okulları, İngiliz, Amerikan konsolosluklarının ve Amerikan misyoner istasyonlarının seçildiği yerler, gösterdiği faaliyetler hiç şüphesiz esas etkindir. İngiliz Ermenileri, Osmanlı topraklarında kendilerine verilen direktifler doğrultusunda İngiliz müdahalesini netice verecek şekilde sorunlar çıkarıyorlardı. Daha önce ifade edildiği gibi bu “Ermeni Formülü”nü kullanan sadece İngilizler olmadığı için Fransız ve Rus Ermenilerinin çıkardığı sorunlarda da İngiltere kendi menfaatleri doğrultusunda müdahil olmaktaydı. Olaylara karışan Ermeniler ise kendilerinin olayların tahrikçisi devlet tarafından korunacağını bildiklerinden faaliyet ve davranışlarında son derece rahattılar. Ermenilerin giderek sorun haline getirildiği ve konunun İngilizlerce uluslararası plana taşınmaya hazırlandığı en önemlisi ise İngiltere’de Gladstone’un İngiliz istihbaratını ileride göreleceği üzere yeniden yapılandırıp, Türkleri Anadolu’dan atmaya karar verdiği 1890’larda Erzurum’daki Ermeni olaylarında olanlar buna en güzel bir örnektir. 20 Haziran 1890’da Erzurum’da Ermenilerin giriştikleri kanlı olaylarda Dördüncü Osmanlı Ordusu Müşiriyeti, dört Ermeni’yi bu olayların tahrikçisi ve düzenleyicisi olarak tespit etmişti. Ancak söz konusu dört Ermeni cezalandırılmak istendiğinde İngiliz Erzurum Konsolos’u tarafından himaye altına alındığı Dördüncü Ordu’dan Yıldız’a yazılmış, “*bu işe ecnebiler*

¹⁰⁰ “Yıldız Saray-ı Hümayunu Başkitabet Dairesinden Dahiliye Nezaretine”, İrade, BOA/İ.DH./102385/1306.ZA.12

tarafından müdahale olunması Ermenilerin bir kat daha şımarmasına” sebep olacağını ve bu olayları gören halkta “*mucib-i infiale*(infial sebebi)” olabileceği konusunda saray uyarılmıştır¹⁰¹. Ancak Saray’dan bu konuda herhangi bir girişimde bulunmamıştır. Bu ve benzeri olaylar ve devletin dış baskılarla bu olaylara sessiz kalması sonraki olayların da tahrikçisi oldu.

Avrupa’daki rekabetin kızışması ile Avrupa basınında da Ermeni olaylarına zemin hazırlayan ve Osmanlı Devleti’nde yaşayan “Avrupa Ermen”leri’ni cesaretlendiren yazılar da yayınlanmaya başlamıştı. Bilhassa olayların çıkarılmak istendiği Van’da Ermenilere kötü davranıldığı ile ilgili haberler “*Avrupa gazetelerinde*” çıkmaya başlamıştı. Ancak Van halkından âlim, kanaat önderi ve eşraftan 80 imzalı bugün bile eşine az rastlanacak şekilde bir duyarlılık göstererek 28 Ocak 1890’da Sultan Abdülhamid’e hitaben bir telgraf göndererek, “*Vali-i Vilayetin idame-i asayişe say u ikdam etmekte olduğu*(Vas Valisinin asayişini devam ettirmeye gayret sarfettiğini) ”nu ve Avrupa gazetelerinden çıkan haberlerin asılsız ve Van halkını üzdüğünü ifade etmişlerdi¹⁰².

Daha önce ifade edildiği gibi İngiliz Ermenilerinin Anadolu’da çıkardığı olaylar ve bunların planlaması için İngiliz konsoloslukları adeta birer sığınma yeri olarak kullanılmaktaydı. 2 Şubat 1891’deki bir belgeden, Bandırma’daki İngiltere Konsolosluğu’nda tercüman olarak çalışan Serkiz Mısıryan suçüstü “evrak-ı fesadiyesi(kötü planlar içeren belgeler)” ile yakalanmış ve ayrılıkçı konuşmalar

¹⁰¹ “Dahiliye Nezaretinden Yıldız Saray-ı Hümayunu Başkikabet Dairesine”, **BOA/İ.DH./92775**.

¹⁰² “Erzurum Eşrafından Dâhiliye Nezaretine”, Telgraf, **BOA/İ.DH./102401/1307.C.7**

yapmış olduğu bilindiği halde İngiltere'nin müdahalesi nedeniyle sadece bir parça sorgulanabildiği anlaşılmaktadır¹⁰³.

1896 Haziranı'nda Van'da cereyan eden Ermeni isyanlarında yine İngiliz konsolosu Williams'ın başını çektiği Fransız, Rus konsolosları grubu, Ermeni isyancılara kol kanat germişlerdir. Ermeni çete üyeleri adına Van valisi ile pazarlığa oturan İngiliz-Fransız konsolosları, birçok Müslüman öldüren çete üyelerinin güven içinde İran'a geçmelerini temin etmişlerdir.¹⁰⁴

İngilizler bundan sonra Rusya'nın hareketlerine ve kendi menfaatlerine göre Ermeni olaylarını teşvik edecek, böylece de Anadolu'da huzuru ve güvenlik kalmayacaktır. Ancak bu dönemdeki olayların her biri bir adım olmakla birlikte hiçbirisi 1909 yılı Adana Ermeni Olayları kadar çok amaçlı ve etkili olmayacaktı.

¹⁰³ Yıldız Saray-ı Hümayunu Başkitabet Dairesinden Dâhiliye Nezaretine", **BOA/İ.DH./95010**.

¹⁰⁴ "Makam-ı Sami-i Sadaretpehaniye" İrade, **BOA/İ.DH./1314.M.10.VN.62**

3.İngiliz 5. Kol Faaliyetleri Vasıtasıyla Osmanlı Coğrafyasında Ermeni Formülünü Gerçekleştirmek İçin Kullandığı Araçlar:

3.1.İngiltere'nin Jeostratejik İstihbarat Yapılanması¹⁰⁵:

İngiliz istihbarat yapılanmasında 19.yüzyıldan itibaren 1919'da birbirinden resmen ayrılan kadar iki temel örgüt vardı. Bunlardan birincisi Dışişleri(Foreign Office, FO) ve diğeri de Diploması Servisi(Diplomatic Service)dir. 1841 yılında Teğmen Jervis'in gayretleri ile başlayan ordu istihbarat biriminin kurulma çalışmaları 2 Şubat 1855'de Lord Panmure'ün Jervis'in komutasında Topografi ve İstatistik Departmanı'nı(T&S) kurması ile sonuçlandı. T&S'in sağlam bir şekil alması ancak Gladstone zamanında Savaş Bakanı Edward Cardwell tarafından gerçekleştirildi. Şubat 1873'te T&S'in gerçek istihbarat servisi olan İstihbarat Şubesi(Intelligence Branch, IB)'nin İstihbarat Departmanı(Intelligence Department, ID)'na Cardwell tarafından dönüştürülmesi ile ortaya çıktı.¹⁰⁶.

İlk kurulan IB'nin temel vazifesi Hindistan sınırında Rusya'ya karşı çalışmaktı. Ancak daha sonra Afrika'da da kullanılmaya başlandı. IB tarafından Mısır için hazırlanan 400 sayfalık el kitabında, Mısır ordusunun savaş sisteminden Mısır fırıncılığına kadar her türlü bilgi vardı. Bu bilgi sayesinde İngiliz Ordusu, Mısır'ı 1882'de kolaylıkla işgal etmişti. Lord Salisbury, 1878 yılında düzenlenen Berlin Konferansı'nda İngiltere'ye "muzafferin dönerken"

¹⁰⁵ Not: Bu kısım özellikle ilerleyen bölümlerde görülecek olan istihbarat belgeleri ve raporlarının daha iyi anlaşılabilmesi ve Ermeni olayları ile İngiliz istihbaratının ilgisinin anlaşılabilmesi için çalışmaya konulmuştur.

¹⁰⁶ Christopher Andrew, **Secret Service, The Making Of The British Intelligence Community**, Heinemann, London 1985, s.6-10;

Konferans sırasında İngiliz Dış İşleri istihbaratına (FO) yardımlarından dolayı Savaş Bakanlığı(War Office, WO)'nun istihbarat birimi IB'ye teşekkür etmişti.1886'da İngiliz Savaş Bakanlığı, İngiliz Amiralliği(Admiralty)'ye bağlı Donanma İstihbarat Birimi(Naval Intelligence Department, NID veya DNI) kuruldu. Böylece İngiliz Askeri İstihbaratı (Military Intelligence Department, MID, Askeri İstihbarat) birimi ve DNI(Donanma İstihbarat Birimi) olarak iki birime ayrılmış oldu. İngiliz ID'nin Doğu(East, E) birimi Avusturya ve Osmanlı Devleti ile ilgiliydi¹⁰⁷.

Askeri İstihbarat Departmanı(DMI) ilk imtihanını 1899'da başlayan ancak bir türlü İngiliz kuvvetlerince bastırılmayan Boer Savaşlarında vermiştir. Boer savaşlarının gerilla savaşı şeklinde devam etmesi İngiliz konvansiyonel ordusunu zaafa düşürmüştü. 1900 yılında Lord Kitchener, DMI'yı böyle bir operasyonda kullanan ilk komutanlardan birisi oldu. 1901 Şubatı'nda Boerlere karşı Kitchener'ın DMI şefi Yarbay David Henderson, Güney Afrika'yı dört istihbarat birimine ayırmış, her birine bir istihbarat subayı atamıştı. Herbir bölümü de alt ve onları da alt birimlere ayıran Henderson, istihbarat yapılanmasını birbirinden bağımsız ancak birbiri ile organize bir halde düzenlemiş, her bir bölüm komutanının eş zamanlı olarak hem genel merkeze bilgi vermesini hem almasını hem de bölüm ve alt bölümlerle haberleşmesini sağlamıştı. Bu yapıya Arazi İstihbarat Departmanı(Field Intelligence Department) adı verilmişti. Savaşın sonra erdiği Mayıs 1902'ye kadar bu birimde aralarında 1909 yılında İngiliz Adana Konsolosluğu da yapacak olan Doughty Wylie'nin ve Çanakkale Savaşlarında Müttefik ordusuna komuta edecek General Sir Ian Hamilton'un da

¹⁰⁷ C. Andrew, *age*, s.10-27.

bulunduğu 132 subay, 2.321 sivil ve birkaç bin yerli kullanılmıřtı¹⁰⁸. Burada geliştirilen yöntemler İngiliz istihbaratının tüm dünyadaki operasyonlarında kullanılacak, burada görev alanlar da aynı şekilde tüm dünyada İngiliz istihbarat ağının idarecileri olacaklardı.

1905 yılından itibaren Ortadoğu tabiri yeniden tanımlanarak Mısır'dan Hindistan'a kadar olan tüm saha yani Osmanlı Devleti ve İran'ı da içine alan bölgeye İngiliz stratejik istihbaratında Ortadoğu denilmişti. 1906 yılında askeri istihbarati Whitehall'a yeni Savaş Bakanlığı binasına taşındı. 1907'deki düzenlemeye göre, Askeri İstihbarat 1(Military Operations veya Military Intelligence 1, MO1) stratejiden sorumlu, MO2, eskiden olduğu gibi Avrupa, Osmanlı Devleti, Avusturya-Macaristan ve Habeşistan'dan sorumlu, MO3, İran, Hindistan, Asya, Amerika ve Rusya'dan sorumlu, MO4, topografya ve harita çiziminden sorumlu, yeni kurulan MO5, karşı casusluk, iç güvenlik ve özel görevlerden sorumlu, MO6 ise dış görevlere gönderilecek sağlık subaylarına hizmet vermekten sorumlu olacaktı. Osmanlı Devleti'ne bakan MO2'nin önde gelen ajanları olarak Mark Sykes(Sykes-Picot antlaşmasını müzakere ve imza eden İngiliz subayı), Aubrey Herbert(Talat Paşa ile son röportajı yapan ve Talat Paşa suikastının planlayıcısı) ve George Lloyd öne çıkan isimlerdi¹⁰⁹.

Hususi Kısım (Special Section)'ın 1907 yılı sonunda ismi Askeri İstihbarat 5(Military Intelligence 5, MI5)'e çevirilip başına Binbaşı James Edmonds geçtiğinde İngiliz kabinesindeki bakanların özel hayatlarına kadar her türlü bilgi İngiliz istihbaratınca el edilebilir olmuştu. Bundan sonra İngiliz istihbaratı yayıncılık alanında da faaliyet göstermeye başlamış 1900 yılından itibaren

¹⁰⁸ C. Andrew, *age*, s.29.

¹⁰⁹ H.V.F. Winstone, *age*, s.17-19.

kaleme alınan İngiltere'nin Fransa tarafından aniden işgali, 1904 yılı İngiliz-Fransız antlaşmasından sonra ise İngiltere'nin aniden Almanlar tarafından işgali konusunda kitaplar yayınlanmaya başlanmıştır. Bu tür kitap yazarlarının başında W.T. Stead, Le Queux, Rudyard Kipling gelmekteydi¹¹⁰.

Ayrıca İngiliz istihbaratı resmi olarak kabul etmese de gazetecilik alanında da boy göstermeye başlamıştı. 1905 yılından itibaren eski Askeri İstihbarat Dairesi şefi Robert ile Le Queux, Daily Mail gazetesinde “Alman istilasını 1910” başlıklı bir yazı dizisi kaleme almaya başlamışlar yazının yayınlandığı ilk gün İngiltere kralı hatta birçok bakan Alman istilasının gerçek olup olmadığını öğrenmek için telefonlara sarılmışlardı. Bu tür yazılar 1900 yılından beri İngiliz basınında yayınlanmaktaydı¹¹¹.

1907 yılında Lord Esher, bu tür durumları kast ederek,

“Bir millet, eğer kendini güvende hissederse tarih göstermiştir ki, bu felakettir, Bir istila korkusu Tanrının dileğidir ki sizi bir dretnot filosuna karşı biler ve İngiliz halkını savaştan bir ruh halinde tutar” demektedir¹¹².

Burada İngiliz istihbaratının medya prensi veya baronu Alfred Harmsworth hakkında bilgi vermek yerinde olacaktır. Alfred Harmsworth veya herkesin bildiği ismi ile medya baronu, Lord Northcliffe, 1865'te fakir bir ailenin oğlu olarak Dublin'de doğdu. Stamford'da eğitim gören Northcliffe, 29 yaşındayken

¹¹⁰C. Andrew, **age**, s.32-35.

¹¹¹ C. Andrew, **age**, s.35-38.

¹¹² C. Andrew, **age**, s.48.

1894'te *The Evening News*'i aldı. Ardından bu gazeteyi Edinburgh gazeteleri ile birleştirip *Edinburgh Daily Record*'u kurdu. 1896'da Daily Mail gazetesini Londra'da yayınlamaya başladı. Ardından İngiliz Pazar gazetesi he *Sunday Dispatch*'i çıkarmaya başladı. 1899'da Boer savaşlarında İngiliz askerinin moralini yükseltmek üzere Rudyard Kipling ve Arthur Sullivan'ın sponsorluğunu yapıp onlara Akılsız Dilenci(*The Absent-Minded Beggar*) isimli bir çalışma kaleme aldırdı. 1903'te *The Daily Mirror*'u kurdu. 1905'te Observer'ı ve 1908'de de *Times*'ı satın aldı. Ardından da *The Sunday Times*'a sahip oldu. Lord Northcliffe 1916 yılında Lloyd George Hükümeti'nde de Propaganda Bakanlığı yaptı. 1916 yılında Mavi Kitap adıyla meşhur İngiliz Ermeni Propagandası kitabının çıkarılması da Lord Northcliffe'in fikriydi. Ayrıca kitabın yazarı Arnold Toynbee de yine Lord Northcliffe'in yıllardır sponsorluğunu yaptığı ve Lord'a iat gazetelerde yazılar yazan bir tarihçiydi ¹¹³.

Lord Northcliffe, Gladstone zamanında ortaya çıkmış, Boer savaşlarında yıldızı parlamış bir medya baronu idi. Le Queux ve Rudyard Kipling'e Boerler, Fransız ve Alman istilasını konusunda yazılar yazdırmakta yine Lord Northcliffe'in fikriydi. İngiliz istihbaratı ile resmi bağlantısı açıkça ifade edilmese de Lord Northcliffe, devlet yönlendirmeli ve istihbarat destekli medyanın ilk temsilcisiydi. Böylelikle Northcliffe ile birlikte İngiliz istihbaratı medyayı da doğrudan kontrolü altına almış oluyordu ¹¹⁴.

Bu mana da 1908 yılı itibarıyla Lord Northcliffe vasıtasıyla İngiliz basınının üçte ikisi İngiliz istihbaratının doğrudan kontrolüne geçmişti. I. Dünya

¹¹³ D. George Boyce, "Harmsworth, Alfred Charles William, Viscount Northcliffe (1865–1922)" , **Oxford Dictionary of National Biography**, Oxford University Press 2004.

¹¹⁴ C. Andrew, **age**, s.28-40.

Savaşı öncesi, sırası ve sonrasında İngiliz medyası ve İngiliz medyasının dümen suyuna giden Amerikan medyasının yaptığı yayınlar tarafsız gazeteciliğin dışında İngiliz istihbaratının propagandasından öteye gitmeyecekti.

İleride hem İngiliz istihbaratının hem de istihbarat tarafından yönlendirilen İngiliz medyasının Ermeni olaylarındaki faaliyet ve fonksiyonları görüleceğinden burada sadece yapısı ve medya içindeki teşkilatlanışı hakkında kısa bilgi verilmiştir.

İngiliz-Ermeni derneklerine geçmeden önce bu kısımda Türkiye tarihi açısından kilit öneme sahip bir İngiliz casusu veya strateji planlayıcısını da belirtmek gereklidir. Bu şahıs, neredeyse tüm kariyerini Türkiye'ye hasretmiş, göreve başladığı ilk günden I.Dünya Savaşı'na kadar Türkiye'deki görevinin başından hiç ayrılmayan, İngiliz büyükelçiliği dragomanı, İngiliz istihbaratının Ortadoğu konusundaki en önemli isimlerinden Fitzmaurice'i bir İngiliz casusunun hayatına örnek olarak burada vermenin faydalı olacağı kanaatindeyiz. Zira Fitzmaurice 1910 yılında Sir Gerard Lowther ile birlikte hazırladığı raporu ile Osmanlı Devleti'nin sonunu getiren, verdiği bilgilerle İsrail'in kuruluşu yolunu açan 1917 tarihli Balfour deklarasyonu'nun önünü açan kişi olarak bilinmektedir. Ermeni Meselesi ile ilgili de Mavi kitaba konu dayanak olan birçok raporlar hazırlamıştır.

Gerald Henry Fitzmaurice¹¹⁵:

15 Temmuz 1865'te İrlanda'da doğdu. 1887'de İrlanda Kraliyet Üniversitesi'nden mezun oldu aynı yıl Dublin'de bir Katolik koleji olan Blackrock Kolejine atandı. 1888'de açılan bir yarışmayı kazanarak, Levant Konsolosluk Hizmetleri, öğrenci tercümanı olarak atandı. 1890 yılında asistanlığa terfi ettirildi. 1891-1892'de Van konsolos vekilliği, 1892-1893 döneminde Erzurum ve 1893-1894'te Trabzon konsolosluğu görevlerinde bulundu. 1894'te İstanbul'daki İngiliz büyükelçiliği 3.Dragomanlığına terfi etti. 1895'te İzmir Konsolos yardımcılığına terfi etti ardından tekrar terfi ederek, 1895-1896 döneminde İngiliz İzmir Genel Konsolosluğu yaptı. 1895-1896'da Adana konsolos yardımcılığı görevinde bulundu. 1896 yılında kurulan Urfa'nın Birecik kazasında, Ermenilerin Müslüman oluşu ile ilgili oluşturulan tahkik komisyonuna İngiliz delegesi olarak tayin edildi. Ardından bu konuyu araştırmakla görevli Sultan II. Abdülhamid'in komisyonuna atandı. Bu komisyonda görevli iken hazırladığı rapor **Mavi Kitap(Blue Book)** olarak bilinen Ermeni Meselesi ile ilgili Türklerin bilinçli katliam yapmakla suçlandıkları kitaba da girmiştir. Günümüzde de birçok Ermeni tarihçi tarafından söz konusu rapordan manipüle edilmiş alıntılar yapılmaktadır¹¹⁶.

1897'de İstanbul'daki İngiliz elçiliğine 3.Dragoman olarak atandı. Aynı zamanda İngiltere dışındaki ülkelerde, İngiliz sömürgelerinde ve bilhassa da Akdeniz'de asker olmadığı halde İngiltere için, "sıra dışı veya çok önemli" vazife

¹¹⁵ PRO, Foreign Office List 1922 ve Foreign Office List 1924, Gerald Henry Fitzmaurice.

¹¹⁶ Bkz. Vahakn N. DADRIAN, **The History of The Armenian Genocide, Ethnic Conflict From The Balkans to Anatolia to The Caucasus**, 4. Baskı, Berghahn Books, Providence/Oxford 1997, s.147, 168 ve s.119 ve 120'deki notlarda ve Richard Hovanassian'ın birçok eserlerinde.

görenlerin Kraliçe tarafından dâhil edildikleri Order of St Michael and St George nişanı verildi ve mensubu yapıldı¹¹⁷.

1900-1901 yılları arasında Selanik Genel Konsolosluğu'na vekâlet etti. 1902'de Çanakkale Konsolos Yardımcılığı'na vekâlet etti. 1902'den 1905 yılına kadar, İngiliz Hindistan'ı ile Türkiye arasında, Aden Sınır Tespit Komisyonu'nda İngiltere temsilcisi olarak görev yaptı.

Bu vazifesinden sonra 1905 yılında Order of Bath nişanı verildi ve teşkilat mensubu yapıldı¹¹⁸. Aynı yıl İstanbul İngiliz Büyükelçiliği'nde Konsolosluk vazifesi verildi. 1906'da İngiliz Büyükelçiliği ikinci dragomanlığı'na terfi etti. 1907 yılında da birinci dragoman oldu. 1908 yılında diplomasi hizmetleri birinci sekreterliği rütbesine çıkarıldı. Eylül 1911'den Ekim 1912'ye Trablusgarp'ta (Libya) Türk-İtalyan savaşı devam ederken, Ocak 1912'den Haziran 1912'ye kadar Libya İngiliz Genel Konsolosluğu yaptı. Bilindiği üzere İtalyanların Libya'yı işgal izni İngilizler tarafından verilmişti. İngilizler İtalyanların Libya üzerindeki çıkar ve hakları olduğunu kabul etmişler, bunun karşılığında İtalya'da

¹¹⁷ <http://www.royal.gov.uk/MonarchUK/Honours/OrderofStMichaelandStGeorge.aspx>, **Order of St Michael and St George**: Sadece bir madalya veya nişan olmayıp aynı zamanda bir cemiyet üyeliğidir. Dünyada sınırlı sayıda bulunan, ilk olarak Malta ve Yunan adalarında Napolyon Savaşları sırasında İngiltere için büyük faydalılıklar gösterenlere verilen ve 1818 yılında ihdas edilen Order of St Michael and St George, teşkilatı veya tarikatına mensubiyet, günümüzde de İngiliz entelijansiyasının ancak büyük zorluklarla ve büyük hizmetlerden sonra Kraliçe veya seçici kurul tarafından aday gösterilip Order'ın kendi seçicileri tarafından verilen elit ve üstün bir makamdır.

¹¹⁸ **Order of Bath**: Order of St. Michael gibi sıradan bir madalya veya nişan değil tam anlamıyla bir cemiyet üyeliğini ifade etmektedir. 1725 yılında Kral I. George tarafından kurulan teşkilat, İngiliz şövalyeliğinde önemli bir kısım teşkil eder. 1818 yılında yeniden düzenlenmesi ile birlikte soylu İngilizler kadar soylu olmayan İngilizlerin ulaşabileceği en üst hizmet ve bağlılık makamıdır. Bizzat İngiltere Kralı veya Kraliçesi'nin başkanlık ettiği ve çok sınırlı sayıdaki mensuplarının doğrudan Kral veya Kraliçe'ye bağlı oldukları ve hizmet ettikleri bu teşkilat aynı zamanda İngiliz istihbarat teşkilatının da temel örgütlerindedir. Bkz. Jocelyn Perkins, **The Most Honourable Order of the Bath : a descriptive and historical account (2nd edition)**, Faith Pres, London 1920, s.1-20; 110-130 vd.; James C. Risk, **The History of the Order of the Bath and its Insignia**, Spink & Son., London 1972, s.6-20 vd.

Fas krizinde ve Balkan meselelerinde İngiltere ve Fransa'yı Almanya'ya karşı desteklemişti.

Fitzmaurice, Libya'dan dönüşünden sonra 26 Şubat 1914'te yılında hastalığı sebebiyle Türkiye'den ayrılana kadar İstanbul'da birinci dragoman olarak vazifesini sürdürdü.

Aralık 1914'ten Ocak 1915'e kadar özel görevli olarak Paris'te çalıştı. Buradaki vazifesi Fransızlılar ile koordineli olarak, Suriye'deki Türklere karşı Arap isyanını teşvik etmektir.

23 Şubat 1915'te Bulgaristan'ın başkenti Sofya'ya özel elçi olarak gönderildi. Buradaki görevi, Bulgaristan Hükümeti'ni Türkiye'ye bir saldırı konusunda ayartmak, bunun için gereken her şeyi vermektir. Bu görev sonuçsuz kalınca İngiltere 15 Ekim 1915'te Bulgaristan'a savaş açtı.

Kasım 1915'ten Mayıs 1919'a kadar İngiliz Donanma İstihbarat birimine bağlı olarak vazife gördü. Bu dönemde Fitzmaurice'in Balkanlara yerleştiği ve İstanbul'da Entente Cordiale lehinde bir darbe planladığı söylenmiştir. Bundan sonra 21 Kasım 1919'dan itibaren 1921 yılında emekli olana kadar İngiliz Dışişleri'nde çalıştı. 1939 yılında da ölmüştür¹¹⁹.

3.2. İngiliz Ermeni Dernekleri:

İngiliz istihbaratının yeniden yapılandığı dönemde İngilizler "Ermeni Formülü"nü geliştirme ve etkin bir şekilde uygulama amaçlı olarak birçok

¹¹⁹ G. H. Fitzmaurice hayatı ve faaliyetleri için bkz. <http://www.fitzmaurice.info/dragoman.html>; ayrıca bkz. **PRO/Foreign Office List 1922/G.H.Fitzmaurice**

dernekler kurdular. Bu derneklerin hemen hemen hepsi ya İngiliz modern istihbaratının mimarı Gladstone tarafından ya da Gladstone'un yetiştirmeleri tarafından İngiliz istihbaratının birer uzantısı olarak kuruldu. Bu dernekler yine İngiliz istihbaratının bir uzantısı olan İngiliz medya baronu Lord Northcliffe ve gazeteleri ile de yardımlaştılar. Zaten Lord Northcliffe'i de ortaya çıkarm Gladstone'dan başkası değildi.

a) **İngiliz-Ermeni Derneği:** İngiliz parlamenter, dışişleri bakanı ve başkanı Ewart Gladstone'un himayesinde 1892'de Londra'da kuruldu. Bir başka İngiliz parlamenter ve çok sıkı bir Protestan Argyll Dükü de en büyük destekçilerindendi. Gladstone ve Argyll 1890'larda Osmanlı topraklarında yaşanan Ermeni olaylarında ölenlerden Osmanlı Devleti'ni sorumlu tutuyor ve burada bir iyileştirme olacaksa bu konuda İngiltere'nin sorumlu olduğunu düşünüyorlardı. Derneğin ve kurucularının en önemli amacı ise, Hıristiyanların bilhassa Ermenilerin Türk idaresinden çıkarılması ve sadece Ermenilerin yaşadığı Doğu Anadolu'nun değil tüm Hıristiyan unsurların yaşadığı bölgelerin "kötü" Türk idaresinden kurtarılmasıydı. Gladstone geleneğinin 20.yüzyıldaki takipçileri ve İngiliz-Ermeni ittifakının canlı tutmakta büyük gayretler gösterenlerin önde gelen isimleri şöyle sıralanabilir; **James Bryce**(Mavi Kitabın yazarlarından ve İngiltere'deki Ermeni organizasyonların hamilerindendir), **Lady Frederick Lucy Caroline Cavendish**(Gladstone, Lady Cavendish'in teyzesi ile evliydi. Ermeni Dostları Cemiyeti'nin kuruluşundan kısa bir süre sonra 1897'de başkanı oldu. 1920'lere kadar bu görevini sürdürdü. İngiliz parlamenter, Lady Cavendish, 17 kişilik İngiliz eğitim komisyonunun kadın üyesiydi. Bu açıdan Ermeni hareketinin Amerikan ve İngiliz kadınları arasında destekçi bulmasını aynı

zamanda Ermeni kadınlarının örgütlenmesini de Lady Cavendish gerçekleştirdi), **Noel ve Harold Buxton kardeşler**(İngiliz parlamenterleri olan Buxton kardeşler Balkan Savaşları'nın çıkması yönünde önce Balkan Cemiyeti vasıtasıyla 1903'ten 1912'ye kadar faaliyet göstermişler 1912'de itibaren de Ermeniler ile ilgilenmeye başlayarak bu konuda en güçlü organizasyon olan Britanya Ermeni Cemiyetini kurmuşlardır), **Aneurin Williams**(Britanya Ermeni Cemiyeti'nin Buxtonlardan sonraki başkanı, İngiliz parlamenter), **T.P. O'Connor**(İngiliz parlamenter, Ermeni Derneği'nin önde gelenlerinden), **Emily Robinson**(Ermeni Derneği idare heyetinden ve İngiliz parlamenterdir. Babası da Ermenistan ile yakından ilgilenen Daily News gazetesi yazarı **Sir John R. Robinson** idi. 1913 yılında "Ermenistan Hakkındaki Gerçek(the Truth about Armenia)" isimli bir broşür çıkaran Emily bu çalışmasını genişleterek 1916'da "Ermenistan ve Ermeniler(Armenia and The Armenians)" isimli bir kitaba dönüştürdü), **H. F. B. Lynch**(yazar), **Sir Edwin Pears**(Daily News'in İstanbul muhabiri, Fourty Years in Turkey isimli kitabın yazarı, 1880'lerden itibaren İstanbul'da bulunmuş, 1915 yılında ayrılmıştır)¹²⁰.

İngiliz-Ermeni Derneği'nin hemen tüm yazarları aynı zamanda İngiliz istihbaratının medya baronu Lord Nortcliffe'in yanında çalışıyor, kitapları da Lord Northcliffe ve bağlı yayınevleri tarafından yayımlanıyordu.

b) Ermeni Dostları Cemiyeti: İngiliz-Ermeni Derneği'nin bir organizasyonu olarak Bryce tarafından 1893'te kuruldu. İlk başkanı bir İngiliz parlamenter, Francis S. Stevenson'dır. Cemiyetin esas hedef ve gayesi Berlin Antlaşması'nın Ermeniler ile ilgili 61. Maddesinin uygulanmasıydı. Cemiyet, 1896 yılında Uluslararası Ermeni Dostları Derneği olarak yeniden düzenlendi ve

¹²⁰ Akaby Nassibian, **Britain and the Armenian question, 1915-1923**, Taylor - Francis, 1984, s.34-41.

aynı yıl Bilgi Bürosu(ileri de Ermeni Bürosu olarak adı değişecek) ile birleştirildi. Yeniden dzenlenen derneğin amaçları; 1- Ermeni vatandaşları hakkında bilgi sağlamak. Gelen bilgilerin depolanması, basım-yayım faaliyetlerinde bulunmak, 2-Ermeniler yararına faaliyet gösteren cemiyetler arasında iletişim ve koordinasyonu sağlamaktı. Ermeni Bürosu, 1897’de İngiliz Parlamentosunun karşısındaki, Westminster, Brigde street, No:3’teki yeni adresinde yeni amaçlarına yönelik çalışmalarına başladı. Cemiyetin Birinci Dünya Savaşı öncesindeki başkanı yine bir İngiliz parlamenter olan Edward Atkin idi¹²¹.

c)Ermeni Yurtsever Derneği: 1888’de Londra’da Mavi Kitap yazarı Bryce tarafından kuruldu. 1912’den itibaren başkanı G. Hagopian idi¹²².

d)Londra Birleşik Ermeni Derneği: 1898’de kurulan dernek 1913 yılında yeniden dzenlendi. Derneğin birinci dünya savaşındaki başkanları istibarat Yarbay G. M. Gregory sonra James A. Malcolm oldu. Derneğin genel sekreterliğini ise aynı dönemde A. Yeretsian yapmaktaydı. Dernek, *Ararat: Ermenistan üzerinde ışık*, isimli dergiyi çıkardı¹²³.

e) Ermeni Bilgi Bürosu: Mayıs 1918’de kuruldu. Bu örgüt içinde Ermeni Sorunu başlıklı çeşitli gazetelere yazı yazan Aram Raffi isimli Ermeni yazar öne

¹²¹ A. Nassibian, **age**, s.44-45.

¹²² A. Nassibian, **age**, s.45.

¹²³ A. Nassibian, **age**, s.46.

çıktı. Bu derneğin görevi Ermeni meselesi hakkında yazı yazanlara bilgi sağlamak ve onları desteklemektir. Kasım 1919'da Aram Raffi'nin ölümü üzerine Büro, Arşak Safratsiyan idaresine verildi¹²⁴.

f) Ermeni Yardım Fonu: Ermeni Yardım Fonu, Osmanlı coğrafyasında yaşayan Ermenilere yapılan yardımların bir elden toplanması için yine Gladstone tarafından kurulmuştur. Ermeni Yardım Fonu'ndan çok Fon'un hem önemli sponsorlarından hem de dünyanın birçok yerinden yardımların hesabında toplandığı şirket vardı. Bu şirket Barclays & Co veya Andrew Barclay Sons & Co. isimli firmadır. Bu şirket, İngiltere'nin en büyük lokomotif üreticisi firması olan Barclay's idi. 1814'te Andrew Barclay tarafından kurulmuş, kısa sürede de büyümüştü. 1874 ve 1882'de yolsuzluk sebebiyle kapanma durumuna gelen firma Gladstone döneminde 1892'de yeniden canlandırılmış ve iki yıl sonra 1894'te Barclayler firmadan uzaklaştırılarak firma hissedarları tarafından yürütülmüştür¹²⁵.

Bir başka deyişle firmaya el konulmuş, idaresi değiştirilmiş ve Ermeni olayları ile ilgili İngiliz istihbarat operasyonunun finansmanında kullanılmıştır. Barclays and Co. şirket hesapları 1894'ten itibaren Ermenilere yardım amacıyla gönderilen paraların toplandığı ana merkez haline gelmişti. Barclays de Ermeni örgütlerinin ana finansörü olmuştu. Nisan 1909'da Adana Ermeni Olayları patlak vermeden yaklaşık on gün kadar önce Ermeni Cemiyeti adına Hagopyan, İngiliz Times gazetesi aracılığı ile tüm hayırseverlere Ermenilere yardım etmeleri için

¹²⁴ A. Nassibian, *age*, s.46.

¹²⁵ Russell Wear, *Barclay 150: a brief history of Andrew Barclay, Sons & Co. Ltd. and Hunslet-Barclay Ltd., Kilmarnock from 1840 to 1990*, Hunslet-Barclay Ltd., 1990, s.1-96.

şirketin hesap numarasını veren bir ilan yayınlamış, bu ilanın Times'ta "her zaman olduğu gibi" ücretsiz olarak yayınlanmasından duyduğu sevinci belirten bir başka günde teşekkür yazısı göndermişti. Ayrıca Nisan 1909 ve takip eden aylarda Times gazetesi Barclays'ın hesap numarasına Ermeniler ve Ermeni Cemiyetleri adına yardım toplamaya devam etmiştir¹²⁶.

Şekil değiştiren firma halen varlığını devam ettirmektedir. Bu arada Ermeni Yardım Fonu, Gladstone'un 1892-1984 arasındaki İngiltere başbakanlığı döneminde kurulmuştur ve Gladstone'un ekibi aynı zamanda Fon'un idaresindedir. Bu da bize Ermeni Yardım Fonu'nun İngiliz istihbaratının "Ermeni Formülü"nü finansmanı için kullandığı paravan bir kurum olduğunu göstermektedir.

3.3.İngiltere'nin 20.Yüzyılın Başlarında Osmanlı Coğrafyasındaki Stratejik ve Jeopolitik Öncelikleri

20.yüzyılda İngiltere'nin Osmanlı Devleti üzerindeki çıkarları birbirine bağlı üç amaca yönelikti. Bunlardan birincisi, İngiliz Hindistanı'nın savunması için "hayati derecede önemli kabul edilen" Mezopotamya ve Basra Körfezi'nde İngiliz hâkimiyetini sağlamak, sürdürmek ve korumaktı. İkincisi, Mezopotamya ve Basra Körfezi'ni kontrol etmek suretiyle İngiliz İmparatorluğu'nun, Hindistan ve Uzakdoğu'daki sömürgeleri ile iletim ve iletişim kanallarının açık tutulmasıydı. Üçüncüsü ise, uzun vadede İngiltere'nin Mezopotamya ve Basra

¹²⁶ The Times, April 4, 5, 6, 7, 8; May 23, 24, June 6, 7, 9... 1909.

Körfezi'ndeki ticarî ve politik üstünlüğünü koruma ve varlığını sürdürmekti. İngiltere'nin, söz konusu bölgelerde, ticarî teşebbüslere mani olmamakla birlikte, "İngiltere'nin bölgedeki ekonomik çıkarlarını gasp etmek üzere, herhangi bir gücün yerel politik nüfuz ile tesis edeceği bir dizi ticarî yapıya veya doğrudan donanma ve askerî varlığına", kesinlikle müsaade etmeyeceğini İngiltere Dışişleri Bakanı Lord Lansdowne, Mayıs 1903'te Lordlar Kamarasında, o dönem için Rusya'yı kast ederek sert bir şekilde ifade etmiştir¹²⁷.

1905 yılından itibaren İngiltere'nin en büyük düşmanı Almanya olmuştur. Almanya hızla bölgede İngiltere aleyhine faaliyetlere başlamış ve iki ülke arasındaki rekabet kısa sürede hızlanmıştır. 1907 yılında İngiltere ve Rusya'nın aralarındaki sorunları gideren bir antlaşma imzalamaları ile Dünya iki kampa ayrılmış oluyordu¹²⁸. Bir yanda İngiltere, Fransa ve Rusya'dan oluşan Anlaşma (İtilaf, Entente) Devletleri diğer tarafta Almanya, Avusturya-Macaristan ve İtalya'dan oluşan İttifak Devletleri bulunuyordu. Bu altı büyük Avrupa devletinin tek ortak noktası Osmanlı Devleti'nin paylaşılması idi. Ayrıldıkları en önemli nokta ise Osmanlı Devleti'nin nasıl paylaşılacağıydı. İşte bu ayrılık iki kampı savaşa götürecekti. Bu dönemde Osmanlı Devleti ise henüz tarafsızdı.

Büyük Devletlerin aralarında kamplaştıkları ve kamplar içinde Osmanlı Devleti'ni nasıl paylaşacaklarına karar vermeye çalıştıkları dönemde Osmanlı Devleti'ne önemli bir siyasî gelişme oldu. 27 Temmuz 1908'de II. Meşrutiyet ilan edildi.

¹²⁷ **Parliamentary Debates, House of Lords, 4. Seri, Volume CXXI(1903), column 1348**, H.M.S.O; Marian KENT, **The Great Powers and the End of the Otoman Empire**, Frank Cass, Londra 1996, s.165.

¹²⁸ "1907 The Anglo-Russian Entente" **Great Britain, Parliamentary Papers**, London, 1908, Vol CXXV, Cmd. 3750.

4. II. Meşrutiyet İlan Edildiği Dönemde Ermeniler İle İlgili Gelişmeler

4.1. Osmanlı Devleti'nin Doğusu ve Türk-İran Sınırı:

1908 yılı itibariyle Osmanlı Devleti'nin doğusunda gelişen olaylar ve Türk-İran sınırındaki problemler Türk-İngiliz ilişkilerindeki bir diğer önemli sorunlar dizisini içermektedir. 1907 yılı raporuna göre İngiltere büyükelçisi Sir Nicholas O'Conor, Osmanlı Devleti'nin doğu kısmında işlerin kontrolden çıkmakta olduğunu ifade etmektedir. O'Conor, Sultan Abdülhamid'in önce Rus Kazaklarına karşı kurduğu sonra da Doğu'dan gelebilecek tüm tehlikelere karşı hazır kıta bir askeri milis gücü haline getirilen "Hamidiye Alayları"nın İngiltere'nin Türkiye'nin doğusundaki tüm askeri operasyonları için bir tehdit oluşturduğuna dikkat çekmektedir. Raporda, Abdülhamid'in Kürt aşiretlerini silahlandığını yaklaşık 15.000 Kürt milisinin 1907 yılı itibariyle hazır olduğu, kesin bir sınırla ayrılmasa da Erzurum'dan Van'a Hamidiye Alayları, Muş-Bitlis platosundan güneye Irak'a kadar olan bölgede Kürt aşiretleri, Musul'dan güneye Sultan ve devlete bağlı Kürt ve Arap aşiretlerinin bir hat oluşturduğu ve kontrolü ele aldıkları bu birliklerin Sultan tarafından desteklendiği ve himaye edildiği ifade edilmektedir. O'Conor, Doğu Anadolu'da bulunan Ermenilerin burada huzursuz olduğunu bölgedeki kıtlık nedeniyle göç etmek eğiliminde olduklarını, Rusya'nın da İngiltere gibi böyle bir göçü arzu etmediği bunun için de sınırlarını göçe

kapadığını ifade etmekte ve Ermenilerin söz konusu bölgeden ayrılması halinde ortaya çıkabilecek demografik sıkıntılara dikkat çekilmektedir¹²⁹.

Yani ileride Ermeniler ile ilgili meseleler gündeme geldiğinde veya İngiltere “Ermeni Formülü”nü kullanmak istediğinde eğer bu topraklarda yeteri kadar Ermeni bulunmazsa bugüne kadar ki İngiltere’nin gayretlerinin boşa gideceği ifade edilmekteydi.

Ayrıca Rapora göre, İngiliz kontrolündeki İran topraklarına karşı bilinçli olarak gerek Türk Ordusu gerekse Osmanlı Kürt ve Arap aşiretleri tarafından saldırılar düzenlendiği, Van’dan Urumiye bölgesine kadar bölgedeki İngiliz kontrolünün tehdit altında olduğu vurgulanmaktadır. Yine Amerikan misyonerlerin can güvenliği de tehdit altındadır. İngilizlerin İngiliz yanlısı Şii, Arap ve Şii Kürtler ile başlattıkları karşı hareket başarılı olmamıştır. Özellikle Van ve Bitlis platosundaki Ermenilerin güvenliğinin sağlanması hayati derecede önemli görülmektedir. Bunun için gerekli girişimler yapılmış Tahir Paşa idaresinde bir tahkik komitesi bölgeye gönderilmesi sağlanarak Ermenilerin yerlerinde kalması ve güvenliklerinin temini yönünde adımlar atılmıştır. Ayrıca O’Conor bizzat kendisinin doğrudan Sultan’a “tam tersi hareket etmesinden endişe ettiği ve İngiltere’nin bölgedeki çıkarlarına zarar geleceği endişe ile” telkinden kaçındığını sadece bu yönde şartları hazırlamakla yetindiğini ifade etmektedir. Abdülhamid Rejimi son bulmadan bölgede İngiltere’nin emniyetinin sağlanamayacağı önemle vurgulanmaktadır. Ayrıca Genç Türk hareketinin

¹²⁹ PRO/FO/881/9196/TURKEY, 1907, (Gizli), Sir N. O’Conor to Sir Edward Grey, Pera, 13 Ocak 1908, “The System of Provincial Administration”, “Turco-Persian Frontier”.

Van'daki Fedai örgütü ve Ermeniler ile temas halinde olduğu, gerekli hazırlıkları ikmal ettiklerini de sevinçle bildirmektedir¹³⁰.

1908 yılında da Osmanlı Ordusu ve Osmanlı Kürtlerinin, Van'dan güneye doğru Irak boyunca İran sınırını ihlal etmeye devam ettikleri, İran'daki İngiliz varlığının tehdit altında bulunduğu, buradaki amacın İngilizleri Irak'tan uzak tutmak düşüncesinden kaynaklandığı Sir Gerard Lowther tarafından da ifade edilmekteydi¹³¹.

Raporlardan anlaşıldığı üzere, 1904 İngiliz-Fransız Antlaşmasını ve 1907 İngiliz-Rus Antlaşmasını ayrıca 1905 yılında başlayan İngiliz-Alman deniz silahları yarışını bilen ve gören Sultan Abdülhamid ve Osmanlı idaresi, çıkması muhtemel bir savaşa karşı hazırlık yapmaktaydı. İngilizlerin İran'daki faaliyetleri, İran'ın İngiltere ve Rusya arasında taksimi, İngilizlerin Irak konusundaki arzuları Osmanlı yönetimi için bir sır değildi. Çıkacak olan bir savaşta İran'ın başına gelenlerin Osmanlı toprakları için çok hafif kalacağı da malumdu. Çünkü bu topraklarda sadece İngiltere ve Rusya'nın değil, İtalya, Almanya, Avusturya-Macaristan, Fransa ve de Amerika Birleşik Devletleri'nin çıkarları ve talepleri söz konusu idi.

Bu açılardan I. Dünya Savaşı öncesinde Türkiye'nin Doğusunda oluşan etnik karmaşma I.Dünya Savaşı'nda da açığa çıkacaktı. Karadeniz'den Basra Körfezi'ne kadar kuzey-güney yönündeki Türkiye'nin Doğu sınırında savaşacak olan iki devlet, İngiltere ve Rusya bu savaşı kazanmak, Osmanlı Devleti de kendini savunmak için elinden geleni yapacaktı. Savaşta cephele belki sınırdan

¹³⁰ PRO/FO/881/9196/TURKEY, 1907, (Gizli), Sir N. O'Conor to Sir Edward Grey, Pera, 13 Ocak 1908, "Asia Minor", "Armenia".

¹³¹ PRO/FO/881/9458/TURKEY, 1908, (Gizli), Sir G. Lowther to Sir Edward Grey, Pera, 17 Şubat 1909, "Turco-Persian Frontier", "Persian Frontier".

kurulabilirdi ancak cephe gerisindeki faaliyetler savaşın kaderini belirleyecekti. Sınırın Osmanlı tarafında İngilizler ve Ruslar kendilerine en yakın unsur olarak asırlardır kendileştirdikleri İngiliz ve Rus Ermenilerini ve İngiliz Araplarını kullanacaklar, Osmanlılar da kendi sınırları içinde Osmanlı Kürtlerini, Osmanlı Araplarını, Osmanlı sınırının ötesinde ise Güney Kafkasya'da Azeri ve Tatarları, İran'da da Azerileri ve kısmen Kürtleri kullanacaklardı.

1908 yılında İngiliz büyükelçisi Sir Gerard Lowther'in deyişiyle "İran yolu ile getirilen silahlarla Van'daki Ermeniler dipten tıranağa silahlanmışlardı ve Van, patlamaya hazır bir bombaya veya ağzına kadar dolu bir cephaneliğe benzemekteydi". Van, Ermeni örgütlerine İngilizlerin silah yardımı yaptığı bir merkezdi¹³².

Türkiye'nin Doğusu İngiliz Hindistan Hükümeti'nin sorumluluğundaydı¹³³. İngiliz Hindistan Hükümeti daha 1906 yılında Osmanlı Arabistanı'nda bir Vehabî ayaklanması çıkarmaya niyetlenmiş ancak Araplara "tam güvenemeyen" İngiliz hükümeti, zamanı gelinceye kadar beklemeyi tercih etmişti. 1906 yılında böyle bir ayaklanma planlayan İngiliz Hindistan Hükümeti'nin Doğu Anadolu'da yaşayan Ermenileri silahlandırmasını doğal kabul etmek gerekir¹³⁴. Bu vesile ile Hindistan'daki İngiliz silah fabrikaları kadar Ermeni silah ve cephane fabrikaları da kendilerine söz verilen Ermeni istiklâli için gece gündüz çalışacaklardı.

¹³² PRO/FO/881/9458/TURKEY, 1908, (Gizli), Sir G. Lowther to Sir Edward Grey, Pera, 17 Şubat 1909, "Asia Minor".

¹³³ M. Kent, *age*, s.159.

¹³⁴ PRO/FO/881/9196/TURKEY, Annual Report 1907, (Gizli), Sir N. O'Connor to Sir Edward Grey, "Arabia".

4.2.İzmirliyan'ın İstanbul'a dönüşü:

27 Temmuz 1908'de II. Meşrutiyet'in ilânından ve 30 Temmuz 1908'de İngiltere Büyükelçisi Sir Gerard Lowther'in İstanbul'a gelişinden yaklaşık bir ay kadar sonra Lowther'in Sultan ve yeni Osmanlı yöneticileri ile yaptığı yoğun görüşmeler döneminde Sultan Abdülhamid tarafından Osmanlı karşıtı ve İngiliz yanlısı tutumu sebebiyle Kudüs'e sürgün edilen Ermeni Patriği Mateos İzmirliyan Efendi 23 Ağustos 1908'de İstanbul'a dönmüştür. Türk, Ermeni ve Rumların içinde bulunduğu coşkulu bir kalabalık tarafından sevinç gösterileri ile karşılanan İzmirliyan Efendi, İstanbul'a döndükten sonra Ermeni Patrikliği görevine başlamış eş zamanlı olarak da Lowther'e bir teşekkür ziyareti düzenlemiştir¹³⁵.

Bu ziyaretten kısa bir süre sonra da Ermeni Katagikos'u seçilerek Eçmiyadzin'e gitmiştir. İngiliz taraftarı bir Ermeni patriğinin Eçmiyadzin'e tüm Ermeni milletinin dinî lideri olması İngiliz, "Ermeni Formülü"nü başarılı bir şekilde uygulandığının bir göstergesi idi.

İngiltere Büyükelçisi Lowther, Rusya kökenli Ermeni devrimci örgütü Fedai'nin Van'da çok büyük bir yığınak yaptığını ve Türk askerleri ile çatıştıklarını da bildirmektedir. Lowther, sadece Mart 1908'de 20 kadar Türk askerinin şehid edildiğini ve Fedaî örgütünün kendi aralarında çıkan tartışmada da 50'den fazla insanın öldüğünü belirtmektedir. Türk yetkililer ise olaylara takdire

¹³⁵ PRO/FO/881/9458/TURKEY, 1908, (Gizli), Sir G. Lowther to Sir Edward Grey, Pera, 17 Şubat 1909, "Constitutional Movement"; "Turkey in Asia"; **Servet-i Fünûn** 24 Ağustos 1908 ve **Servet-i Fünûn** 27 Ağustos 1908; Recep KARACAKAYA, **Kaynakçalı Ermeni Meselesi Kronolojisi (1878-1923)**, Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü, Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı, Yayın Nu:52, İstanbul 2001, s.43; Ermeni ve Türklerin II. Meşrutiyetin ilânı hengâmındaki sevinç gösterileri için bkz. Recep KARACAKAYA, *ibid.*, s.40-43.

şayan bir sürat ve başarı ile müdahale etmişlerdir. Van'a Rusya ve İran'dan gelen silahlarla Van cephaneliğe dönmüş durumdadır¹³⁶.

Ayrıca Ermeni Sorunun genel bir analizini de yapan Lowther, bölgedeki asayişin Kürtler tarafından ihlâl edildiğini ve Ermenilerin en büyük sıkıntısının Kürtler olduğunu tespit etmektedir. Lowther'in Doğu Anadolu'daki Konsolosluk raporlarına dayalı olarak Ermeni Meselesi ile ilgili yaptığı tespit dikkat çekicidir. Ermeni olaylarından çıkacak, “kıssadan hisse belki de hiç olmadığı kadar açıkça görülmektedir ki, İngiliz Hükümeti'nin bugüne kadar Ermeniler namına harcadığı yoğun çaba ve sarf ettiği gayretler, sadece Saray'ın onlara karşı olan kuşku ve düşmanlığını arttırmış ve böylece İngiliz Hükümeti'nin bu çabaları Ermenilerin yararından çok Ermenilere ciddi şekilde zarar vermiştir”¹³⁷. Yani İngiltere, eğer Ermenilerin iyiliğini düşünüyorsa buradan elini çekmeli veya Ermenilere müdahaleden vazgeçmelidir. Ancak elbette ki, ileride de açıkça görüleceği üzere ne İngiltere'nin ne de diğer büyük güçlerin amacı Ermenilerin refah ve huzurunu temin değil kendi bölgesel planlarını gerçekleştirmektir.

4.3. Osmanlı Kabinesinde Ermeni Bakan Değişikliği:

Ermeniler ile ilgili yeni hükümetin samimiyetini göstermek, özellikle de İngiltere ve Fransa'ya hoş görünmek için söz konusu ülkelere yakınlığı ile bilinen Hallacyan Efendi, Gabriel Efendi yerine yeni kabineye alınmıştır.¹³⁸

¹³⁶ PRO/FO/881/9458/TURKEY, 1908, (Gizli), Sir G. Lowther to Sir Edward Grey, Pera, 17 Şubat 1909, “Asia Minor”.

¹³⁷ Ibid. , “Asia Minor”.

¹³⁸ PRO/FO/881/9458, 1908, “Some Notes on Prominent Members of the Chamber of Deputies, Halladjian Efendi”; PRO/FO/881/9624, 1909 “Prominent Men in 1909, Halladjian Efendi”.

Gabriel Efendi'nin görevden alınma gerekçesi Sultan II. Abdülhamid ve eski rejime sadık olması idi. Aslında İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin üst kademedeki üyesi olan, Ticaret ve Nafia Nazırı Gabriel Noradonkyan Efendi(Nezareti, Ağustos 1908-Ocak 1910) görevinden istifaya zorlanarak yerine Cemiyet'in "yakın müttefiki" Bedros Hallaçyan Efendi(Nezareti, Ocak 1910-Ekim 1911) getirildi¹³⁹.

Bu değişiklik ile ilgili Ali Fuat Türkgeldi anılarında olayı şöyle anlatmaktadır:

“1909 yılı Ağustos ayı başlarında Dâhiliye Nazırı değişti, eski nazır Ferit Paşanın yerine Meclis-Mebusan birinci reis vekili Talat Bey'i (Talat Paşa) getirdiler. Gabriyel Efendi de İttihat Terakki Cemiyetine güven vermemesi nedeniyle Tanin gazetesiyle aleyhine bir kampanya açıldı. Gabriyel Efendi mahkemeye müracaatla Tanin aleyhine manevi tazminat talep etti. Tanin gazetesi hükmedilecek cezayı karşılamak için bir iane kampanyası başlattı, İttihat'a mensup vekil eşlerinin tümü ve meclisteki taraftarları bu ianeye iştirak ettiklerinden Gabriyel Efendi (Nafia Nazırı)artık mevkiinde kalamayıp istifa etti, yerine İstanbul mebusu Hallaçyan Efendi Nafia Nezaretine tayin olundu”¹⁴⁰.

¹³⁹ FO/881/9624/ Loc. cit. s.6; 1910 yılındaki Osmanlı kabinesi için bkz. **Başbakanlık Osmanlı Arşivleri(BOA), Meclis-i Vükela(MV)**, 144/5, 24 Ağustos sene 1326.

Şeyhü'l-İslâm Musa Kâzım Efendi	Evkâf Nâzırı Ali Haydar Bey	Adliye Nâzırı Necmeddin Bey	Hâriciye Nâzırı Rifat Paşa
Dâhiliye Nâzırı Talat Bey	Harbiye Nâzırı Mahmud Şevket Paşa	Mâliye Nâzırı Câvid Bey	Bahriye Nâzırı Sâlih Paşa
Maârif Nâzırı Emrullah Efendi	Ticâret ve Nâfia Nâzırı Hallaçyan Efendi	Orman ve Maâdin ve Zirâat Nâzırı Mavrokordato Efendi	

¹⁴⁰ Ali Fuat Türkgeldi, **Görüp İştiklerim**, TTK, Ankara 1987, s.44.

Sonuç olarak II. Meşrutiyetin ilânı ile birlikte Türk-İngiliz-Ermeni ilişkilerinde kısa süreli bir durgunluk yaşanmış, 1890'lardan bu yana önemli gün, yer ve zamanlamalarla vuku bulan Ermeni olayları ise kısa süreliğine sükûnete ermişti.

5. Adana Ermeni Olayları:

Adana'da 14 Nisan 1909'da başlayıp birbirini takip eden iki dönem halinde Nisan sonuna kadar süren halk ayaklanmasında Ermeni ve Türklerin birbirlerini öldürdüğü olaylara Adana Ermeni olayları denilmektedir.

Burada öncelikle Adana Ermeni Olayları hakkında İngiliz Büyükelçisi Sir Gerard Lowther ve İngilizlerin verdiği bilgilerle paralel olarak Adana Olaylarını anlatan Cemal Paşa'nın görüşlerine yer verilecektir. Cemal Paşa, Adanaya'ya Ermeni olaylarından yaklaşık altı ay sonra vali olarak atanmış ve İngiliz-Fransızlara yaranmak için 47 Müslüman Türk'ü astırması buna karşılık da Ermenileri bağışlaması ile büyük tepki toplamıştır.

Cemal Paşa'ya göre, 1908 yılında II. Meşrutiyet'in ilanından sonra 27 Nisan 1909 darbesi arasındaki süreçte Türkiye'de hükümet otoritesinden söz etmek mümkün değildi. II. Meşrutiyet'in ilanı veya o devrin tabiriyle "hürriyet" in ilanından sonra ülkenin her yanında bir boş vermişlik ve belirsizlik ortamı hâkimdi. Yeni yükselen değer olarak "İttihat ve Terakkici" olma veya öyle davranmayan başlayan birçokları, bu belirsizlik ortamında yerel otoritelerin sözünü dinlemez bir tavır takınmışlardı. Meşrutiyet'in ilanından sonra Adana'da Türkler kendi siyasî cemiyet teşkilatını kurarken Ermeni Hınçak, Daşnaksütyun

ve Reforme Hınçakist de kendi yapısını kurmuştu. Adana olayları patlak verdiği sırada Adana Valisi “iyi ahlaklı ancak idareden aciz Cevad Bey idi. Fırka kumandanlığında ise Ferik Mustafa Remzi Paşa isminde ihtiyar bir asker vardı ki, bu zatın ‘ilerlemiş yaşı nedeniyle’ kumandanlık görevini yapabilecek şartlarda değildi. Cebel-i Bereket Sancağında ise Asaf isminde, gölgesinden korkan bir mutasarrıf oturuyordu ki bu şahsın nasıl mutasarrıf yapıldığı anlaşılmaz. Adana Ermeni olaylarını çıkartan baş suçlu Monsenyör Muşeg idi. Muşeg, Adana Ermenilerinin en büyük dinî lideri rolüne soyunmuştu”¹⁴¹.

Adana Ermeni olaylarının çıkışı öncesi durumu bu şekilde özetleyen Cemal Paşa(Adana Valiliği Ağustos 1909-Haziran 1911)’nın hatıralarındaki Adana Ermeni olayları ile İngiltere büyükelçisi Sir Gerard Lowther’in Adana Raporundaki anlatımı arasında büyük bir fark olmadığını ifade etmiştik Ancak Lowther’in raporunda anlatılan Adana Ermeni Olayları, sebepleri ve gerçekleşme tarzı ile sonrasında İngiltere’nin Osmanlı yönetimine yönelik tutumu arasında büyük farklılıklar vardır. Bu farkın görülebilmesi için İngiltere’nin Adana Konsolos’u Dougty Wylie’nin yardımı ile Lowther tarafından hazırlanan Adana Ermeni Olayları Raporunu özetleyerek veriyoruz¹⁴²:

Ülkenin genelinden Adana özeline doğru durumu izah eden İngiltere büyükelçisi Lowther’in raporunda göre özetle;

¹⁴¹ (Ahmet)Cemal Paşa, **Hatıralar(Bahriye Nazırı ve 4.Ordu Kumandanı)**, İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 2001, s.393-395; Söz konusu Asaf Bey de Adana Ermeni Olaylarını kendi ile ilgili savunması ile beraber anlattığı eser ve Adana Ermeni Olaylarının ayrıntıları için bkz. Mehmed Asaf, **1909 Adana Ermeni Olayları ve Anılarım**, yayına hazırlayan İsmet Parmaksızoğlu, TTK 2002, Asaf Bey’in kendisini yapılan eleştiriler ile ilgili savunduğu kısım için bkz. s.63-65; Adana Ermeni Olayları ile ilgili ayrıca bkz. Salâhi R. Sonyel, “The Turco-Armenian Adana Incidents in the Light of Secret British Documents (July, 1908-December-, 1909)”, **Bellekten, Sayı: 20**, Ankara Aralık 1987, s. 1291-1338; Esat Uras, **age**, s.557-577.

¹⁴² **PRO/FO/881/9624, 1909**, “Asiatic Turkey, Anatolia-Adana”.

“Yeni rejim Müslümanlara bir şey getirmemişti. Ancak Hıristiyan komşularına özellikle de Ermenilere büyük faydalar getirmişti. Daha fazla özgürlük Ermenilerin yoğun bir şekilde Avrupa’dan cephane ithal etmelerine yaradı. İlk aşamada bu silahları almalarının sebebi kendilerini savunmak içindi daha sonraki aşamada da saldırgan ve kendine çok güvenen mizaçta tutkuylaydı. Ki bu tutku, onları Ermeni ırkının kesin kaderi ve nihai olarak bir Ermeni prensliğinin kurulması konusunda nutuklar atmaya sevk ediyordu. Daha çok silahlandıkça daha çok konuştular, Türk halkındaki endişe ve korkuyu daha çok arttırdılar... Türkler, Mersin’deki Gregoryan Papazı(Muşeg) tarafından temin edilerek tüm memlekete dağıtılan silahlarla Hınçak cemiyetinin, kendi ırklarını(Türkleri) dünya yüzünden sileceğine inanmışlardı.

Daha sonra Mersin’deki Gregoryen Papazı Muşeg’in ateşli silah ticaretinden ticarî bir çıkara sahip olduğu ortaya çıktı. İki taraftaki tutucuların yaydıkları dedikodular ve reaksiyoner ajanların çalışmalarının da patlamak için bir kıvılcım bekleyen karışıma eklenmesi ile iki milletin arasındaki gerilim tırmandı. Bu arada Anayasal Hükümetin silah satın alımı ve taşınmasına müsaade etmesi, Ermenilerin Türklere karşı birçok suçlar işlemesine yol açtı. Herkesçe malum olan ve çok iyi tanınan suçluları tutuklayamamaları ve bu konuda gösterdikleri çekingen tutum ile Hükümet görevlilerinin beceriksizliğini ve ümitsizliği herkesçe aşikâr bir hale geldi. Gerilim ve yükselen tansiyon dayanılmaz bir hal aldı. Güvende olmama hissi ve sınırlardaki gerilim, bütün vilayette had safhaya ulaştı ki, artık yangının başlaması için sadece bir kıvılcım gerekiyordu.

8 Nisan’da Konya, Adana ve civar yerleşimlerde büyük bir sessizlik vardı. 13 ve 14’ünde ise İstanbul’da olan ürkütücü olaylar ile ilgili haberler her yana

olduğu gibi buraya da yayıldı¹⁴³. 14 Nisan gecesini, Adana'da bir Ermeni ve iki Türk arasında bir olay cereyan etti. İki Türk, bir Ermeni tarafından karısını kaçırmaya çalıştıkları iddiasıyla vurulunca hemen bütün şehir ayağa kalktı. 15-16 Nisan günlerinde şehir, kaos, cinayet, aşırma ve hırsızlığa teslim oldu. İlk silah sesi ile şehrin kendilerine ait kısmına çekilip her yanı barikatla çeviren Ermeniler, Türklere karşı iyi bir savunma yaptılar.

Mersin İngiltere Konsolos Vekili Binbaşı Dougty Wylie, 15 Nisan'da kendisine ulaşan çağrılarla yanında birkaç askerle Adana'ya gelmiştir. Vali ve Ferik Paşa'nın olaylar karşısında felç olduğunu ve hiçbir şey yapmadıklarını gördü. Wylie, valiye ulaşarak onu müdahaleye cesaretlendirdi. 17 Nisan'da Vali ve Wylie, Müslüman eşraf ve hocalar ile konuşarak Ermeniler ile barış yapmaya ikna edildi. 17 Nisan sabahından itibaren kurtarma ve yardım faaliyetleri başladı. 19 Nisan'da Adana ve civarında sulh ve sükûnet hâkim olmuştur.

25 Nisan 1909'da Birkaç İngiliz ve yabancı savaş gemilerinin Mersin ve İskenderun'a varması ile gayrimüslim unsurların güveni tekrar arttı. Bunun üzerine olaylar yeniden başladı ancak bu sefer daha uzak ve daha geniş bir şekilde komşu bölgelere de yayıldı.

25'inde Antakya'da 300 Ermeni, İngiliz savaş gemisi gelene kadar katledildi. Halep, Antep ve diğer komşu şehirler, Konya, Kayseri ve hatta Beyrut'ta korkunç panik yaşandı. Ancak buraların çoğunda özellikle Mersin Mutasarrıfı gibi yerel görevlilerin aldığı tedbirler, gerekse, taze kuvvetlerin yetişmesi, yabancı savaş gemilerinden karaya çıkarılan askerlerin müdahalesi veya Sultan'ın tahttan indirildiği, Anayasal parti ve Genç Türk rejiminin nihai

¹⁴³ 31 Mart Vakası olarak bilinen 13 Nisan 1909 tarihli olay kast edilmektedir.

zafer kazandığına dair haberlerin ulaşması ile sulh ve sükûnet sağlanmış veya olayların çıkması önlenmişti.

Şimdi sıra suçluları bulmaktaydı. Lowther, “Önce eski sultan(Abdülhamid) yeni Sultan veya İzzet Paşa’da şüphelenildiğini ancak bu şüphelerin gerçek olmasının imkânsız olduğunu” söylemektedir. Lowther’e göre Adana olaylarında Müslümanların bu olaydaki rolleri şöyle idi; uzun süren gergin hava neticesinde yayılan söylentiler ile karşılıklı gerilimin artması Müslümanları tahrike açık bir noktaya getirmişti, Müslümanlar arasında kendilerini Ermenilerin öldüreceği yönünde kanaatin yayılması, bu kanaatin hocalar ve “fanatik Müslümanlar” tarafından beslenmesi sonucu ve İstanbul’dan gelen korkutucu haberler ile bir Ermeni’nin iki Türk’ü öldürmesi olayı birleşince olaylar patlak vermiş, vali ve ferikin korkakça tutumları olayların büyümesine yol açmıştı.

Ancak Adana olaylarının ikinci kez başlamasında Rumeli’den olayları yatıştırmak üzere gelen birliklerin bu katliamları düzenlediği ile ilgili çirkin hikâyelerin anlatıldığı raporlarda doğruluk payı yoktur. Olayların ikinci kez başlamasının sebebi, Adana bazı çaresiz Hinçakist devrimcilerin, yabancuların olaylara müdahalesini provoke etmek gibi çılgınca bir fikirle, yeni gelen Rumeli birliklerinden şehrin Ermeni kısmında nöbet tutan on beş askere saldırıp öldürmeleri ile başlamıştır. Sonra da bir kısım başıbozukların ve isyancıların gecedan faydalanarak cinayet, yağma ve talana devam etmeleri ile yayılmıştır.

Binlerce insanın öldüğü ve binlerce ev, bina gibi birçok emlakin tahrip olduğu, tarla, bağ-bahçenin kullanılmaz hale geldiği olaydan sonra biri Osmanlı diğer Uluslararası iki komisyon kurulmuş, Uluslararası komisyonun başına Binbaşı Wylie geçirilmiştir. Osmanlı Hükümeti acilen bölgede kullanılmak üzere

Osmanlı Komisyonu emrine 30.000 lira tahsis etmiş, Meclis'te de 100.000 liralık bir yardımı oylayarak göndermiştir.

Fransa, Almanya, Amerika Birleşik Devletleri ve İtalya, Adana'da kendilerine ait mülklerde meydana gelen zarar dolayısıyla Osmanlı Hükümeti'nden tazminat istemişler ancak Osmanlı Hükümeti "force majeure(elde olmayan sebeplerle meydana gelen durum)" mazeret göstermiştir. İngiliz Hükümeti ise herhangi bir tazminat istememiştir. Bunun bir sebebi diğer ülkelerin bir şey elde edemeyişi diğer sebebi ise şehrin büyük kısmının ve özellikle Ermenilere ait malların İngiliz sigorta şirketlerince sigortalanmış olmasıdır. Sigorta şirketleri herhangi bir ödeme yapmayı kabul etmediği için Ermeni patriği mahkemeye gitmiştir. Ancak bu mahkemedен bir şey çıkmaz. İngiliz sigorta şirketleri gönüllü olarak bazı kişilere yardım etmektedirler.

Nisan ayının son günü yeni Vali Mustafa Zihni ve Beyrut'tan gelen Mehmet Ali Paşa görevlerine başlamışlardır. Mustafa Zihni, Müslümanlar lehinde görünerek, 300 kadar Ermeni'yi tutuklamıştır. Ancak Mustafa Zihni'nin eski yönetim taraftarı olduğu ortaya çıkmış ve görevden alınmıştır. Bundan sonra Divan-ı Harpler kurulmuş, 200'den fazla tutuklama yapılmış bunların 150'si Müslüman 74'ü Hıristiyan olduğu tespit edilmiştir.

Ancak meclis araştırma komisyonunun İstanbul'a dönmesinden sonra İngiltere'nin ve diğer devletlerin temsilcileri ile isyanın çıkmasından Ermenilerin masum olduğu ve isyanın Adana ve civar bölgelerde yayılmasında sorumlunun yalnızca yerel yöneticilere ait olduğunun Osmanlı Hükümetince farkına varılmıştır.

Vali ve ferik hapis cezasına çarptırılmışlar, Adana'da Müslümanları kışkırtmaktan sorumlu tutulan Bağdadî ve İtidal gazetesi editörleri sürgün

edilmiştir. Enerjik ve kabiliyetli bir Genç Türk olan Cemal Paşa, Ağustos ayında göreve başlamıştır. 40 civarında Ermeni ölüm cezasına çarptırılıp 29 tanesinin cezası onaylanmasına rağmen Ermeni Patriği'nin istifa edeceğini söylemesi üzerine sonunda Ermeniler suçsuz bulunmuştur.

Buna karşılık Ermeniler özgür bırakılırken, 43 Müslüman'ın idam edilmesi, Müslümanlar kadar bu olaylarda suçlu olan Ermenilerin bu işten hiç ceza almamaları Müslümanlar arasında büyük hoşnutsuzluğa ve güvensizliğe sebep olmuş, Sadrazam Hüseyin Hilmi Paşa istifa etmiştir. Bu durum Müslüman fanatizmini ve düşmanlığını daha da körüklemekte ve devlete karşı güven azalmakta, genel panik artmaktadır.”¹⁴⁴

5.1. Adana Ermeni Olayları'nın Analizi:

Adana Ermeni Olaylarından ölenler konusunda tam bir ittifak yoktur. Adana Valisi Cemal Paşa'ya göre Adana vilayetinin nüfusu 550.000 idi. Bunun 60.000'i Ermeni, 25.000'i Arap ve geriye kalanı Türk'tü¹⁴⁵. Adana Ermeni Olaylarında ölenler konusunda ise Lowther ve Cemal Paşa yaklaşık aynı rakamları vermektedirler. Lowther'e göre ölü sayısı her iki taraftan toplam 15-20.000 kişi idi. Cemal Paşa ise 17.000 Ermeni 1850 Müslüman'ın öldüğünü belirtmektedir. Ancak Cevat Paşa'dan sonraki vali Mustafa Zihni Paşa'nın Tanin gazetesine verdiği mülakatta, 1.186 Müslüman, 5.243 gayrimüslimin öldüğünü

¹⁴⁴ PRO/FO/881/9624, 1909, “Asiatic Turkey, Anatolia-Adana”.

¹⁴⁵ Cemal Paşa, *age*, s.392.

bildirmektedir¹⁴⁶. Bundan başka Ermeni komitecileri Avrupa'ya 30.000 Ermeni'nin öldüğünü yaymışlardır. Patrikhaneden gönderilen soruşturma heyeti ölü sayısını 21.330 olarak tespit etmiştir. Valilikten verilen resmi bildiriye göre bütün ölenlerin toplamı 10.000'den aşağıdır. Birinci Divanı Harbi Örfi'nin nüfus kayıtlarından yola çıkarak verdiği rakam 6.429'dur. Bu sayı nüfus kütüğü kayıtlarına bakılarak çıkartılan bir sonuçtur¹⁴⁷.

Edirne mebusu Agop Babikyan'ın hazırlamış olduğu raporda ölenlerin sayısı ise şöyle verilmiştir¹⁴⁸:

<i>“Adana ve yakınında çiftliklerde Öldürülenler</i>	9780
<i>Tanrıverdi</i>	1280
<i>Sarı Geçit</i>	850
<i>Ese sacılı</i>	1558
<i>Osmaniye</i>	1111
<i>Bostan çiftlik</i>	1277
<i>Korular</i>	3623
Toplam	19.479
<i>Rumlar</i>	250
<i>Süryaniler</i>	850
<i>Keldaniler</i>	422
Toplam	1.522
Genel Toplam	21.001”

¹⁴⁶ R. Karacakaya, **age**, s.220.

¹⁴⁷ E. Uras, **age**, s.564; Feride Çavdar Uslu, **Adana Ermenileri (1914-1918)**, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Afyonkarahisar 2007, s.40-41.

¹⁴⁸ E. Uras, **age**, s.565.

Türk ve İngiliz kayıtları II. Meşrutiyet'in ilanından itibaren Adana vilayetindeki Ermenilerin silahlandırıldıkları ve bu konuda Mersin Ermeni Papazı Muşeg'in başı çektiği konusunda müttefiklerdir. Adana Ermenilerinin elinde Türk kayıtlarına göre 15.000, İngiliz kayıtlarına göre ise 40.000 adetten fazla silah vardı. Etraftan özellikle Maraş, Zeytun, Van, Diyarbakır, Bitlis gibi yerlerden birçok Ermeni Adana'ya getirilmiş ve Adana'da bir Ermeni Devleti kurulacağı fikri Ermeniler ve Türkler arasında yayılmıştır ¹⁴⁹.

Burada hemen belirtilmelidir ki, Adana'da 1909 yılından önce hiçbir Ermeni olayı görülmemiştir. 1909 yılında 31 Mart vakası ile senkronize bir şekilde aynı tarihlerde başlayıp bitmesinin de bir sebebi olmalıdır. Aslında gerçekler, birbirini içine geçmiş olaylar ve bunları nakledenlerin satır aralarında gizlidir.

Bir olay olduğunda gerçekler sadece belgelerde yazmaz, hatta bazı gerçekler belgelere hiç yazılmaz ancak ima edilir. Olayların kurgu ve örgüsü ile belli olur. 1909 Ermeni olaylarından kim ne elde etmek istemiş, sonuçta ne gibi amaç veya hedeflere ulaşılmıştır? Bu ve buna benzer sorulara verilebilecek cevaplar aslında olayın aydınlığa kavuşmasında yararlı olacaktır.

İngiltere'nin Osmanlı Devleti'ne karşı bir savaşta ilk planı ileride görüleceği üzere, Osmanlıların doğu dünyası ile bağlantısını kesmekti bunun içinde Ermenileri kullanmayı makul ve mantıklı buluyorlardı. Anadolu'nun doğu kesimlerinde Ruslar Hınçak'ı, İngilizler de Daşnak'ı kullanarak 1890'larda birçok ayaklanma çıkarmışlardı. Ancak Osmanlıların bir savaş halinde hem Arap

¹⁴⁹ M. Asaf, **age**, s.4-9; Ahmed Rüstem Bey, **Cihan Harbi ve Türk Ermeni Meselesi**, Bilge Kültür Sanat, İstanbul 2001, s.40-41; Salahi Sonyel, **İngiliz Gizli Belgelerine Göre Adana'da Vuku Bulan Türk-Ermeni Olayları (Temmuz 1908 - Aralık 1909)** TTK, Ankara 1988, s.28-35; E. Uras, **age**, s.557-564; F. Ç. Uslu, **age**, s.36-38.

yarımadası ile bağlantısını kesmek, Hicaz demiryolunu sabote etmek ve Adana'dan Kars'a bir hat halinde Osmanlı savunmasını ve askerî gücünü ikiye bölme ana fikirleri üzerine Adana'da hiçbir deneme yapılmamıştı.

Adana Ermeni Olaylarının birinci sebebi buydu. İleride çıkarmayı planladıkları büyük Ermeni ayaklanması için bir denemeye ve üç ülkenin koordinasyonun nasıl gerçekleşeceğini görmeye ihtiyaç vardı. Şimdi Lowther ve diğerlerinin anlattıklarını ve olup bitenlere bu nazarla bakalım. Mersin'de bir kilise papazı olan Muşeg'in Avrupa'dan silah getirip sattığı, Hınçakların da bu konuda çalıştığı söylenmektedir. Bu dönemde Avrupa'dan Mersin'e silah getirip satabilecek güç ancak Akdeniz'in hâkim iki unsuru yani İngilizler ve Fransızlar olabilirdi. Cebel-i Tarık'tan Kıbrıs'a kadar Akdeniz'de 160 gemiye sahip İngiltere'nin gözünün önünde bir başkasının silah ticareti yapmasına izin vereceği herhalde düşünülemez. Ayrıca Muşeg, Mersin'de görevliydi. Olayların patlak verdiği gecenin sabahında olay yerine varan İngiltere Adana Konsolos yardımcısı Binbaşı Doughty Wylie'de Mersin'de oturuyordu. Zaten bir istihbarat birimi olan ancak sivil bir yapıya sahip Foreign Office'de donanma istihbaratçılarının(DNI) yaygınlaştırılması 1905'ten sonra başlamıştı. Dolayısıyla DNI'dan olduğuna hükmede bileceğimiz donanma Binbaşısı Wylie'nin gözünün önünde bir kilise papazı, İngiltere'nin çıkarlarını yok sayarak binlerce silahı, Mersin'e getirip Ermenilere satsa, kuvvetle muhtemeldir ki Binbaşı Wylie İngiliz Divan-ı Harbi'nde kurşuna dizilirdi.

Bundan başka 14 Nisan 1909 gecesi çıkan hadiseye Lowther'in tabiriyle "15 Nisan'ın ilk ışıkları ile yanında yalnızca birkaç askerle müdahale eden" de Binbaşı Wylie idi. Lowther'in raporundaki ayrıntılar arasında o gün Amerikalı misyonerlerin de öldürüldüğü söylenmektedir. Acaba yanındaki birkaç askerle

Binbaşı Wylie gözü dönmüş kalabalığa karşı nasıl sağ kalmıştır? Etraftaki İngiliz, Amerikan, Fransız mülkünü ateşe verip, bu milletlerden de insanları öldüren eli silahlı Lowther'in tabiriyle “fanatik Müslümanlar” acaba nasıl Binbaşı Wylie'ye zarar vermemişlerdi? Bu hengâmede korkusundan valilik konağından dışarıya çıkamayan valiye kargaşa dozunun en yüksek olduğu sırada Binbaşı Wylie nasıl ulaşmıştı? Yine olayların çıktığı ve en azami dereceye ulaştığı 16 Nisan'da Monsenyör Muşeg'i, İngiliz Mısırı'ndaki İskenderiye'ye bir İngiliz gemisi ile kaçırmak kimin aklına gelmişti? Bu şahıs acaba olaylar bittikten sonra Osmanlı makamlarınca olmasa bile İngiliz makamlarınca niye sorgulanmamıştı? Olayların birbirinden farklı dört yerde birden başladığını söyleyen Lowther ve Cemal Paşa bu olayların kasıtlı bir şekilde çıkarıldığını ifade ediyorlardı. Lowther, eski sultan Adbülhamid, yeni Sultan Mehmed Reşad ve hükümetin bu işte dâhilinin olmasının mümkün olmadığını söylüyordu.

Mantıkta bir kural vardır: “imkânsız olanı ayıklarsanız geriye kalan mümkün görünmese bile doğru olabilir”. Adana olayında cereyan eden süreçte olup bitenler ile Güney Afrika'da İngiltere'ye karşı gerçekleştirilen Boer ayaklanmasında İngiliz istihbaratının geliştirdiği yöntemlerin uygulanması sürecindeki olup bitenler arasında büyük benzerlikler bulunmaktadır.

Öncelikle Binbaşı Charles Hotham Montagu Doughty-Wylie hakkında kısa bir bilgi vermek yerinde olacaktır. 1868'de Suffolk'ta doğan Wylie, 1889'da bugünde İngiltere'de “en iyilerin (the national centre of excellence for leadership)” yetiştirildiği Sandhurst Kraliyet Askerî Akademisi'nden mezun oldu. 1895'te Chitral Expedition olarak bilinen İngiltere'nin büyük çıkarlarının olduğu batı Hindistan'daki Chitral Rajalığındaki “kaosa bir düzen getirmek için” gönderilen özel birliklerde görev yaptı. Girit isyanlarının zirveye ulaştığı ve

1898’de Girit özerkliği sonucunu verdiği dönemde 1896’da Girit’te görev yaptı. 1898-99 yıllarında Sudan’da İngilizlere karşı ülkesini savunan Mehdi Savaşı’nda görev yaptı. Lord Kitchener’in modern istihbarat tekniklerini ilk kez uyguladığı ikinci Boer savaşında istihbarat bölge şefi olarak görev aldı. Ayrıca İngilizlerin tabiriyle “anti-empyralist ve anti-Hıristiyan” Boxer ayaklanmasında Çin’de yine istihbarat birimlerinde görev yaptı. 1903-1904 yıllarında Aden’in güneyinde Kızıldeniz’in giriş-çıkışını kontrol eden stratejik bir yer olan Somali yarımadasının ele geçirildiği “Somaliland” operasyonunda görev yaptı. 1904 yılında Hindistan’da evlendi. Eşinin soyadı olan Wylie’yi kendi soyadı Doughty’e ekleyen çiftin yeni soyadı veya kimliği Douhty-Wylie oldu. Hindistan’da evlendiği eşinin adı, görünüşte İngiliz arkeolog ve tarihçi gerçekte ise meşhur İngiliz casusu Gertrude Bell’dir. Çift balayında İngiltere’ye doğru uzun ve yavaş bir yol seçti. Balaylarında Osmanlı Irakı’ndaki arkeolojik bölgeleri ziyaret ederek İngiltere’ye ulaştılar. Bu “görevden” sonra Wylie 1906’da İngiliz askeri viskonsülü(konsolos yardımcısı) olarak Konya’ya atandı. Bu atamadan bir süre sonra Wylie’nin görev alanına Kilikya veya Adana yöresi de eklendi. Adana olaylarındaki başarılarından dolayı zaten “Order of Bath” sahibi olan Wylie’ye “Order of St. Michael and St. George” nişanı ve üyeliği verildi. Adana olayları sırasında 21 Nisan 1909’da ilk gelen yabancı savaş gemisi Malta’daki İngiliz Akdeniz filosundan Swiftsure¹⁵⁰ idi¹⁵¹. 24 Nisan’dan Swiftsure’dan inen askerler

¹⁵⁰ **PRO/FO/424/219/ P.85-87/ Inclosure 2 in No. 83, April 24, 1909** “Vice Consul Wylie to Sir G. Lowther”, HMS. Swiftsure ve HMS Triumph 19 Nisan’dan itibaren Adana açıklarında görülmüşlerdir. Karaya ilk asker çıkaran İskenderiye’den gelen HMS Diana’dır. 19 Nisan 1909’da HMS Diana Antakya’da karaya 50 donanma piyadesi çıkarmıştır.(HMS Diana’nın Adana’ya gelişi için bkz. Muammer Demirel, **Ermeniler Hakkında İngiliz Belgeleri 1896-1918**, Yeni Türkiye Yay. Ankara 2002, s.500-501 ve Önder Kocatürk, **Balkanlardan Anadolu’ya Osmanlı-İngiliz İlişkileri(1908-1910)**, IQ Yay., İstanbul 2009, s.411-412) Ancak HMS Swiftsure’un Adana’ya demirlemesi ve diğer ülkelerin gemilerinin de Adana önlerinde toplanmaları 24-25 Nisan 1909’dur. İkinci Adana vakası da 19 Nisan’da bu gemilerin Adana önlerinde görünüşü ile tahrik olup ve 24-25 Nisan’da gelmeleri ile patlamıştır.

ile Wylie kendi çevresinde güvenliği sağlamış, olaylara İngiliz donanma piyadeleri ile müdahil olmuştur. Bundan sonra 1912-1913 Balkan Savaşlarında Türk birliklerine bağlı olarak hizmet veren Kızıl Haç'a komuta etti veya bir başka deyimle ilk elden istihbarat elde etti. Bundan sonra Çanakkale Savaşları'nda Müttefik Kuvvetler Komutanı General Sir Ian Hamilton'un kurmay heyetinde istihbarat subayı olarak görev yaptı. 25 Nisan 1915 Müttefik çıkarmasında, Seddülbahir'e çıkan İngiliz birliklerinin başarısız olması ve komutanlarının ölümü üzerine 26 Nisan'da buradaki birliklerin komutasını ele alan Yarbay Wylie, kuvvetli bir şekilde savunulan Ezineli Yahya Çavuş'un bulunduğu Gözcübaba tepesini almak için başlattığı saldırıda ölmüştür. Mezarı, Ezineli Yahya Çavuş'un karşısındaki Hellas anıtının bulunduğu yerdedir¹⁵².

Wylie'nin hayatındaki bu nüansları bile yan yana getirirsek, Adana Ermeni Olaylarında İngilizlerin katkısının olduğunu söyleyebiliriz. Ancak burada eksik

¹⁵¹ **SWIFTSURE:** Dretnot öncesi sınıfının ilk örneklerindendir 1903 yılında denize indirilen Swiftsure 7 Ekim 1908'de Portsmouth'ta yenilenmek üzere kızağa çekildi. 6 Nisan 1909'da Portsmouth'tan İngiliz Akdeniz Filosunun emrine girmek üzere yola çıktı. 26 Mart 1913'ten 28 Şubat 1915'e kadar Doğu Hind adaları amiral gemisi olarak hizmet veren Swiftsure 28 Şubat 1915'te İngiliz Çanakkale filosuna dâhil olmuş. İngiliz donanmasında 18 Haziran 1920 yılına kadar İngiliz donanmasında hizmet vermiştir. Swiftsure 20.87 kont yani 38.67 km/s maksimum hıza sahipti. Bkz. R. A. Burt, **British Battleships 1889-1904**, Naval Institute Press, Annapolis Maryland 1988, s.270-275. 6 Nisan 1909'da Swiftsure, Portsmouth'dan ayrıldığına göre, İngiliz Akdeniz Filosu'nda yüzden fazla gemi dururken acaba neden İngiliz sancak gemilerinden Swiftsure tabir yerinde ise ayağının tozu ile Türk kara sularına gönderildi? Bilindiği üzere donanma istihbarat operasyonları muhakkak bir merkezden idare edilir. 13 Nisan(31 Mart Vakası) 27 Nisan arasında hem İstanbul hem de Adana'da operasyon yapmayı planlayan bir güç için güçlü ve hızlı bir savaş gemisinin daha iyi bir üs olamazdı. Günümüzde de bu tür operasyonlar için savaş gemisi veya denizaltıların kullanıldığı bilinmektedir. Ayrıca büyük operasyonlar, mesela Boer operasyonuna Kitchener'in komuta etmesi gibi, muhakkak üst düzey subay ve görevlilerce komuta edildiğini göz ardı etmemek gerekir.

¹⁵² Doughty-Wylie'nin biyografisi için bkz.

<http://www.findagrave.com/cgi-bin/fg.cgi?page=gr&GRid=10640572>; Doughty-Wylie'nin Türkiye'deki faaliyetleri ve I.Dünya Savaşı öncesinde bilhassa Irak'ta Arap İsyanlarının planlayıcısı, kıskırtıcısı ve İngiliz Askeri İstihbaratı 2(MI2)'nin Türkiye'deki kilit elemanlarından Gertrude Bell için bkz. Mim Kemal Öke, Orhan Koloğlu ve diğerleri, **Kutsal Topraklarda Casuslar Savaşı**, İrfan Yay, İstanbul 1995, s.105-153 ve Doughty-Wylie ile evlilikleri için bkz, **aynı yerde**, s. 124-126.

kalan bir husus vardı. O da Müslümanları kim kışkırttı sorusu. Çünkü Ermeniler, İngiliz ve Fransızlar tarafından silahlandırılmışlardı. Daşnaklar, Rusya'dan izinli Hınçaklar ve görünüşte Ermenileri silahlandıran Monsenyör Muşeg, bir Ermeni prensliği kurmak üzere ayaklanmaya hazırlardı. Lakin tek taraflı bir Ermeni ayaklanması, vilayet nüfusunun ancak onda birini oluşturan Ermenileri başarıya götüremezdi. Ayrıca bir yabancı müdahalesini de sonuç vermezdi.

1906-1907 İngiliz gizli raporlarında İngilizlerin özellikle Sünnî olmayan Müslüman unsurlar içinde nasıl bir yapılanma kurdukları görülmektedir. Ancak Adana'daki Rafizîler ile ilgili elimizde doğrudan bir delil olmadığından Rafizîlerin İngilizler tarafından bu olayda kullanıldıklarını söylemek tutarlı bir iddiadan öteye gitmez. Bundan başka, daha önce İngiliz istihbaratı ile ilgili bölümde anlatıldığı gibi İran'da molla satın alan İngiliz istihbaratı için Türkiye'de bir iki cami hocası satın almak herhalde zor olmamalıdır. Cemal Paşa'nın hatıralarında da bazı cami hocalarının olayın tahrikinde fiilen görev aldığı söylenmektedir.

Ayrıca Lowther'in bahsettiği, olaylarda ağır tahrik ve teşviki olduğunu söylediği ancak Cemal Paşa'nın isimlerini anmadığı "İtidal gazetesi imtiyaz sahibi ve başyazarı İhsan Fikri, Bağdadî Abdülkadir, Boşnak Salih ve İsmail Safa'nın huzuru bozacak yayınlar yapmalarına" rağmen ve Divan-ı Harb'e sevk edildikleri halde idam edilmemiş sadece sürgüne gönderilmişlerdi¹⁵³.

¹⁵³ "...ahalinden Bağdadî Abdülkadir, Boşnak Salih ve İhsan Fikri ve İsmail Safa Efendilerin de teşvikat ve neşriyat-ı asayiş şikenanede buldukları tebeyyün etmiş..." Aynı belgede Sadriazam Hüseyin Hilmi Paşa'nın cevabında "...oraca tahrikat ve neşriyat-ı asayiş şikenanede buldukları tebeyyün eden Bağdadî Abdülkadir ve Boşnak Salih ve İsmail Safa ve İhsan Fikri efendilerin Adana Divan-ı Harbinde taht-ı mahkemeye alınmaları...", Hicrî 23 Cumadelahire sene 327, Rumî 28 Haziran 1325, (Miladî 12 Temmuz 1909 Pazartesi), **BOA/Dahiliye(DH)/ Umur-u Mektubî Kalemi(MKT)/2875/81/1**.

Adana Ermeni Olayları sebebiyle, Lowther'e göre 43, Cemal Paşa'ya göre 47 Müslüman'ın idam edilmişti ki, aralarında Cemal Paşa'nın ifadesine göre Adana eşrafından ve önde gelenlerinden insanlar da vardı¹⁵⁴. Lowther'in itiraf ettiği gibi Adana olaylarında "Müslümanlar kadar" hatta daha fazla "Ermeniler de" suçluydu. Ancak İngiltere'nin ağırlığını koyması ve İngiltere'nin müttefiklerinin de desteği ile hiçbir Ermeni ceza almamıştı. Ermenilerin hamisi İngilizlerdi. Eski Adana valisi ve yöneticileri bile hapse mahkûm edilirken peki acaba İtidal gazetesinin genç sahibi İhsan Fikri ve yazar ve "tahrikçi" Bağdadî Abdülkadir ve diğerlerinin hamisi kimdi ki, asılmayıp sürgüne gönderilmişlerdi.

Bu sorunun cevabını aslında İhsan Fikri kendisi veriyor. 8 Teşrin-i Evvel 1325 yani 21 Ekim 1909'da resmî olarak "ilgili makama" esasen de sadrazama hitaben yazdığı mektubunda şunları diyordu¹⁵⁵:

"İskenderiye 8 Teşrin-i Evvel 1325 "

"...Divan-ı Harbin kararında bir mahal tahsis edilmediğine ve maksad-güya teskin-i efkâr için- bir müddet Adana'da bulunmamaklığım olduğuna nazaran Dâhiliye Nezareti'nden Dersadet'de ikâmetime müsaade istihsaline bezl-i inayet ve mürüvvet buyrulduğu halde bu lutf-u kerimanelerinin ilelebed minnettari kalacağımı ve bilatevakkuf vatanıma avdet edeceğimi arz ile irade-i lütufade-i asifanelerine bir sükûn-u tam ile intizar eylerim. Her halde ferman ve ihsan efendim hazretlerindedir.

¹⁵⁴ Bkz. Cemal Paşa, **age**, s.396-398. Hatta bu 47 kişinin hemen hemen tamamı Cemal Paşa tarafından idam edilmiştir.

¹⁵⁵ 16 Rebiülevvel 1328 ve **BOA/DH/MUI/23-2/21-5**'de bu mektubu Dâhiliye Nezaret-i Celilesine gönderen Mısır Fevkalade Komiseri'nin İhsan Fikri'yi destekler mahiyette üst yazısı ve bulunmaktadır. **BOA/DH/ Muhaberat-ı Umumiye Dairesi (MUI)/23-2/21-4.**

Yani İhsan Fikri cezasının affedilmesini ve kendisine İstanbul’da yaşama ve çalışma izni verilmesini istiyordu. Bu mektuba yazılan üst yazıdan da anlaşıldığı üzere Divan-ı Harp mahkemesi, İhsan Fikri’nin 2 yıl Ankara’ya sürülmesini uygun bulmuştur. Yine üst yazıda “...Ankara’da oturmak zorunda bırakılmışsa da divan-ı harbin kararında kendisine bir yer gösterilmemesi ve orada kendisini geçindirecek bir işi olmaması sebebiyle İskenderiye’ye gelerek...” şimdide geçimini temin etmek için İstanbul’a gelmek istediği söyleniyordu.

Şimdi acaba hiç mümkün müdür ki, Adana Ermeni Olaylarını kışkırtmakla suçlanan, Divan-ı Harp tarafından Ankara’ya sürülen, Lowther’in belirttiği üzere idamını bekleyen Ermenilerin tatmin olmadığı, Ermenilerin kendisini iyi tanıdıkları ve görünüşte hoşlanmadıkları bir isim, İhsan Fikri, dünya üzerinde başka hiçbir yer kalmamış gibi, İngiliz Mısırı’ndaki İskenderiye’ye gidecek, orada canına kimse kast etmeyecekti. Ayrıca İskenderiye’de Ermenilerin hem ciddi bir nüfusu hem de ekonomik güçleri dolayısıyla nüfuzu vardı. Üst yazıda “geçim derdine binaen İskenderiye’ye geldiği” yazıyordu. Acaba İskenderiye’de İhsan Fikri’yi kim geçindiriyor, kim bakıyordu. Bundan başka, Adana olaylarının Ermeni kanadının sorumlusu Monsenyör Muşeg’de olayların başlamasından sonra İskenderiye’ye bir İngiliz gemisi ile gitmişti. İskenderiye ve Kahire bu dönemde hem Daşnak hem de Hınçak örgütlerinin de Ortadoğu’daki önemli merkeziydi. Eğer gerçekten İhsan Fikri, Adana Ermeni Olayları’nda İngiliz istihbaratınca kullanılmamış olsaydı, ileride görüleceği üzere Adana Olayları

Araştırma Komisyonu Üyesi ve Tekirdağ Mebusu Babikyan gibi bir suikast ile ortadan kaldırılırdı. Ancak psikolojik harekâtın altın kurallarından birisi de bir olayda kullanılan ve sizi ele verebilecek tüm eleman ve ekipmanı güvenli bir yerde saklamaktı.

Lakin bu olayda kanaatimizce asıl kilit eleman İhsan Fikri değildi. İngiliz diplomatikasında, günlük yazışmalar dışındaki genel durum ve olay raporlarında çok fazla ayrıntıdan ziyade olayların İngiltere ve çıkarları açısından ifade ettiği anlam üzerinde durulduğu incelediğimiz belgelerde görülmüştür. Genel ve durum raporlarında, olayın ancak ana hatları hatırlatıldıktan sonra (çünkü ayrıntılar günlük telgraf ve yazışmalarda belirtilmektedir) İngiliz politikası ve çıkarları açısından ne gibi bir gidişatın olduğu ve olayın kilit şahısları üzerinde durulmaktadır. Bu açıdan bu tür raporlarda çok fazla isim, tarih, mekân değil kilit isim, tarih ve mekânlar vurgulanmaktadır. Bu açıdan Lowther'in Adana raporuna bakıldığında, eski vali Cevad Bey, eski ferik Mustafa Remzi Paşa, yeni vali Mustafa Zihni, Mustafa Zihni'nin yerine atanan Cemal Bey (Cemal Paşa), Binbaşı Doughty Wylie, İzzet Paşa'nın isimleri doğrudan geçmekte diğerleri mesela Monsenyör Muşeg, "Mersin'deki Gregoryen Papazı" şeklinde ifade edilmektedir. Bunun dışında olaylar daha önce sadece özetini verdiğimiz bilgilerin ötesinde bir sarahatte anlatılmaktadır. Ezcümlle, yukarıdaki isimlere eklenecek bir kişi daha vardır ki, Adana olayları ile ilgili Osmanlı belgelerinde de adı sıklıkla geçen Bağdadî veya Bağdadî Abdülkadir'dir. Lowther, ne İhsan Fikri'nin ne diğerlerinin adını zikretmemiş sadece "Bağdadî, İtidal gazetesinin editörü ve diğerleri kısa süreliğine sürüldü" demekle yetinmiştir.

Diplomatik belgeler de kelimelerin, hatta nokta ve virgüllerin ayrı bir anlamı olduğunu düşünölmeli ve de bu raporun "gizli" olduğunu da

hatırlanmalıdır. Buradan hareketle, Irak'ta İngilizlerin nerdeyse 1909'a gelene kadar üç asra yakın bir zamandır önce Ermeniler vesilesi ile sonra doğrudan faaliyet gösterdikleri düşünüldüğünde, Irak'taki bir kısım Arap kabileleri arasında neredeyse bir asırdan fazla bir zamandır, Bağdat valisini değiştirecek kadar etkin olduklarını göz önünde bulundurulursa Bağdadî'nin de Müslümanları tahrik eden Monsenyör Muşeglerden biri olabileceği akıldan uzak görünmez.

Adana Ermeni Olayları çıkmadan kısa süre önce biyografisinde ifade edildiği üzere Wylie'nin görev alanına Adana eklenmişti. Her İngiliz Adana konsolosu gibi Wylie'nin de Adana'da ikamet etmesi beklenirken olayların çıkmasından önce acaba Wylie, Adana olaylarının tertipçisi olarak karşımıza çıkan Monsenyör Muşeg'in de bulunduğu Mersin'de ne yapıyordu? Mersin'den olayların en hızlı olduğu sıra Monsenyör Muşeg, bir İngiliz gemisi ile İskenderiye'ye nasıl gitmişti? Mersin-İskenderiye arasında İngilizler tarifeli vapur seferlerine mi başlamışlardı? Bundan başka niçin tüm yabancı gemileri(İngiliz, Fransız ve Alman) 24 Nisan'da gelmişlerdi? İngiliz üsleri çok uzak değildi. Wylie'nin üstlerini uyarışından sonra normal bir İngiliz kruvazörü için Malta üssünden 2-3 gün İskenderiye'den en fazla yarım veya bir günlük mesafedeki Mersin, Adana, Tarsus, Antakya'ya niye bu kadar geç gelmişlerdi? Mesela, İskenderiye'den 19 Nisan'da yola çıkan HMS Diana, saatler içinde önce Beyrut sonra da Antakya önlerine gelmişti¹⁵⁶. Ayrıca her şeyi hesaplayan İngiliz istihbaratçıları ve stratejik dehaları bu gemilerin Ermenileri tekrar isyana teşvik edebileceğini nasıl düşünememişlerdi? İttihat Terakki'nin İstanbul'da denetimi ele aldığı 24 Nisan'ın ertesi günü 25 Nisan özellikle mi seçilmişti? Ayrıca

¹⁵⁶ Önder Kocatürk, *age*, s.411.

kendilerinden bir yardım istenmemişken hâkim bir devletin topraklarına asker çıkarmak hangi uluslararası, hukuka uygundu?

Ayrıca Muşeg ve Wylie'yi anladığımızı farz edelim, Cemal Paşa yerden yere vururken Lowther'in takdir ettiği tek Türk yetkilisi, 14 Eylül 1908'de ilk mutasarrıflığına atanan, Cebel-i Bereket Mutasarrıfı Mehmed Asaf Bey, gözünün önünden Adana'da bir Ermeni "prensliği kuracak kadar" silah sevk edilirken acaba ne işle meşguldü? İlerideki savunmasını mı yazıyordu? Ayrıca 1909 yılında görevden alındıktan sonra İtidal gazetesi sahibi İhsan Fikri gibi hiç "derd-i maişet(geçinme derdi)" çekmeyip İstanbul'a dönüp 1915'te hukuk fakültesini bitirmiş, açtığı dava ile mutasarrıflık görevine dönmüş, Mardin mutasarrıfı iken 1918'de tekrar görevden uzaklaştırılmış, 1920'de emekli olup 1950'ye kadar İstanbul'da avukatlık yapmıştı¹⁵⁷.

Bu babta son olarak Adana Ermeni Olaylarını araştırmak üzere Adana'ya gönderilen Osmanlı Meclis Araştırma Komisyonu ile ilgili bir hususu da arz etmek yerinde olacaktır. Meclis-i Mebusan, ikisi meclis üyelerinden, Tekirdağ mebusu Babikyan ve Kastamonu mebusu Yusuf Kemal(Tengirşek) ve ikisi de hükümet tarafından tayin edilmiş, Şura-yı Devlet başkâtibi Arif Bey ve hâkim Musdikyan Efendi, olmak üzere dört kişilik bir heyeti Adana Ermeni Olaylarını incelemek üzere göndermiştir¹⁵⁸.

Yusuf Kemal(Tengirşek) Bey'in hatıralarında anlatıldığı üzere: Heyet Mayıs 1909 sonunda Adana'ya vardıktan sonra bir yandan olayları soruştururken bir diğer taraftan da olaylardan zarar görenlere yardım ediyordu. Kurulan yardım

¹⁵⁷ M. Asaf, **age**, s.2-3.

¹⁵⁸ Yusuf Kemal Tengirşek, **Vatan Hizmetinde**, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara 1981, s.143.

komisyonuna Binbaşı Doughty Wylie'yi seçmişler, O da şaşırıp Yusuf Kemal(Tengirşek) Bey'e "-Siz Genç Türklerden misiniz?" diye sormuş Yusuf Kemal(Tengirşek) Bey: "Evet" deyince Wylie: "-Memnuniyetle" diyerek kabul etmişti. Wylie'nin Ermeniler ile birlikte hazırladığı olayların sorumluları ile ilgili raporda olayı Müslüman eşrafın çıkarttığını yazmış sonra Yusuf Kemal(Tengirşek) Bey'in Wylie'den kendi raporunun hazır olmasını beklemesini rica etmesi üzerine Wylie bu teklifi kabul etmişti¹⁵⁹. Bu arada soruşturma işlerine hiç karışmayan Babikyan Efendi, bunun sebebini Yusuf Kemal(Tengirşek) Bey'e gizlice söylemiş¹⁶⁰. Kısa bir süre sonra Babikyan Efendi, Adana'nın sıcaklarını bahane ederek İstanbul'a döndükten sonra Yusuf Kemal(Tengirşek) Bey 22 gün daha Adana'da incelemelerde bulunmuş. Wylie'nin 8 sayfalık imzalı raporunu da yanına alarak İstanbul'a dönmüş. Meclis'te Babikyan'ı kendi raporlarını yazma hususunda sıkıştıran Yusuf Kemal(Tengirşek) Bey, Babikyan'ın bu konuda gönülsüz olduğunu görmüş. Ancak ısrarlar karşısında Babikyan, Yusuf Kemal(Tengirşek) Bey'den Wylie'nin sekiz sayfalık raporunu okumak üzere istemiş. Ertesi gün Babikyan ile buluştuklarında raporun sonuç kısmının eksik olduğunu fark eden Yusuf Kemal(Tengirşek) Bey, son kısmı sorunca Babikyan "Dün gece Tokatlıyan'da yemek yemiştım orada düşürmüşümdür" şeklinde cevap vermiş. İkili akşam Tokatlıyan'da buluşmak üzere ayrılmışlardır¹⁶¹.

¹⁵⁹ Wylie'nin bu kanaatini benzer bir şekilde Lowther'de olayın ilk anda böyle görüldüğünü ifade ederek doğrulamaktadır.

¹⁶⁰ Yusuf Kemal(Tengirşek) Bey'e söylenmiş olan bu sebep ne hatıralarında ne de başka bir yerde geçmemektedir. Ancak biraz ileride anlatılacak Babikyan'ın başından geçenler neler söylemiş olabileceğini anlamamız için yeterlidir.

¹⁶¹ Y.K. Tengirşek, **age**, s.143-145.

“Akşamüstü ben daha evvel Tokatlıyan’a vardım. Biraz sonra Hınçak Komitesi Başkanı Muratyan ile Babikyan geldiler. Babikyan benim oturduğum yere doğru geldi ve ayakta arkasını benim masama dönmüş, yüzü Muratyan’ın bulunduğu yere doğru durarak: -Kemal çocuklarıma acırsın değil mi?.. Ben-Babikyan müsterih ol! Üzülme! Cevabını verdim. Oturmadi. Beraber çıktık. Koluna girdim. Tünel’e kadar götürdüm. Yolda –Merak etme ben şimdi Divan-ı Harp reisine bir telgraf çeker o son sahifenin üzerindeki yazıları isterim. O gönderir, dedim. Babikyan Yeşilköy’deki evine gitti. O gece kalp krizi sonucu ölmüş”¹⁶².

“Raporun sekizinci sahifesi telgrafla geldi. Bir süre sonra da konsolosun imzasıyla tam bir rapor gönderdiler. Elli büyük yaprak üzerine eski harflerle yazılmış olan ve her sözümü resmî ve gereken yerden tasdikli vesikalari bağlı bulunan ve heyet-i umumiyesi küçük bir bavulu dolduran raporumu Meclis-i Mebusan Riyaseti Celilesi’ne takdim ettim. Bir oturumda Başkan Ahmet Rıza Bey yerinden görevimi yerine getirmiş olduğumu meclise söyledi. Rapor yalnız benim imzama taşıyordu. Babikyan’ın raporu yoktu. Onun için meclis gündemine alınıp üzerinde müzakere açılmadı. Bu sebeple burada ben de raporunun içindekilerden söz edemiyorum”.

Yusuf Kemal(Tengirşek) Bey, Wylie’nin raporunun sonunda özetle, Ermenilerin tamamen suçsuz olduğu, yabancı bir ülkenin müdahalesinin mümkün olamayacağı, “asıl suçlunun din ve hükümetlerinin tehlikede olduğunu düşünen cahil Müslümanlar”, bu durumdan faydalanan başıbozuklar ve olayları

¹⁶² Y.K. Tengirşek, **age**, s.146; Bu rapor halen birçok evrak yayınlandığı halde yayınlanmamış ve Osmanlı Arşivlerinde ulaşılamamaktadır.

büyümeden bastırmayı başaramayan şehir yöneticileridir. Ermenilerin tek suçu küstahane nutukları ile Müslümanları tahrik etmeleri ve bazı kötü niyetli kimselerin bu nutukları Müslümanlara abartılı çevirmeleri, dendiğini bildirmektedir¹⁶³.

Bu sonuç kendi raporunu tüm bu bilgilerin üzerine bina eden Lowther'in, İngiltere'nin Osmanlı Hükümeti'ne yönelik resmi tavrını anlattığı kısım ile örtüşmektedir. Yani İngiltere, gerçekte Osmanlı Hükümeti suçlu olmadığı halde Osmanlı Hükümeti'ne karşı bir tavır takınmış, rapordaki bilgiler ile tavrı arasındaki fark İngiltere'nin gerçek niyetini ortaya çıkarmıştır.

Yusuf Kemal(Tengirşek) Bey'in anlattığı olayda da açıkça görülmektedir ki, bu olay aslında dış müdahaleler sonucu gerçekleşmiş, suni bir olaydı. Yusuf Kemal(Tengirşek) Bey'in Babikyan'a bir rapor verdiğini Meclis'tekiler haricinde kimse görmediğine göre, Hınçak'ın da bu dönem itibariyle organize bir suç örgütü veya partisi olduğunu yani bir istihbarat teşkilatı olmadığını göz önünde bulundurursak Babikyan'ın ölümü herhalde basit bir kalp krizi olarak açıklanamaz.

5.2. İngiliz Psikolojik Harekâtı Açısından Adana Ermeni Olaylarının Etkileri:

- 1- Osmanlı Devleti'nde 13 Nisan 1904'ten 13-14 Nisan 1909'a neredeyse 5 yıldır, hiç Ermeni isyanı çıkmamıştı. Adana olayları ile Ermeni olayları yeniden canlandırılmıştır.

¹⁶³ Y.K. Tengirşek, *age*, s.147-148.

- 2- İngiltere açısından Almanya ile yaklaşan bir savaş ve bu savaşla Osmanlı Devleti'nin paylaşılması planlanmaktaydı. Her ne kadar Abdülhamid'in tahttan indirilmesi ile hilafet makamının gücünün kırılacağı hesaplanmışsa da etkisinin bütünüyle ortadan kalkmayacağı da bir vâkıa idi. Dolayısıyla Osmanlıların ve Almanların, İngiltere'ye karşı kullanabileceği “halifelik” silahıyla İngiliz kolonilerindeki Müslüman ayaklanmalarının İngiltere'yi taktik ve stratejik zaafa düşürme ihtimaline karşı bir denge unsuru veya karşı unsur olarak Ermeniler düşünülmekteydi. Bu sebeple Adana Ermeni olayı ile çok yönlü tahrik ve kışkırtma unsurlarının kullanılması ile ileride çıkarılacak büyük Ermeni ayaklanmasının küçük bir tatbikatı yapılmış oldu.
- 3- Olayın hemen arkasından İngiliz-Fransız savaş gemilerinin ve özellikle İngiliz Akdeniz filosunun en modern gemilerinden H.M.S. Swiftsure'un İngiltere'den hareket ederek doğrudan Adana'ya gelmesi, hatırlanacağı üzere Adana olaylarının ikinci safhasını tetiklemişti. Yani ileride çıkacak bir ayaklanmada önce Hınçak ve Daşnak dernekleri halkı bir yandan ayaklanmaya davet ederken diğer taraftan silah dağıtılacaktı. Bundan sonra Ermeni ayaklanması başlayacak ve hemen İngiliz-Fransız donanması ve Rus kara gücü yardımlarına yetişecekti. Bu olduğu takdirde de Ermenilere göre, İngiltere ve müttefiklerinin korumasında bağımsız Ermenistan kurulacaktı. Ancak Adana Ermeni olaylarının sonuçlarından da görüldüğü üzere, İngiltere'nin planları bundan daha başkaydı. Bölgenin nüfus yapısını neredeyse bir buçuk asırdır inceleyen İngilizler, bu konuda birçok rapor ve haritalar

hazırlamışlardır. Hatta ileride görüleceği üzere bu raporlara dayalı olarak hazırlanan bölgenin etnik haritası daha sonra Sevr Antlaşması'nda da manipüle edilerek kullanılacaktı. Bu rapor ve haritalarda İngilizlerin de diğer büyük güçlerin de gördüğü Ermeniler hiçbir vilayette kahir ekseriyeti oluşturmuyorlardı. Dolayısıyla çıkarılması planlanan Ermeni ayaklanmasında özellikle halkın, yerli Kürt, Türklerin ve Arap aşiretlerinin ve zorunlu olarak devletin müdahalesi gelecekti. Ancak Türk Orduları o sırada cephede çarpıştığı için cephe gerisindeki jandarma ve askeri güçler yetersiz kalacak, Ermenilere karşı Adana olayında olduğu gibi kışkırtılan halk Ermeniler ile çatışacaktı. Bu çatışmalar başladığında Türk güvenlik güçleri aceze düşecek ve hem Türk hem de Ermeni tarafı ağır zayıyata uğrayacaktı. Bunun sonucunda da Ermeniler sayıca azalarak, büyük Ermenistan yerine İngiltere ve müttefiklerinin koruyuculuğunda Kafkasya'da bir tampon devlet veya sadece özerklik ile yetineceklerdi. Bu manada olup bitenden Osmanlı Devleti sorumlu tutulacak, savaş sırasında İngiliz ve müttefik medyasında yapılacak aleyhte propaganda ile köşeye sıkışan Osmanlı yönetimi her şeye razı olacaktı. Aynen Adana olaylarında olduğu gibi Lowther'in içi başka dışı başka raporunda ifade edilen tutum ile olayların sorumluluğu Osmanlılara, masumiyet ve mazlumiyet de Ermenilere kalacaktı. Böylece İngiliz kolonilerinde yaşayan Müslüman halk da bu "elim ve feci olaylar" sebebiyle Osmanlılara sahip çıkamayacaktı. Çünkü Adana olaylarında olan aynen buydu. Neticede de aynen İngiliz istihbaratının istediği gibi olmuş, İngiliz kayıtlarına göre 1.850 Müslüman'a karşılık 17.000 Ermeni ölmüş Ermeniler İngilizlerin himayesine sığınmışlardı. Ermeniler için

“özerklik” tekrar gündeme gelmişti¹⁶⁴. Ayrıca olaylar, İngiliz istihbaratının kontrolündeki bazı gazetelerde abartılı bir şekilde verilmişti. Adana Ermeni Olaylarında I.Dünya Savaşı’nda olacakların küçük bir “propagandası” yapılmıştı¹⁶⁵.

- 4- Ermeniler ve Türkler arasında soğukluk ve düşmanlık yeniden baş göstermiş, küllenen olaylar yeniden alevlendirilmişti.
- 5- Propagandanın en çok yapıldığı ülkenin ABD olması, Ermeni Dostları Cemiyeti’ne en çok yardımın ABD’den toplanıyor olması hasebiyle idi.

¹⁶⁴ **ÖZERKLİK:** Ermeniler için özerklik ilk kez 1902’de Belçika’da uluslararası plana taşınmıştır. 17 Temmuz 1902’de Brüksel’de toplanan Pan-Armenian(Ermeni birliği) Kongresine 2.000’den fazla delege, Fransa dışişleri bakanı ve milletvekilleri ve Belçika ve Lahey’in üst düzey yöneticilerinin katılmıştır. Bu kongreye İngiltere’yi temsilen ileride Mavi Kitap isimli İngiliz propaganda kitabını yazacak olan James Bryce’da bir mektup göndererek katılmıştır. Bu kongrede Pro-Armenian gazetesi editörü Mösyö Quilliard’ın ifadelerine göre, kongrede, Ermenilerin baskıdan kurtarılması gerektiği, Ermenilere özerklik verilmesi, Ermeni yaşayan yerlere büyük devletlerin rızası ile seçilecek Avrupalı bir vali atanması ve bu bölgede Türk olmayan askerlerin güvenliği sağlanması hususları konuşulmuştu. **The Times, Friday, July 18, 1902**, s.3 “Pan-Armenian Congress”. Özerklik uzun zamandır tertiplenen bir mesele idi.

¹⁶⁵ **PROPAGANDA:** İngiltere’nin önemli gazetesi Times’da Adana olaylarına çok az yer verilip, hatta Nisan ayında hiçbir haber çıkmazken haberler Mayıs ayında verilmeye başlanmış ve çok özenli bir şekilde yeni İttihat ve Terakki iktidarı hakkında olumsuz tek bir kelimeye yer verilmemişti. Bkz. **The Times, Nisan’dan Aralık 1909’a tüm sayılar**. Üstüne üstlük, 3 Ocak 1910’da çıkan Ermeniler ve Genç Türkler başlıklı haberde Daşnaklar ile Genç Türklerin yeni bir antlaşma ile aralarındaki dostluğu arttırmak istedikleri, Adana olayları ve diğer karanlık hadiselerin bir an önce unutulmasını istedikleri, aralarında imzaladıkları antlaşma ile aralarındaki dayanışmayı arttırmayı hedefledikleri, Adana olayları dolayısı ile yapılan yargulamalarda bazı Ermenilerin suçlanması üzerine istifa etmekle Osmanlı hükümetini tehdit eden Ermeni Patriği Toruyan’ın ve patrikliğin Daşnaklar tarafından bundan sonra siyaset dairesinden çıkarılıp sadece dinî meseleler ile uğraşmaya sevk edileceğini bildiren bir makale vardı. **The Times, Monday January 3, 1910**, s.5 “The Armenians and The Young Turks”; Buna karşın New York Times’ta ise ciddi bir propaganda ve yüzlerce haber dikkate çarpmaktaydı. 23 Nisan 1909’da Antakya’da Müslümanları 15.000 Ermeni’yi öldürdüğü ve tüm evlerini yaktığı bildiriliyordu. **The New York Times April 24, 1909**, manşet haber “Muslems in Antioch wipe out the Armenians” Oysa Lowther, İngiliz savaş gemisi gelene kadar 300 kişinin öldürüldüğünü söylüyordu; 24 Nisan 1909’da ise fanatik Türklerin 30.000 Ermeni’yi katlettikleri, 20.000 kişinin sadece Adana’da göç etmek zorunda kaldığı, Mersin’de de 5.000 Ermeni’nin göçmen durumuna düştüğü ve ölü sayısının artmaya devam ettiği bildirilmekteydi. **The New York Times, April 25, 1909**, “30.000 Killed in Massacres, Conservative Estimate of Victims of Turkish Fanaticism in Adana Vilayet”. Ancak bu rakamlar toplandığında sayı 48.000 olan Adana Ermeni nüfusunu aşyordu. Adana nüfusu için Bkz. E. Uras, **age**, s.565. Ayrıca aynı günün New York Times gazetesine göre Türklerin Ermenileri öldürmelerinin sebebi Ermenilerin çok zengin olması ve Türklerin, Kürtleri kullanarak Ermenilerden para ve mallarını zorla almaları idi. **The New York Times, April 25, 1909**, “Armenian Wealth Caused Massacres”.

İleride birileri bağımsız Ermenistan kurulmasını isteyince veya Ermenistan kurulacağını söyleyince en büyük kamuoyu desteği ve maddi yardım da ABD’de gelecekti. Yani daha evvelden beri yapılan Ermeni propagandasının asıl nedeni potansiyel kitleye(Ermeniler) yönelik potansiyel destek kitlesi(Amerikan kamuoyu) oluşturmaktı.

6- İngiltere’de yoğun propaganda yapılmayışının nedeni Lowther’in de bahsettiği Türkiye’de oluşan İngiliz sempatisini bozmama ve İngiltere’nin çıkarları için kullanmaktı.

7- Ancak beklide hepsinden önemlisi burada üzerine oynanan asıl kitle, İngiliz bilardo stratejisine uygun bir şekilde, Müslümanlardı. Yani Adana Ermeni Olayları denilen hadisetin asıl hedef kitlesi Müslüman-Türk kesimdi. İngiliz istihbaratı, İngiliz bilardo stratejisinin gereği olarak Ermeniler arasından bazı kimseleri, Türkleri tahrik edecek hareketler yapmaya sevk etmişti. Türklerin tarihte en çok korktukları husus, ülkenin bölünmesi olduğundan, Ermeni söylemi Adana prensliğinin kurulacağı üzerine bina edilmiş ve burada yaşayan Türk efradının imha edileceği enstantaneleri ile de süslenmişti. Burada önemli bir hususu da göz ardı etmemek gerekir, söylentiler sadece Ermenilerden gelseydi o zaman Türkler bu konuda sadece gerilim yaşar ve mesele daha ileri gitmezdi. Ancak bir yanda İttidal gazetesi gibi bir Türk gazetesinde Bağdadî veya Bağdatlı Abdülkadir gibi Adanalılar arasında ağırlığı olan bir kısım yazarçizerin tahrik ve teşvik edici yazıları ve toplum arasında bu hususları dillendirmeleri, birçok dedikodunun fısıltı gazetesi ile yayılması, bunlara ek olarak, bir iki cami hocasının minberden insanlara nefret aşılması Müslümanları

hazır kitle haline getirdi. Ermeni örgütleri efradından birkaç kişinin de bu yönde pankart açmaları, Müslüman hassasiyetlerini özellikle hiçe sayan davranışları ve Lowther'in da anlattığı gibi herkesin gözü önünde insanları öldürüp ellerini kollarını sallayarak etrafta dolaşmaları, patlamaya hazır ortamı “bir kıvılcım” bekler hale getirmiştir. Bu kıvılcımı bulmak hiçbir istihbarat teşkilatı için zor olmayacaktır. Sadece saat ve zamanı doğru seçmek yeterlidir. İstanbul'dan gelen 31 Mart vakası haberleri ile “dehşete ve korkuya” kapılan Adanalılar için bir iki Türk gencinin öldürülmesi ve olayların tahrikçiler tarafından maniplesi mümkün hale geldi. Sonuç olarak bu konuda Lowther'in yaptığı değerlendirmesinde, Adana olaylarından sonra Ermeniler cezalandırılmazken, aralarından Adana eşrafından insanların olduğu(yani olayı unutulmaz kılacak sembol kişiler) 43 veya 47 Müslüman'ın asılarak idam edilmesi, Müslümanlar arasında bundan sonrası için ülkelerine güvenmeme hissi doğurdu, şeklindeki yorumuna katılmamak mümkün değildir. Böylece ileride Ermeniler olay çıkardıklarında Müslüman halk yine devletine güvenmeyecek ve kendi kendini müdafaaya kalkışacaktı. Unutulmamalıdır ki, Ermeniler de Osmanlı vatandaşı idi. Yani bir hadise zuhur ettiğinde güvenlik güçleri herhangi bir ayırım yapmaksızın müdahale ettiğine göre, Ermeniler bir olay çıkardığında ve buna mukabil halk kendi kendine Ermenilere müdahale ettiğinde güvenlik güçleri sadece isyancılara değil herkese müdahale etmek zorunda kalacaktı. Ayrımsız halkın tamamına müdahale etmek zorunda kalınacaktı. Böylece güvenlik güçleri zaafa düşeceklerdi. Genel emniyet ve asayiş kuralı olarak halkın bütününe karşı asayiş sağlanamaz. Dolayısıyla bunun bir taraftan da devam eden

savaş esnasında olduğunu düşünürseniz, olayların yatışmaması, cephedeki ordunun ikmal hatlarının kesilmesi, sonuç olarak da cephenin kaybedilmesi ve düşman kuvvetin işgalin anlamına gelir. Güvenlik güçlerinin olayları bastırma konusunda acele etmesi halinde de halkın bütününde kayıplar meydana gelecekti. Ermenilerin yaşadığı yerlerde halkın önemli bir kısmının Kürtler olduğunu hesaba katarsanız, Türk Ordusu halka müdahale ettiğinde Müslüman halkın tepkisi ile Müslüman halk arasında İngiliz istihbaratının bir sonraki hedefi Kürtlerin de tepkisini çekecekti. Zaten II. Meşrutiyet ve 27 Nisan darbesinden sonra “İttihatçıların” bazı Kürt ağalarına tepkisi, Kürtlerin yıllardır hami olarak gördükleri Abdülhamid’in tahttan indirilmesi Lowther’in raporlarında da görüldüğü üzere Kürtlerin tepkisi çekmişti. Böylece, İngiliz istihbaratının muhtemel senaryosuna göre, Ruslardan destek görecektir Ermeniler ve Türk Ordusunun müdahalesi karşısında sıkışacak olan Kürtlerin, yaklaşan İngilizlerden yardım istemek dışında bir çaresi kalmayacaktı. Sonuç olarak da çıkacak olan savaş neticesinde Türk Ordusunun isyanları bastırmak için yapacağı her müdahale aslında ters etki meydana getirecekti. Bu I.Dünya Savaşı’nın Adana olaylarından yalnızca 5 yıl sonra çıktığı göz önünde bulundurulursa Adana olaylarının sonraki olaylara milat olduğu anlaşılır. Okuduğumuz kitap, rapor ve belgelerden elde ettiğimiz bir gerçektir ki, batılı istihbaratçıların en önemli özelliği bir olay veya savaş biterken, çoğunlukla da bitmeden bir sonraki savaşa hazırlanmalarıdır.

8- Son olarak da, bir önceki maddeye ek olarak, Adana’da çıkan halk ayaklanmasında, yerel güçler zaafa düşmüş, olaylar ancak Rumeli tabularının gelmesi ile bastırılabilmişti. Dolayısıyla ileride çıkacak halk ayaklanmalarında yerel güvenlik güçleri yetersiz kalacak ve belli bir bölgedeki Türk Ordusu’nun buraya kaydırılması yani başka bir yerdeki güvenliğin zayıflatılması gerekecektir. Sonuç olarak da bu Türk ordusunun zaafa düşmesini intaç edecek ve düşman birlikler yumuşatılmış bölgeyi kolaylıkla işgal edebileceklerdi.

Bunun ilk hazırlığı olarak Van’da 1909 baharından itibaren Hamidiye alayları dağıtılmaya başlanmış, Ekim 1909’da da ilk kez Taşnaklar ve Kürtler bir anlaşmaya vararak aralarında bir süreliğine barış ilan etmişlerdi¹⁶⁶.

5.3.Karşı Tezler:

Tabiî ki, o dönemde hedef saptırmak isteyenler vardı. New York Times’taki 10 Mayıs 1909 tarihli yazısında Papazyan, Adana olaylarından Almanya’yı ve Kayzer Wilhelm’i suçlayan bir yazı kaleme almış, Almanların uzun zamandır hem Sultan Abdülhamid ile birlikte hareket etmesini hem de Müslümanlar arasında yapılanmakta olduğunu söylemiştir¹⁶⁷. Papazyan’ın iddiası başta tutarlı gibi görünmektedir. Ermenileri destekleyen İngilizlere karşı, Almanlar Müslümanları kışkırtarak Bağdat demiryolunun geçtiği bu yönde

¹⁶⁶ PRO/FO/881/9624, 1909, “Asiatic Turkey, Van”.

¹⁶⁷ The New York Times, Monday, May 10, 1909, “Armenian Massacres; The Kaiser Held to be in Part Responsible for Them”, M.G. Papazian.

İngilizlerin bir üstünlük elde etmesini engellemek isteyebilirlerdi. Hatta bu iddaiyı destekler mahiyette 1910 yılına ait Lowther'in Adana ile ilgili bir raporunda Almanların Adana'yı neredeyse yeniden inşa ettiği ve bir Alman deniz üssü haline getirdiği söyleniyordu¹⁶⁸.

Ancak her olay başta da söylediğimiz gibi sonuçları, etkileri ve daha çok da kime yaradığı ile değerlendirilir. İngilizlerin, I.Dünya Savaşı'nda ve de öncesinde Osmanlı toprakları üzerindeki toprak talepleri arasında Adana ilk sıralarda yer almıyordu. Adana Fransızların çıkar bölgesiydi ve Almanların buraya yerleşmesi ile Fransız-Alman düşmanlığı daha da derinleşecekti. Fransız-Alman düşmanlığı da ancak İngiltere ve Rusya'nın işine yarayabilirdi. Eğer Adana vakasında Alman parmağı olsaydı İngilizler sessiz kalmaz ortalığı bir birine katar hiç olmazsa İngiliz medyasında birçok haberler ve değerlendirmeler yer alırdı. Ayrıca Osmanlı Devleti'nden birçok taleplerde bulunurlardı. Papazyan'ın yazısının asıl amacı, ABD'deki Ermeni sempatisini kullanarak, İngilizlerin beklentisi doğrultusunda ABD'de bir Alman antipatisi oluşturmaktı. Çünkü bir İngiliz-Alman savaşı çıkacaktı ve İngilizler, ABD'yi hemen yanlarında görmek istiyorlardı. Bunun içinde tohum ekmeleri gerekiyordu.

Burada Almanları Ermeni meselesi ile ilgili hiçbir suçunun olmadığını iddia etmiyoruz. Almanlar da Osmanlı Devleti'nin içindeki gayrimüslim hatta Müslüman unsurların tahrikinde diğer güçler kadar sorumludurlar. Bu açıdan bu yorumun Adana olayları özeline yönelik olduğunu da ifade edelim.

Almanya'nın Adana'da yapılanmasına İngilizlerin göz yummaları aslında İngiliz "give a breathing room(nefes alacak yer bırak)" politikası veya "akan suyun önünde durulmaz" politikasından başka bir şey değildi. Bu hususu aslında

¹⁶⁸ PRO/FO/371/1245/9811/F 158," "Lowther to Grey, Adana 1910, German Activitiy".

yine Lowther, İtalyanların Trablusgarp üzerindeki çıkarları ile ilgili yorumunda açıklıyordu. Lowther, İtalya'nın Osmanlı Trablusgarbı'na yayılması engellenirse İtalya'nın mutlaka bir yere patlayacağını söylüyordu. Çünkü İtalyanlar yayılmacı bir politika izliyorlardı¹⁶⁹. Aynı şekilde Almanların Akdeniz'de ikmal yapabilecekleri bir üsse ihtiyaçları vardı. Akdeniz'de hemen her taraf tutulmuştu. Bu sebeple Almanlar da İtalyan ve Avusturya-Macaristan limanlarını kullanıyorlardı. Ancak Doğu Akdeniz'de Almanların Osmanlı limanlarından başka bir yeri yoktu ve Osmanlı limanları Alman savaş gemileri için ideal şartlarda olmadığı için Adana'da üslenmelerine göz yumulmuştu. Eğer Adana'da Almanların liman elde etmesine müsaade edilmezse Almanlar, Doğu Akdeniz'in hâkim gücü İngilizlerin başına "bela" olabiliyorlardı. Ayrıca yüzden fazla gemiye sahip İngiliz-Fransız müttefik filosu karşısında bir iki Alman gemisi zaten bir tehlike arz etmiyordu. Almanların, Adana'ya yerleşmesi sadece fırsatı kendi lehlerine kullanmaktı. Ancak İngilizlerin kendilerine nefes odası tahsis ettiğini herhalde birçok şeyle birlikte fark etmemişlerdi.

6. İzmirliyan'ın Katagikosluğu:

II. Meşrutiyet'in ilanından sonra İstanbul'a gelerek yeniden Ermeni Patriği olan Matheos İzmirliyan, Adana olayından öncesinde, Ermeni Kıtık Fonu sektereteri Hagopyan aracılığı ile 13 Mart 1909 tarihinde Times'ta yayınlanan Hagopyan imzalı bir yazı ile Ermenistan ve Kilikya'daki Ermeniler için İngiliz

¹⁶⁹ PRO/FO/195/2363/9811/F 121, "Lowther to Grey, Turkey in Africa 1910".

milletinin yardımını istemişti¹⁷⁰. Yazda yardım için Londra’da bir İngiliz bankasındaki Partikliğin hesap numarası veriliyordu. Ayrıca G. Hagopyan’ın yazısına, Cantenburry Başpiskoposu’nun cevabi bir yazısı da yayınlanmış İngiltere, Amerika ve diğer Avrupa başkentlerinden Ermenilere her zaman olduğu gibi yardım edileceği bildirilmiştir. Bu yazıya 22 Mart 1909’da bağış yapmak isteyenler Ermeni Dostları(Friends of Armenia) adına cemiyetin muhasebecisi Hector Munro Ferguson ve Edmund Wright Brooks’a ödeme yapabilecekleri bildirilmişti. Ayrıca Evanjelik İttifakı’na bağlı Ermeni Yardım Fonu’na yazılardan anlaşıldığı kadarıyla Nisan 1909 itibariyle yüklü miktarlarda para yatırılmıştır¹⁷¹.

Adana Olaylarının vuku bulduğu aylardan sonra da yardım toplama çalışmalarının benzer yazılarla devam ettiği dikkati çekmektedir. Ancak anlaşılamayan hadise, eğer Adana olaylarından ilginç bir tesadüfle tam bir ay önce para toplanmaya ve Türkiye’ye Patriklik tarafından “uygun ve eşit bir şekilde” dağıtılmak üzere yollanan paraları acaba Ermeni Patriği İzmirliyan niçin Adana olaylarında kullanmadı? Çünkü Lowther’in anlatımlarında da acil

¹⁷⁰ **The Times, Saturday, March 3, 1909** s.10, “Famine in Armenia”.

¹⁷¹ **The Times, Monday, March 22, 1909** s.8, “Distress in Armenia”; **Hector Munro Ferguson(1867-1923)**: İngiliz Kraliyet İskoç Birlikleri’nde (The Royal Highland Regiment ‘The Black Watch’) Binbaşı idi. **Edmund Wright Brooks(1834-1928)**: Bir Quaker (bir Protestan Tarikatı) üyesi idi. Kıtlıkla mücadele eden cemiyetlerin içinde yer aldı. Önce Zanzibar’a, 1891-92 yıllarında da Tatar bölgelerinde faaliyet gösterdi. Bundan sonra 1896’dan itibaren Armenian Relief Fund(Ermeni Yardım Fonu)nu organizasyonunda yer aldı. 1892 seçimlerinde de Gladstone’un partisi için faaliyet gösterdi. Armenian Relief Fund(Ermeni Yardım Fonu), aynı zamanda Evanjelik İttifakı veya Birliği’nin bir organı idi. Bkz. **The Times, Monday, May 24, 1909** s.16, “Distress in Armenia”. Ermeni Yardım Fonu’nun hem önemli sponsorlarından hem de yardımların bir elde toplandığı bir şirket vardı ki adı Barclays & Co veya Andrew Barclay Sons & Co. İsimli firma. Bu firma İngiltere’nin en büyük lokomotif üreticisi firmasıydı. 1814’te Andrew Barclay tarafından kurulmuş, kısa sürede de büyümüşü. 1874 ve 1882’de yolsuzluk sebebiyle kapanma durumuna gelen firma 1892’de yeniden canlandırılmış ve iki yıl sonra 1894’te Barclayler firmadan uzaklaştırılarak firma hissedarları tarafından yürütülmüştür. Şekil değiştiren firma halen varlığını devam ettirmektedir. Bu arada Ermeni Yardım Fonu’nun Gladstone’un 1892-1984 arasındaki başbakanlığı döneminde kurulduğunu da hatırlatalım.

yardımların Osmanlı Hükümeti'nce gönderildiği söylenmektedir. Bu parayı Kilikya(Adana)'da kullanmak üzere toplayan Patriklik parayı Adana olaylarında kullanmayacaksa acaba daha önemli ne olmuş olabilir ki bu para oraya sarf edilsin? Burada iki ihtimal var ya Patriklik çok hızlı davranarak ve insanları incitmemek, onurlarını kırmamak için gizli bir şekilde bu parayı Adana olaylarından önce dağıtmıştı. Ancak gazete yazılarında dağıtımın ismi geçen bir kısım İngiliz-Amerikalılar tarafından yapılacağı yazıyordu. Belki de İngilizler de Ermenileri incitmemek için bu yardımları gizlice Adana olaylarından önce “tamamen insanî” amaçlarla dağıtmış olabilirler. İkinci ihtimalse yaklaşan Ermeni Papalığı veya Katagikosluğu seçiminde aday olan İzmirliyan'ın seçim masrafları gibi yüksek bir ideal uğruna da bu paralar sarf olunmuş olabilir. Ancak şunu da hatırlatalım ki, gerek Patriklik gerekse Ermeni Yardım Fonu yaptığı yardımların duyulması ve bu şekilde daha çok yardım toplama politikası güden kurumlardır.

1909 yılında İzmirliyan'ın Katagikos seçimlerinde Rusya'dan 6, Osmanlı Devleti'nden 44, İran'dan 2, Amerika'dan 1, Marsilya'dan 1 ve Eçmiyadzin'den 15 Ermeni din adamının katılımı, Ermeni-Gregoryen Sinodu'ndan(Kilise Meclisi) 8 ve Manastır tarafından seçilen 7 üyenin de katılımı ile Matheos İzmirliyan, II. Mathew olarak Ermeni Katogikos'u seçildi. Kutsanmasından önce St. Petersburg'a gelmek üzere mecbur edilen İzmirliyan, Gregoryen kilisesi tarihinde, Rus Çarı'ndan bir resmî davetle St. Petersburg'a gitmek zorunda kalan ilk Katagikos olmuştur¹⁷².

8 Haziran'a ait Times'ın St. Petersburg'dan gelen haberinde Katagikos'un Petersburg'a gitmesinin, Rusya'nın Türkiye Ermenileri üzerine nüfuzunu

¹⁷² **The Times, Saturday, June 12, 1909**, “The Tsar and The Armenian Catholicos”, s.5.

genişletmesi gibi algılanmaması gerektiğini belirtiyor. Times muhabirine göre buradaki Rusların amacı Katagikos seçiminde ezici çoğunluğa sahip Türkiye Ermenilerine karşılık Rusya Ermenilerini tatmin etmektir. 11 Haziran'da II. Mattheos Eçmiyadzin'deki görevine başladı¹⁷³.

Aslında 8 Haziran'daki İzmirliyan ve Çar görüşmesinden daha da ilginç, 11 Haziran'da Rus Çarının İngiltere ve Fransa'yı ziyaret edeceğinin bildirilmesi üzere Rus gazetelerinin(Novoe Vremya, Bourse Gazette başta olmak üzere) çarı bu ziyareti ile ilgili değerlendirmeleridir. Bu gazetelere göre Rusya ve Rus Çarının bundan sonra "tamamen İngiltere'nin adımlarını izleyeceği"nin kesin olduğu ifade edilmektedir. Ayrıca Rusya'nın özellikle Almanya'ya karşı, kamuoyunda giderek yükselen bir trend olarak Üçlü İtilafın(Triple Entente) güçlendirilmesi politikasını takip etmek zorunda olduğu şeklinde yorumlar Rus gazetelerinden Times'a "özel haber" olarak yansımıştı. Bir başka ifade ile aslında Rusya'nın da Fransa gibi İngiltere'nin politikalarına göre hareket etmekten başka bir çıkar yolu olmadığı böylelikle de ifade edilmiş oluyordu¹⁷⁴.

¹⁷³ **Ibid.**

¹⁷⁴ **The Times, Saturday, June 12, 1909**, "Imperial and Foreign Intelligence, Latest News, 3,45 am, Russian Foreign Policy, The Tsar's Visits to France and England" s.5.

7. Adana Ermeni Olaylarından Sonraki Siyasî Ortamda Ermeniler(1909-1912):

Adana Ermeni Olaylarından sonra 1909'dan 1911 hatta 1912 yılına kadar Türk-İngiliz ilişkilerinde Ermeniler ile ilgili olarak aktif sessizlik dönemi denilebilir. Sessizliğin sebeplerinden birincisi, Adana olaylarından sonra, başta Fas krizi olmak üzere dünyadaki gelişmeler ve İngiltere'nin Ortadoğu'da yürürlüğe koyduğu, Osmanlı Devleti'ni ideal şekilde parçalama politikasında uygun zamanlamanın beklenmesi ve gerekli hazırlıkların tamamlanmasıydı.

İkinci sebep ise, İngiltere Kralı VII. Edward'ın (1902-1910) 6 Mayıs 1910'da ölümü ve yerine V.George'un (1910-1936) geçmesiydi. V. George'un İngiltere tahtına geçmesinden kısa süre sonra Eçmiyadzin'de 1910'da Ermeni Katogikos'u İzmirliyan'ın aniden ölümü üzerine Ermeni Katogikosluğu'na 1911'de V. George veya V.Kevork Sürenyan(1911-1930) geçmişti. V. Kevork, seçim ve tayin işleri bittikten sonra ilk iş olarak 1 Haziran 1912'de St. Petersburg'a giderek Rus Çarı II. Nikola'ya bağlılıklarını bildirmişti.

Bu görüşmeden kısa süre sonra da 2 Ekim 1912'de V. Kevork, Çar Nikola'ya bir arzuhal yazarak, Çar'dan Osmanlı Ermenilerinin kurtarılmasını istedi¹⁷⁵.

Kasım 1912'de de İngiliz Mısır'ından Bogos Nubar Paşa, V.Kevork tarafından tüm Ermeni milletini temsilen Avrupa başkentlerine destek arama ve Ermenilere özgürlük isteme amacıyla yola çıktı.

¹⁷⁵ E. Uras, *age*, s.379.

İngiliz taraftarı İzmirliyan'dan sonra Rus taraftarı V.Kevork'un özellikle de Aralık 1911'de İngiltere ve Rusya arasında çıkan İran krizinden sonra veya aynı dönemde iş başına gelmesi ve yine aynı dönemde Rusya'nın Petersburg-İran demiryolu projesine karar verışı üst üste ilginç tesadüflerdir¹⁷⁶.

Aslında Rusya, Bağdat demiryolu projesi 1911-1912 yılı itibariyle Torosların güneyine inmiş olması ve Almanya'nın bu yolla yakında Basra Körfezi'nde doğrudan faaliyete başlayacağını ön görerek Balkanlarda olduğu gibi Anadolu'da harekete geçti¹⁷⁷.

Almanya'nın göz göre göre Rusya'nın kendi ön bahçesi olarak gördüğü Balkanlardan ve İngiltere-Fransa-Rusya arasında çoktan nüfuz bölgelerine taksim edilmiş Osmanlı Devleti üzerinden Basra'ya ulaşmasına, Rusların göz yummaya hiç niyeti yoktu.

¹⁷⁶ İran'da gerçekleşen 1906 darbesinden sonra 1907 yılında İngiltere ve Rusya'nın İran'ı aralarında taksimini onaylamayan ve yetkilerini İran Meclisi'ne devretmeyi reddeden Muzaffereddin Şah'ın aniden ölümünden sonra yerine geçen oğlu Muhammed Ali Şah(1907-1909), söz konusu hususları tasdik etmişti. Ancak İngiliz etkisinden gelişen olaylara Rusya hemen müdahale ederek Rus Kazak birliklerini Reşt'ten Tahran'a gönderdi. Tahran'da İran Meclisi'ni havaya uçuran Kazak birlikleri, Anayasa taraftarlarını da dağıtmışlardı. Ancak 1909 yılında Anayasa taraftarları tekrar faaliyete geçerek Şah'ı devirmiş ve İran'ı terke zorlamışlardı. Şah da Rusya'ya kaçmıştı. 16 Temmuz 1909'da tahta geçen Ahmet Şah Kacar(1909-1925) döneminde İran Meclis'i maliyeyi düzene koymak için Morgan Shuster isimli bir finans uzmanını görevlendirmiş, emrine küçük bir ordu vererek Rus nüfuz bölgesine vergi toplamak için göndermişlerdi. Rusya'nın buna tepkisi çok sert oldu. Aralık 1911'de Tahran'ı işgal edip Meclis'i dağıttı, birçok İranlı devlet adamı bu olaylarda canını kaybetti. Bu olay İngiltere ve Rusya arasında kısa süreli bir krize dönüşmüşse de tarafların 1907 İran taksim antlaşmasını teyit etmesi ile kriz çözülmüş, 1911 yılındaki bu olaya kadar Anayasa taraftarlarına destek olan İngiltere'nin de Şah'a destek vermesi ile Anayasacılar ortadan kaldırılırken İran'da İngiltere ve Rusya yararına sükûnet sağlanmıştır. John Foran, "The Strengths and Weaknesses of Iran's Populist Alliance: A Class Analysis of the Constitutional Revolution of 1905 – 1911", **Theory and Society**, Vol. 20, No. 6 (December 1991), s.795–823.

¹⁷⁷ E. Uras, **age**, s.380; Anadolu Demiryolu 1914 yılı itibariyle Diyarbakır'a ulaşmıştı. Haritası için bkz. Société du Chemin de fer Ottoman d' Anatolie, 1914, Ek haritalar.

İngiliz-Türk münasebetlerindeki “sessizliğin” üçüncü ve belki de en temel sebebi 1909-1911 yılları arasında İngiltere-Rusya arasında İran üzerinde başlayan rekabet ve bu durumdan faydalanan Almanya’nın çıkarttığı ikinci Fas krizleri idi.

Sonuçta, Fas’ta Almanlar geri adım atmak zorunda kalırken, 1900 yılında Çin olaylarında benimsenen “Open Doors(Serbest Ticaret veya açık kapı)” ilkesi Fas’ta da uygulanmıştı. Ancak Rusya, Kuzey İran’da, Ermenistan Projesi yani Doğu Anadolu’da, Balkanlarda ve Boğazlar üzerinde bu dönemde çok daha sert bir politika takip etmişti. Kuzey İran’a müdahale etmiş, Ermeni Katagikosu’nu kendi adamı ile değiştirmiş ve Balkanları karıştırmaya başlamıştı.

Aynı dönemde İngilizler de İran’da Rusya’ya rahat vermezken, Daşnakları örgütleyerek Rusya Ermenistanı ve Doğu Anadolu’da ve diplomatik olarak da Balkanlar da ağırlığını hissettirmiştir. 1911 yılında da iki güç aralarındaki problemler de bir uzlaşma sağlamışlardı. Bu uzlaşmayı taçlandırmak ve Osmanlı Devleti’ne ve İttifak Devletlerine karşı ortaklığa devam için Rusya Dışişleri Bakanı Sazanov 23 Eylül 1912’de İngiltere kralının konuğu olarak İngiltere’ye gitti. Burada Grey ve birçok devlet adamı ile görüşen Sazanov, İran, Azerbaycan, Osmanlı-İran sınırı, Bağdat, Doğu Anadolu Demiryolları, Baltık Denizi, Almanya’ya karşı alınacak önlemler gibi çok geniş çaplı görüşmeler yaparak 1907 Antlaşmasını teyid ve İngiliz-Rus-Fransız İtilafını tekid ederek Rusya’ya döndü. Böylece Konsorsiyum, Osmanlı Devleti’nin paylaşımına kaldıkları yerden devam etti¹⁷⁸.

¹⁷⁸ Yusuf Hikmet Bayur, **Türk İnkılâbı Tarihi, Cilt II, Kısım I**, TTK, Ankara 1991, s.12-16.

8.Ermeni Reformları veya Doğu Anadolu'nun Balkanlaştırılması:

Bu dönem birbiri ardından atılan iki adım şeklinde değerlendirilebilir. Birinci adımda, 1912 yazı ve sonbaharından I.Balkan Savaşı'nın sonunda barış görüşmeleri sırasında Mahmut Şevket Paşa'nın İngiltere'ye teklif sunduğu 24 Nisan 1913'e ve İngiltere'nin kenara çekilip meseleyi Rus-Alman sorunu haline getirdiği Mayıs 1913'e kadar devam eder.

İkinci adım, Rusya ve Almanya'nın Doğu Anadolu'da rekabete girişerek aralarının açılmaya başladığı, İngiltere'nin de bu konuda her fırsatı değerlendirerek iki blokun arasındaki uçurumu derinleştirdiği Mayıs 1913'ten Temmuz-Ağustos 1914'e yani I.Dünya Savaşı'nın çıkışına kadar devam eder.

9.1.Birinci Adım:

Eçmiyadzin Ermeni Katogikos'u V.Kevork'un 4-7 Haziran 1912'de Çar II.Nikola ile görüştüğünü ve bu görüşmeden sonra, "Osmanlı Ermenilerinin durumlarının kötü" olduğunu ve "Rusya idaresinde" rahat ettiklerini söylediğini ifade etmişik¹⁷⁹.

Eylül 1912'de Ermeni Devrimci Federasyonu, İstanbul'da bir kongre tertip etmek isterse de bu mümkün olmaz. Bu kongre 7 Ekim 1912'de Tiflis'te toplanır. Buraya Kafkasya ve İran Ermenileri de dâhil olur. Burada Ermenilerin Osmanlı

¹⁷⁹ Y. H. Bayur, *age Cilt II, Kısım III*, s.23.

hükümetinden ayrı bir yönetime sahip olması gerektiği yani otonomi ve Ermenilerin “kendini müdafaa yapısına” sahip olması gerektiği yani Ermeni silahlı kuvvetinin kurulması yönünde karar alınır. Bu kongreden bir heyet Katagikos Kevork’a gidip Osmanlı Ermenileri meselesini ele almasını isterler. Katagikos Kevork da, İngiliz Mısırı’ndan Bogos Nubar Paşa’yı Ermeni Millî Delegasyonu’na başkan olarak seçer ve Avrupa’ya temaslar yapmak üzere gönderir. Bogos Nubar Paşa, Balkan Savaşını sona erdirecek Londra Barış görüşmelerini fırsat bilerek büyük devletler nezdinde girişimlerde bulunmak niyetindedir. Bu niyetle Bogos Nubar Paşa’nın Londra ve Paris’te yaptığı görüşmeler her zaman “kor” olarak tutulan meseleyi alevlendirmeye yetmiştir¹⁸⁰.

İngiliz Mısırı’nda üç defa başbakanlık yapmış, yani İngilizlerin tam olarak güvendiği Bogos Nubar Paşa, Ermeni Daşnaksutyun Cemiyeti’nde yanına seçtiği müşvair heyeti ile Aralık 1912’den itibaren Avrupa başkentlerindeki temaslarına başladı. 16 Aralık 1912’de Paris’te Osmanlı Paris Sefiri Rifat Paşa’yı ziyaret eden Bogos Nubar Paşa, bu ziyaretinde Daşnakların genel olarak otonomi veya ağımsızlık isteklerine karşılık kendisinin Ermenilerin bağımsızlığından yana olmadığını sadece 1895 yılında Büyük Devletler tarafından kararlaştırılan reformların uygulanmasını isteğini bildirmiştir. Ancak Petersburg sefiri Turhan Paşa, Katagikos Kevork’un Rusya’nın Reç gazetesindeki ifadelerinden Bogos Nubar Paşa’nın Avrupa başkentlerinde yanında eski Patrik Ormanyan’ın da bulunacağını ve Berlin Antlaşması’nın 61.maddesi gereklerinin uygulamaya

¹⁸⁰ PRO/FO/ 881/10280/18393, Ibid; The Times, Monday, May 12, 1913, “The Armenian Demand for Reforms”, s.5; Y. H. Bayur, age Cilt II, Kısım III, s.22; Hratch Dasnabedian, **History of The Armenian Revolutionary Federation Dashnaksutiun 1890-1924**, Oemme Edizioni, Milan-İtalya 1989, s.100-101;

konması konusunda ısrarcı olacağını ve bu konuda Osmanlı Devleti'ne baskı yapılmasını isteyeceğini ifade etmiştir¹⁸¹.

Bogos Nubar Paşa'nın Ermenileri temsilen Avrupa başkentlerine gitmesi, İngiltere'nin Ermeni meselesini alevlendirmek istediğinin ve dolayısıyla da Osmanlı topraklarının paylaşmak niyetinde olduğunun açık göstergesi idi. Bogos Nubar Paşa ve heyetinin teşkili ve Londra-Paris ziyaretleri ile hemen eş zamanlı olarak 29 Kasım 1912'de kurulmasına başlanarak 30 Ocak 1913'te organizasyonu tamamlanan Britanya Ermeni Cemiyeti kuruldu. 1903 yılında İngiliz parlamenter kardeşler, Noel ve Harol Buxton, "Balkanların ve Balkanlarda yaşayan Hıristiyanların" Osmanlı-Müslüman idaresinden "kurtarılması" amacıyla Balkan Cemiyeti'ni kurmuşlardı. Noel Buxton, 1903-1912 yılları arasında bu cemiyetin başkanlığını yapmış, 1912 yılında Balkanların Osmanlı idaresinden "kurtarılması" üzerine, şimdide Asya'daki Hıristiyanların Osmanlı idaresinden kurtarılması için önce Balkan Cemiyeti'ne bağlı bir "özel komisyon" sonra da bağımsız Britanya Ermeni Cemiyeti'ni kurmuştur¹⁸².

Balkan Cemiyeti sekreteri Arthur G. Symonds Sir Edward Grey'e yazdığı memorandumda, Balkan Cemiyeti'nin Ermeni Cemiyeti kurma gayesinin, "Türklerin Balkanlarda Hıristiyanlardan ağır bir darbe yemiş olduğunu dolayısıyla bunun acısını Asya'da(Anadolu) zavallı Ermenilerden çıkarabileceğini, bunu önlemenin bütün büyük devletlerin özellikle de Büyük Britanya'nın kati zorunluluğu olduğunu, Ermenilerin yaşadığı yerler ile ilgili

¹⁸¹ Zekeriya Türkmen, **Vilayat-ı Şarkıyye Islahat Müfettişliği(1913-1914)**, TTK, Ankara 2006, s.22; Münir Süreyya Bey, **Ermeni Meselesi'nin Siyasi Tarihçesi(1877-1914)**, Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü, Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı, Yayın No:53, Ankara 2001, s.77-78.

¹⁸² A. Nassibian, **age**, s.46.

çözüm önerilerinin bu bölgeye 1864'teki Lübnan sisteminin uygulanmasının olacağını, Ermenilerin sadece iyi idare istediklerini ifade etmiştir¹⁸³.

Britanya Ermeni Cemiyeti'nin başkanlığına, mükemmel derece Fransızca bilen dolayısıyla da Ermeni heyetleri ile problemsiz bir şekilde anlaşabileceği düşünülen İngiliz parlamenter, Aneurin Williams JP getirildi. Cemiyet Mayıs 1924'te dağılına kadar görev yapan Williams, Bogos Nubar Paşa misyonunun Avrupa seyahatindeki en büyük yardımcısı idi¹⁸⁴.

Bir zamanların Osmanlı vilayeti Bulgaristan'ın İstanbul'u alıp almamasının tartışıldığı bir dönemde, Ermeniler ve Rusya kadar İngiltere açısından da, Osmanlı Devleti'nin çaresizliğinden istifade etmenin tam zamanıydı.

İngilizler bu sırada Ermenilerin yaşadığı altı vilayette(vilayat-ı sitte), Diyarbakır, Harput, Erzurum, Sivas, Bitlis, Van ki, İngilizler buna Trabzon'u da ekliyorlardı, Lübnan modelinin uygulanmasını göz önünde bulundurmaya başlamışlardı. Tamda bu sıra Britanya Ermeni Cemiyeti'nden bir adım daha ileri giden Ermeni Dostları yeni bir teklif getirdiler. Ermeni Dostları Cemiyeti'nin İngiliz Dışilerine bir teklif olarak sunduğu, "1878 tarihli Berlin Antlaşması'nın 61.maddesinin tekrar ele alınmasının gerekliliği" göz önünde bulundurularak, "durumun Makedonya'da olduğu gibi bir Hıristiyan vali atanması ve Bab-ı

¹⁸³ PRO/FO/371/1520/51157, November 29, 1912, A. G. Symonds to Sir E. Grey, Memo by Balkan Committee.

¹⁸⁴ A. Nassibian, *age*, s.47.

Âli'den bağımsız bir yönetim kurulmasını gerektirdiği" fikrine İngilizler soğuktular¹⁸⁵.

Ancak Ocak 1913'ten itibaren Rusların Kafkasya'da büyük bir işgal ordusu hazırlamaya başladığı haberlerinin İngiltere'ye ulaşması ile durum tamamen başka bir hal aldı. Bu zamana kadar Ermeniler ve diğer mevzularda Kâmil Paşa'ya güvenen İngilizler, konuya doğrudan müdahil olmaya karar verdiler¹⁸⁶. Çünkü Rusya'nın bu bölgeleri işgale kalkışması, Ermeni meselesinde İngilizlerin hiç arzu etmedikleri sonuçları doğurabilirdi. Almanya ile Rusya'nın karşı karşıya gelmesi beklenirken İngiltere ile Rusya karşı karşıya gelebilirdi. Aynı zamanda İngiltere, Osmanlı Devleti'nin bir an önce Balkanları unutmasını "Türkiye'nin Asya mülkü üzerinde çalışmaların başlamasını" bunlar olurken de "Asya ve Ermeni reformlarının" devreye konulması niyetinde idi¹⁸⁷. Ancak durumun giderek aciliyet kesbetmesi üzerine İngiltere, Ermeni Dostlarının teklifini ciddiye almaya ve "yabancı idaresinin Ermeni bölgelerinin iyiliği için yegâne çözüm" olduğunu düşünmeye başladı¹⁸⁸.

Bu düşünceye sevk eden başlıca amil, Almanların, "eğer Ruslar Doğu Anadolu'ya girerse, Fransızların Suriye'ye girme hakkının olacağını dolayısıyla da Almanların da farklı davranmayacaklarını" bildirmesiydi¹⁸⁹. Ayrıca Almanlar,

¹⁸⁵ **PRO/FO/371/1520/51597**, December 6, 1912, Minute by L. Mallet, Lowther to Sir E. Grey; **PRO/FO/371/1520/53992**, December 16, 1912, Friends of Armenia to Sir E. Grey.

¹⁸⁶ **PRO/FO/4452/253/13/44**, January 27, 1913, Sir E. Grey to Goschen.

¹⁸⁷ **PRO/FO/3856/173/13/44**, January 23, 1913, Sir E. Grey to Bertie.

¹⁸⁸ **PRO/FO/371/1773/6585**, February 12, 1913, Lady Cavendish to Sir E. Grey.

¹⁸⁹ **PRO/FO/4452/253/13/44**, January 27, 1913, Sir E. Grey to Goschen.

“Almanya’nın Anadolu’da çok büyük çıkarlarının olduğunu” da ifade etmekte, bir paylaşım durumunda sessiz kalamayacaklarını söylemekteydiler¹⁹⁰.

Bu dönemde Osmanlı Dâhiliye Nazırı Reşid Paşa tarafından Nisan 1913’te gündeme getirilen bir öneri de altı vilayet ikiye bölünüyor, buna göre birinci grupta Erzurum’un merkez olacağı, Bitlis, Van, Erzurum ve ikinci grupta Harput’un merkez olacağı Diyarbakır, Sivas, Harput olacaktı. Her kısımdaki vilayetler sancak statüsüne düşürülecek, her kısım, merkezde bulunacak, ikisi Ermeni, ikisi Türk, ikisi yabancı ve bunlara başkanlık edecek bir yabancı idareciden oluşan bir komisyon tarafından idare edilecekti. Polis ve jandarmada Avrupalı subaylar bulunacak, yargıda da Avrupalı müfettişler yer alacaktı. Bu teklife sıcak bakmayan İngiltere’ye aynı soğuklukta bir teklifte Rusya’dan geldi. Ruslar, 1878’de Avusturya-Macaristan’a verildiği gibi kendilerine bu altı vilayetin koruma amaçlı olarak bırakılmasını istiyorlardı. Bu tekliflerin İngiltere açısından “kabul edilemeyeceği açıktı”¹⁹¹.

21 Nisan 1913’te Lowther’dan Majesteleri Hükümeti’nin Bab-ı Âli’den reformlar meselesini acil değerlendirmeye almasını istediği bildirmesi emredildi¹⁹².

Mahmud Şevket Paşa hükümeti bu ısrara inanılmaz bir süratle 24 Nisan 1913’te cevap verdi. Mahmud Şevket Paşa’nın planına göre, Doğu Anadolu biraz önce ifade edildiği şekliyle ikiye bölünüyordu. Van, Bitlis, Diyarbakır, Harput,

¹⁹⁰ **British Documents on the Origins of the War 1898-1914, Volume X, Chapter LXXXVIII,(OW)** edited by G. P. Gooch and Harold Temperley, Printed and Published by His Majesty’s Stationary Office, London 1927, Document No. 477.

¹⁹¹ **PRO/FO/881/10523/79138**, Beaumont to Sir E. Grey, No. 131, “Armenian Reforms”.

¹⁹² **PRO/FO/881/10523/79138**, No.132.

Erzurum ve Trabzon'dan oluşan yedi jandarma bölgesine ayrılıyor bunların her birine bir İngiliz jandarma komutanı atanacaktı. Ayrıca İngiltere'den her bölgeye birer adet olmak üzere, iki jandarma müfettişi, iki adliye müfettişi, iki orman ve ziraat müfettişi, iki bayındırlık işleri müfettişi, bir genel müfettiş ve Dâhiliye nezaretine bir danışman ataması Londra'daki Osmanlı büyükelçisi Tevfik Paşa vasıtasıyla istendi¹⁹³.

İngiltere bu teklif karşısında öncelikle şaşırılmıştı. Osmanlı hükümetinin bu teklifi Almanları da heyecanlandırmıştı. İngilizler bu teklifin başta Almanlar tarafından İngiliz-Rus yakınlaşmasını bozmak amacıyla yaptırıldığını düşmüşlerse de teklif orijinal Türk malıydı ancak benzer bir niyeti taşıyordu.

Almanlar da Osmanlı teklifinin hazırlanışını duydukları andan itibaren heyecanlanarak Doğu Anadolu'da reform yapılmasını ve Ermenilerin durumlarının iyileştirilmesini savunmaya başlamışlardı. Almanya, Rusların bu sorunu tek taraflı çözmesinden ve Almanya'nın Anadolu ve Irak çıkarlarının zarar görmesinden endişe ediyordu¹⁹⁴.

İngiltere, 13 Mayıs'ta bazı vilayetlerin Rusya sınırında olması sebebiyle, bunların Ruslar tarafından kontrol edilmesinin daha uygun olacağını Tevfik Paşa'ya bildirmişlerdi. Tevfik Paşa da "Buna bir itirazımız yok, lakin Hükümetimiz bu işe Rusya'nın karıştırılmasını istemiyor" demişti. İngiltere, diğer

¹⁹³ PRO/FO/881/10523/79138, No.133; PRO/FO/19208/19208/13/44 April 24, 1913, Tewfik Pasha to Foreign Office.

¹⁹⁴ PRO/FO/19328/173/13/44, April 24, 1913, Lowther to Sir E. Grey.

güçleri “gücendirmemek” için Dâhiliye Nezareti’ne danışman atanması teklifini düşürmüştü¹⁹⁵.

21 Mayıs’ta Rusya’nın reformlar için İstanbul’daki Üçlü İtilaf büyükelçilerinin bir araya gelerek reform planı hazırlaması isteğine de İngiltere, bu işin tüm güçler tarafından yapılması gereken bir iş olduğu şeklinde cevap verilmişti¹⁹⁶.

24 Mayıs 1913’te Osmanlı teklifine resmi cevap veren İngiltere dışileri bakanı Sir Edward Grey, özetle, “Osmanlı Devleti’nin diğer ülkelerle bölüşülmeye götürecek sıkıntılara yol açacak herhangi bir adım atmayacaklarını ve bir devletin vatandaşlarının bu bölgede her alanda faaliyet göstermesinin Osmanlı Devleti’ni utandıracağından korktuğunu” söyleyerek Osmanlı teklifini kibarca geri çevirmişti. Ancak teklif reddedilmemişti. İngilizler bunu bir fırsat olarak değerlendirip meseleye diğer devletleri de dâhil etmeyi ve en nihayetinde, Ermeni reformları konusunda aşka gelen Almanya’yı, bölgeyi işgale hazırlanan Rusya ile karşı karşıya getirmeyi planlıyorlardı¹⁹⁷.

25 Mayıs’ta Rusya, İngiltere’ye “Ermenistan’da yapılacak reformların Rusya için çok önemli” olduğunu ve “Anadolu’nun diğer yerlerinde de yapılacak reformlardan bunların ayrı tutulması gerektiğini” bildiren bir memorandum verdi. Ayrıca “Makedonya’daki gibi sonunda “otonomi” yönünde bir hareket ortaya

¹⁹⁵ **PRO/FO/881/10523/79138, No.133, Ibid; PRO/FO/19208/19208/13/44 No.360/23** Ottoman Embassy, London, May 15, 1913, Communication from Tewfik Pasha; **PRO/FO/19208/19208/13/44 No.150**, May 19, 1913, Sir E. Grey to Lowther.

¹⁹⁶ **PRO/FO/881/10523/79138, No.133, Ibid; PRO/FO/23357/19208/13/44, Telegram No.195**, Petersburg, May 21, 1913, O’Beirne to Sir Edward Grey; **PRO/FO/23708/19208/13/44 No.326**, Sir E. Grey to F. Bertie.

¹⁹⁷ **PRO/FO/881/10523/79138, No.133, Ibid; PRO/FO/21451/19208/13/44** May 24, 1913, Sir E. Grey to Tewfik Pasha.

çıkma tehlikesi” de “reddedildi”. Rusya dışişleri bakanı Sazanov, bu işin Üçlü İtilaf arasına çözülmesi gerektiğini yineleyerek, Bab-ı Âli’ye bu konuda baskı yapılmasını “eğer anlaşma sağlanamazsa Rusya’nın tüm yükümlülüklerden azade olarak kendi çıkarlarını, şartlara uygun bir şekilde genişleterek, korumak için harekete geçmekte serbest olacağını” da bildirmişti ¹⁹⁸.

28 Mayıs 1913’te İngiltere, Rusya’ya “Ermeni vilayetlerinde yapılan reformlar ile ilgili, Türkiye ile koordineli bir reform planı hazırlamasını ve eş zamanlı olarak da Türk Asyası’nda yapılacak reformlar konusunda da İstanbul’daki altı büyük ülkenin elçileri ile meselelerin tartışılmasını önerdi”. “Ya da Rusya’nın insiyatifi ele alarak bir reform planı hazırlayıp diğer devletleri de bu işte yer almak üzere davet etmesini” tavsiye etti ¹⁹⁹.

31 Mayıs 1913’te Rusya, İngiltere’nin ikinci teklifini kabul ederek 1895 yılında İngiltere, Fransa ve Rusya tarafından hazırlanan planın temel prensiplerine uygun bir çözüm üzerinde çalışması için İstanbul’daki elçisini görevlendirdiğini bildirdi. Ayrıca Rusya, İngiltere’nin Türk tekliflerini de dikkate almasına karşı çıkmıştı ²⁰⁰.

Tabiki bu beklenen etkiyi yaptı. Almanlar, bu duruma tepki göstermekte gecikmediler. İngiltere’nin Berlin büyükelçisi Goschen, Alman hükümetini, “İngiltere, Fransa ve Rusya’nın Osmanlı Asyası’nı aralarında paylaşmak gibi bir niyet içinde olmadıkları” konusunda teskine çalışmışsa da başarılı olamamıştı.

¹⁹⁸ PRO/FO/881/10523/79138, No.133, Ibid; PRO/FO/24204/19208/13/44 Telegram No.197, St. Petersburg, May 26, 1913, O’Beirne to Sir E. Grey.

¹⁹⁹ PRO/FO/881/10523/79138, No.133, Ibid; PRO/FO/24204/19208/13/44 Telegram No.424, May 28, 1913, Sir E. Grey to Mr. O’Beirne.

²⁰⁰ PRO/FO/881/10523/79138, No.133, Ibid; PRO/FO/25324/19208/13/44, May 31, 1913, Sazonov to Count Benckendorff.

Almanlar, reform planlarının “Ermeni vilayetlerinin dışında Osmanlı Asyası’nda uygulanmasına tamamen” karşıydılar. Ayrıca bu meselenin “tüm büyük güçlerin katılımıyla” ve “Türkiye ile danışılarak” çözülmesi konusunda ısrarlı olduklarını bildirmişlerdi. İngiltere, Almanları teskin etmeye çalışır görünmekle birlikte beklediği etkiye sahip olmuştu²⁰¹. Nihayet Almanya ve Rusya karşı karşıya gelmişlerdi.

8.2.İkinci Adım:

Almanya ve Rusya’nın karşı karşıya gelmesinde Bogos Nubar Paşa misyonunun büyük etkisi vardır.

Bogos Nubar Paşa misyonunun Osmanlı Devleti’ne büyük devletlerin müdahalesi yolunu açacağını ve bu müdahalenin devletlerarası rekabeti körükleyeceğine 8 Şubat 1913’te Osmanlı Devleti’nin Viyana sefiri Hüseyin Hilmi Paşa dikkat çekmiştir. Hüseyin Hilmi Paşa “mahrem” raporunda, “Ermeni Nubarpaşazade Bogos Bey ile Avrupa ve Mısır’da mukim Ermeni” kalem erbabı ve yöneticilerinden müteşekkil heyetinin Londra’da elçiler toplantısına dâhil olabilmek için Sir Edward Grey’e başvurdukları ancak şimdilik kabul görmediklerini bildirmekteydi. Ayrıca Doğu vilayetlerinde yabancı devletlerin müdahalesini ve devlete baskısını sonuç verebilecek bu görüşmelerin neticesi beklenmeden derhal gerekli tedbirlerin alınması tavsiye edilmekteydi. Son olarak, “diğer vilayetlerimiz de muhtac-ı ıslah ise de” Doğu Vilayetlerinin yabancı müdahalesine sebep olan durumu yani Ermenilerin buralarda bulunması hali

²⁰¹ PRO/FO/25842/19208/13/44, June 2, 1913, Sir E. Grey to Sir E. Goschen.

başka yerlerde olmadığından “Vilayat-ı Şarkiyye ıslahatını diğer vilayetlere tercih etmek” zorundayız diyordu²⁰².

Ancak Osmanlı Devleti'nin yapacağı veya yapma niyetinde olduğu ıslahatın İngiltere için bir anlamı yoktu. 19 Mayıs 1913'te Londra sefiri Tevfik Paşa'nın Osmanlı Hariciye Nazırı Said Halim Paşa'ya hitaben gönderdiği telgrafta, çoğunluğu eski Balkan Cemiyeti üyelerinden oluşan Britanya Ermeni Cemiyeti üyesi parlamenterlerin Avam Kamarasında bir toplantı yaptıkları aldıkları kararlara nazaran niyetlerinin Doğu Anadolu'yu Makedonya'ya dönüştürmek olduğunu bildirmektedir. Ayrıca Sir Edward Grey'in bu cemiyet ile resmi bir bağlatılarının olmadığını kendisine bildirdiğini ifade etmiştir²⁰³.

Ancak buraya kadar da ifade edilen birçok belge ile gerek Lady Cavendish gerekse Balkan Cemiyeti'nin Sir Edward Grey'e sunduğu memorandumlar, resmi yazışmalar sadece İngiliz dışişlerinin değil İngiliz hükümetinin de Doğu Vilayetleri ile ilgili politikasını yönlendirmekteydi.

İngilizler, Ermeni meselesini daha da alevlendirmek için Mayıs 1913'ün ortalarından itibaren önde gelen Ermenilere ait yazı ve çözüm önerilerini İngiliz resmi görüşünün aynası Times gazetesinde yayınlamaya başladılar.

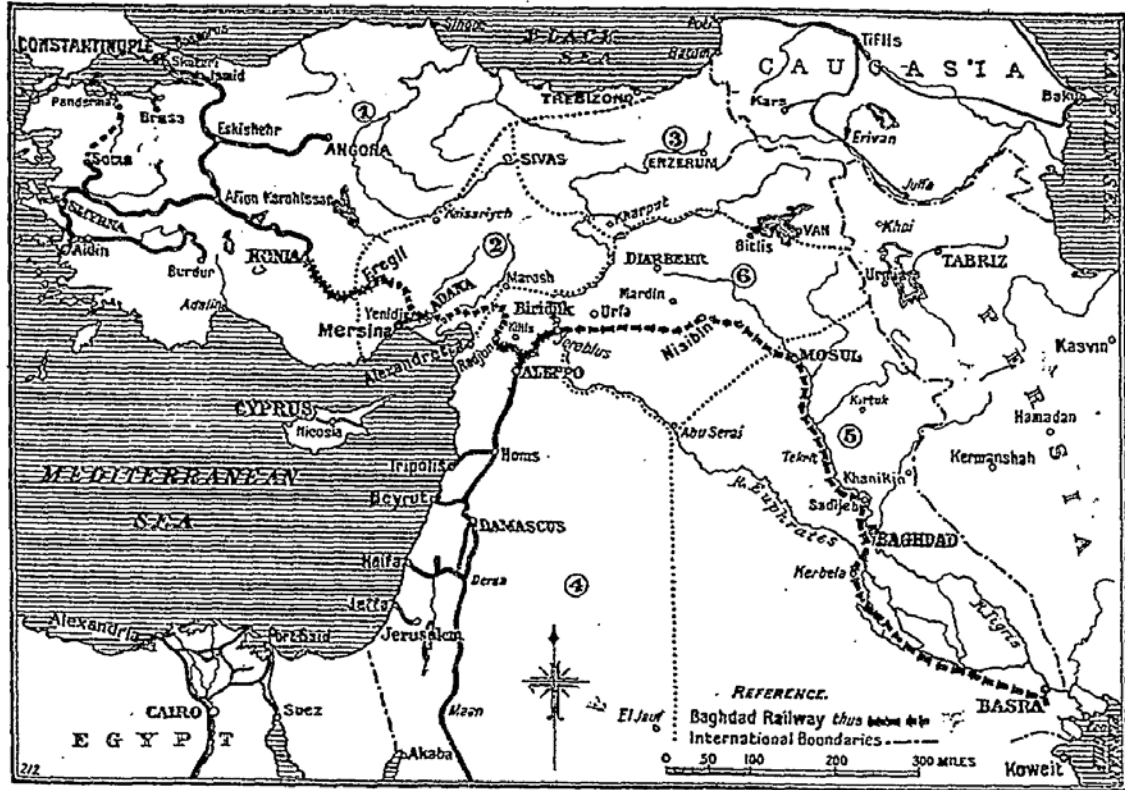
Bunlardan özellikle 14 Mayıs 1913 tarihli Times gazetesinde, editöre hitaben Bursa Ermeni Kilisesi Başpapazı Vekil(I.Dünya Savaşı döneminde Bursa Ermeni olayını başlatan papaz) tarafından kaleme alınan çok ayrıntılı ve uzun yazıda aşağıda verilen haritadaki birinci bölge haricindeki Osmanlı Devleti'nin

²⁰² **BOA/HR. SYS. 2817-1/44**, 8 Şubat 1913, Viyana Sefareti'nden Hariciye Nezaretine gönderilen yazı; **EMST** Belge No:112.

²⁰³ **BOA/HR. SYS. 1866-6/15**, 19 Mayıs 1913 Londra Sefareti'nden Hariciye Nezaretine gönderilen telgraf.

hâkimiyetinin zayıf olduğu beş bölgede, Avrupalı valiler atanması öneriliyordu. Hemen bu yazının altında yer verilen Ermeni Patriği Arşaruni'nin deklarasyonunda Osmanlı hükümeti, eğer Altı Vilayet'te gereken reformları yapar, Avrupalı idareci, jandarma ve diğer görevlilerin hizmet etmesine müsaade ederse Ermenilerin doğrudan Osmanlı idaresinde yaşamaya devam etmeyi tercih edebilecekleri vurgulanıyordu²⁰⁴.

THE REORGANIZATION OF ASIATIC TURKEY.

Harita 1- Osmanlı Asyası'nın Yeniden Düzenlenişi²⁰⁵

²⁰⁴ **The Times, Wednesday, May 14, 1913**, "Problems Awaiting The Powers, A Suggested Solution"; "The Armenian Grievances, Declaration by The Patriarch", s.5.

²⁰⁵ **The Times, Wednesday, May 14, 1913**, s.5.

Yukarıdaki harita baştan beri ifade edilen İngiltere'nin Osmanlı Devleti'ni nasıl taksim etmek istediğini gösteren bir haritadır. Bu haritaya göre Adana'dan Kafkaslara kadar büyük bir Ermenistan kuruluyor, Osmanlı Devleti'nin İslam dünyası ile irtibatı koparılırken, kurulan Ermenistan, Rusya ve İngiltere arasında tampon bölge oluşturuyordu. Buradaki taksimatı ve bu taksimata göre haritada özellikle vurgulanan Bağdat Demiryolu'nun büyük bir kısmının İngilizlerin ve Fransızların eline geçmesini Almanya'nın kabul etmesi mümkün değildi.

Vekil'in bu yazısına ismi verilmeden Genç Türklerin yalanlamasının verildiği 23 Mayıs 1913 tarihli Times gazetesinde hemen bu yazının altında Bogos Nubar Paşa'nın Times'ın editörüne hitaben kaleme aldığı Ermeni Talepleri hakkındaki yazısı yer almaktadır. Burada da Bogos Nubar Paşa, öncelikle kendisinin Ermeni Katogikos'u tarafından tüm Ermenileri temsil etmek üzere seçilmiş olduğunun altını çizdikten sonra amaçlarının Berlin Antlaşması'nın 61.maddesini işletmek olduğunu ifade etmektedir. 11 Mayıs 1895 tarihli Bab-ı Âli'ye verilen memorandumdaki reformlar yapılmasını istediklerini ve Osmanlı Devleti'nden otonomi, bağımsızlık veya ayrılmak yönünde bir isteklerinin olmadığını bildirmekteydi²⁰⁶.

Almanya ve Rusya'nın karşı karşıya gelmesinde Bogos Nubar Paşa misyonunun büyük etkisi olduğunu ifade etmiştik. Bogos Nubar Paşa'nın dile

²⁰⁶ **The Times, Friday, May 13, 1913**, "Nubar Pasha on Armenian Claims", s.7; **Berlin Antlaşması'nın 61.maddesi**: Hükûmet halkı Ermeni bulunan eyaletlerde yerel ihtiyaçların gerektirdiği reformu ertelemeksizin yapma ve Ermenilerin Çerkez ve Kürtlere karşı huzur ve güvenliğini sağlamayı yükümlenir ve ara sıra bu konuda düşünülen düzenlemeleri devletlere (İngiltere, Fransa, Rusya, Almanya, Avusturya ve İtalya) bildireceğinden, adı geçen devletler konu edilen düzenlemelerin(reform) yerine getirilmesini / yürütülmesini gözetleyeceklerdir. Bkz. Ali Karaca, "1915 Tehcirine Giden Yolda Gözden Kaçan İki Nokta: Projeler ve Müfettişlikler", **Bilim ve Aklın Aydınlığında Eğitim Dergisi**, Yıl 4, Sayı:38, Nisan 2003, MEB <http://yayim.meb.gov.tr/dergiler/sayi38/karaca.htm>; 1895 Memorandumu için bkz. Ali Karaca, "Türkiye'de Ermeniler için Yapılan Reformlar(Örtülü Bir İşgale Doğru) ve Tehcir Gerçeği(1878-1915)", **Uluslararası Türk-Ermeni İlişkileri Sempozyumu 24-25 Mayıs 2001**, İstanbul Üniversitesi Rektörlüğü Yayın No:4305, İstanbul 2001, s.138-150.

getirdiği, Berlin Antlaşması'nın 61.maddesinin uygulanması veya 1895 tarihli reformların Doğu Anadolu'da tatbiki, bölgeyi Almanya aleyhine İngiliz-Rus-Fransız müdahalesine daha da açık hale getirecekti. Böylece gerek Bogos Nubar Paşa misyonunun gerekse İngiliz dışışlerinin tutumu sayesinde Almanya meseleye doğrudan taraf olmuştur. Rusya'nın da İngiltere tarafından ileri doğru itilmesi ile de iki devlet karşı karşıya gelmiş oldular. Mesele bundan sonra Rusya ve Almanya arasında bir çekişmeye dönecek, İngiltere de hakem rolü üstelenecekti.

Almanya, Osmanlı Devleti'nin paylaşılmasına gidecek ve Doğu Anadolu'da Rusya'nın kontrolünde bir Ermenistan'ın ortaya çıkmasına karşıydı. Ayrıca Almanlar, yapılacak reformların Türkiye'nin görüşleri ve rızası dikkate alınarak yapılmasını, devletlerin sadece kontrol ve tetkik edici bir pozisyonda olmasını istiyordu²⁰⁷.

Buna karşın, Rusya, bölgede müdahale hakkının olduğunu düşünüyor, Türk reform fikirlerinin uygulanmaktan uzak, Rus çıkar ve gelecek planlarına aykırı olduğunu düşünüyordu. Ayrıca Ermeni reformları ile ilgili hemen her konuda Almanya'nın görüşlerine karşıydı²⁰⁸.

İşin ilginç yanı, İstanbul'daki İngiltere Büyükelçiliği de kısmen Almanya ile aynı görüşteydi. Louis Mallet, 12 Haziran 1913'te Sir Grey'e, Türklerin reform yapma konusunda samimi ve hevesli görüldüğünü, bu konuda

²⁰⁷ PRO/FO/25842/19208/13/44, No.176. June 2, 1913, Sir Edward Grey to Sir E. Goschen.

²⁰⁸ PRO/FO/26654/19208/13/44, No.503 Confidential(Gizli), June 11, 1913, Sir Gerard Lowther to Sir Edward Grey; PRO/FO/26538/19208/13/44, Confidential(Gizli), June 7, 1913, Communication from Count Benckendorff.

cesaretlendirilmeleri gerektiğini, aksi takdirde Osmanlı toprak bütünlüğünün bozulacağını ve bunun büyük bir Avrupa savaşına yol açacağını bildirdiyordu²⁰⁹.

Berlin sefiri Mahmud Muhtar Paşa 16 Haziran 1913'te Hariciye Nezaretine çektiği telgrafta, Osmanlı Devleti'nin 1895 Reformlarını göz önünde bulundurarak Ermenilerin yaşadığı yerlerde bir reform taslağı hazırlaması ve bir an önce uygulamasının Almanya tarafından tavsiye edildiği aksi halde Rusya'nın bölgeye müdahaleye hazırlandığı ve müdahalesini kolaylaştırması için Ermeniler arasında olay çıkarabileceğini haber vermiştir²¹⁰.

Bu telraftan bir gün sonra 17 Haziran 1913'te Rusya'nın reform teklifi İngiltere dışişlerine yollandı. Ancak ilginçtir, Lowther'in belirttiğine göre Rusya'nın reform planı, İngiltere adına Fitzmaurice, Rusya adına Rus elçiliği birinci dragomanı Mandlestam ve Fransa adına elçilik ikinci sekteri Monsieur de St. Quentin tarafından, 1895 reform planları, 1880 tarihli Osmanlı Avrupası uluslararası komisyonu tarafından gözden geçirilen kanun, Girit ve Lübnan'ın hukukî statüsü ve 1913 tarihli Osmanlı yeni vilayet kanunu göz önünde bulundurularak hazırlanmıştır. Hazırlanan taslak Rusya'nın planı olarak tüm büyük devletlere gönderilmiştir. Ayrıca Lowther, Almanya büyükelçisinin Rusya büyükelçisi Giers'e iki konuda rezerv koyarak söz konusu planı tartışmaya hazır olduğunu bildirdiğini ifade etmektedir. Bunlar; birincisi, Almanya, Sultan'ın söz konusu bölgelerdeki hâkimiyetinin devam ettirilmesi, ikincisi, reform tartışmalarının Türk delegesinin huzurunda yapılması. Giers, birincisine olumu

²⁰⁹ **PRO/FO/26870/19208/13/44, No. 210, Confidential(Gizli)**, June 12, 1913, Mr. O'Beirne to Sir E. Grey, Minute by L. Mallet, June 12, 1913.

²¹⁰ **BOA/HR. SYS. 1866-6/25-26**, Mahrem, 16 Haziran 1913, Berlin Sefiri Mahmud Muhtar Paşa'dan Hariciye Nezaretine Şifre Telgraf.

ikincisine olumsuz yaklaşmıştır. Çünkü Ruslar, İngiltere ve Fransa gibi Osmanlı topraklarının paylaşılması zamanının geldiğine inanıyor ve bunu Türklerin önünde yapmak istemiyorlardı²¹¹.

22 maddeden oluşan Rus reform taslağı özetle; Erzurum, Van, Bitlis, Diyarbakır, Harput ve Sivas'tan oluşan yalnızca bir kısım sınır mahallerini hariçte bırakan bir eyalet oluşturulacak. Bu eyalet, Sultan tarafından beş yıllığına devletlerin rızası ile atanacak tercihan Avrupalı, Hıristiyan bir Genel Vali tarafından idare edilecek. Genel Vali, eyalet çapında tüm görevlileri, hâkimleri atama ve azl etme, jandarmayı komuta etme ve düzeni sağlamak için askeri güçleri kullanma yetkilerine sahip olacak. Genel Valiye, içerisinde Avrupalı teknik danışmanların bulunduğu bir danışma kurulu yardım edecek. Eyalet meclisinde Hıristiyan ve Müslümanlar eşit sayıda yer alacaklar. Yarı Hıristiyan olmak kaydıyla, polis ve jandarma, eyaletin yerli ahalisi arasından seçilecek. Eyaletin yerli ahalisi askerlik hizmetini eyalet sınırları içinde yapacak. Kürt Hafif Süvari birliği(Hamidiye Alayları) dağıtılacak. Görevlilerin yarısı Müslüman yarısı Hıristiyan olacak. Düzenlemelerin kullanılıp anlaşılabilmesi için yerel diller kullanılacak²¹².

Bu gelişmeler karşısında Said Halim Paşa Hükümeti, 25 Haziran 1913'te Osmanlı elçilerine buldukları ülkeler nezdinde Osmanlı Devleti'nin Ermeni meselesi ile ilgili ıslahat planını anlatmalarını isteyen ve bu ıslahat planını anahatları ile özetleyen bir telgraf yolladı. Bu telgrafta özetle; Mahmud Şevket

²¹¹ PRO/FO/28575/19208/13/44, No.545, Confidential(Gizli), June 17, 1913, Sir G. Lowther to Sir Edward Grey.

²¹² PRO/FO/28575/19208/13/44, No.545, Confidential(Gizli), June 17, 1913, Enclosure in No.515; PRO/FO/881/10523/79138 No.134.

Paşa zamanında yapılan başarılı çalışmalara vurgu yapılarak bunların aynen devam ettirileceği, genel olarak idarî ve malî konularda yapılanlar, planlanalar anlatılmaktadır. Ermeni reformları ile ilgili ise, Osmanlı devlet hizmetinde görevli ecnebi subayların görevli olduğu jandarma teftiş heyeti vasıtasıyla her vilayetin emniyet ve asayiş açısından ihtiyaç duyduğu jandarma miktarı tayin olunarak şimdiki kadar Rumeli efradından bir kısmı sevk edilmiş, geri kalanlar da kısa süre içinde sevkine karar verilmiş, Osmanlı memleketi altı müfettişliğe ayrılarak tatbiki kararlaştırılan kanun ve düzenlemelerin yürürlüğü kolaylaştırılmış, Doğu Anadolu gibi bazı mühim noktalara ecnebi umum müfettişler getirilmiş, bunların beraberine ecnebi ve Osmanlı jandarma, adliye, ziraat ve nafia mütehasısları verilmesi, nezaretlere birer yabancı müşavir, müfettiş konulması, bir kısım dairelere de ecnebi memur atanması kararlaştırılmış, bu hususta devletler nezdine girişimlere başlanmıştır²¹³.

Ayrıca Said Halim Paşa hükümeti hemen bir dizi kanun çıkardı. Mahmut Şevket Paşa zamanında çıkarılan İdare-i Umumiye-i Vilayat Kanun-u Muvakkati'ne 1 Temmuz 1913 tarihinde ek kanun hazırlayarak bir takım düzenlemeler yaptı. 6 Temmuz 1913'te Sulh Hâkimleri Hakkında Kanun-u Muvakkati'ne 23 maddelik bir talimat eklenerek genel müfettişlerin görev ve yetkileri belirlendi²¹⁴.

²¹³ **BOA/HR. SYS. 1866-6/40, 45, 50-51**, 25 Haziran 1913, Hariciye Nazırı Said Halim Paşa'dan tüm Osmanlı süferasına(sefirlerine); **EMST**, Belge No.128; Said Halim Paşa bu dönemde hem sadrazam hem de hariciye nazırdır.

²¹⁴ Z. Türkmen, **age**, s.40.

Altı büyük devletin elçileri 3 Temmuz 1913 – 24 Temmuz 1913 tarihleri arasında Avusturya sefirinin Yeniköy'deki yalısında bir araya gelerek Rus planını görüşmeye başladılar²¹⁵.

Alman hükümeti adına elçi Wangenheim, bu tekliflerin çok ileri gittiğini, bu şekilde otonom bir Ermenistan kurulacağını, Ermenistan'a verilecek otonominin de Osmanlı Devleti'nin parçalanması sonucunu doğuracağını ifade etti. Fransa elçisi Bompard da Rus tasarısına karşı çıkarak, yapılacak reformun Bab-ı Âli ile danışılarak yapılması gerektiğini ve bölgeye atanacak görevlilerin küçük Avrupa devletlerinden seçilmesi gerektiğini ifade etti²¹⁶.

İstanbul'daki altı elçinin görüşmeleri sırasında Türk teklifleri esas olarak alındı. Üçlü İtilafın temsilcileri, yapılaması planlanan Ermeni reform planının birer parçası olmayı tasarlamaktaydılar. Kendilerine verilen talimat gereğinde Ermenistan için özel bir rejim üretmek niyetinde değildiler. Bu görüşmelerde bir Ermeni eyaletine bir Avrupalı vali teklifi reddedildi. Fakar Rus teklifindeki yabancı kontrolü, danışmalar ve uzmanlar bağlamında kabul edildi. Ayrıca, Kürt hafif süvarisinin kaldırılması, Türkçe'ye ek olarak Ermenice ve Kürtçe'nin kullanımı, gayrimüslimlerin çoğunlukta olduğu yerlerde vilayetlerin farklı hizmetlerinde eşit yerine nisbî temsil kabul edildi. Yine Üçlü İtilaf temsilcileri, Müslümanlar ve Ermeniler için eşit temsil yerine nisbî temsil lehinde oldular. Bu şekilde aralarında kavga çıkacağı su götürmez bir gerçektir ancak diğer türlü uygulanamayacağından korkuluyordu. Rusya tarafından öne sürülen bölgesel askeri güç fikrine karşı Alman ve Avusturya temsilcileri şiddetli mukavemet

²¹⁵ K. Gürün, *age*, s.271-272;

²¹⁶ PRO/FO/29196/19208/13/44, No.203, June 24, 1913, Sir E. Grey to Sir E. Goschen; PRO/FO/881/10523/79138 No.135.

gösterdiler. Almanlara göre eğer bu şekilde olursa otonom bir Ermenistan ortaya çıkacaktı. Görüşmelerin sonucunda Türk teklifinin kabulü tavsiye edildi. Yani yedi vilayetin iki bölgeye ayrılması, iki yabancı genel müfettişin bu bölgelere Sultan tarafından devletlerin rızası ile tayini ve müfettişlere valiler dâhil tüm görevlileri aday gösterme ve azil yetkisinin verilmesi²¹⁷.

25 Eylül 1913'te Rusya'nın Londra'daki maslahatgüzarı, Bab-ı Âli'nin devletlerin, biri Erzurum, Trabzon ve Sivas için diğeri de Van, Bitlis, Harput, Diyarbakır için olmak üzere, iki genel müfettiş tavsiye etmesine razı olduğunu bildirdi. Müfettişler, üst düzey görevlileri ve hâkimleri Bab-ı Âli tarafından seçilmek üzere aday gösterebileceklerdi. Aynı zamanda her bir bölgede seçilmiş konseylerde Müslüman ve Hıristiyanlar eşit sayıda temsil edilecekti.²¹⁸

Bab-ı Âli'nin razı olduğu bu hususlar aslında Almanya büyükelçisi Wangenheim ile Rusya büyükelçisi Giers'in Ermeni reformları ile ilgili olarak üzerinde uzlaştıkları altı maddenin ilk üçüydü. Diğer üçü ise; birincisi veya dördüncü madde, eşitlik prensibi, her iki bölgedeki tüm görevlerin dağıtımında da aynen tatbik edilecektir, beşinci madde, Bab-ı Âli, büyük devletleri elçileri ve yerel ajanları(tercihan konsolosları) vasıtasıyla Ermeni reformlarını denetlemek üzere davet eder, altıncı madde, Bab-ı Âli, Doğu Anadolu'nun her iki bölgesinde de uygulayacağı diğer reformları devletler ile anlaşmak üzere tavsiye eder²¹⁹.

²¹⁷ **PRO/FO/40170/13/44 No.747 Very Confidential(Çok gizli)**, August 27, 1913, Mr Marling to Sir E. Grey, Enclosure in No.567, Memorandum by Mr. G. H. Fitzmaurice, August 10, 1913, British Embassy, Constantinople; **PRO/FO/881/10523/79138 No.136**; Z. Türkmen, **age**, s.42-51.

²¹⁸ **PRO/FO/881/10523/79138 No.137**.

²¹⁹ **PRO/FO/43989/19208/13/44, No.486**, September 26, 1913, Constantinople, Mr. Marling to Sir E. Grey. Not: Burada ifade edilen altı maddeyi Yusuf Hikmet Bayur, **TİT Cilt II. kısım 3**, s.146'da ve ondan alıntı yapan Zekeriya Türkmen **age**, s.48'de bazı maddeleri değiştirerek sehven 7 Kasım 1913 olarak vermişlerdir. Ancak belgenin aslında 26 Eylül 1913 tarihi vardır.

Bu anlaşmalar üzerine Bab-ı Âli, 7 Ekim 1913'te Osmanlı Maliye Nezareti'ndeki İngiliz uzmanlar Sir Richard Crawford ve Mr. Robert Graves'i iki genel müfettiş olarak önerdi. Ancak bu teklif Rusya tarafından hiçte hoş karşılanmadı. Türk teklifi, İngiliz tarafında, "Alman elçisi tarafından İngiltere ve Rusya arasında kırılma meydana getirmek üzere üretilmiş bir fikir" izlenimine sebep oldu. Ayrıca Bab-ı Âli'nin reform konusundaki amacının meseleyi zamana yayarak geçiştirmek olduğu kanaati de İngiliz dışilerinde yaygın bir görüştü²²⁰.

Sir Edward Grey, 14 Ekim 1913'te bölgeye atanacak müfettişlerin tüm devletlerin rızası ile atanması gerektiğini bu konuda özellikle Rusya ve Almanya elçilerinin arzularının sorulması gerektiğini dolayısıyla adı geçen şahısların bölgeye atanmasına izin veremeyeceklerini bildirdi²²¹.

İngiltere büyükelçisi Louis Mallet, 11 Kasım 1913'te Sadrazam Said Halim Paşa'yı ziyaret ederek, Ermeni reformları ile ilgili Osmanlı Devleti'nin hâlâ somut bir adım atmaması sebebiyle İngiltere'nin uğradığı hayal kırıklığını dile getirmiştir. Sir Richard Crawford ve Mr. Robert Graves meselelerinin de gündeme geldiği görüşmede İngiltere'nin bölgede doğrudan bir kontrol arzusunda olmadığı söylenmiştir. Mallet daha fazla baskı yapmamış, Bab-ı Âli'nin kendisini "köşeye sıkışmış" hissederek "ters bir politikaya" meyil etmesinden çekinmiştir²²².

²²⁰ PRO/FO/45803/19208/13/44, No.497, October 7, 1913, Mr. Marling to Sir E. Grey, Very Confidential Minutes by Eyre Crowe. Eyre Crowe 1913 Sonbaharından itibaren İngiliz istihbaratı Doğu Kısmı'nın şefidir.

²²¹ PRO/FO/45803/19208/13/44, No.477, October 14, 1913, Sir E. Grey to Mr. Marling; PRO/FO/881/10523/79138 No.138.

²²² PRO/FO/52943/19208/13/44, No.934, November 13, 1913, Sir L. Mallet to Sir E. Grey.

Aynı gün İstanbul'daki Rusya elçisi Giers, diğer devletlerin elçileri ile bir anlaşmaya vararak Ermeni reform planı üzerindeki bir kısım pürüzleri gidermişlerdir²²³.

25 Kasım 1913'te İttihat ve Terakki merkez heyeti toplantısında Kürtlerin yaşadığı yerlerde doğrudan Avrupa kontrolüne karşı çıkmış bunun yerine Meclis-i Mebusan'daki sandalyelerinin 18'den 20'ye çıkarılması teklif edilmiştir. Buna karşın Britanya Ermeni Cemiyeti, Sir Edward Grey'e bölgede doğrudan Avrupa kontrolünün gerekliliği ve reformların acilen uygulanması için Bab-ı Âli'ye maddi destek sağlanması hususlarını içeren bir memorandum akdim etmişlerdi²²⁴.

Ancak Osmanlı Hükümeti, İngilizlerin müdahalesi karşısında fazla ısrarcı olmamıştır. Mallet, bölgenin doğrudan Avrupa kontrolünde olmasının bölgede yaşayan Müslüman ahaliyi gücendireceğini ve bölgenin patlamaya hazır bir volkana dönüşeceğini ifade etmiştir²²⁵.

25 Kasım 1913'te Rus ve Alman elçileri sonunda bir anlaşmaya vararak bir taslak üzerinde uzlaştılar. Bu taslakta esas olarak, vilayette görev yapacak memurları, genel müfettişleri ile aynı atama ve azl yetkisine sahip olacak iki danışman atanmasına, bu danışmanların Müfettişlik Komisyonu'nda da görev yapmasına ve genel müfettişin idari faaliyetlerini kontrol etmesine karar verdiler. Her iki bölgenin genel meclislerinin yarısı Müslüman diğer yarısı gayrimüslimlerden oluşacak, barış zamanı eyalet askerleri kendi bölge sınırları

²²³ **The Times, Wednesday, November 12, 1913**, "Russian Agreement with The Powers", s.7.

²²⁴ **The Times, Thursday, November 27, 1913**, "Armenian Reform", s.7.

²²⁵ **PRO/FO/54149/19208/13/44, No.958**, Sir L. Mallet to Sir E. Grey.

içinde görev yapacak, Hamidiye süvari birlikleri dağıtılacak, kanun, irade ve duyurlarda ve ayrıca mahkemelerde yerel dil kullanılacaktı. Bunlardan başka, eğitim faaliyetleri için özel vergiler konulacaktı²²⁶.

Yeni İstanbul Ermeni Patriği Zaven I Der Yeghiayan (1913-1922) ile görüşen Mallet, bu görüşmeden Patriğin kendisine Ermenilerin bağımsızlık istekleri olmadığını söylediğini ifade etmiştir. Bu görüşmede Patriğin sözlerine inanan, Mallet, hem Sir Edward Grey’i hem de Sadrazam Said Halim Paşa’yı iknaya gayret etmiştir²²⁷.

1 Aralık 1913’te Bogos Nubar Paşa, Asya Fransız Komitesinde 20 kadar ülkenin temsilcisi ile Ermeni reformları konusunda bir araya gelmiş, burada Osmanlı Devleti, somut adımlar atıncaya kadar ekonomik yaptırımlar uygulanmasını istemiştir. Bunun üzerine Osmanlı Devleti’ne baskı için fırsat kollayan büyük devletler, Osmanlı gümrük gelirlerinde yaptıkları kısıtlamalar ile Türkiye’yi büyük bir malî krize soktular²²⁸.

Tam bu sırada İngiliz İstihbaratı Doğu Masası şefi Crowe, Bab-ı Âli’nin Ermeni reformlarını reddetmesi durumunda düşmanlıkla tehdit edilerek reformları uygulamaya mecbur bırakılabileceğini söylüyordu. Crowe’a göre, “böyle bir hareket İngiltere’yi doğrudan Türk Hükümeti’ne karşı saldırının lideri konuma getirecekti. Ancak böyle bir saldırıda İngiltere’nin alacağı lider pozisyon

²²⁶ **PRO/FO/881/10523/79138 No.140; PRO/FO/54149/19208/13/44, No.958**, Sir L. Mallet to Sir E. Grey, Enclosure in No.584, “Revised Project of Reforms for Eastern Vilayets”.

²²⁷ **PRO/FO/371/1816, No. 965**, December 3, 1913, Sir L. Mallet to Sir E. Grey, Minute by C. Russel; **PRO/FO/371/54387/19208/13/44, No. 965**, November 27, 1913, Sir L. Mallet to Sir E. Grey; **PRO/FO/55193/19208/13/44, No.978**, December 1, 1913, Sir L. Mallet to Sir E. Grey.

²²⁸ Yusuf Halaçoğlu, **Ermeni Tehciri ve Gerçekler(1914-1918)**, TTK, Ankara 2001, s.27-28; Z. Türkmen, **age**, s.22.

İngiltere'nin çıkarlarına aykırı olacaktı. Tabii eğer Majesteleri Hükümeti, Türkiye'deki tüm varlığını kaybetme, Hindistan ve muhtemelen Mısır'da büyük bir kargaşa çıkması riskine hazırsa orası başka" idi²²⁹.

İngiltere'nin kesinlikle böyle bir politikası yoktu, İngiltere, dünyada en çok Müslüman'ı topraklarında barıdıran "Hıristiyan sömürgeci" devlet olarak Osmanlı Devleti'ne karşı açıktan bir harekete girişmeyi göze alamazdı. Zaten İngilizlerin Osmanlı topraklarındaki faaliyetlerinde Amerikan misyonerlerini ve Ermenileri kullanmalarının sebebi de buydu.

Osmanlı Devleti toprakları üzerinde bir müdahale olacaksa bu Rusya ve Almanya arasında çıkan nizadan dolayı gerçekleşmeli, İngiltere de buna sonradan müdahil olmalıydı. Ayrıca Osmanlı kabinesi, meclisi, kamuoyu Ermeni reformlarına değilse de Osmanlı topraklarının doğrudan Avrupalılar tarafından kontrolüne şiddetle karşıydılar. Bu durumda İngiltere'nin uygulayacağı baskı, İngiltere'nin korktuğunu başına getirebilirdi²³⁰.

Bir yandan devletlerin malî baskıları diğer taraftan Rusya'nın Ermeni ve Kürtleri silahlandırıp birbirlerine karşı tahrik etmesi ile karışan Doğu vilayetlerindeki sıkıntılar nedeniyle Said Halim Paşa Hükümeti, Aralık 1913 sonunda, devletler tarafından önerilecek iki yabancı müfettişi Doğu vilayetlerine atamaya razı oldu. Ancak şimdide hangi ülkelerden müfettiş seçileceği kriz haline geldi. Özellikle Almanya ve Rusya arasında açıktan, İngiltere'de gizliden bu

²²⁹ **PRO/FO/55193/19208/13/44, No.978**, December 1, 1913, Sir L. Mallet to Sir E. Grey, Minute by Crowe.

²³⁰ **PRO/FO/55193/19208/13/44, No.978**, December 1, 1913, Sir L. Mallet to Sir E. Grey, Minute by Eastern Department, December 13, 1913.

konuda çekişmeye başladılar. Bu konuya da Avrupa'nın büyük devletleri dışındaki ülkelerinden müfettişler önerilmesine karar verilecek çözüm bulundu²³¹.

İngiliz Van konsolos vekili Smith'in 10 Ocak 1914'te İstanbul İngiliz elçiliğine gönderdiği ve daha sonra Sir Edward Grey tarafından da onaylanan raporunda, tüccar bir ırk olan Ermeniler ve Ermeni sorununun çözümü için aslında bunca uğraşından ziyade, Van'a kadar uzanan ve Doğu vilayetlerini ticarî limanlara bağlayan bir dizi demiryolu yapılsa esasen bir sorun kalmayacağını hatta Ermeni sorununun "tamamen ortadan kalkacağını" ifade ediyordu²³².

Lakin ne İngiltere ne Rusya'nın ne Almanya ve ne de diğerlerinin derdi Ermeniler ile ilgili bir çözüm planı değil sadece kendi "etki alanı" sınırlarının tespitiydi. Buraya kadar verilen İngiliz belgelerindeki ortak yön, devletlerin Osmanlı Devleti'nde etki alanlarının sınırlarının taksiminden başka bir şey değildi. Doğu vilayetleri veya Ermenistan ile ilgili meseleler ise Rusya'nın güneye ineceği son sınırı veya İngiltere-Rusya arasındaki tampon bölgeyi belirlemesi bakımından önemliydi. Yoksa İngiliz belgelerinde Ermenilerin durumları ile ilgili diplomatik kullanıma yönelik bir kısım tespitler dışında bir kaygıya rastlanmamaktadır.

Almanya ve Rusya'nın iki yabancı müfettişin yanına iki yabancı danışmanın atanması konusunda anlaşmalarından sonra 8 Şubat 1914'te Osmanlı Sadrazamı Said Halim Paşa ile Rusya adına Constantin Goulkevitch arasında Yeniköy antlaşması imzalandı. Antlaşmada imzalanan Ermeni Reform programı 17 Haziran 1913'te İngiltere-Fransa-Rusya elçilik dragomanlarının veya

²³¹ PRO/FO/362/357/14/44, No.1045, December 31, 1913, Sir L. Mallet to Sir E. Grey.

²³² Joseph Heller, **British Policy Towards The Ottoman Empire, 1908-1914**, Routledge, London 1983, s.110.

istihbarat şeflerinin ortaklaşa hazırlayarak “Rusya’nın önerisi” önerisi olarak verdikleri 22 maddelik taslaktan başkası değildi. Bu taslak üzerinde sadece Almanya’nın istediği buraya kadar da anlatılan eklemeler ve düzenlemeler yapıldı. Bu antlaşma ile altı büyük gücün elçilerinin üzerinde karar kılacakları beş aday arasından Bab-ı Âli, iki genel müfettiş seçecekti²³³.

Bu antlaşmanın imzasından sonra 10 Şubat 1914’te Bogos Nubar Paşa, “Osmanlı Devleti için hayati öneme sahip” Ermeni reform planını imzalaması hasebiyle Said Halim Paşa’ya bir mektupla, “Ermeni Reform planının Osmanlı Devleti’ne yeni bir enerji ve refah getireceği ümidiyle”, tebrik ve şükranlarını sunmuştur²³⁴.

Bogos Nubar Paşa’nın mektubuna 17 Şubat 1914’te teşekkür mektubu gönderen Said Halim Paşa, Bogos Nubar Paşa’ya Ermeni reformlarının uygulanmasında bizzat görev almak üzere Osmanlı kabinesinde nazırlık teklif etmiştir²³⁵.

25 Şubat 1914’te bu nazik teklifi, Türkiye ahval ve işlerini bilmediği gerekçesi ile Bogos Nubar Paşa kibarca geri çevirmiş, Ermeni reformlarının uygulanmasını Türk idarecilerinin mahir ellerine bırakmış ancak bunun dışında

²³³ PRO/FO/6862/357/14/44, No.86, February 9, 1914, Sir L. Mallet to Sir E. Grey; **The Times, Friday, February 13, 1914**, “Armenian Reform Scheme”, s.5.

²³⁴ BOA/HR. SYS. 2818-2/28, 10 Şubat 1914, Bogos Nubar Paşa’dan Said Halim Paşa’ya telgraf; EMST, Belge No.164.

²³⁵ BOA/HR. SYS. 2818-2/27, 17 Şubat 1914, Said Halim Paşa’dan Bogos Nubar Paşa’ya telgraf; EMST, Belge No. 165.

reformların uygulanması konusunda her türlü yardım ve desteğin sağlanması için elinden geleni yapacağını bildirmiştir²³⁶.

İngiltere, 8 Şubat 1914 Yeniköy antlaşmasından sonra konuya ve bölgeye ilgisiz davranmaya başlamıştır. Çünkü İngiltere'nin planladığı şekilde Almanya ve Rusya karşı karşıya gelmiş, aralarında göreceli bir uyuşma olmuşsa da bölgeyi karıştırmaya başlayan Rusya ile Osmanlı Devleti ve dolayısıyla da Almanya arasında bir problem çıkacağı kesinleşmişti. Bu antlaşmanın imzasından sonra Doğu Anadolu'dan gelen Kürt-Ermeni çatışmaları ile ilgili bilgilere karşı İngilizler, bu mesele ile genel müfettişlerin ilgilenmesi gerektiğini söyleyerek kayıtsız davranmışlardır²³⁷.

Rusya, Bab-ı Âli'ye sunulacak müfettiş adaylarının "saf" Rus olmasını isteyince İngiltere kendisini "aşağılanmış" olarak görmüş ancak müttefiki ile aralarının bozulmaması için sessiz kalmıştır. Zaten Rus teklifine hemen karşı çıkan Almanya, İngiltere'nin bu mesele ile ilgili bir şey söylemesine gerek bırakmamıştır²³⁸.

14 Nisan 1914'te Bab-ı Âli kendisine sunulan beş aday arasından Norveç Ordusundan Binbaşı Hoff ve Hollanda Doğu Hindistan İdaresinden Bay Westenenk'i seçmiştir²³⁹. Hairiciye Nezareti'ne yazdığı 16 Nisan 1914(3 Nisan 330) tarihli bir yazı ile Said Halim Paşa, Stokholm ve Lahey sefirlerinden gelen olumlu bilgilere göre Mösyö Vestenenk ve Mösyö Nikola Hoff'un seçildiğinin

²³⁶ **BOA/HR. SYS. 2818-2/29**, 25 Şubat 1914, Bogos Nubar Paşa'dan Said Halim Paşa'ya telgraf; **EMST**, Belge No.166.

²³⁷ **PRO/FO/371/2116, No.217**, April 3, 1914, Sir L. Mallet to Sir E. Grey.

²³⁸ **PRO/FO/11264/14/44, No.145** March 11, 1914, Sir E. Grey to Sir E. Bertie; J. Heller, **age**, s.111.

²³⁹ **PRO/FO/16616/357/14/44, No.238**, April 15, 1914, Sir L. Mallet to Sir E. Grey.

yine Stokholm ve Lahey sefirleri aracılığı ile bu şahıslara bildirilmesi istenmiştir²⁴⁰.

24 Mayıs 1914’de Hoff ve Westenenk, Bab-ı Âli ile yedi maddelik bir kontrat imzalayarak resmen göreve başlamışlar. Kontratta bizzat Said Halim Paşa ve müfettişler imza koymuşlardır²⁴¹.

Said Halim Paşa, müfettişlerin maaş ve ödeneklerinin devletlerden istemesi üzerine müfettişlerin görev yerlerine gitmeleri gecikmiştir. Temmuz 1914’te I.Dünya Savaşı patlak verdiğiğinde sadece Hoff görev yerine doğru yola çıkmış, Westenenk ise hâlâ İstanbul’da bulunuyordu. Hoff da Bab-ı Âli tarafından Osmanlı Ordusun’un seferberlik hazırlıkları sebebiyle geri çağırıldı²⁴².

Ağustos 1914’ten sonra İngiltere’nin Doğu Anadolu veya Osmanlı Devleti ile ilgili bilgileri resmî kanallara değil “gerçekliği doğrulanamamış”, Britanya Ermeni Cemiyeti’nin başkanı ve İngiliz parlamenter, Aneurin Williams’ın İngiliz dışişlerine verdiği bilgilere dayanır. Son resmî bilgi, Mallet’in 25 Eylül 1914’te Ermeni olaylarının giderek tırmandığı ve Osmanlı hükümeti’nin bunlara karşı önlem almaya hazırlandığını ve her an istenmeyen olayların patlayabileceğini bildirdiği yazısıdır²⁴³.

İngiliz-Rus gayretlerinin ve İngiliz-Alman-Rus çekişmesinin bir neticesi olarak “Balkanlaştırılan” Doğu Anadolu’da İngiliz ve Rus sabotörlerinin teşviki ile olayların tırmanması, halkın gerilmesi doğaldı. Bu durum hem İngiltere’nin

²⁴⁰ **BOA/HR. SYS. 2818-3/39**, 16 Nisan 1914, Sadaret’ten Hariciye Nezaretine.

²⁴¹ **BOA/HR. SYS. 2818-3/61-65**, 24 Mayıs 1914, Osmanlı Hükümeti adına Said Halim Paşa ile Albay Hoff ve Mösyö Vestenenk arasında imzalanan kontrat metni.

²⁴² **PRO/FO/371/2137/79138, No.542**, July 27, 1914, Beaumont to Sir E. Grey; J. Heller, **age**, s.111.

²⁴³ **PRO/FO/371/2137, No. 607**, September 25, 1914, Sir L. Mallet to Sir E. Grey; J. Heller, **age**, s.111.

hem de Rusya'nın işine geliyordu. Şimdi iş, Müslüman ve gayrimüslim halk arasında patlamaya hazır dinamite dönüşen gerilimin fitilini aynı Adana olayında olduğu gibi doğru zamanda ateşlemeye kalıyordu.

9.I. Dünya Savaşı'nda Türkiye Ermenilerinin İsyanı

9.1. I.Dünya Savaşı Öncesinde Erzurum'da Toplanan 8. Daşnak Dünya Kongresi

Temmuz 1914²⁴⁴ ortalarında Erzurum'da toplanan 8.Ermeni Devrimci Federasyonu kongresi Avrupa'da gerilen ortam üzerine Ermenilerin takımları gereken tavrı bir başka ifadeyle İttifak'tan yana mı İtilaf'tan yana mı olacaklarına karar vermek üzere bir araya geldiler. Kongreye Batı Bürosu adına E. Aknuni(Kaçatur Malumyan), Azadamard adına Roupen Zartarian, Doğu Bürosu adına Mardiros Harotiunyan, ABD bürosu adına Simon Vratsyan, Muş'tan Roupen Der Minasyan, Van'dan Mihran Terlemezyan, Bitlis'ten Armenang Ohiyan, İstanbul'dan Hamazasb Srvantsdians, Mısır'dan Ardavazst Hanemyan, Beyrut'tan Avedis İnjekian, Kafkasya'dan Arşak Vremyan, Rostom(Stefan Zoryan) başta olmak üzere 30 kadar Ermeni delegesinin katılımıyla başlandı.

²⁴⁴ Esat Uras, Daşnak Erzurum kongresinin Haziran ayında toplandığını ifade etmektedir.

Kongrede görüşmeler devam ederken, 28 Temmuz 1914'te I.Dünya Savaşı patlak verdi²⁴⁵.

Ermeni yazarlarının iddiasına göre, Daşnak Ermenileri Erzurum Kongresine, Osmanlı Devleti'ni temsilen İttihat ve Terakki Partisi idare heyeti üyesi Dr. Bahaattin Şakir, Naci Bey ve Hilmi Beyler katıldılar. Osmanlı heyeti; 1- Ermenilerin Rus-İngiliz-Fransız sözlerine ve vaatlerine kanarak Osmanlı Devleti aleyhine bir isyan başlatmamaları. 2- Osmanlıların asırlardır “millet-i sadıka” olarak gördükleri Ermenilerin yeni başlayan savaşta Osmanlı Devleti yanında yer almaları. 3- Böylece Osmanlı ordularının Bakü yönünde başlatacağı Kafkasya harekâtında Rus Kafkas ordusunun geri hattında kalan Ermenilerin başlatacakları bir ayaklanma ile Osmanlı ordusunun Kafkasya'yı Ruslardan geri almasına yardım etmeleri. 4- Ermenilerin bu yardımı karşısında Osmanlı Devleti, Transkafkasya, Kars, Erzurum'un bir kısmı ve Van'da Ermenilere otonom bir idare sağlamayı teklif ettiği söylenmektedir²⁴⁶.

Ancak böyle bir hadisenin olduğunu kanıtlayacak bir belge bulunmamakla birlikte Erzurum'da toplanan kongrenin niyeti sonuç raporunda da ifade edildiği gibi,

“İttihat ve Terakki hükümetinin, gayrimüslim unsurlara ve hassaten Ermenilere karşı önceden beri takip ettiği iktisadî, içtimaî ve idarî birbirine zıt siyaset ve tazyiki ve ıslahat işini tatbik hususunda gösterdiği aldatıcı hareketleri göz önünde tutan Daşnaksutyun kongresi, İttihat ve Terakki'ye muhalfet

²⁴⁵ H. Dasnabedian, *age*, s.107; Richard G. Hovannissian, *Armenia on the Road to Independence 1918*, University of California Press, 1969, s.41; E. Uras, *age*, s.589.

²⁴⁶ H. Dasnabedian, *age*, s.107-108; R. G. Hovannissian, *age*, s.41-42.

mevkiinde kalmaya, onun siyasî programını tenkit etmeye, kendisine ve teşkilatına karşı şiddetle mücadeleye girişmeye karar vermiştir” denilmektedir²⁴⁷.

Oysa daha birkaç ay önce tüm Ermeni milletini temsilen yanında Daşnaklardan danışma heyeti bulunan Bogos Nubar Paşa, İttihat ve Terakki Hükümeti’ne medhiyeler yazmış, Nisan-Mayıs 1914’te Osmanlı Devleti’ne danışmadan Doğu Vilayetleri müfettişlerini bizzat kendisi belirlemiş ve bunların görev yapması konusunda devletler vesilesi ile dayatmada bulunmuştu.

Yine Ermeni yazarları Bazı Osmanlı Ermenileri, bu teklife meyil göstermişse de çoğunluk Osmanlı Devleti’nin savaş girmemesini tavsiye ederek, bu teklife geçiştirici cevaplar veren Ermeni heyeti ile görüşmelerin yararsız olduğunu gören Osmanlı heyeti İstanbul’a döndüğünü iddia etmektedirler²⁴⁸.

Osmanlı heyetinin Erzurum’a gitmiş olması ihtimalini doğru farz etsek bile, eğer Osmanlı heyeti Erzurum Kongresi’nden elleri dolu olarak dönmüş olsaydı, İngiliz, Rus ve Fransızların asırlardır reformasyona tabi tuttıkları Ermeniler üzerindeki çabaları boşa gitmiş olacaktı. Çünkü Erzurum’da bir araya gelen Ermeni delegeleri, esasen İngiliz, Rus ve Fransız Ermenileri idi. Bu açıdan ne tüm Ermeni milletini ne de Osmanlı Ermenilerini değil bu üçlünün asırlardır kendileştirdikleri Ermeni gruplarını temsil etmekteydiler. Ezcümle, Erzurum Ermeni Kongresi, Osmanlı yararına değil Rusya ve müttefikleri yararına bir hareket başlatmak üzere toplanmıştı. Böylece buraya kadar İngiliz-Rus-Fransız Ermenileri olarak ayrılan gruplar esasen bir araya gelerek İtilaf Ermenilerini

²⁴⁷ E. Uras, **age**, s.589-590; Esat Uras’tan naklen Y. H. Bayur, **age Cilt III, Kısım III**, s.12; Benzer manada ifadeler için H. Dasnabedian, **age**, s.107-108; R. G. Hovannissian, **age**, s.41-42.

²⁴⁸ H. Dasnabedian, **age**, s.107-108; R. G. Hovannissian, **age**, s.41-42.

oluşturmuşlardı. Yani I.Dünya Savaşı'nda Ermeniler ikiye ayrılacaktı birinci ve büyük grup Osmanlı Ermenileri ikinci grup ise İtilaf Ermenileri.

Erzurum Kongresi'nde daha önceki 1911'de İstanbul'da toplan 6. Daşnak Kongresi ve 1913'te Erzurum'da toplanan 7. Daşnak Kongrelerde alınan bir "savunma yapısı" oluşturulması kararı teyit edilmiş, yani Ermeni silahlı kuvvetinin teşkili ve yaklaşan olaylara hazırlıklı olunması kararlaştırılmış ayrıca Osmanlı Ermenilerini temsil eden Batı Bürosu lağvedilerek, Tiflis merkezli Ermeni Bürosu'nun kurulması kararlaştırılmıştı²⁴⁹. Dolayısıyla Daşnak Erzurum Kongresi, Osmanlı Devleti daha seferberlik hazırlıkları yaparken erken davranan Ermenilerin seferberlik ilan ettiği bir kongre oldu.

9.2. Ermeni İsyân Hazırlıkları:

Daşnak Kongresi'nin bitiminden sonra tüm Ermenilerin İtilaf Ermenileri grubuna katılması için bir adım atıldı. Ermeni Katagikos'u V.Kevork, Rusya'nın Kafkasya Valisi Kont Vorontsov-Dashkov'a 5 Ağustos 1914'te bir mektup yazarak Ermenilerin Rusya'ya bağlılıklarını bildirmiştir. Katagikos Kevork mektubunda,

"... Eminim ki, İmparatorluk Hükümeti(Rusya kasediliyor), Türkiye'ye yaptığı dostane ihtar şeklinde yaptığı müracaatlardan hiçbir müsbet netice elde etmediği hususunda tam bir kanaate varmıştır..."

Anadolu'daki altı Ermeni vilayetinden bölünmez bir Ermenistan bölgesi meydana getirilmeli, bu bölgenin başına Bab-ı Âli'den bağımsız, Rusya

²⁴⁹ H. Dasnabedian, *age*, s.108 ve 6. ve 7. Daşnak Kongreleri için s.99-103.

tarafından seçilmiş, yüksek rütbeli Hıristiyan biri atanmalı, ıslahatın uygulanmasının kontrolü sadece Rusya'da olmalıdır. Böyle bir yönetim sistemin teşili ancak savaşın bitişi ile mümkündür. Ama Türkiye seferberlik ilan etmiştir. Ermenilerin emniyeti için Çarlık, Türk Hükümeti'nden Ermenilerin can ve mal güvenliğini sağlayacak lüzumlu tedbirler almasını ve daha önce kabul edilen anlaşma ile yapılması öngörülen reformların uygulanması için genel müfettişlerin görev yerlerine gönderilmesini istemelidir. Yüksek şahsınızdan, imparator hazretlerine benim ve Rusya'daki cemaatim adına sadık tebalarımızın sadakat duygularını Türkiye Ermenilerinin içten bağlılıklarını sunmanızı istirham ederim” diyordu²⁵⁰.

Rusya'nın Kafkasya Valisi bu mektuba, 2 Eylül 1914'te şu cevabı vermiştir:

“Rus hükümeti hiçbir durumda ve hiçbir şart altında Türkiye'deki Ermeni vilayetlerine ıslahatın sokulması ve Rusya'nın projesine göre ve Rusya'nın mutlak kontrolü altında yapılması konusunda hiçbir fedakârlık yapmayacaktır.

Ermenilerin ülkemizdeki ve sınırın diğer tarafındaki hareketlerinin, Rusya'nın istediği tarzda ve zamanda bizim işaretime uygun olması lüzumludur.

Ermeniler arasında Türkiye'de şu an herhangi bir isyanın çıkması tehlikelidir ve arzu da edilmemektedir. Türkiye'nin kendisinin savaşa sebebiyet vermesi, bizim tarafımızdan yapılan herhangi bir hareketle savaşın çıkmaması arzu edilir.

Cemaatiniz üzerindeki tesirinizi, Ermenilerimizin ve sınırın öte tarafındaki Ermenilerle birlikte, Türkiye'nin şimdiki belirsiz durumunda olduğu gibi

²⁵⁰ A. Arslan, *age*, s.106; R. G. Hovannissian, *age*, s.42-43; E. Uras, *age*, s.591-593.

gelecekte de, Rus-Türk savaşı çıktığı zamanda, zamanın ve hayatın şartlarına göre, önemli ve gerekli görülecek ve uygulanması istenecek hizmet ve vazifeler yerine getirmek için kullanınız”²⁵¹.

Olayların gidişatından ve Katagikos’un söz ve hareketlerinden rahatsız olan, İstanbul Ermeni Patriği Zaven Efendi, Kevork’u şiddetle eleştirerek, “baskı altında verilen kararın hiçbir dinî kıymetinin olmadığını” ifade ve ilan etmiştir²⁵².

Ağustos 1914 sonlarında Tiflis’e gelen Rus Çarı II. Nikola’nın huzuruna çıkan Katagikos Kevork, Çara bağlılıklarını sunup, Rusya’ya bağlı bir Ermenistan kurulması görüşünü yinelemiş, Çar Nikola da, “Muhterem peder, cemaatinize söyleyiniz, Ermenileri parlak bir istikbal bekliyor” cevabını vermiştir. Ayrıca bir beyanname yayınlayarak “...Çar Hükümeti emrinde Slav kardeşlerinizle birleşiniz. Böylece hak ve istiklalinize kavuşacaksınız” diyordu. Çarın teklifini İngiltere ve Fransa’ya güvenerek ve bu ülkelerin teminatına dayarak Ermeni Milli Konseyi kabul etti²⁵³.

21-23 Eylül 1914’te Kafkasya’da Erivan’da gerçekleşen Rayonagan Kongresi’nde Ermeni Millî Bürosu’nun ve Ermeni Gönüllü Ordusunun kurulması kararlaştırıldı²⁵⁴.

²⁵¹ A. Arslan, **age**, s.107; R. G. Hovannissian, **age**, s. 43; E. Uras, **age**, s.593-594.

²⁵² A. Arslan, **age**, s.107.

²⁵³ A. Arslan, 107-108; Joseph L. Grabill, **Protestant diplomacy and the Near East: missionary influence on American policy, 1810-1927**, University of Minnesota Press 1971, s.58-64; R. G. Hovannissian, **age**, s. 43; Nurcan Yavuz Toksoy, “Türk-Ermeni İlişkileri”, **Ermeni Araştırmaları Türkiye Kongresi Bildirileri, Cilt II**, ERAREN, Ankara 2003, s.58; E. Uras, **age**, s.597.

²⁵⁴ H. Dasnabedian, **age**, s.108.

Bir zamanlar Rus çarının düşmanı olan Daşnaklar, şimdi Rus subayı olacaklardı. Ermeniler Rusya'ya Kafkasya'da Osmanlı Devleti'ne karşı savaşmak üzere 200.000 gönüllü sözü vermişlerdi ²⁵⁵.

Rus Kafkasya Valisi Vorontsov-Dashkov ile Ermeni Milli Bürosu'nun planlarına göre dört Ermeni birliği oluşturulacaktı. Bunlardan birincisi, Balkan savaşları sırasında Osmanlı Devleti'ne karşı savaşan Ermeni birliğinin komutanı Andranik komutasında olacaktı. Antranik, yanında 1.000 kadar gönüllü ile Ekim 1914'te Tiflis'e gelmiş buradan Rus Kuzey İrani'ndeki birliklerle birleşmek ve Rusya'nın Kars-Van arasında Rus-Osmanlı sınırında pozisyon almıştı. İkinci birliğe, Dro komuta edecekti. Bu birlik Erivan-Iğdır arasına yerleştirildi. Dro'ya daha sonra Pastırmacıyan ve yanındaki birliklerde katılarak yardım edeceklerdi. Hamazasp'ın komutasındaki Üçüncü birlik ve Keri komutasındaki dördüncü birlik Sarıkamış-Oltu arasında yerleşmişlerdi. Ekim sonunda Ermeniler Osmanlı topraklarına saldırmaya hazırды. Ermeni birliklerinin sayısı 1914 Ekiminden 1915 yılına kadar geçen dönemde Osmanlı, İran ve Rusya Ermenilerinin katılımı ile 150.000'i bulmuştu ²⁵⁶.

Sayının bu kadar artmasındaki en önemli faktör elbetteki, Ermeni Katagikosu Kevork'un tüm Ermeniler üzerindeki dinî otoritesini Rusya ve İngiltere yararına kullanmasıydı.

28 Ekim 1914'te ismini Adana Ermeni olaylarından da hatırladığımız, Ermeni Vatansever Derneği Başkanı Garabet Hagopyan, İngiltere Dışişleri

²⁵⁵ R. G. Hovannissian, *age*, s. 43. Hovannissian, bu sayının 140.000'i bulunduğunu bildirmekle birlikte, Hovannissian'ın dipnotunda s.272'de dönemin şahidi olan birçok Ermeni yazarı ve Ruslar bu sayının 200.000 kişiyi bulunduğunu bildirmektedirler.

²⁵⁶ H. Dasnabedian, *age*, s.109-116; R. G. Hovannissian, *age*, s. 44.

Bakanı Sir Edward Grey'e, Ermenilerin işe yaramaz seyirciler olmadığını, savaş başladığında Ermenilerin kiliselerde İngiltere'nin kara ve deniz kuvvetlerini başarısı için yalvardıklarını ifade etmiş, Rusya ve Fransa ordularında gönüllü olarak bulduklarını ve İtilaf Devletlerinin başarısı ve Rusya'nın koruyuculuğunda bağımsız Ermenistan için çalıştıklarını belirtmiştir²⁵⁷.

Ancak bu dönemde İngilizlerin, henüz Ermenilere doğrudan ihtiyacı yoktu. İngiltere'deki hâkim görüş, İngiltere, Osmanlı Devleti'ne karşı savaşa girdikten sonra İngiliz ordusunun hareketlerine göre Ermenilerin harekete geçmesiydi²⁵⁸. Rus Kafkasya Valisinin de dikkati çektiği nokta aslında buydu. Yani Rus ordusunun kısa sürede ulaşabileceği yerlerde Türk cephesinin hemen gerisinde ayaklanma çıkarılması.

Kasım 1914'te Osmanlı Meclis-i Mebusanı eski Erzurum Mebusu Karakin Pastırmacıyan, Osmanlı III. Ordusu efradından bir kısım Ermeni asıllı askeri de yanına alarak Rus sınırı geçmiş ve Dro'nun birliklerine katılmıştır²⁵⁹.

Karakin Pastırmacıyan bundan sonra Ermeni Kahramanı anlamına gelen Armen Garo ismiyle anılmıştır. Savaşın bitimine yakın yeni kurulan Ermenistan'da kalmayarak ABD'ye gidecek ve burada Ermeni Amerikan Cemiyeti'nin başına geçecektir. Pastırmacıyan ileri de görüleceği üzere, Talat Paşa suikastı başta olmak üzere birçok Osmanlı devlet adamı ve Osmanlı Ermenisi'ne yapılan suikastların planlayıcısı olacaktır.

²⁵⁷ Salahi Sonyel, **The Great War and The Tragey of Anatolia(Turks and Armenians in Maelstrom of Major Powers)**, TTK, Ankara 2001, s.94.

²⁵⁸ Mim Kemal Öke, **Armenian Question**, TTK, Ankara 2001, s.95-108; S. Sonyel, **age**, s.98-100.

²⁵⁹ M. K. Öke, **age**, s.109; S. Sonyel, **age**, s.96.

Pastırmacıyan'ın Türk Ordusundan, Türk üniformasını giymiş Ermeni asıllı askerlerle arada savaş hali olan Rusya'ya geçmesine ve Rus ordusuna iltihakına dünya hukukunda verilebilecek bir tek ad vardır "ihamet".

Yine aynı dönemde 10 Kasım 1914'te, Londra Birleşik Ermeni Derneği Başkanı Yarbay G. M. Gregory, Dışişlerine yazdığı Ermeniler ile ilgili raporunda;

"Hükümet tarafından çok iyi bilinmektedir ki, ister İngiltere doğumlu olsun isterse Osmanlı vatandaşı olsun, bir bütün olarak Ermeniler, tam anlamıyla İtilaf Devletlerine sadık ve şuanda Almanya, Avusturya ve Türkiye'ye karşıdırlar. Çok sayıda Ermeni Rus bayrağı altında savaşırken daha az sayıda Ermeni de Fransız ve İngiliz kuvvetleri ile birliktedir" demektedir²⁶⁰.

12 Kasım 1914'te de Kahire'de Bogos Nubar Paşa, Adana ve havalisini kasederek, Kilikya Ermenilerinin Türkiye'ye karşı ayaklanmaya hazır olduklarını, İskenderun, Mersin ve Adana'ya yapılacak bir çıkarmada Ermenilerin müttefiklerin yanında yer alacağını bildirmiştir²⁶¹.

Osmanlı Ermenilerinin sadakatine rağmen, İngiliz, Fransız ve Rus Ermenilerinin Osmanlı Doğu cephesi ve gerisinde gerçekleştirdikleri, ayaklanma ve sabotaj faaliyetlerine Sarıkamış harekâtının da başarısız olması eklenince, Rus ordusu Doğu Anadolu'yu işgale başladı²⁶².

Ermenilerin Rus ordusuna geçmesi ve Rusya lehine başlattıkları ayaklanmaların başarısı İngiltere'nin 1915'den itibaren dikkatini vermesine yol

²⁶⁰ S. Sonyel, **age**, s.95.

²⁶¹ S. Sonyel, **age**, s.97.

²⁶² Ermeni ayaklanmaları ve olayları Zeytun(Maraş Sancağı), Kayseri, Erzurum, Bitlis'de 1914 başından itibaren başlamış Ağustos 1914'ten bu yana da devam etmekteydi. **Ermeni Komitelerinin Emelleri ve İhtilal Hareketleri(Meşrutiyetten Önce ve Sonra) İstanbul Matbaayı Amire**, Hazırlayan Mehmet Kanar, Der Yayınları, İstanbul 2001, s.224-243.

açmıştı. İngiltere’de başından beri Ermenileri kendi çıkarları doğrultusunda kullanmayı planlamıştı. Ancak İngilizler için zamanlama önemliydi.

9.3. Ermeni İsyanı(Ermeni Kıyımı)

İngiltere Ocak 1915’ten itibaren Ermenileri kendi çıkarları yönünde kullanma konusunda ilgisini açıkça ilan etmişti. 12 Ocak 1915 tarihinde, Times gazetesinde Ermeni Kızılhaç başlıklı editöre mektup yayınlanmıştı. Yazı Isabel Sommerset, Lucy C. F. Cavendish(Ermeni Dostları Cemiyeti Başkanı) ve Lord Bryce’in imzalarını taşıyordu. Lord Bryce İngiliz istihbaratının Ermeni masası şefi olarak İngiliz istihbaratının şekillenmeye başladığı ve İngiliz Ermeni Cemiyetlerinin kurulmaya başladığı 1890’dan itibaren çalışan Gladstone’un en sadık adamıydı. Bryce ile birlikte adı geçenler de Gladstone ekibinin en gözde elemanları idi. Yazıda, Ermeni gönüllülerinin Rus tarafında nasılda “kahramanca” savaştıkları anlatılmakta, Ermeni gönüllüler sayesinde Sarıkamış’ın ele geçirildiği söylenmekte ve Rus tarafında Ermenilerin gösterdiği “yararlılıklar” vurgulanmaktaydı. Ayrıca Türkiye’den Rus tarafına geçen birçok Ermeni olduğu bunların acilen yardıma ihtiyacı olduğu, Ermeni Katagikosu’nun İngilizlerin yardımına ihtiyaç duyduğu söylenerek, Ermenilerin içinde bulunduğu zor durum ile ilgili Bryce’in I.Dünya Savaşı boyunca Türkiye aleyhinde sürdüreceği anti-propagandanın ilk emaresi olarak ajitasyon yapılmaktaydı. Son olarak da “Kızılhaç ve Göçmen Fonu’nu idare eden, İngiliz ve Amerikan insanlarından meydana gelen Ermeni Cemiyeti”nin çok acil maddi yardıma ihtiyaç duyduğu söylenmekte ve bu yardımların İngiltere’nin Moskova genelkonsolosu tarafından

ihtiyaç sahiplerine ulaştıracağı vurgulanarak, yardım ile ilgi ayrıntılar verilmekteydi²⁶³.

Dolayısıyla İngiltere, Ermenilere yardım etmeye ve Ermeni isyanını desteklemeye resmen 1915 yılı başında başlamış bulunuyordu. Ancak bu destek şimdilik lojistik yardımdan öteye gitmedi.

13 Ocak 1915'te İngiliz kabinesinde, Bogos Nubar Paşa'nın önerisi üzerine, Çanakkale Boğazı'nın zorlanması ile paralel olarak İngiliz birliklerinin İskenderun'a çıkarılması fikri kabul görmüştü. İngiliz kruvazörlerinin 1909 Adana olayında olduğu gibi İskenderun ve Adana açıklarında görülmesi üzerine yine olaylar başlamıştı. Ermeni Asıllı Erakloğlu Miray, Dört Yol'daki Osmanlı kışlasının yerini İngiliz kruvazörlerine bir ağaç üstüne çıkararak işaret vermesi üzerine kışla İngiliz gemilerinin ateşiyle yerlebir edilmişti²⁶⁴.

Şubat 1915'te Daşnaksütyun'un Sivas'ta 30.000 kişilik bir birlik kurduğu ve bunların yarısını Rus tarafına gönderip geriye kalanını Türk Ordusuna arkadan saldırmak üzere bıraktığı bilgisi Osmanlı Genelkurmayı'na ulaştı. Ayrıca, Sivas-Erzincan arasında Daşnakların Türk Ordusuna saldırmak üzere hazırlandıkları, ayaklanmayı teşvik eden broşürler hazırladıkları, 30.000 kişinin tamamına silah dağıtılmış olduğu da bu bilgiler arasındaydı²⁶⁵.

Bu birliklerin Türk Ordusuna arkadan saldırması durumunda, Sivas-Erzincan arasında Rus ordusuna karşı savunma hattı kurmuş olan Türk Ordusunun Anadolu'yu müdafaa imkânı kalmayacaktı. Bu hattın düşmesi

²⁶³ **The Times, Tuesday, January 12, 1915**, "The Armenian Red Cross", s.7.

²⁶⁴ A. Arslan, **age**, s.109.

²⁶⁵ S. Sonyel, **age**, s.102.

durumunda Anadolu'nun coğrafi yapısı sebebiyle buradan sonra dayanılacak herhangi bir dağ sırasının olmaması sebebiyle Anadolu arazisi muhtemelen tamamıyla Rus ordularının eline düşecekti. Ancak bu durumda bile Türk tarafı sadece güvenlik önlemlerini arttırmakla yetinmişti.

Dörtüol ile benzer olaylar, 19 Şubat ve 25 Şubat 1915'te Çanakkale Boğazı'nın dış tabyalarının İngiliz donanması tarafından dövülmesinde, 18 Mart 1915'te Çanakkale Boğazı'nın İngiliz-Fransız müttefik filosunca zorlanmasında ve özellikle de 25 Nisan 1915 çıkarmasında gerçekleşmiş, çıkarma ve bombardıman yerleri bizzat Ermeniler tarafından gösterilmiş, Türk tarafı ciddi can ve mal kaybına uğramıştır²⁶⁶.

Van'ın tam bir cephaneliğe döndüğü, buradaki Ermenilerin ağır silahlar hariç her türlü patlayıcı ve silaha sahip oldukları ve Van'ın bu haliyle patlamaya hazır bir bomba haline geldiğini, 1907'den 1913'e kadar İngiliz raporlarında ifade edildiği söylenmişti.

Bu bombanın pimi İngiliz-Rus-Ermeni işbirliği ile çekilmiş, 1904'ten itibaren Van'da faaliyet gösteren ve Ermeni çetelerini örgütleyen Aram Manukyan 6-7 Nisan 1915'te Van isyanını başlattı 20 Nisan'da şiddetlenerek şehrin kontrolünü ele alan Ermeniler, Müslüman ahaliye karşı katliama başladılar. Bu isyanla zaafa uğrayan Türk savunmasını yararak 14 Mayıs'ta Van'ı ele geçiren Ruslar Aram Manukyan'ı Van valisi ilan ettiler²⁶⁷.

²⁶⁶ Halil Ersin Avcı, **Çanakkale'yi Yaşamak**, Truva, 2007, s.30-60.

²⁶⁷ A. Arslan, **age**, s.108; H. Dasnabedian, **age**, s.111-112; R. G. Hovannissian, **age**, s. 47-48; Hasan Oktay, "Van İhtilal Örgütü'nün Van'daki Faaliyetleri ve İsyan", **Ermeni Araştırmaları Türkiye Kongresi Bildirileri I**, ERAREN, Ankara 2003, s.448-452; S. Sonyel, **age**, s.109-110.

Van isyanının başarıya ulaşmasından yalnızca bir gün sonra 21 Nisan 1915'te, Britanya Ermeni Cemiyeti başkanı Aneurin Williams, Londra Birleşik Ermeni Derneği Başkanı Yarbay G. M. Gregory ve derneğin Londra ve Paris işleri sekteri Arşag Taçobanyan, Sir Edward Grey'e, İngiltere hükümetinin Ermeni meselesine olan "cömertçe ilgisinin İngiliz Parlamentosu'nda ilanı" sebebiyle şükranlarını sunan teşekkürnameler göndermişlerdi²⁶⁸. İngilizler, Ermenileri kullanmaya artık karar vermişti.

İngiliz Mısırı'nda Ermeni komitelerinin bir toplantısında Adana ve havalisinde bir isyan çıkarmak için Mısır Ermeni Hayır Cemiyeti temsilcisi kimliği ile Daşnaksutyun mensubu Gazaros, 20 Mayıs 1915'te bölgeye gelmişti²⁶⁹.

23 Mayıs 1915'te Osmanlı Hükümeti, İskenderun, Belen, Cisrişuğur, Antakya kazaları ile Adana, Mersin, Sis(Kozan) şehir merkezleri hariç Adana, Mersin, Cebelibereket livaları dâhilindeki köy ve kasabalarda bulunan Ermenilerin başka bölgelere sevk ve iskânına karar vermiştir. Ermeniler daha harekete geçme imkânı bulamadan başka bölgelere gönderilmiş oldular. Böylece İngiliz planı suya düşmüş oldu²⁷⁰.

²⁶⁸ S. Sonyel, **age**, s.107-108.

²⁶⁹ A. Arslan, **age**, s.110.

²⁷⁰ **Ibid**; Ali Arslan, "İngilizlerin İskenderun'u İşgal Projesi ve Osmanlı Devleti'nin Aldığı Tedbirler (1914-15)", **IV. Hatay Tarih ve Folklor Sempozyumu, (18-19 Ekim 1996 Bildirileri)**, ayrı basım, Antakya 1997.

9.4. Ermeni Ayaklanmalarına Karşı Osmanlı Hükümeti'nin Önlemi, Ermenilerin Sevk ve İskânı

Aram Manukyan'ın Van'da başlattığı isyan Türk Ordusu ve bölgede yaşayan Müslüman halk açısından tam bir felaket olmuştu. Van'da çıkan isyan nedeniyle Türk Ordusu zaafa uğramış, cephe yarılıp Van düşmüştü. Ermeni isyancıların ve Rus birliklerinin girdiği Van ve diğer bölgelerdeki binlerce Müslüman ya katledilmiş ya da yaşadıkları yerleri terk etmeye zorlanmışlardı. Osmanlı Devleti'nin İtilaf Devletleri'nin Anadolu içlerine kadar yayılabilecek Ermeni isyanları planlarına göz yumması beklenemezdi. 25 Nisan 1915'te Ermeni örgütlerine mensup 2.345 kişi tutuklandı, örgüt merkezleri kapatıldı ve evrakına el kondu²⁷¹.

Adana ve civarında isyan başlatılacağı haberleri de bardağı taşıran son damla oldu. 26 Mayıs 1915'te Dâhiliye Nazırı Talat Paşa, Başkumandanlıktan gelen yazıya binaen, Sadarete(Başbakanlık) bir tezkere ile başvurarak, savaş bölgelerinde olay çıkaran Ermenilerin daha güvenli bölgelere hem Osmanlı Devleti'nin hem de kendi güvenlikleri için sevk edilmelerini istedi. 30 Mayıs 1915 günü yapılan Meclis-i Vükela(Bakanlar Kurulu) toplantısında, "Vakt-i Seferde İcraat-ı Hükümete Karşı Gelenler İçin Cihet-i Askeriyece İttihaz Olunacak Tedabir Hakkında Kanun-u Muvakkat(Sefer Zamanında Hükümetin İcraatına Karşı Gelenler İçin Ordu Tarafından Alınacak Önlemler Hakkında Geçici Kanun" başlıklı kanun hükmünde kararname kabul edilerek 1 Haziran 1915(19 Mayıs 1331) günü Takvim-i Vekayi'de yayınlanarak yürürlüğe girdi. Geçici kanun Ermenilerin, Osmanlı Devleti'nin daha güvenli "diğer mahallere

²⁷¹ A. Arslan, *age*, s.111; Gürün, *age*, s.307.

sevk ve iskânını” veya “tayin ve tahsis edilen mahallere nakil ve iskanı”nı emrediyordu. Savaş zamanında kimin sadık kimin düşmanla işbirliği yaptığını tespiti mümkün olamayacağından Osmanlı hükümeti, hem devletin hem de Ermenilerin güvenliğini düşünerek 500.000 kadar Ermeni’yi “sevk ve iskâna” tabi tutmuştu. 8 Şubat 1916’ya kadar yürürlükte tutulan kanunla bir yıla yakın bir zaman sürdürülen “sevk ve iskân”dan istenilen sonuçlar alınmadığı gibi kanunun uygulanması sırasında çıkan Ermeni ayaklanmalarında, Ermenilerin “sevk ve iskânı” sırasında ve ayrıca Ermeniler ile ilgili kamuoyunda oluşan olumsuz kanaat nedeniyle çıkan karşılıklı çatışmalarda ve bazı savaş fırsatçılarının Ermeni konvoylarına saldırısında çok sayıda insan hayatını kaybetmiştir. Bu çıkarılan kanun her ne kadar sadece Ermeniler ile ilgili anılsa da aslında “sevk ve iskân”a tabi tutulanlar sadece Ermeniler değildi, diğer Hıristiyan unsurlardan da insanlar “sevk ve iskân”a tabi tutuldular²⁷².

Sevk ve iskân sırasında ortaya çıkan olaylar aslında daha önce Adana Ermeni Olayında ekilen tohumların, karşılıklı güvensizliğin neticesidir.

Osmanlı Devleti, 1906-7 Cenevre Konvansiyonları başta olmak üzere uluslararası antlaşmalardan doğan vatandaşlarının emniyetini koruma hakkını kullanmıştır. Aynı zamanda bir devlet olmanın getirdiği doğal gereklilik olarak

²⁷² Bülent Bakar, **Ermeni Tehciri ve Uygulaması**, Marmara Üniversitesi, Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, Basılmamış Doktora Tezi, İstanbul 2003, s.76-79, Sevk ve İskan Kanununun uygulanışının ayrıntıları için bkz. bu çalışma; Kemal Çiçek, **Ermenilerin Zorunlu Göçü**, TTK, Ankara 2005, s.42-50; K. Gürün, **age**, s.307-321; Süleyman Beyoğlu, “1915 Tehciri ve Soykırım İddiaları”, **Uluslararası Türk-Ermeni İlişkileri Sempozyumu, 24-25 Mayıs 2001, Bildiriler**, İstanbul 2001, s.171-191; Süleyman Beyoğlu, “Ermeni Tehcirine Dair Toplu Bir Bakış”, **Ermeni Araştırmaları Türkiye Kongresi Bildirileri I**, ERAREN, Ankara 2003, s.23-35; Süleyman Beyoğlu, “Ermeni Tehciri ve İhtida”, **Yakın Dönem Türkiye Araştırmaları Dergisi, Yıl 3/2004, Sayı:6**, TC. İstanbul Üniversitesi, Atatürk İlkeleri ve İnkılâp Tarihi Enstitüsü Dergisi, İstanbul 2004, s.1-18; Yusuf Halaçoğlu, **age**, s.50-51; Yusuf Halaçoğlu, **The Story of 1915 What Happened to the Ottoman Armenians?**, TTK, Ankara 2008, s.31-71; Yusuf Halaçoğlu, **Facts on the Relocation of Armenians 1914-1918**, TTK, Ankara 2002, s.67-115; M. K. Öke, **age**, s.125-130; S. Sonyel, **age**, s.112-122; Azmi Süslü, **Ermeniler ve 1915 Tehcir Olayı**, Yüzüncü Yıl Üniversitesi Yay, Ankara 1990, s.110-111

varlığına kast edilmesine, vatandaşlarının birbirine düşürülmesine mani olmaya çalışmıştır. Ancak özellikle İngiliz istihbaratının bölgedeki asırlık yapılanmasının olumsuz sonuçları her anlamda zararlı sonuçlar vermiş, casuslar bir yandan Ermenileri Osmanlı Devleti aleyhine tahrik ederken, gerilimi tırmandırmak için bölgedeki Müslüman aşiretleri Ermeniler üzerine saldırtmışlardır.

9.5. İngiliz Tepkisi:

İngiltere, bir yandan Ermeni derneklerinin bir yandan da Rus hükümetinin bir şey yapılması gerektiği konusundaki baskılarına karşı sessiz kalmıştı. Ancak Eçmiyadzin Ermeni Katagikosu Kevork Nisan 1915'ten itibaren Rusya hükümeti yetkililerine Türklerin Doğu Anadolu'da Ermenilere yönelik katliam yaptığını dair bilgiler göndermeye başlamıştı. Rusya Katagikos'un bu isteğinin Washington ve Roma'daki Rusya büyükelçileri vasıtasıyla ABD ve İtalyan hükümetlerine de iletilmesini ve hükümetlerin Osmanlı Devleti aleyhinde protestoda bulunmaları için bir dizi diplomatik girişim başlatmıştı. Rusya bu propagandanın İtalyan ve Amerikan kamuoylarının İtilaf lehinde kalmasının ve bu sırada tarafsız olan söz konusu devletlerin İtilaf'ın yanında savaşa girmeleri için kamuoyu baskısı oluşturmayı hedeflemişti. 27 Nisan 1915'teki bu Rus diplomatik atağından yaklaşık bir ay sonra İtalya 23 Mayıs 1915'te Avusturya-Macaristan'a, 25 Ağustos'ta Osmanlı Devleti'ne ve 26 Ağustos'ta Almanya'ya savaş ilan etmişti.

Ancak ABD, 6 Nisan 1917’de Almanya ve 7 Aralık’ta Avusturya’ya savaş ilan etmiş buna karşın Osmanlı Devleti’ne savaş ilan etmemiştir²⁷³.

Ancak Rusya’nın girişimleri sadece ABD ve İtalya ile sınırlı kalmadı. İngiliz dışişlerine de bu konuda baskı yapmaya başlayan Rusya 27 Nisan 1915’te bir an önce Bab-ı Âli’ye ve Osmanlı Devleti’ne yönelik “olup bitenden Türk yetkililerinin sorumlu olduğuna dair” ve “Hıristiyanlık ve medeniyete karşı yeni işlenen suçlar” dolayısıyla bir deklerasyon yayınlanmasını istiyordu. Ancak İngilizler, önce böyle “katliamların gerçekten olup olmadığının” soruşturulması gerektiğini söylemişlerse de Rusya, bir yandan Ermeni müttefiklerini hoş tutmak diğer taraftan Anadolu’daki zaferini hızlandırmak için İngiltere’ye baskı yapmayı sürdürdü. 11 Mayıs 1915’te Rusya, bir deklerasyonun yapılması için İngiltere’ye tekrar başvurdu. Bu sefer önce Fransa’nın razı olmasını şart koşan İngiltere, karşısında Rusya, Fransa’ya diplomatik baskı uygulayarak, Fransa’nın rızasını tahsil ettikten sonra İngiltere, Rusya’nın deklerasyon taslağı üzerinde çalışmaya başladı. Kamuoyuna 23 Mayıs 1915’te Fransa, Rusya ve İngiltere adına Monday Morning’s Papers vasıtasıyla Türk yetkililerinin sözde Ermeni katliamlarından sorumlu tutulduklarına dair bir açıklama yayınlandı²⁷⁴.

Bu açıklamanın içerik olarak bir benzeri 29 Mayıs 1915’te bir telgrafla ABD’nin İstanbul elçiliği vasıtasıyla Bab-ı Âli’ye bir nota olarak verildi. Bu notada:

²⁷³ Salahi R. Sonyel, “Turco-Armenian Relations and British Propaganda During The First World War”, **BELLETTEN**, 222, Cilt: LVIII - Sayı: 222 - Yıl: Ağustos 1994, s.422-423.

²⁷⁴ Tolga Başak, **İngiltere’nin Ermeni Politikası(1830-1923)**, IQ Kültür Sanat, İstanbul 2008, s.191; S. Sonyel, **agm**, s. 424-429.

“Fransa Dışişleri Bakanlığı müteakip notanın Türk hükümetine verilmesini istemiştir. Alıntı. 24 Mayıs. Yaklaşık bir aydır, Ermenistan’ın Türk ve Kürt nüfusu, Ermenileri, çoğunlukla Türk yetkililerinin göz yumması ve yardımı ile katletmektedirler. Söz konusu katliamlar, Nisan ayı ortalarında, Erzurum, Tortum, Tercan, Bitlis, Muş, Sasun, Zeytun ve Kilikya’ya yayılarak gerçekleşmiştir. Van yakınlarındaki yüz köyün sakinleri öldürülmüştür. Bu şehirde bulunan Ermeni Mahallesi Kürtler tarafından kuşatılmıştır. Aynı zamanda İstanbul hükümeti de masum Ermeni nüfusuna kötü davranmaktadır. İnsanlığa ve medeniyete karşı Türkiye tarafından işlenen bu yeni suçlar nazarı dikkate alınarak, İtilaf Hükümetleri açıkça Bab-ı Âli’ye bildirir ki, Osmanlı Hükümeti’nin bütün üyeleri ve onların bu katliamlara karışmış olan ajanları bu suçlar sebebiyle bireysel olarak sorumlu tutulacaktır” denilmekteydi²⁷⁵.

Bu bildiri üzerine 27 Mayıs 1915’te Bogos Nubar Paşa, Sir Edward Grey’e bir teşekkür mektubu gönderdi²⁷⁶.

Bu deklarasyon savaş sonrasında Osmanlı Hükümet üyelerinin gerek Osmanlı Divan-ı Harplerinde gerekse İngiliz Malta Mahkemelerinde Ermenilere karşı işlenen suçlar nedeniyle yargılanmalarına dayanak olarak kullanılacak hatta Sevr Antlaşması’nda da elinde hiçbir bilgi ve belge bulunmayan İngilizler bu beyanata zaman zaman atıf ve vurgu yapacaklardı.

Buraya kadar ifade edildiği üzere, Van’daki isyan Nisan ayının başında çıkmış Ermeniler değil binlerce Müslüman ölmüştü. Ayrıca Bu telgraf olduğu zaman Kürtler, Van’da Ermeni mahallesini kuşatmayı bırakın Van’daki Kürtlerin

²⁷⁵ United States National Archives(USNA)/Department of State /867/4016/67, May 29, 1915, Cipher Telegram.

²⁷⁶ T. Başak, *age*, s.194.

hayatı Rus işgali altındaki Van'ın Ermeni valisi Aram Manukyan'ın iki dudağı arasında bulunuyordu.

İngiltere'yi böyle bir deklerasyona iten sebepler esasen başka nedenlere müstenit idi. Öncelikle hemen berlitelim ki, Mayıs ayındaki bu deklerasyondan sonra Ağustos ayının ikinci yarısına kadar İngiliz istihbaratının ve devletinin sesi Times gazetesinde Ermeniler ile ilgili tek bir habere bile rastlanılmaz. Ermeniler ile ilgili ilk haber 17 Ağustos 1915 tarihine aittir²⁷⁷.

17 Ağustos 1915 yani, İngiliz-Fransız Müttefik Kara Ordusunun Çanakkale Cephesinde General Sir Ian Hamilton komutasında gerçekleştirdiği 15 Ağustos 1915 tarihli son büyük tarruzdan iki sonrası. 10 Ağustos 1915'te Anafartalar Grubu komutanı Albay Mustafa Kemal, 140 bin kişilik ordusunun ilerleyişini durdurup büyük bir zafer kazanmıştı. Ancak Sir Ian Hamilton, 15 Ağustos'ta tekrar bir saldırı düzenlemişse de Mustafa Kemal'in ve Türk askerinin kahramanca savunması ile eski hatlarını bile kaybetme tehlikesi yaşayan İngiliz ordusu nihai imhadan ancak donanma topçusunun ateşi ile kurtulabilmişti.

Kısacası İngilizler, bir vuruşta İstanbul'u ele geçirip Osmanlı Devleti'ni saf dışı etmeyi planlamışlar ve Ruslar tamamını ele geçirmeden kendi çıkarlarına yönelik kısımlarını bir an önce elde etmeyi düşünmüşlerdi. Hor ve hakir gördükleri Türk Ordusunun Çanakkale müdafası karşısında İngiltere'nin Çanakkale-İstanbul operasyonu "tek kelime ile bir fiyasko" ile sonuçlanmıştı²⁷⁸.

²⁷⁷ **The Times, Tuesday, August 17, 1915**, "Armenians Expelled", s.5.

²⁷⁸ **PRO/War Office(WO)/106/63/XC/13802**, March 8, 1917, Dardanelles Commission, First Report.

Hatta bu yenilgiden doğrudan sorumlu tutulan İngiliz Donanması Lordu Winston Churchill, görevinden azledilerek, Fransa'daki bir tümenin başına getirilmiş yani tabir yerinde ise denizden karaya çıkmıştı.

İngiltere bu yenilgiyi ne müttefiklerine, ne kendi kamuoyuna, ne de ordusuna izah edememişti. Kırılacağı daha 25 Nisan 1915'te Arıburnu'nda yine Yarbay Mustafa Kemal ve Türk ordusu'nun ANZAK ilerleyişini durdurması ile belli olan 10 Ağustos 1915'te kırılan İngiliz gururunu kurtarmak için İngiliz istihbaratının Ermeni masası şefi Lord Bryce bir yandan onun Avam kamarası versiyonu Aneurin Williams diğer taraftan Ermeni kartını, İngiliz parlamentosunun gündeminde tutmuşlardı²⁷⁹.

Çanakkale yenilgisinin ufukta görüldüğü Temmuz 1915'ten itibaren Yarbay Mark Sykes, Bogos Nubar Paşa ile görüşmelere başlayarak, İskenderun'a bir çıkarma planlamaya, ABD'den 5000 Ermeni gönüllü getirme, Adana havalisinde isyan eden 5000 Ermeni'nin İngiliz birliklerince takviye edilmesi gibi birçok ihtimal üzerinde durmuşlardı. Ancak bunların hiçbiri Ağustos 1915 sonu Eylül 1915 başına kadar ciddiyet kazanmadı²⁸⁰.

Ancak şimdi durum çok ciddiye. Bu sebeple İngilizler tüm savaş stratejilerini değiştirip gözden geçirmeye karar verdiler. Durumun ciddiyetini arttıran bir diğer gelişmede İngiliz Hindistan Hükümeti'nin Irak'ın işgalinden sorumlu "Keşif Gücü D"nin 7 Aralık 1915'te başladığı Irak seferindeki başarısızlığı idi. Bu cephede İngiliz ordusunun ilerleyip Irak'ı alamaması

²⁷⁹ Lord Bryce ve Aneurin Williams'ın Yaz 1915 faaliyetleri için T. Başak, **age**, s.194-195 ve S. Sonyel, **age**, s.125-127.

²⁸⁰ S. Sonyel, **age**, s.128-131.

üzerine Eylül 1915'ten itibaren İngilizler Ermeni kartını oynanmaya karar verdiler.

10. İngiltere'nin “İnsanlığa ve medeniyete karşı işlediği yeni suçlar” veya İngilizlerin İrlanda Katliamları:

İngiltere'nin Ermeni kartını nasıl oynadığına geçmeden önce Ermeni olayları ile hemen hemen eş zamanlı bir hadiseden anahatları ile bahsetmenin yerinde olacağı kanaatindeyiz.

1800 yılında İngilizler İrlanda parlamentosunu feshederek İrlanda'yı İngiltere'ye bağlamışlardı. 1800 yılından önce de İngiliz işgalinde yaşayan İrlandalılar, asırlardır İngiliz işgaline karşı mücadele etmekteydiler. Ancak askerî ve siyasî olarak büyük bir güç olan İngiltere'ye karşı yalnız ada ülkesi İrlanda'nın yapabileceği fazla bir şey yoktu. İrlanda Cumhuriyetçi Kardeşliği, 13 Ocak 1913'te İrlanda Gönüllü Ordusu kurmuştu. I.Dünya Savaşının başlaması ile bir an olsun İrlanda üzerinden gözünü ayırmayan İngiltere'nin dikkatinin dağılmasından istifade eden İrlandalılar, 24 Nisan 1916'ta Dublin'de ayaklandılar. İrlanda Cumhuriyetçi Kardeşliği, İrlanda Gönüllüleri gibi birkaç bağımsızlık yanlısı örgüt Dublin'de 1250 kişi civardan da çoğu sivil 2000 kişi ayaklanmaya katıldı. Easter Ayaklanması olarak bilinen İrlanda Özgürlük ayaklanması 1798'den beri İrlanda'da İngilizlere karşı yapılmış en önemli direniş hareketiydi. İrlandalı

özgürlük savaşçıları Dublin'deki önemli resmî binaların kontrolünü ele geçirip İrlanda'nın bağımsızlığını ilan ettiler²⁸¹.

Ancak İngiltere'nin bu ayaklanmaya tepkisi çok sert oldu. Ayaklanmaya 17.000 kişilik bir kuvvet ile sert bir şekilde cevap veren İngilizler, 30 Nisan 1916'da ayaklanmayı kanlı bir şekilde bastırdılar. Çatışmanın bilançosunda 300'den fazla sivil ölümler 2500'e yakın sivil ağır yaralı vardı. Ayaklanmanın elebaşları ve ayaklanmaya katılan önemli isimler "İngiliz savaş zamanı kanununa" binaen derhal idam edildiler. Bundan başka binlerce kişi ayaklanmaya katılmak, taraftar olmak veya şüphe nedeniyle tutuklanarak hapsedildi veya başka yerlere sürgün edildi. Ancak İngilizlerin bu hareketi, İrlanda Gönüllülerinin İRA'ya yani İrlanda Kurtuluş Ordusuna dönüşmesine, İngilizlere karşı tüm İrlanda'da kamuoyunun oluşmasına ve 1919'da İrlanda'nın bağımsızlığına giden bir yol açtı²⁸².

Ermeni "sevk ve iskanı"nından altı yıl, İngiliz İrlanda katliamından beş yıl sonra Şubat 1921'de Philadelphia'da çıkan *Public Ledger* gazetesi muhabiri Clarence K. Streit, bu sırada TBMM reisi olan Mustafa Kemal Paşa'ya

"Harb-i Umumî esnasında ika edildiği mütemadiyen ağızlarda dolaşan Ermeni taktik ve tehciri hakkında Hükümetinizin resmî nokta-i nazarı nedir?" sorusuna, Atatürk, yazılı olarak verdiği cevabında:

"...

İngiltere'nin sulh zamanında ve harp sahasından uzak olarak İrlanda'ya reva gördüğü muameleye hemen hemen kayıtsız bir şekilde bakan dünya efkârı,

²⁸¹ Michael McNally ve Peter Dennis, **Easter Rising 1916: Birth of the Irish Republic**, Osprey Publishing, 2007, s. 30-41.

²⁸² Michael Foy ve Brian Barton, **the Easter Rising**, Sutton, 2000, s.84-198 ve s.325.

Ermeni ahalinin tehciri hususunda almaya mecbur kaldığımız karar için bize karşı haklı ithamda bulunamaz.

Bize karşı yapılmış olan iftiraların aksine, tehcir edilmiş olanlar hayattadır ve bunların ekserisi şayet İtilaf devletleri bizi tekrar harp etmeye zorlamasa idi evelerine dönmüş olurlardı” demiştir²⁸³.

11. İngiltere’nin Ermeni Kartı:

İngiltere’nin stratejik çıkarları ve taktik yaklaşımı bakımından Osmanlı Devleti iki kısma ayrılmıştı. Birincisi, Erzurum’dan Urfa’ya doğru bir kuzey güney yönünde keskin olmayan bir hattın doğusunda kalan Bingöl-Bitlis-Van hattı ile kuzeyden sınırlanabilecek Doğu Anadolu’nun güneyi, Güneydoğu Anadolu, Irak, Basra ve Osmanlı Basra Körfezi sahillerini içine alan bölgedir. İkincisi ise, Adana’dan güneye doğru keskin olmaya bir hat ile Yemen’e kadar inerek, Suriye’nin Akdeniz sahili, Lübnan, İsrail, Filistin, Ürdün, Suudi Arabistan ve özellikle Hicaz ve tüm Yemen’i içine alan bölgedir. İkinci bölgeye stratejik öneminden dolayı Çanakkale ve İstanbul’u da dâhil etmek gerekir. Buna göre birinci bölge Hindistan Bakanlığı’nın ilgi ve etki alanında kalıyor, ikinci bölge ise Mısır Valiliği’nde kalıyordu. Ancak Hindistan Hükümeti’nin Irak’ı işgalde başarısız olması sebebiyle sonradan 1915 sonlarında Arap Bürosu kuruldu²⁸⁴.

²⁸³ Atatürk’ün Millî Dış Politikası(Millî Mücadele Dönemine Ait 100 Belge), 1919-1923, Cilt I, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara 1981, Belge No.45, s.272-273.

²⁸⁴ M. Kent, **age**, s.166; D.C.M. Platt, **The Cinderella Service: British Consuls since 1825**, London/New York 1971, s.131-132.

Arap Bürosu hem Osmanlı Devleti'nin hem de İngiliz İmparatorluğunun Müslüman bölgelerindeki gelişmeler hakkında bilgi toplamak ve yaymak ve Türklerin ve Almanların “yıkıcı ve kışkırtıcı” eylemleri yanında Pan-İslam eğilimlerle uğraşmak, Orta Doğudaki politika ve eylemleri koordine edecek bir sisteme olan şiddetli ihtiyaçtan dolayı İngilizler tarafından Kahire’de Şubat 1916 başlarında kurulmuştu. Önde gelen casusları, Gertrude Bell, T.E. Lawrence, W.H.I. Shakespeare, J. Philby, G. Leachman, R. Storrs, **Mark Sykes**, **Aubrey Herbert**, Philip Graves, George Lloyd idi²⁸⁵.

Arap bürosunun vazifesi Osmanlı topraklarında, İngilizlerin uzun süredir ilgilendikleri Ermeni, Yahudi ve Arap unsurlarından İngiliz politikalarına yatkın olanları kullanarak İngiliz istilasını kolaylaştırmak, 5.kol faaliyetlerinde bulunmaktı. Bu faaliyetlerin başlıcaları, Türk ikmal hatlarının vurulması, Türk ordusunun geçeceği yol, demiryolu ve köprülere sabotaj düzenlenmesi, Türkiye aleyhine kara propaganda, Müslüman ve Hıristiyan halkın birbirine karşı kışkırtılarak anarşi ortamının oluşması ve çete faaliyetleri şeklinde sıralanabilir²⁸⁶.

1915 yazında Çanakkale’de sıkışan İngiltere 1915 Ağustos ayından itibaren Ermeni kartını oynamaya karar verdi. İngilizlerin Ermeni işlerini koordine merkezi Arap Bürosu’ndan ve Arap Bürosu’nun bulunduğu İngiliz Mısırı’nın idarî merkezi Kahire olacaktı. Zaten 1906 yılından beri İngiliz Ermeni işleri şefi Bogos Nubar Paşa kurduğu Umumi Ermeni Hayırsever Birliği ile bu

²⁸⁵ İsmet Üzen, **Birinci Dünya Savaşı’nda Kanal Seferleri (1915–1916)**, Basılmamış Doktora Tezi, İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2007, s.345, 422-423.

²⁸⁶ M. K. Öke, **age**, s.95-112; **Atatürk’ün Millî Dış Politikası...**, aynı belge.

işleri sırtlanmış götürüyordu. 1912 yılında da Eçmiyadzin Katagikosu tarafından tüm Ermeni Milleti'nin temsilcisi ilan edilmiş bulunmaktaydı.

11.1. Mısır Ermeni Kampı:

İngiliz Kahiresi'ndeki, Mısır Yüksek Komiserliği'nin artan Ermeni olaylarına ilgisi Mayıs 1915'ten itibaren artmaya başlamıştı. İngiliz Mısır Yüksek Komiseri Yarbay Sir Arthur Henry McMahon, 12 Mayıs 1915'te Sir Edward Grey'e bir telgraf çekerek;

“Buraya ulaşan bilgiler göstermekte ki, Türkler Ermenilerle büyük sorunlar yaşamaktadır ve Ermeniler birçok yerde ayaklanmış bulunmaktadır.

Bu konuyla alakalı herhangi bir bilgi buradaki askerî yetkililer için faydalı olacaktır.

Kahire'de bulunan Daşnak lideri Hanemiyen isimli birisi, Sofya'da Mateos Hagopyan isimli bir arkadaşının bilgi verebilecek durumda olduğunu ifade etmektedir.

Daşnak partisinin lehinde değilmiş gibi görünürken, aynı zamanda eğer bilgi verip veremeyeceğine bakıp, Hagopyan ile temas halinde kalınabilir.

Devrimci harekette ayrı olarak, belki bize faydalı askerî bilgi sağlayabilir” diyordu²⁸⁷.

14 Mayıs'ta bu telgrafa gelen cevapta,

²⁸⁷ PRO/FO/629/3, No.180, May 12, 1915, Cairo, McMahon to Sir E. Grey.

“Van’da bir Ermeni ayaklanması olmuş ve görünen o ki, bu bastırılmıştır. Anlaşıldığı üzere, Türkler Ermenistan’ın her yerinde katliamları teşvik etmektedir. Daha fazla bilgi şuanda mevcut değildir” demektedir²⁸⁸.

Bu telgraflardaki bilgiler esasen Katagikos ve Rusların, İngiltere, Fransa, ABD ve İtalya’ya verdiği propaganda malumatına dayandığı görülmektedir. Çünkü bu sırada Türk Ordusu Van’dan çekilmiş, Van, Rus işgali altına alınmış ve bölgede yaşayan halk da kendi canını kurtarmaya çalışmaktaydı.

Ayrıca, yine aynı telgrafa cevap suretinde 17 Mayıs’ta gönderilen ikinci bir telgrafta, adı geçen “Hagopyan’ın sadece bir kahveci olduğu ve herhangi bir askerî bilgi veremeyeceği”, ayrıca “sadece Zeytun’da Ermenilerin çeteler teşkil ettikleri” ve “Anadolu’daki 18-60 yaş arası tüm erkek Ermenilerin silâh altına alındığı ve Van olayı dışında herhangi bir ayaklanmadan söz etmenin mümkün olmadığı” bildiriliyordu²⁸⁹.

Anlaşıldığı üzere Ermenilerin İngilizler için bu sırada kullanım imkânı uzak görünüyor, İngiliz askerî stratejisi açısından değersiz görünüyordular.

Ancak Temmuz 1915’te Bogos Nubar Paşa, İngiliz istihbaratından Yarbay Mark Sykes ile yaptığı görüşmelerin başlama aşamasında 3 Temmuz 1915’te Mısır’daki İngiliz Orduları Başkomutanı Korgeneral Sir J. G. Maxwell’e hitaben yazdığı bir yazıda özetle, “Katagikoslarının çağrısına uymuş olan ‘vatansever’ Ermenilerin Zeytun’da bir ayaklanma çıkarmış oldukları, bu ayaklanmada Türk Ordusu’na karşı çarpışanların zor durumda oldukları, kendisinin Kilikya Katagikos’u başta olmak üzere, İtalya’nın Halep Konsolosu Chevalier Gauteri,

²⁸⁸ PRO/FO/629/3, No.251, May 14, 1915, Foreign Office, Sir E. Grey to McMahon.

²⁸⁹ PRO/FO/629/3/722/3 May 17, 1915, Sofia to Cairo.

İskenderun ve Adana'daki Amerikan misyonerlerinden almış olduğu bilgilere göre Ermenilerin Suriye'ye doğru sevk edildikleri, eğer şunda İskenderun ve Adana havalisine İngiliz ordusu bir çıkarma yaparsa, hem Adana civarında büyük bir ayaklanma başlayacağı, bu ayaklanmanın Zeytun ile birleşeceği, Suriye'ye gönderilen Ermenilerin de bu ayaklanmaya katılacakları ve böylece Türk ordusunun Suriye ve Mezopotamya (Irak) ile bağının kopacağı ve İngiliz zaferinin çabuklaşacağını bildirmekte ayrıca kendisine bağlı Mısır, Amerika, Bulgaristan, Romanya ve Yunanistan'da buluna gönüllü Ermeni birliklerinin böyle bir operasyona katılmaya hazır olduklarını bildirmekte, ayaklanmaların olduğu yerlerden bahsederek buralardaki Ermenilerin katledilmekte olduğunu" dile getirmekteydi. Ayrıca bu yazıya bir rapor da iliştiiren Nubar Paşa, Zeytun, Maraş, Hasanbeyli, Dört Yol, Antep, Sis, Adana, Urfa gibi Ermeni ayaklanmalarının devam ettiği yerlerde Ermenilerin Türk Ordusu ile mücadelesi ve Türkler tarafından katledildiğini iddia ediyordu²⁹⁰.

Anlaşılan o ki Nubar Paşa, ayaklanan Ermenilerin Türk askerine herhalde kurşun değil çiçek attığını farzederek olacak, ayaklanmalar sırasında hâlihazırda kendi devleti olan Osmanlı Devleti'nin askerine ateş eden ve çatışmalar sırasında ölen Ermenilerin, katledildiği gibi tutarsız bir iddiada bulunmaktaydı.

İngiliz Mısır istihbarat şefi Yarbay Mark Sykes, Bogos Nubar Paşa'nın teklifini biraz daha somutlaştırarak 16 Haziran 1915'te İngiliz Savaş Bakanlığı Askerî Operasyonlar Şefi Tüm General C. E. Callwell'e yani İngiliz Askerî İstihbarat şefine gizli bir telgraf göndermişti. Sykes telgrafında;

"Efendim,

²⁹⁰ **PRO/FO/629/3**, 3 Juillet 1915, İskenderiye, Bogos Nubar Paşa to Lieut. General Sir J. G. Maxwell, Cairo.

Bildirmekten onur duyarım ki, Housafer gazetesi editörü Sourne Batevyan, Daşnak Cemiyeti'nin, Zeytun civarında kullanılmak üzere, İtilaf Devletlerinin operasyon alanına naklini ve devamında korumasını sağlamaya yardım edeceği, ABD'nden 5.000 ila 6000 kişilik bir Ermeni gücünün toplanması konusunda, fizibilite çalışmalarının hazırlanacağını ifade etmiştir.

Batevyan, Türklerin zaten söz konusu alandaki Ermenilere karşı mümkün olan en şiddetli tedbirleri almakta olduklarını, böyle bir operasyona itiraz edilmesi daha fazla ayaklanmayı sürdüremeyecek olan Ermenilere acı getirecektir, dedi.

Bogos Nubar Paşa, Paris görevi sırasında, muhtemelen benzer planlar sunacaktır.

Aciz hizmetkârınız olmaktan onur duyan Mark Sykes” diyordu²⁹¹.

İngilizler, Çanakkale savaşının en kanlı muharebelerinin yaşandığı ancak İngiliz-Fransız ordusunun bir türlü muvaffak olamadığı bu sırada artık alternatif çözümleri göz önünde bulundurmaktaydılar. Rusya'nın Doğu Anadoludaki ilerleyişi başarılı bir şekilde devam ederken, İngiliz-Fransız müttefik gücünün başarısızlığının meydana getirdiği psikoloji bir yana İngilizler, Rusya'nın Osmanlı topraklarındaki durumu kendi aleyhlerine değiştirmesinden yani İngilizlerin istediği toprakların Rusların eline geçmesinden korkmaktaydılar.

İngiliz Mısır Yüksek Komiseri Mc Mahon 19 Temmuz 1915'te Sir Edward Grey'e gönderdiği telgrafında, “Ermeni Milli Savunma Komitesi'nin General John Maxwell'e gönderdiği bir tebligatı dışişleri makamının dikkatine sunduğunu buna göre, Ermeni Milli Komitesi'nin Anadolu'nun bazı limanlarına

²⁹¹ PRO/FO/629/3, No.15, SECRET, July 16, 1915, Mark Sykes, Cairo to Major General C. E. Callwell, Director of Military Operations, War Office, Whitehall, London

Mısır'dan Ermeni gönüllülerinin yardımı ile İngiliz ordusu tarafından gerçekleştirilecek bir saldırı ile Kilikya'ya yapılacak saldırı ile ilgili bilgilerin sonra eklenecek bir raporda yer alacağını” bildirmekteydi. Ayrıca yine aynı telgrafta, “şuana kadar Mısır'daki Ermenilerin herhangi bir organizasyonunun askeri talime başmasına müsaade etmediğini ve aksi emredilmediği müddetçe de bunun devam edeceğini” bildirmekteydi²⁹².

Bu telgrafın ekindeki General Maxwell'in Yüksek Komiser'e “sadece iletildiğini” söylediği raporda, isimlerini vermeyerek, “Ermeni Milli Savunma Komitesi'nden dört kişinin kendisinin yanın geldiğini ve kendilerine Mersin'e ve yeterince güçlü olurlarsa Belen'de çıkarmalar yapmak üzere Kıbrıs'a bir güç yerleştirmelerine müsaade edilmesini istediklerini, Kilikya kapılarını ele geçirip Belen geçidini kontrol altına alarak, Anadolu'daki Türk harekâtını felce uğratacaklarını, Kafkasya'da Ruslar, Çanakkale'de İngiliz-Fransızlar ile meşgul bulunan Türk Ordusunun bu saldırı ile büyük bir zaafa uğrayacağını ve böylelikle, kısa sürede Tarsus, Anti Tarsus, Amanos dağlarını kontrol edeceklerini, şuanda Anadolu'da kendilerine katılmaya hazır 10.000 kişi olduğunu, Ermenilerin bu zaferini görecek olan Rusya, Yunanistan, Romanya, Bulgaristan hatta ABD'deki Ermenilerin de buraya akacağını” ifade etmişlerdi. Ayrıca “ sadece İngiliz Hükümeti'nin kendilerini silahlandırmasını, Kıbrıs'ta bir üs vermesini, nakle ihtiyaç duyduklarında kendilerini nakletmesini ve belki küçük bir müttefik birliği ile de kendilerini desteklemesini” istemişlerdi. İngiliz Mısır Yüksek Komiseri Mc Mahon, General Maxwell ile görüşmesinde Ermenilere,

²⁹² PRO/FO/629/3, No.70, July 19, 1915, Ramleh, Egypt, Mc Mahon to Sir Edward Grey

Kıbrıs'ta bir yer verilmesinin yerinde olacağını düşündüklerini, Sir Edward Grey'e bildirmişti²⁹³.

Ancak İngiliz Dışişleri Bakanlığı ile Savaş Bakanlığı'nın görüşmeleri ve Savaş Meclisi'ndeki görüşmelerde "Kilikya'da başıbozuk bir ayaklanma" istenmediği ifade edilmiştir²⁹⁴.

Bu arada 29 Ağustos 1915'te Yüksek Komiser Mc Mahon, Sir Edward Grey'e, Mısır'daki Ortodoks Patriği'nden bir mektup aldığını, Patriğin, Filibe'deki Ermeni Başpiskoposu'nun İstanbul'daki Ermeni "resmî" kaynağına müsteniden verdiği bilgilere göre Ermeniler için Türkiye'de durumun kötüye gittiğini ve Filibe Başpiskoposu'nun "Türklerin yaptığı Ermeni katliamlarına dair İtalya, Yunanistan, Romanya ve Bulgaristan hükümetlerine telgraflar göndermekte" olduğunu bildirmekteydi²⁹⁵.

Burada ilginç olan bilgi Ermeni propagandasının dışında "Ermenilerin İstanbul'daki resmî kaynağı" ifadesidir. Ermenilerin İstanbul'daki resmî kaynağı İstanbul Ermeni Patrikliği idi. Yani İstanbul Ermeni Patrikliği, Türkiye aleyhine casusluk yapmaktaydı. Aslında bu yeni bir bilgi olmayıp 31 Ocak 1915'te Emniyet-i Umumiye Müdürü İsmail Bey tarafından Osmanlı Genelkarargâhına, Ermeni Patriği'nin İtalya sefaretini vasıtasıyla (İtalya bu sırada Osmanlı Devleti ile savaş halinde değildi) şifreli ifadeler kullanarak bir yandan Ermeni Katagikos'u diğer yandan da başka yerlerle haberleştiğini haber vermişti²⁹⁶.

²⁹³ **Ibid**, July 23, 1915, Cairo, Maxwell to Ramleh, Mc Mahon; **PRO/FO/629/3, No.77**, July 27, 1915, Ramleh, Mc Mahon to Sir E. Grey.

²⁹⁴ **PRO/FO/629/3/113148/0152/4718(M.O.1)**, August 15, 1915, War Office, B.B. Cubitt to Mc Mahon.

²⁹⁵ **PRO/FO/629/3, No.96**, August 29, 1915, Ramleh, Egypt, Mc Mahon to Sir Edward Grey.

²⁹⁶ A. Arslan, **age**, s.108.

Aynı mektup Mısır'daki İngiliz istihbarat birimlerinin de eline geçmiş ve hemen İngiliz Savaş Bakanlığı Doğu İstihbarat Şubesi Mısır Şefi Aubrey Herbet'e de iletilmişti²⁹⁷.

Bu sırada İngilizler Mısır'da bir Fransız oldu-bittisi ile karşılaştılar. 10 Eylül 1915'te İngiliz Kıbrıs Yüksek Komiserliği'nden Mc Mahon'a da ulaşan bilgiye göre, 6000 civarında Ermeni, Türklere karşı bir isyan başlatıp Antakya körfezi yakınlarındaki Musa Dağ'a çıkmışlardı. Söz konusu Ermenilerin, Türklere karşı ciddi bir mücadele verdiklerini belirten Kıbrıs Komiseri, Fransızların taleplerine rağmen, Türklere isyan etmiş bir grubun, nüfusu Türk ve Hıristiyanlardan oluşan Kıbrıs'a yerleştirilmelerinin uygun olmayacağını ifade etmişti²⁹⁸.

İşte Fransızlar da müttefikleri İngilizlere tam bu sırada bir sürpriz yaparak bir Fransız savaş gemisine bindirdikleri 6.000 Ermeni'yi, Mısır'a getirerek, İngilizlerden izin bile almadan Port Said'e indirmişlerdi. Bu durum karşısında ne yapacağını şaşırarak İngiliz Mısır Orduları Komutanı, 19 Eylül 1915'te İngiliz Savaş Bakanı Kitchener'dan "savaşa bilecek gibi 600 tanesine ele geçirilmiş silahlar ve cephane verip, Fransızlara bunları Türkler ile savaşmak üzere İskenderun yakınlarında bir yerlere göndertme hususunda" izin istemişti²⁹⁹.

Bu telgrafa 21 Eylül 1915'te gelen cevapta İngiliz "*Dışişleri, Ermeni teşebbüsü ile ilgili tüm sorumluluğun Fransızlara bırakılmasını düşünmektedir. Şöyle ki, şimdiki şartlar altında Ermeni gerilla savaşını devam ettirmeleri için*

²⁹⁷ **PRO/FO/629/3, East 4**, August 25, 1915, Director of Intelligence, to War Office, Intelligence Department, Cairo, Bay **Herbert**.

²⁹⁸ S. Soneyl, **age**, s.133.

²⁹⁹ **PRO/FO/629/3/113148/1880, SECRET**, September 19, 1915, Cairo, Maxwell to Lord Kitchener.

Ermeniler tarafından bizden istenecek her çeşit yardım için hatırı sayılır miktardaki talepleri nedeniyle şimdiye kadar reddetmenin kadar akla uygun olduğunun görüldüğü Ermeni hareketine, silah ve cephane tedarik ederek yüz verebiliriz” demektedir³⁰⁰.

İngilizler, eski ticarî ortakları, müttefikleri Ermenilere artık yüz bile vermek istemiyorlardı.

7 Ekim 1915’te General Maxwell’in aklına parlak bir fikir gelmişti. Mısır Yüksek Komiseri’ne yazdığı telgrafında “Eğer Ermeni göçmenleri, Fransız bayrağı altında savaşmaya kısa sürede başlamayacaklarsa, bunları sahillerde siper kazmak için işgücü sıkıntısı yaşayan Hamilton’a(General Ian Hamilton, Çanakkale cephesi komutanı) göndermeyi öneriyorum” diyordu³⁰¹.

9 Ekim 1915’te McMahon, Sir Edward Grey’e bir telgraf göndererek, Kitchener’in 21 Eylül’deki yazısıyla “sorumluluğu Fransızlara bırakalım” dediği Ermeniler konusunda hâlâ Fransız askerî yetkililerinin de İngilizlerin de bir şey yapmadığı ifade edilmekte, hiç olmazsa bunların “çok fena şekilde ihtiyaç duyulan Çanakkale cephesine” gönderilmeleri istenmekteydi³⁰².

Ermenilerin savaşta İngiltere ve Fransa’nın yanında savaşmalarına müsaade edilmesi için Mısır’daki Ermeni dinî otoriteleri de defalarca başvuruda

³⁰⁰ **PRO/FO/629/3/113148/1197, SECRET**, September 21, 1915, War Office, Trooprs to Cairo, Superflux.

³⁰¹ **PRO/FO/629/3/113148**, October 7, 1915, Cairo, Maxwell to Mc Mahon.

³⁰² **PRO/FO/629/3/113148, No.601**, October 9, 1915, McMahon to Sir E. Grey.

bulunmuş ancak İngilizler söz konusu sebeplerden dolayı bu isteklere sessiz kalmış Fransızlardan da somut bir adım gelmemiştir³⁰³.

Yine Ermeni göçmenlerin İngiliz Süveyş Kanalı'nda işçi olarak kullanılmaları gündeme gelmiş ancak bundan da verim elde edilemediği gerekçesi ile sonunda vazgeçilmiştir³⁰⁴.

Bundan sonra Mısır'a gelen Ermenilerin önce Fransızlar tarafından Çanakkale'ye götürülmesine karar verildi³⁰⁵. Ancak Çanakkale cephesinin kapanmasına karar verilmesi nedeniyle bundan vazgeçildi. Daha sonra Port Said yakınlarından kurulan bir kampa yerleştirildiler. Bu kampa Ermeni Göçmen Kampı adı verildi. 1916 başlarında bir Fransız subay komutasında Suriye kıyılarına baskın yapmaya gönderildiler ise de “yetersiz eğitimleri nedeniyle”, “elleri boş bir şekilde”, Ermeni Göçmen Kampına döndüler. Bundan başka söz konusu Ermenilerin Mısır'a getirildikleri Eylül 1915'ten Eylül 1916'ya kadar geçen dönemde Çanakkale cephesinde ve Mondros limanında işçi olarak kullanılmaları, Rusya'ya gönderilmeleri, Tunus, Fas, Cezayir gibi Fransız bölgelerine nakledilmeleri, Fransa'ya yerleştirilmeleri, gündeme gelmiştir. En son da 8 Eylül 1916'ta Selanik'e gönderilmeleri düşünülmüşse de bu da gerçekleşmedi³⁰⁶.

³⁰³ **PRO/FO/629/3/113148, No.321**,23 August 1916, Mısır Ermenileri Başpapazı Eveque Thorgou to General Sir Archibald Murray, Commander in Chief of Egyptian Expeditionary Force.

³⁰⁴ **PRO/FO/629/3/113148, A.2169**, Cipher, SECRET, 22/8/1916, Cairo to Egypt Force.

³⁰⁵ **PRO/FO/629/3/113148, No.774**, October 12, 1915, Sir E. Grey to McMahan.

³⁰⁶ **PRO/FO/629/3/113148, No.I S.281**, SECRET, September 8, 1916, Commander in Chief, Egyptian Expeditionary Force to McMahan.

21 Eylül 1916'da Fransızların da ısrarı ile Ermenilerin Kıbrıs'a nakledilmesi ve burada askeri bir eğitim verilmesi gündeme gelmiştir³⁰⁷.

Ermeniler ile ilgili son bir karar vermek üzere, Port Said'deki kampı görmek üzere İngiliz içişleri bakanlığından W. Hornblower ve Albay Elgood görevlendirilmişler, Ermeni dinî yetkilileri ve kamptaki Ermeniler ile görüşen yetkililer, Ermenilerin askerî hizmette kullanılmaları yönünde fikir beyan etmişlerdi³⁰⁸.

Sonunda 19 Ekim 1916'da Sir Edward Grey, McMahon'a gönderdiği bir telgrafla, Fransız Kumandan Romieux, Ermenileri, Kıbrıs'a götürmek üzere yerel otoriteler ile görüşmeler yapmak üzere görevlendirildiğini bildirdi. Fransızlar, eğitim için uygun Ermenileri Mısır'dan seçip Kıbrıs'a götürecek ve burada Fransız subayların eğiteceği taburlar kurulacaktı. Ayrıca, "bu işte General Murray'in arzu ettiği gibi sadece Fransızlar sorumlu olacak ve İngiliz yetkililerin karışması gerekmeyecekti"³⁰⁹.

Böylece Ermenilerin Mısır macerası bitiyor ve Kıbrıs macerası başlıyordu. Ayrıca Ermenilere "yüz vermek istemeyen" İngilizler için Ermeni sorunu bir süreliğine de olsa İngilizler için gündemin üst sıralarından düşüyordu. Bundan sonra bu sorunla Fransızlar uğraşmak zorunda kalacaklardı.

³⁰⁷ **PRO/FO/629/3/113148**, September 21, 1916, Commander in Chief, Egyptian Expeditionary Force to McMahon.

³⁰⁸ **PRO/FO/629/3/113148**, No.240, September 30, 1916, Ministry of Interior, Adviser's Office, Hornblower to Headquarters.

³⁰⁹ **PRO/FO/629/3/113148**, No.837, October 19, 1916, Sir E. Grey to McMahon.

11.2. Kıbrıs Monarga Ermeni Kampı ve Ermeni Lejyonu:

İngilizlerin Ermeniler ile uğraşmaktaki gönülsüz davranışlarının sebebi, Sykes-Picot antlaşmasında bölüşülen Osmanlı topraklarında Ermenilerin yaşadıkları yerlerin Fransa'ya verilmesi idi. Görüşmeleri 23 Kasım 1915'te Francois Georges Picot ile Mark Sykes arasında Londra'da başlayan Osmanlı topraklarının taksimi ve bu taksimin nasıl olacağını belirlendiği Sykes-Picot Antlaşması 16 Mayıs 1916'da imzalandı³¹⁰.

³¹⁰ David Fromkin, **Barışa Son Veren Barış**, Sabah Yayınları, İstanbul 2000, s.180-191.

Harita 2 Sykes-Picot Antlaşmasının ilk haline göre Osmanlı topraklarının taksimi³¹¹

Böylece Adana ve havalisine yapılacak bir saldırı, artık İngilizlerin ilgisini çekmemekle birlikte, ittifakın başarısı, I.Dünya Savaşı'nın bir an önce bitirilmesi ve İngiliz zaferinin kazanılması için Fransızlara ellerinden gelen yardımı da yapmaktan çekinmeyeceklerdi.

İngilizlerin Mısır'daki Ermeniler ile ilgili çekincesi ise, ileri de görüleceği üzere, Mısır'daki bağımsızlık yanlılarına "politik malzeme" verilmemesiydi.

³¹¹ <http://upload.wikimedia.org/wikipedia/commons/e/ee/Sykes-Picot-1916.gif>

Çünkü İngiltere bir yandan Mısır ve Mısırlıların İngiltere'ye bağlılıklarının devamını temin edip, diğer yandan Ermenilerin özgürleştirilmesi söylemini kullanarak Ermeni propagandası yapamazdı.

1916'da Fransa'yı temsilen Georges Picot ve İngiltere adına Sir Mark Sykes, Osmanlı Devleti'ni taksim etmek üzere bir araya geldiklerinde Ermenileri temsilen Bogos Nubar Paşa ile Türklere karşı savaşmak üzere bir Ermeni ordusu kurmaya karar verdiler. Bu ordu ileride Fransızların Adana yöresinde kurmaya söz verdikleri ileride kurulacak Büyük Ermenistan'ın "çekirdeğini" teşkil edecek, Kilikya Ermeni devletinin ordusu olacaktı. Kurulacak olan bu Ermeni birliğine İngilizler Ermeni Gönüllü Birliği(The Armenian Volunteer Contingent), adını verdiler. Fransızların sorumluluğunda olan bu Ermeni birliği, Doğu Lejyonu(Légion d'Orient) sonra da Ermeni Lejyonu(Légion Arménienne) olarak anıldı³¹².

İngilizlerin deyimi ile Ermeni Gönüllü Birliğine, Hindistan'daki İngiliz savaş esirleri kampında tutulan Ermenilerin de katılması Hindistan Hükümeti tarafından teklif edilmiş, Mısır'daki Ermeni patriği de bu Ermeni savaş esirlerini müttefiklerin yanında Osmanlı Devleti'ne karşı savaşmak üzere ikna etmek için Hindistan'a gitmişti³¹³.

Ancak hemen belirtelim ki, Ermenilerin İngiltere'nin yanında savaşması fikri ilk değildi. Osmanlı Devleti'nin Rusya veya Fransa tarafından parçalanması ve İngilizlerin çıkarlarının olduğu Irak'ın başka devletlerin eline geçme tehlikesine karşı ilk kez İngiliz Doğu Hind Kumpanyası(East Indian Company)

³¹² S. Sonyel, **The Great War...**, s.135-136.

³¹³ **PRO/FO/383/234, 1916**, "Proposal for Armenian prisoners released from internment in India to join the Armenian Volunteer Contingent"; S. Sonyel, **age**, s.135.

Genel Valiliği'nden Kasım 1798'de valiliğin başkenti olan Hindistan'ın Madras(Chennai) kentinde, Avrupalı, Avrasyalı ve Ermenilerden oluşan Hindistan ordusunun kurulması istenmiştir. Kurulacak bu ordunun tüm malî yükümlülüğü de Doğu Hind Kumpanyası'na ait olacaktı³¹⁴. Osmanlı Irakı'na ilk İngiliz askerî çıkartması fikri de bu dönemde(1793-1800) ortaya atılmış ve Irak'a yapılacak saldırıda İngiliz Doğu Hind Kumpanyası'nın askerlerinin kullanılması önerilmişti.

27 Ekim 1916'da Mısır'a bağlı bulunan Kıbrıs İngiliz Yüksek Komiserliğine Ermenilerin gelişi için gerekli hazırlıkları yapması konusunda talimat verildi³¹⁵.

5 Kasım 1916'da Fransız Komutan Romieux, Kıbrıs'a ulaşmış, ilk Ermenileri grubunda üç hafta içinde gerekli Fransız askerî eğitmenlerin Kıbrıs'a ulaşması ile gönderileceği Kıbrıs Yüksek Komiseri'ne bildirilmiştir.³¹⁶

7 Kasım 1916'da da Kıbrıs Yüksek Komiseri, McMahon'a yazdığı cevabında Mısır ve Hindistan'dan Kıbrıs'a eğitim için gelecek Ermeni askerî birliklerinin, Kıbrıslı ve Türkler ile sorun yaşamamaları için askerî kampın dışına çıkarılmayacakları bildirilmekteydi³¹⁷.

Kamp için Magosa'nın yaklaşık 25 kilometre kuzeyinde bulunan Boğaztepe(Monarga) İngiltere tarafından uygun bulunarak Fransız askerî faaliyetleri için burada bir kamp inşa edilmiş ve bu kampın inşasında Türk savaş

³¹⁴ **BL. IOR/F/4/59/1312**, November 1798- April 1799 "Establishment of a Corps of Militia at Madras".

³¹⁵ **PRO/FO/629/3/113148, No.858**, October 27, 1916, Arthur Balfour to McMahon.

³¹⁶ **PRO/FO/629/3/113148**, November 5, 1916, Cairo, McMahon to Cyprus.

³¹⁷ **PRO/FO/629/3/113148**, Intelligence Department, November 7, 1916, Cyprus to McMahon.

esirleri kullanılmıştır. Kampın kurulduğu Kasım 1916'dan 1918 sonuna kadar mevcudu 10.000'i aşan Monarga Kampı'nda Ermeniler, hem Fransız hem de İngiliz ordusu'nun Filistin-Suriye cephelerinde büyü yararlılıklar göstermişlerdir³¹⁸.

Monarga Kampı'ndaki Ermeniler şu amaçlar için kullanıldılar;

- 1- Filistin-Suriye cephesindeki İngiliz-Fransız müttefik kuvvetinin komutanı General Allenby'nin komutasında Türk Ordusu'na karşı savaştılar.
- 2- 1918'de İngiliz Kafkasya harekâtında İngiltere'nin yanında çarpıştılar.
- 3- Adana ve havalisinin İngiliz-Fransız denetimine geçmesine çalıştılar ve buraların Ermenileştirilmesi yönünde gayret gösterdiler.
- 4- Müttefikler lehine propaganda ve casusluk faaliyetlerinde bulundular.
- 5- Fransızlara tecümanlık yaptılar.
- 6- Arap isyanında faaliyet gösterdiler.
- 7- I.Dünya Savaşı sonrasında Mondros Ateşkesi sonrasında işgaller döneminde, 1919'daki Adana, Urfa, Maraş ve Antep yöresinin işgalinde Fransızlarca kullanıldılar³¹⁹.

Ermeni Lejyonu'nu projesinin planlayıcılarından olan ve Lejyonun başarısını gören Mark Sykes, 24 Kasım 1917'de, "Arap hareketinin Türk İslamcılığı'na cevap olması gibi aynı şekilde Ermeni Meselesi de Turancılığa

³¹⁸ Halil Aytekin, **Kıbrıs'ta Monarga(Boğaztepe) Ermeni Lejyonu Kampı**, TTK, Ankara 2000, s.60-160; S. Sonyel, **age**, s.135

³¹⁹ H. Aytekin, **age**, s.175; M. K. Öke, **age**, s.113-114.

karşı bir cevaptır” demektedir³²⁰. Filistin cephesinde Türk Ordusu’na karşı İngiliz ve Fransızlar için büyük yararlılıklar gösteren bu Ermeni Lejyonu, İngiliz General Allenby’in de büyük takdirini kazanmıştır³²¹.

Ermeni Lejyonu’nun başarıları ve bu işler sırasındaki gayretleri sebebiyle olacak Mısır Ermeni Patriği, İngiltere Dışişleri Bakanı Balfour tarafından Kudüs’ün İngilizler tarafından alınışında Kudüs’e davet edilmiş ve General Allenby’nin Kudüs’e giriş seramonisine katılmıştı³²².

Kıbrıs Monarga Ermeni Lejyonu kampı TBMM Hükümeti ile Fransa arasında imzalanan 20 Ekim 1921 tarihli Ankara Antlaşması ile kapatılmış burada kalan Ermeniler zorla gemilere bindirilere yine İngiliz Mısırı’na İngilizlere sürpriz olarak götürülmüşlerdir³²³.

Mısır Ermeni Kamp’ı ise I.Dünya Savaşı’nın 1920 yılına kadar açık kaldı. Sağlık ve yaşam koşullarının çok kötü olduğu Ermeni Kampı’nda gerek Ermeni dinî otoritelerinin gerekse İngiliz uzmanların tavsiyelerine rağmen hiçbir düzeltme çalışması yapılmadı³²⁴.

³²⁰ M. K. Öke, **age**, s.114.

³²¹ S. Sonyel, **age**, s.136.

³²² **PRO/FO/629/3/113148, No.1190**, December 13, 1917, Balfour to Sir Reginald Vingate; **Ibid.No.1346**, December 15, 1916, Vingate to Balfour.

³²³ H. Aytekin, **age**, s.161-162.

³²⁴ **PRO/FO/629/3/113148, No.8.P.39**, March 27, 1917, Hornblower to Ministry of Interior, Cairo; **Ibid. No.3/B**,

11.3. İngiliz Ermeni Propagandası

İngilizler, Çanakkale Savaşları'nın başarısızlığa sürüklendikleri ve Ermeni kartını oynamaya karar verdikleri Temmuz 1915'ten itibaren propaganda hazırlıkları yapmışlardı. İlk propadanda çalışması, 23 Mayıs 1915 notasıyla yapılmış olmakla birlikte, asıl İngiliz propagandası daha önce ifade ettiğimiz 17 Ağustos 1915 tarihinde başlar.

Bundan sonra birçok haberler İngiliz gazetelerini bilhassa İngiliz istihbaratının sesi Times'ın sayfalarını süslerken en ağır saldırı Eylül 1915 sonlarında başlar. 27 Eylül 1915'te Kahire merkezli haberde “Talat Paşa'nın bütün Ermeni milleti'ni katletmeye giriştiği” öne sürülmüş, “Vartkes Efendi, Zohrab Efendi, Aknuni, Halacyan Efendi gibi Osmanlı parlamentosunun eski üyelerinin de hayatının tehdit altında olduğu” iddia edilmiş, Samsun'dan Trabzon'a, Ordu'dan Antep'e, Erzurum'dan Maraş'a her yerde Ermenilerin katledildikleri, suyun ve yiyeceğin olmadığı Deyrizor ve Musul çöllerine Ermenilerin sürüldükleri” yine iddialar arasına eklenmiş, Musadağ'ı hadisesi bir kahramanlık destanı olarak verilmiştir³²⁵.

Görüldüğü üzere İngiliz Ermeni kartının oynandığı merkez İngiliz Mısırı'nda Kahire ve Arap bürosu olmuştur.

Hemen kısa süre sonra 7 Ekim 1915'te çıkan haberde “Canterbury Başpiskoposu'nun da katıldığı Lordlar Kamarı'nda Lord Cromer, Ermeni sorununu gündeme getirmiştir”. Bu toplantıda “Lord Bryce, Türklerin katlettikleri Ermeni sayısını 800.000 olarak” vermiştir. Haberler iki kaynağa dayandırılmıştı.

³²⁵ **The Times, Thursday, September 30, 1915**, “Wholesale Murder in Armenia, Exterminating Race, Talaat Bey's Treachery”, s.5.

Bunlardan birincisi Eçmiyadzin Katagikos'u ki, Katagikos, Iğdır tarafından Eçmiyadzin'e 160.000 Ermeni'nin geldiğini söylerken, ölü sayısı hakkında bilgi vermiyordu. İkinci kaynak ise Lord Bryce idi³²⁶.

Yani İngiliz istihbaratının Ermeni işleri sorumlusu, o kendi kaynaklarına dayanarak sayının 800.000 olduğunu söylemişti. İlginçtir, Ermeni meselesi, parlamentoya harp malulleri vergisinin görüşüleceği gün getirilmiş ve gazeteden anlaşıldığı üzere Ermeni meselesi parlamentoda vergiden daha çok konuşulmuş ve oy birliği ile itirazsız olarak geçmişti.

Kahire, Eçmiyadzin ve Lord Bryce'a 8 Ekim 1915'ten itibaren ABD'nin İstanbul sefiri Henry Morgenthau da eklenmişti³²⁷.

1915 yılının son çeyreğinden itibaren 1917 yılı Aralık ayına kadar sözde Ermeni katliamları ile ilgili gazete haberleri, Aneurin Williams, Lord Bryce başta olmak üzere İngiliz Ermeni Cemiyeti idarecilerinin yazıları İngiliz Ermeni propagandasını süslemiş, 1916'dan itibaren Almanlardan da bu işe şahitler tutulmuş daha sonra Almanlar da sözde Ermeni katliamlarına Türklerle ortak edilmişti. 1917 Aralık ayında Kudüs'ün düşmesinden sonra ise 1918 yılında haberler giderek azalmıştı.

Lord Bryce'ın 800.000 rakamı tamamen bir propaganda ürünüydü. Çünkü, daha önce verdiğimiz belgelerde Halep İtalyan konsoloslüğundan, Adana'daki Amerikan misyonerlerinden ve bölgedeki Ermenilerden haber aldığını söyleyen Bogos Nubar Paşa, İngiliz Mısır Yüksek Komiserliği'ne verdiği hiçbir belgede

³²⁶ **The Times, Thursday, October 7, 1915**, "Armenian Massacres, Lord Cromer's Indictment", s.8 ve s.10'da "Parliament, The Armenian Massacres, War Pensions Bill".

³²⁷ **The Times, Friday, October 8, 1915**, "Armenian Massacres, Exterminating A Race, A Record of Horrors".

böyle bir rakamı telaffuz etmemiştir. Aslına bakılırsa 1915 yaz ayından itibaren Ermeniler ile ilgilenmeye başlayan Mısır Yüksek Komiserliği ve 1916 itibarıyla Arap Bürosu'nun hiçbir yazışmasında rakam telaffuz edilmemiştir. Bogos Nubar Paşa'nın "sevk ve iskân" sırasında 1915 yazı ve 1916'da yazdığı yazılarda sadece Ermeni ayaklanmalarında binlerce kişinin öldüğü ifade edilmiş birkaç kez 1.000, 2.000, 3.000 ve bir kez 10.000 ve 20.000 rakamları kullanılmıştır.

Dolayısıyla İngiliz istihbaratının en önemli merkezi olan Kahire Arap Bürosu'nun ve Ermeni meselesinin en keskin adamlarının bulunduğu İskenderiye'nin bilmediği şeyleri acaba Lord Bryce acaba hangi kaynaklardan öğrenmişti? Biz söyleyelim hiçbir kaynaktan. Propaganda ve psikolojik harekât için kaynak aranmaz. Psikolojik ortam oluşturulur, bir iki toplumun güveneceği insan konuşdurulur ve harekete geçilir. Olay Adana Ermeni Olayı'nda tatbikatı yapıldığı gibi gerçekleştirilmiştir.

Lord Bryce'in davasına şimdi biraz akademik destek gerekliydi. Bu akademik desteği sağlamak hiçde zor olmadı. Günümüzde birçok tarihçinin I.Dünya Savaşı ile ilgili bir şeyler yazarken mutlaka müracaat ettiği *British Documents on the Origins of War, 1898-1914* isimli eserin iki editöründen birisi olan G. P. Gooch gibi Britanya Ermeni Cemiyeti üyesi birçok İngiliz tarihçi akademisyen vardı³²⁸. Şubat 1916'da İngiliz hükümeti esasen İngiltere Dışişleri Bakanı Sir Edward Grey, genç ve faal, Arnold Joseph Toynbee(1889-1975) ve Lord Bryce'tan Ermeniler ile ilgili son olaylar konusunda belgeleri toplamalarını istedi. Lord Bryce ve Toynbee, kısa sürede savaşın devam ettiği bu sırada tüm belegeleri toplayarak Sir Edward Grey'e sundular. Bu çalışmada İngiliz I.Dünya

³²⁸ A. Nassibian, *age*, s.48.

Savaşı propaganda merkezi Wellington House tarafından 14 Temmuz 1916'ta basıldı. Çalışmaya *Osmanlı İmparatorluğu'ndaki Ermenilere Muamele 1915-1916*(Viskont Grey'e Viskont Bryce tarafından sunulan Belgeler) veya orijinal adıyla *The Treatment of Armenians in the Ottoman Empire, 1915-1916*(Documents Presented to Viscount Grey of Falloden by Viscount Bryce) ismi verildi³²⁹ veya kitabın dış renginden dolayı Mavi kitap(Blue Book).

Kitap tam olarak bir İngiliz propagandası örneği, tek taraflı ve yanlı bir çalışmadır. Aslında Toynbee'nin İngiliz savaş propagandası çalışmaları sadece Mavi Kitap ile sınırlı değildi. Mavi kitaptan önce, biraz önce bahsettiğimiz Lordlar kamarasındaki Lord Bryce'in konuşması için hazırladığı *Ermeni Vahşeti: Bir Millet'in Öldürülmesi*(*The Armenian Atrocities: The Murder of a Nation, with a speech delivered by Lord Bryce in the House of Lords*, Hodder & Stoughton 1915)³³⁰, *Polonya'nın İmhası*, (*The Destruction of Poland: A Study in German Efficiency*, 1916), *Belçika'da Alman Terörü*(*The German Terror in Belgium: An Historical Record*, Hodder & Stoughton 1917), *Belçika'da Alman Terörü*(*The German Terror in Belgium: An Historical Record*, Hodder & Stoughton 1917) ve *Medeniyetlerin Çöküşü*, 1939 gibi birçok yıkılış, çöküş eseri yazmıştı. Görüldüğü üzere, Toynbee, iyi bir İngiliz propagandisti ve devlet aracıydı.

Lord Bryce'in sadece Lordluk yaptığı, Toynbee tarafından yazılan, Mavi kitap isimli propaganda malzemesi içindeki belgeler daha sonra İngiliz Malta

³²⁹ James Bryce and Arnold Toynbee, **The Treatment of Armenians in the Ottoman Empire, 1915-1916**(Documents Presented to Viscount Grey of Falloden by Viscount Bryce), Uncensored Edition, edited and with an introduction by Ara Sarafian, Gomidas Institu, Princeton, New Jersey 2000, s.VI.

³³⁰ Bu kitabın ve Mavi Kitabın 3000'er bin adet kopyaları İngiliz ve Amerikan Ermeni Cemiyetleri vasıtasıyla Amerika'da ve birçok nüshaları İngiltere'de dağıtılmıştır. Justin McCarthy, "Tall Armenian Tale: The Other Side of the Falsified Genocide", **Presentation Made at School of Oriental and African Studies**, London 19 January 2001, s.1-20; İngiltere'nin Ermeni propagandası ile ilgili ayrıca bkz. T. Başak, **age**, s.210-228.

mahkemesinde ileride görüleceği üzere, Türk parlamenter ve askerlerine karşı suç delili olarak kullanılmaya çalışılmış ancak bu konuda bir sonuç elde edilememiştir. Hatta bu konu, ABD ile özellikle de ABD kamuoyu ile İngilizler arasında ciddi sorunlara sebep olmuştur. İngilizler, gerek İngiliz ve ABD kamuoyunu gerekse dünya kamuoyunu savaş sırasında Ermeni katliamlarına dair propagandalar ile kandırılmış sözkonusu kamuoyları I.Dünya Savaşı neticesinde İngiliz Hükümetine baskı yapmışlar suçluların cezalandırılmasını istemişlerdi. Bunun üzerine İngiliz Hükümeti yine ileride görüleceği üzere, Osmanlı hükümetlerine 1918-1919 döneminde yoğun baskı yaparak divan-ı harpler kurdurmuş ve “tehcir yargılanmaları” yaptırmış, kamuoylarının tatmin olmaması üzerine işi İngiliz Malta mahkemesine taşımışsa da burada da bir sonuç alamayarak bu şova bir son vermek zorunda kalmıştır.

11.4. Osmanlı Karşı Önlemleri:

Mavi Kitabın yayımlandığı, 1916’ya gelindiğinde Osmanlılar, İngiliz, Fransız, Rus menşeli, Ermeni propagandaları ile neredeyse yarım asırdır içeride ve dışarıda mücadele ediyorlardı. 1878’de Berlin Antlaşması imzalandığından beri, söz konusu üç devlet, ne zaman Osmanlı Devleti üzerinde bir menfaatini gerçekleştirmek istese her seferinde Ermeni meselesi ile çıka gelmişlerdi. Ermeni meselesi ve bu yöndeki propaganda üç devletin Osmanlı aleyhindeki en büyük propaganda unsuru olarak kullanılmıştı³³¹.

³³¹ I.Dünya Savaşı öncesi Ermeni propagandaları ve Osmanlı Devleti’nin aldığı tedbirler konusunda bkz. Cezmi Eraslan, “Ermeni Komiteleri, Propagandaları ve Osmanlı Devleti’nin Aldığı Tedbirler”,

Ancak bu sefer olaylar her zamankinden çok ileriye gitmiş, bir yandan Eçmiyadzin Katagikosluğu'nun dinî ve siyasî etkisi ile diğer taraftan Anadolu'ya yayılmış olan ajanları vasıtasıyla, İtilaf Devletleri, Osmanlı Devleti'nin her yanında Ermeni ayaklanmaları başlatmışlardı. Osmanlı Devleti, bir yandan varlığını işgalcilere karşı korumaya çalışırken diğer yanda kendi vatandaşları ile karşı karşıya gelmişti. Buna karşı Mavi Kitabın yayınlandığı sırada, Rusya'nın Osmanlı Ermenileri üzerindeki nüfuzunu kırmak için 6 Eylül 1915'te hazırladığı "Ermeni Katagikos ve Patrikliği Nizamnamesini" 10 Ağustos 1916'da yayınladı³³².

Bu nizamnamenin amacı, Osmanlı Ermenilerini, Eçmiyadzin Katagikosluğu'nun etkisinden çıkararak ayaklanmalara mani olmaktı. Bu yeni düzenleme ile Sis ve Ahtamar Katagikoslukları birleştirilirken İstanbul ve Kudüs Patriklikleri de bu yeni Osmanlı Ermenileri Katagikosluğuna bağlanmıştı. Müslümanlar kadar tüm Hıristiyanlar açısından da kutsal sayılan Kudüs'teki Mar Yakup Manastır'ı merkez olarak seçildi. Sis Katagikos'u Sahak Efendi de bu yeni yapılanmanın başına getirilmiştir. Aralık 1917'de İngilizler, Kudüs'ü ele geçirmiş ve Ermeni Katagikosluğu Osmanlı sınırlarının dışında kalmıştı. Ancak nizamname, Mondros Mütarekesi'nin imzalanmasından sonra Kasım 1918'de Tevfik Paşa Hükümeti tarafından kaldırılana kadar yürürlükte kalmıştır³³³.

Uluslararası Türk-Ermeni İlişkileri Sempozyumu, 24-25 Mayıs 2001, Bildiriler, İstanbul Üniversitesi Rektörlüğü, İstanbul 2001, s.77-105.

³³² A. Arslan, **age**, s.112.

³³³ A. Arslan, **age**, s.112-114 ve s.116-117.

Ayrıca Hayranik ve Pojantiyon gibi bazı Ermeni gazeteleri de Osmanlı Devleti'ne sadakatlerini devam ettirmişlerdi³³⁴.

Osmanlı Devleti tarafından Mavi Kitaba cevap olarak Ermeni olaylarının iç yüzünü anlatmak için yine 1916 yılında Hariciye Nezareti tarafından, *Ermeni Komitelerinin Amali ve Harekât-ı İhtilaliyyesi, Meşrutiyetten Evvel ve Sonra, Matbaa-yı Âmire, İstanbul 1332*(*Ermeni Komitelerinin Emelleri ve İhtilal Hareketleri, Meşrutiyetten Önce ve Sonra, Matbaa-yı Âmire, İstanbul 1916*) isimli, bir heyet tarafından hazırlanan eser yayınlanmıştır³³⁵.

Ayrıca bu eserin Fransızca bir versiyonu da hazırlanarak Osmanlı Devleti'nin haklı davası ve Türk milletinin karakteri, dinî örf ve adetlerinin böyle bir suçu işlemeye asla müsaade etmeyeceği, dünya kamuoyuna anlatılmak istenmiştir. Fransızca basılan eserin adı, *Vérité Sur Le Mouvement Révolutionnaire arménien et les mesures gouvernementales, Constantinopole 1916*(*Gerçek, Ermeni Devrimci Hareketine Karşı alınan Hükümet Önlemleri, İstanbul 1916*) idi³³⁶.

Ancak İngiltere ve müttefiklerinin Türkiye'ye karşı uyguladıkları psikolojik harekâta gerçeklere değil İngiliz ihtiyaçlarına yer vardı. Bu sebeple Osmanlı Hükümeti'nin o devirdeki bu çalışmaları ancak torunlarının ileride gerçekleri anlamalarına yarayabilirdi.

³³⁴ A. Arslan, **age**, s.115.

³³⁵ Yayına Hazırlayan: Mehmet Kanar, **Ermeni Komitelerinin Emelleri ve İhtilal Hareketleri, Meşrutiyetten Önce ve Sonra**, Der Yayınları, İstanbul 2001, s.1-5.

³³⁶ **Vérité Sur Le Mouvement Révolutionnaire arménien et les mesures gouvernementales**, Constantinopole 1916.

III. BÖLÜM
TÜRK-İNGİLİZ
İLİŞKİLERİNDE
ERMENİ FAKTÖRÜNÜN SONU
(1918–1924)

1.ERMENİSTAN CUMHURİYETİ

1.1.Kuruluşu:

Osmanlı Devleti'ne karşı Filistin cephesinde İngiliz ileri harekâtının devam ettiği sırada 7 Kasım 1917'de meydana gelen “kızıl devrim” ve sonrasında olaylar ile Rusya'da Çarlık rejimi devrilmişti. Kendi iç kargaşaları ile meşgul olan Rusya ile Osmanlı Devleti arasında 3 Mart 1918'de Brest-Litovsk Antlaşması imzalanmıştı¹. III. Osmanlı Ordusu Komutanı Vehip Paşa bir ileri harekât başlatarak 25 Nisan 1918'e kadar Ezurum ve Kars'ı geri almış ve sınırları 1877-1878 savaşı öncesi duruma getirmişti. Kafkasya'da Rusya'nın bölgeden çekilmesinden oluşan siyasî boşlukta, 26 Nisan 1918'de Gürcistan, Azerbaycan ve Ermenistan'dan oluşan Maveray-ı Kafkasya Cumhuriyeti kurulmuştu. Ancak bu üçlünün aralarındaki anlaşmazlıklar neticesinde 26 Mayıs 1918'de Maveray-ı Kafkas Cumhuriyeti kendini fehetmiş aynı gün yani 26 Mayıs 1918'de Ermenistan Cumhuriyeti kurulmuştu².

29 Mayıs 1918'de Batum'da başlayan Türk-Ermeni görüşmelerinde, Ermenistan adına Hatisiyan, Kachaznuni, Papadyaniyan ve Osmanlı Devleti adına Vehip ve Halil Paşalar arasında 4 Haziran 1918'de “Osmanlı Devleti ile Ermenistan Cumhuriyet Arasında Dostluk ve Barış Antlaşması” imzalandı. Bu antlaşma Ermeni Cumhuriyeti'nin imzaladığı ilk antlaşma olmuştu. Yani dünyada

¹ Selami Kılıç, **Türk-Sovyet İlişkilerinin Doğuşu**, Dergâh Yayınları, İstanbul 1998, s.354-415.

² R. Hovannisian, **age**, s.186-187; S. Kılıç, **age**, s.415-420; Kafkasya'daki diğer gelişmeler için bkz. Halil Bal, **Azerbaycan Cumhuriyeti'nin Kuruluş Mücadelesi(1914-1918)**, İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Basılmamış Doktora Tezi, İstanbul 1996, s.129-145.

Ermeni Cumhuriyeti'ni tanıyan ilk ülke, ne İngiltere, Fransa ne de ABD değil Ermenilerin beğenmedikleri Osmanlı Devleti olmuştu³.

Osmanlılar hatta Batum'da yapılan görüşmeler sonunda imzalanan Batum Antlaşması ile Ermenistan'a fazladan 10.000 kilometrekarelik bir toprağı bırakmışlardı. Osmanlıların elinde bu dönemde, Ermenistan Cumhuriyeti'ni ve ahalisini tarih sahnesinden silmeye yetecek derecede kuvvet olmanına rağmen, Ermenistan'ı tanımış, onlara sınırlarının yanında bir devlet vermişlerdir⁴.

2.Türk-Ermeni İlişkileri (1918-1919):

5 Ağustos 1918'de Osmanlı Hükümeti, "sevk ve iskân"a tabi tutulan Ermenilerin yerlerine iadesini kararlaştırmıştı. Ayrıca Brest-Litovsk Antlaşması'nın imzasından 25 Nisan 1918'e kadar geçen dönemde geri alınan Türk vilayetlerinde(Kars, Ardahan, Batum) antlaşma uyarınca, bir plebisit(halk oylaması) yapıldı. Bu oylamada söz konusu üç vilayetin(evliye-i selase) halkı Osmanlı Devleti'ne katılmaya karar verdiler. Bu kararı 15 Ağustos 1918'de onaylayan Sultan Vahdettin'in Hatt-ı Hümayun'u ile söz konusu vilayetler anavatana dâhil oldular. Sovyet Hükümeti'nin de Üç Vilayet'in Osmanlı topraklarına katılmasına bir itirazı olmamıştı⁵.

³ R. Hovannisian, **age**, s.194-198

⁴ A. Arslan, **age**, s.114; Nurcan Yavuz Toksoy, **agm**, s.76-79.

⁵ A. Arslan, **age**, s.115, 117.

Ermeniler, Ermenistan Cumhuriyeti'nin kuruluşunda ilk iş olarak Azerbaycan'daki Müslümanları katletmeye başlamaları üzerine Türk Ordusu Kafkasya'da bir ileri harekât başlatarak 14 Eylül 1918'de Bakü'ye girmiş, bunun üzerine Sovyet Hükümeti, Osmanlı Devleti'ne, 20 Eylül 1918'de Brest-Litovsk Antlaşması'nı ihlal ettiği yönünde sert bir nota vermişti⁶.

Bu arada I.Dünya Savaşı'nın Osmanlı Devleti aleyhine neticelenmesi üzerine 7 Ekim 1918'de istifa eden Talat Paşa ile Türkiye'de İttihat ve Terakki dönemi sona ermiş oldu. İstifa eden Talat Paşa'nın yerine 13 Ekim 1918'de devrin siyasî gruplarına olan göreceli olarak eşit sayılabilecek mesafesi bakımından "tarafsız" olarak nitelenebilecek Ahmet İzzet Paşa sadrazamlığa getirildi. Ahmet İzzet Paşa, 14 Ekim 1918'de Bâb-ı Âli'deki sadaret alayı ve fermanının okuması ile görevine başladı⁷.

Ahmet İzzet Paşa, göreve geldikten kısa bir süre sonra 22 Ekim 1918'de vilayetlere gönderilen bir şifre ile Meclis-i Vükelâ'nın Ermenilerin geri dönüşüne izin verilmesi yönünde karar aldığı, Erzurum, Trabzon, Van, Bitlis, Diyarbakır ve Mamûratülaziz(Elazığ) vilayetlerinde ve Erzincan mutasarrıflığında kıtlık yaşanması sebebiyle Ermenilerin söz konusu yerlere geri dönüş ve iskânlarının

⁶ A. Arslan, **age**, s.118, H. Bal, **age**, s.150-160; S. Kılıç, **age**, s.421. Ermenilerin Anadolu'da, Azerbaycan'da ve Kafkasya'da yaptığı katliamlar için bkz.**Arşiv Belgelerine Göre Kafkaslarda ve Anadolu'da Ermeni Mezalimi I, 1906-1918**, Yayın No:23, Ankara 1995; **Arşiv Belgelerine Göre Kafkaslarda ve Anadolu'da Ermeni Mezalimi II, 1919**, Yayın No:24, Ankara 1995, **Arşiv Belgelerine Göre Kafkaslarda ve Anadolu'da Ermeni Mezalimi III, 1919-1920**, Yayın No:34, Ankara 1997; **Arşiv Belgelerine Göre Kafkaslarda ve Anadolu'da Ermeni Mezalimi IV, 1920-1922**, Yayın No:35, Ankara 1998, Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü, Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı Yayını.

⁷ Metin Ayışığı, **Mareşal Ahmet İzzet Paşa(Askerî ve Siyasî Hayatı)**, TTK, Ankara 1997, s.151-155; Hasan Babacan, **Mehmet Talat Paşa(1874-1921)**, TTK, Ankara 2005, s.s.187; Yusuf Hikmet Bayur, **Türk İnkılabı Tarihi, Cilt 3 kısım 4**, TTK, Ankara 1991, s.705-711; Kâmuran Gürün, **Ermeni Dosyası**, Remzi Kitabevi, İstanbul 2008, s.342.

makul bir zamanlama ve kademeli olarak yapılmasını hükümetin istediği Ahmet İzzet Paşa Hükümetince bildirilmiştir⁸.

23 Ekim 1918 tarihinde Dâhiliye Nezareti'nden vilayetler geneline gönderilen bir şifre ile “sevk ve iskân”a tabi tutulanların, “memleketlerine kemal-i selametle” dönmeleri ve bu konuda her türlü kolaylığın sağlanması itenmiştir⁹.

Ayrıca yine 5 Kasım 1918'de Dâhiliye Nezareti'nden vilayetlere gönderilen bir şifre ile “memleketlerine dönen Ermeni ve Rumlardan seyahat vesikası istenmeksizin”, “yiyecekleri verilerek, yol masrafları karşılanarak, emniyet içinde gidecekleri yerlere ulaşmaları için gereken tedbirlerin alınması” istenmiştir¹⁰.

Kasım 1918'de Tevfik Paşa Hükümeti, tarafından 1916'da kurulan Osmanlı Katagikosluğu kaldırılmış, Ermeni Patrikliği ve Sis Katagikosluğu yeniden kurulmuş, İstanbul Ermeni Patriği Zaven Efendi İstanbul'a dönmüş ve Ermeniler yeniden dinî olarak Eçmiyadzin Katagikosluğuna bağlanmışlardı¹¹.

İçeride bu gelişmeler olurken, I. Dünya Savaşı'nın neticelenmesi ile, Ahmet İzzet Paşa, kabinesi, Brest-Litovsk antlaşması ile ilhak edilen Batum, Kars, Ardahan'ı kurtarabilmek için Osmanlı Ordusunun bu vilayetlerin dışında

⁸ BOA/HR. MÜ(Hariciye Mütareke), 43/34, 16 M. 1337(22 Ekim 1918), “Dâhiliye Nezaretinden Adana, Hüdavendigâr, Konya, Ankara, Kastamonu, Haleb, Mamuretülaziz, Diyarbakır, Sivas, Edirne, Aydın vilayetleri ile, İzmit, Bolu, Kütahya, Kayseri, Niğde, Menteşe, Antalya, Canik, Eskişehir, İçel, Maraş livalarına keşide edilen, Rum ve Ermenilerin iaşe ve iskânlarının temin edilerek emniyet içinde geri dönmelerine müsaade edildiği”.

⁹ BOA/HR. MÜ. 43/34, 31558, 17 Muharrem 1337(23 Ekim 1918), Bab-ı Âli Dâhiliye Nezareti Aşayir ve Muhacirin Müdiriyyet-i Umumiyyesinden vilayat ve elviyeye.

¹⁰ BOA/HR. MÜ. 43/34, 41602/824, 30 Muharrem 1337(5 Kasım 1918), Bab-ı Âli Dâhiliye Nezareti Aşayir ve Muhacirin Müdiriyyet-i Umumiyyesinden vilayat ve elviyeye.

¹¹ A. Arslan, *age*, s.116-117.

kalan yerlerden yani Azerbaycan ve Kafkasya'dan 21 Ekim 1918'de çekilmesi için karar aldı. Çekilme 5 Aralık 1918'de tamamlanabilecekti. Ancak 30 Ekim 1918'de imzalanan Mondros Ateşkesi'nden sonra Osmanlı Devleti'nin İtilaf Devletleri'nin işgallerine karşı gösterdiği gevşe tutumu nedeniyle, İngilizler, 11 Kasım 1918'de Türk Ordusu'nun Üç Vilayet'ten çekilmesini istediler. 23 Kasım 1918'de Osmanlı Hükümeti, 9. Ordu Komutanı Yakup Şevki Paşa'dan 1914 sınırına çekilmesini istedi. 24 Kasım 1918'de İngilizler Batum'u işgal ettiler¹².

Osmanlı ordusunun bölgeden çekilmeye başlaması ile birlikte Aralık 1918'den itibaren Müslüman halka yönelik Ermeni katliamları başlamıştı. Osmanlı Ordusu'nun çekilişi ile kendilerini korumak üzere başta Nahçıvan olmak üzere, Revan'ın güneyinden Şerür, Eçmiyadzin ve Sürmeli'de yaşayan Müslüman ahalinin temsilcileri Kamer kasabasında toplanarak, merkezi Iğdır olan Aras Türk Hükümeti'ni(3 Kasım 1918-30 Kasım 1918) kurdular. 14 Kasım 1918'de Kars'ta toplanan Kars İslam Şurası Kongresi'nde 30 Kasım'da Kars'ta büyük bir kongre yapılması kararlaştırılmıştı. Orduabad, Nahçıvan, Serdarabad, Iğdır, Kamerli, Süreğen, Ahıska, Ahikelek bölgelerinden gelen temsilcilerin katılımıyla 30 Kasım'da yapılan kongrede daha önce kurulmuş Ahıska Hükümeti ve Aras Türk Hükümetlerinin de katılımıyla Milli Şura Hükümeti'nin kurulması kararlaştırıldı. 9.Ordunun bölgeden çekilirken bıraktığı silah ve mühimmat ile bir ordusu da olan Milli Şura Hükümeti, İngilizlerin desteğindeki Ermenilere karşı mücadelede daha etkili bir yönetim ihtiyacını karşılamak için 17-18 Ocak 1919'daki Büyük Kars Kongresi'nde Cenub-u Garbî Kafkas Hükümeti Muvakkate-i Milliyesi kurulmuştu. Cihangiroğlu İbrahim Bey, kurulan hükümetin idaresine getirilirken

¹² A. Arslan, *age*, s.118.

25 Ocak 1919'da Yakup Şevki Paşa bölgedeki Türk Ordusu'nu tahliyesini tamamlamış ve İngilizler de Cenub-u Garbî Hükümeti'ni tanımışlardı¹³.

Ancak 18 Ocak 1919'da başlayan Paris Barış Konferansı'da İngilizlerin söz konusu bölgeyi de içine alacak şekilde Büyük Ermenistan kurmaya karar vermeleri ile birlikte İngiltere'nin Cenub-u Garbî Hükümeti'ne karşı tutumları değişmeye başladı. 2 Nisan 1919'da Batum'da bir araya gelen İngiliz Kafkas İşgal Kuvvetleri Komutanı General Thomson ve General Milne, Cenub-u Garbî Hükümeti'nin dağıtılmasına karar vererek Kars ve Nahçıvan'da bulunan 27.İngiliz Ordusu'na Cenub-u Garbî Hükümeti'ni dağıtma ve liderlerini sınır dışı etme emri verdiler. Ermeniler bölgeyi devralana kadar da idare İngilizlerde olacaktı. 12 Nisan 1919'da İngiliz ordusu, Cenub-u Garbî Hükümeti'ni dağıtarak Kars'ı Ermenilere verdi¹⁴.

3.Ermenistan Cumhuriyeti'nin İdaresi:

Ermenistan'ın kuruluşundan Sovyet idaresi altına alındığı 29 Kasım 1920'ye kada geçen dönemdeki dört idarecisinin tamamı Daşnaksutyun saflarından ve kabineleri de tamamen Daşnak üyelerinden olmuştur. İlk Başbakan Hovhannes Kachaznoui Ermenistan'ı bağımsızlığın ilanından Nisan 1919'a kadar idare etti. İkinci başbakan, Tiflis Belediyesi eski Başkanı Aleksandr Hadisyan, 1920 Mayıs ayının başına kadar iktidarda kaldı. Üçüncü idareci olarak

¹³ Ahmet Ender Gökdemir, **Cenûb-i Garbî Kafkas Hükümeti**, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları, Ankara 1989, s.35-137; A. Arslan, **age**, s.119-121;

¹⁴ A.E. Gökdemir, **age**, s.151-158; A. Arslan, **age**, s.121-122.

kabul gören ve Bolşevik, Türk ve Azerilere karşı mücadele ettiği Ermeni tarihçilerce söylenen, Hamo Ohanjanyan, Kasım 1920'ye kadar iktidarda kaldı. Dördüncü Ermeni idarecisi ise Osmanlılarca oldukça iyi tanınan, Simon Vratsiyan idi. Vratsiyan, 23 Kasım 1920'den Ermenistan'ın Sovyet idaresine bağlandığı ve Türkiye ile Gümrü Antlaşması'nın imzalandığı 2 Aralık 1920'ye kadar iktidarda kaldı¹⁵.

1918 yazında Ermenistan Konseyi oluşturuldu. Yeni oluşturulan Ermeni Milli Konseyi, 18 Daşnak, 6 Sosyaldevrimci, 6 sosyal demokrak, 6 Müslüman, 2 bağımsız, 1 Yezidi ve 1 Rus'tan oluşuyordu. Haziran 1919'da yapılan genel seçimlerde Ermenistan Parlamentosu'na 72'si Daşnak, 4'ü sosyaldevrimci, 3'ü Azeri ve 1'i bağımsız çiftçi olan 80 üye seçildi¹⁶.

4.Ermenistan Cumhuriyeti'nin Sınırları:

Büyük Ermenistan ile ilgili İngilizlerin ilk resmî teklifi, İngiliz Savaş Konseyi'ne sunulan Mondros Ateşkes taslağı konusunda, 7 Ekim 1918'de İngiliz Askerî İstihbarat II(MI 2) tarafından teklif edildi. MI2'nin General Allenby'e dönderdiği taslağa 22. Madde olarak

“a) Altı Ermeni Vilayeti'nde karışıklık çıkması durumunda İtilaf Devletleri buraları işgal etme hakkını saklı tutar

¹⁵ H. Dasnabedian, **age**, s.129.

¹⁶ H. Dasnabedian, **age**, s.129; R. G. Hovannisian, **age**, s.205-215; Richard G. Hovannisian, **The Republic of Armenia, Volume I, First Years, 1918-1919**, University of California Press, 1971, s.42 ve s.473.

b)10. 11. ve 12. Maddelere ek olarak, Sis, Hacin, Antep ve Zeytun işgal edilmesi” önerilmiştir¹⁷.

20 Ekim 1918’de de İngiliz Dışişleri Bakanı Balfour’a 30 Ekim 1918’de Osmanlı Devleti ile imzalandığı şekli ile 24. Maddenin iki bendi olarak sunulmuş sadece (b) bendinde ifade edilen “10.11. ve 12. Maddeler” ifadesi, taslağın yeniden düzenlenmesi ile “7.15 ve 10. Maddeler” şeklinde belirlenmiştir¹⁸.

22 Ekim 1918’de İsviçre’deki Türk Askerî Ateşesi Halil Bey ve Dr. Nurettin Bey vasıtasıyla, Sadrazam Ahmet İzzet Paşa, İngiltere adına Türk heyetiyle görüşmeler yapan Dr.Parodi’ye, “Osmanlı Devleti’nin barış görüşmeleri yapmak istediğini” bildirmiştir. Ayrıca Dr. Parodi tarafından Halil Bey’e “Majesteleri Hükümeti ile barış yapmak için Türkiye’nin ne gibi talepleri” olduğu sorulmuş, Halil Bey de “görüşme ve tartışmaların uzamaması için en az şartın ileri sürülmesini istemiş ve Türkiye’nin Ermenistan, Mezopotamya, Filistin, Suriye ve Arabistan’ın otonomisini tanınması gerekeceğini farkında olduğunu” da bildirmiştir¹⁹. Böylece Ermenistan ve Ermenistan sınırı ile ilgili tartışmalarda başlamış oluyordu.

Ermeni Milli Delegasyonu başkanı, Bogos Nubar Paşa, 30 Kasım 1918’de, İtilaf Devletleri’nin dışişleri bakanlarına bir muhtıra göndererek, “İtilaf Devletleri yanında savaşan Ermeniler için, Kafkasya’dan Adana ve İskenderun’a kadar

¹⁷ **PRO/Admiralty(ADM)/116/1823, No.0152/4857/MI 2/Secret**, October 7, 1918, General Intelligence Command Service to General Allenby; 30 Ekim 1918’de imzalanan Mondros Mütarekesi’nin nihai metninde bu maddeler, 24.maddenin (a) ve (b) bendleri olarak eklenmişlerdir. Bkz.Nihat Erim, **Devletlerarası Hukuku ve Siyasî Tarih Metinleri, Cilt I (Osmanlı İmparatorluğu Andlaşmaları)**, Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Yayını, TTK, Ankara 1953, s.519-524.

¹⁸ **PRO/ADM/116/1823, No.094508, Secret**, October 21, 1918, Admiralty to Balfour.

¹⁹ **PRO/ADM/116/1823, No.1941, Urgent, Very Secret**, October 23, 1918, Berne, Switzerland, Lord Acton to Balfour.

uzanan Büyük Ermenistan'ın kurulmasını ve bu devletin Amerika Birleşik Devletleri veya Milletler Cemiyeti" himayesinde olmasını istemişti. Daha sonra Ermenistan Meclis Başkanı Aventis Aharoniyan ve Bogos Nubar Paşa, 12 Şubat 1919'da bu isteklerini I.Dünya Savaşı sonrasında galip ülkelerin mağluplardan alacaklarını tahsil etmek üzere başlattıkları Paris Barış Konferansı(18 Ocak 1919-21 Ocak 1921)'na da resmen sunmuşlardı²⁰.

Bu arada 4 Aralık 1918'de Bogos Nubar Paşa'nın Mısır Yüksek Komiserliğine, Mısır Ermeni Göçmen Kampı'na iletmek üzere Paris'ten gönderdiği, "Ermenistan'ın bağımsızlığı, topraklarının İtilaf Ordusu ve Ermeni Lejyonu'nun da kahramanlıları sayesinde kurtarıldığı"nın ve "artık yaşadıkları yerlere geri dönebileceklerine" dair telgrafta el konulmuştu²¹.

Bunun en önemli sebebi, İngilizler aleyhine, "Mısır'da şuanda bulunan milliyetçi harekete tesir" etmesinin "kuvvetle muhtemel" oluşuydu²². İngilizlerin Ermenilere özgürlük vermesinin sadece siyasî sebeplerden kaynaklandığı böylece net bir şekilde ortaya çıkmış oluyordu.

30 Aralık 1918'de Bogos Nubar Paşa bir kere daha "Ermeni Milli Birliği" ile ilgili bilgi verilmesi ve son durumu anlatan Mısır Ermeni Göçmen Kampına yönelik olarak telgraf çekmiş ancak bu telgrafta Mısır'daki "durumu azdırabileceği" endişesi ile İngiliz sansürüne takılmıştı²³. Aynı şey daha sonra da

²⁰ A. Arslan, *age*, s.124-125; H. Dasnabedian, *age*, s.131; R. G. Hovannisian, *age*, s.450-454.

²¹ **PRO/FO/629/3/113148, No. 62, December 4, 1918**, Bogos Nubar, Paris.

²² **PRO/FO/629/3/113148, No.C/M/15722**, December 26, 1918, General Staff Intelligence, 2.ECHELON GHQ to Cairo,

²³ **PRO/FO/629/3/113148, No. 722/41**, December 30, 1918, High Commissioner to C in C.

Bogos Nubar Paşa'nın Paris Konferansı ile ilgili gelişmeleri bildirdiği telgrafların da başına gelmiştir.

Ermeniler Türkiye'den toprak taleplerinin aslında "Ermenistan'ın birleştirilmesi" olduğunu göstermek için 6-13 Şubat 1919'da Revan'da "Batı Ermenileri İkinci Kongresi"ni topladılar. Bu toplantı Eçmiyadzin Katagikos'u tarafından takdis edilerek açıldı. Toplantıda Ermeni nüfusunun hiçbir yerinde %20'yi geçmediği Doğu Anadolu'nun "Ermenilikten miras" olduğu gerekçesi ile Ermenistan Cumhuriyeti'ne ilhakı kararlaştırılmıştı²⁴.

Ancak Mart 1919'da Ermenileri "şok eden" bir gelişme yaşandı. Ermenilerin, Paris Barış Konferansı'nda temsil edilmelerine müsaade edilmedi. Bu konu ile ilgili 13 Mart 1919'da İngiltere Başbakanı David Lloyd George'a hitaben bir telgraf çeken Halep Ermeni Milli Birliği Başkanı Attonyan, "Şuanda Halep'te 40.000 Ermeni toplanmış bulunmaktadır. İngiltere için kan döken Ermenilerin temsilcilerinin Paris Konferansı'na alınmamalarından dolayı yaşadığımız şokun derecesi, ölülerimize yaşadığımızdan daha fazladır" diyordu. Telgraf, "Bugüne kadar kanımız çok özgürce akıtıldı, bugüne kadar Ermenistan ile ilgili her yanda resmi duyurular yapıldı, bize haklarımızın korunacağına dair güvence ver!" şeklinde bir yakarış ile de son buluyordu²⁵.

Paris Barış Konferansı'ndan Ermeniler için iyi bir netice almak üzere, 24 Şubat-22 Nisan 1919'da Paris'te toplanan Ermeni Birliği Kongresi'ne Amerika, Avrupa, İran, Hindistan'dan kısacası tüm dünya Ermenilerinin temsilcileri katılmıştı. Bu kongrede Osmanlı Ermenilerini 1912 yılında Katagikos tarafından

²⁴ A. Arslan, *age*, s.123.

²⁵ **PRO/FO/629/3/113148/722/47**, March 14, 1919, Union Nationale Armenienne to the Prime Minister of England.

temsilci seçilen Bogos Nubar Paşa'nın, Ermenistan Cumhuriyeti'ni ise Avenis Aharoniyan'ın temsil etmesi kararlaştırıldı. Ayrıca “ABD mandası altında Akdeniz'den Karadeniz'e uzanan büyük ve birleşik bir Ermenistan kurulmasına” karar verildi²⁶.

27 Nisan 1919'da Ermenistan Parlamentosu Ermenistan'ın birleştirilmesi için Hükümete yetki verdi. Ermenistan Hükümeti de Ermenistan'ın kuruluşunun birinci yılında 28 Mayıs 1919'da Başbakan Hadisyan tarafından “Birleşik ve Hür Ermenistan”ın kurulduğunu ilan etti. 9. Daşnak Dünya Kongresi'nde isim “Hür, Bağımsız ve Birleşik Ermenistan” olarak değiştirilecektir. Birleşik Ermenistan'ın gerçekleştirilmesi için şimdi Ermeniler, İngilizlerin yardımını bekliyorlardı. Ancak bunu gerçekleştirmek için halk oylaması yapamayacakları gibi askeri olarak da karşılarında III. Osmanlı Ordusu Komutanı Mustafa Kemal Paşa vardı. Dolayısıyla İngiliz desteği Büyük Ermenistan kurulması için gerekliydi²⁷.

Kurulacak Ermenistan'ın nüfus problemi ile ilgili olarak, 16 Haziran 1919'da İngiliz Lordlar Kamarası Başkanı Lord Curzon, Mısır Ordusu Komutanı General Clayton'a çektiği telgrafta, “Bağdat Komiseri'nin gönderdiği raporda Ermenistan'ın her bölgesinde Kürt nüfusunun Ermenilerden çok fazla olduğu”, Ermenistan kurulması sebebiyle “Kürtlerin kendini müdafaa duygularının kabardığı” ve “zaten az olan Ermenilerin Kürtler tarafından imha edilip” Ermenistan kuracak Ermeni kalmaması tehlikesine karşı “Türk Hükümeti vasıtasıyla Kürtleri teskini” isteniyordu²⁸.

²⁶ PRO/FO/629/3/113148/722/48, May 15, 1919, Appel aux Nation Allies; A. Arslan, *age*, s.125.

²⁷ A. Arslan, *age*, s.123-124; H. Dasnabedian, *age*, s.133; R. G. Hovannisian, *age*, s.455-471.

²⁸ PRO/FO/629/3/113148/722/50 No.19163, Secret, July 16, 1919, Lord Curzon to Clayton Egypt Force.

Yine Mısır'daki İngiliz casusu Noel'e gerekeni yapması için iletilmek üzere, 17 Haziran 1919'da Lord Curzon'dan Clayton'a yazılan telgrafta, "İttihat ve Terakki'nin İran ve Kafkasya'dan Ermenilerin dönmesini engellemek için İstanbul'daki hükümet ile işbirliği içinde Kürtleri" kullandığı bildiriliyordu. "Hareketin eski Van Valisi Haydar Bey, baş ajanlar, Mehmed Seydiaga, Said Taha, Semko ve Beyho isimli Konya'dan dönüşüne izin verilen celaliler" olduğu söyleniyordu²⁹.

Türk tarafı da elbette İngiliz istihbaratının Ermeni kartını oynamasına karşı muhakkak kendi varlığını ve vatandaşlarını korumak üzere gerekenleri yapıyordu.

Ermenilerin Büyük Ermenistan içinde görmek istediği Diyarbakır ile ilgili İngiliz ajanı Noel'in Mısır Yüksek Komiserliğine gönderdiği telgraf da oldukça ilginçtir. 28 Haziran 1919 tarihli telgrafta, Noel, "25 Nisan 1919 tarihli" Tiflis İngiliz İşgal komutanlığının raporlarında "Altı Vilayet için Ermeniler tarafından verilen nüfus rakamlarının büyük çekince ile kabul edilmesi gerektiğini ve dolayısıyla Diyarbakır için verilen rakamların da böyle olduğunu" dile getirmekte ve "*Türk kaynaklarında yaptığım geniş araştırmalar ve çeşitli Hıristiyan cemaat liderleri ile yaptığım görüşmeler neticesinde Diyarbakır vilayetinin savaş öncesi ve sonrası nüfusu şöyledir:*

	Savaş Öncesi	Sonrası
Kürt	750.000	600.000
Ermeni	120.000	20.000
Suriyeli	70.000	20.000
Keldani	11.000	3.000

²⁹ PRO/FO/629/3/113148/722/51 No.19713, Secret, July 18, 1919, Lord Curzon to Clayton Egypt Force.

Türk	3.000	2.500
Diğerleri	10.000	8.000

Bu rakamlar göstermektedir ki, eğer savaş öncesi bile olsaydı, yine de Kürtlerin sayısı %70'ten fazlasını oluşturmaktaydı” demektedir³⁰.

Bölgeye doğrudan ileride Sevr Antlaşması ile ilgili kısımda değinilecek sebeplerden dolayı girmek istemeyen İngilizler, aynı misyonerlik çalışmalarında olduğu gibi yine Ermeni meselesini, ABD'nin üzerine yıktılar.

Paris Barış Konferansı “8 Temmuz 1919'da Amerikan Ordusundan Albay W. H. Haskell'i, İngiltere, Fransa, İtalya ve ABD adına 22 Temmuz 1919'dan itibaren Ermenistan'a Yüksek Komiser olarak atamış Ermenistan'daki yardım çalışmalarında her türlü önlemi almak için bu bölgedeki tüm yetki kendisine verilmiştir. Şuanda Ermenistan'da çalışan diğer organizasyonların da idaresi kendisine” devr olunmuştur³¹.

Diğer tarftan 27 Eylül 1919'dan Ekim 1919 sonuna kadar Revan'da toplanan 9. Daşnak Ermenileri Dünya Kongresi'nde de “Ermenistan'ın şuanda temel olarak devrimci bir süreçten geçtiğini ve bu süreçte hükümetin açıkça devrimci önlemlere başvurması gerektiği” vurgulandı. Bunun için Daşnak örgütünce Ermeni ordusu teşkili, Ermenistan'ı birleştirmek için mücadeleye girişilmesi planlanmış, İngilizlerin “önceki düşmanlarla(Türkler) işbirliği içinde

³⁰ **PRO/FO/629/3/113148, Military Intelligence 7(MI.7)** June 19, 1919, Noel to High Com.Allenby; Noel'in verdiği bu rakamlara karşılık 1330(1911-1912) tarihli Nüfus-u Umumî(Genel Nüfus) sayımına göre Diyarbakır'ın nüfusu, 89.131 Ermeni, 598.985 Müslüman, 2.355 Rum, Diğer 63.895 olmak üzere toplam 754.451 idi. Bkz. Justin McCarthy, **Müslümanlar ve Azınlıklar**, İnkılap, İstanbul 1998, Tablo 3.20, s.84 ve Tablo 6.3, s.114. Dolayısıyla Noel'in verdiği rakamlar da aslında abartılı tahminlerden öteye gitmemekteydi.

³¹ **PRO/FO/629/3/113148/722/59 Secret**, July 11, 1919, High Commissioner, Pera to Egypt Force.

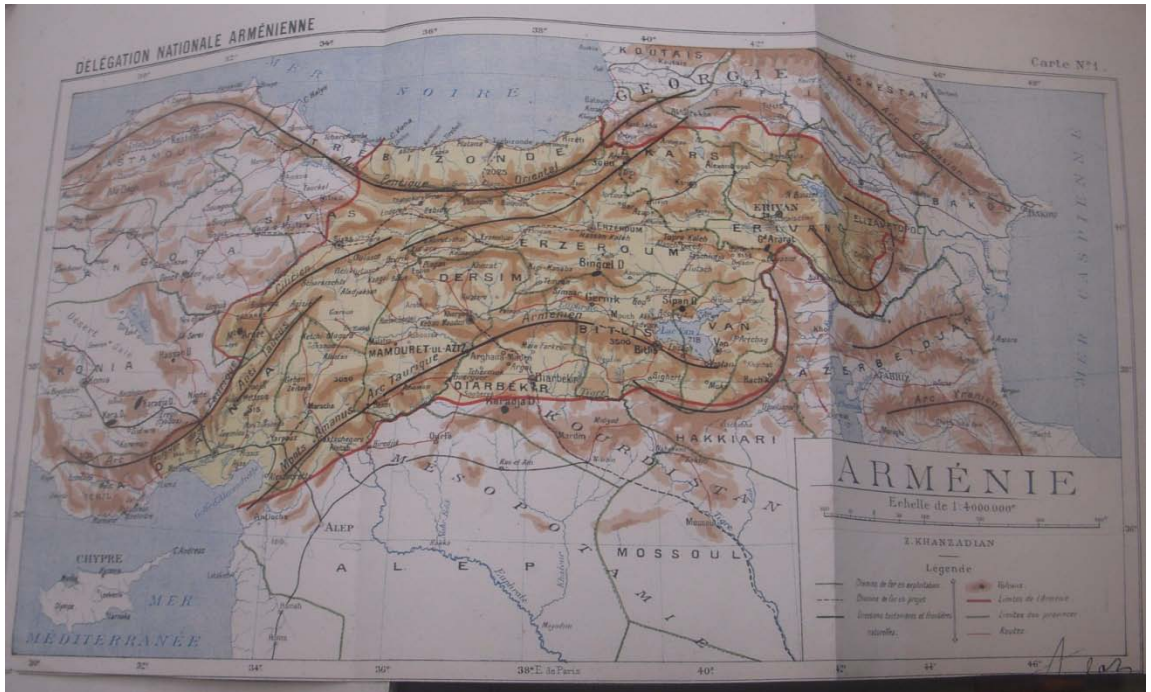
olduğu” iddia edilmiştir. Bunun neticesinde de sınırları kendi lehlerine belirlemek ve nüfus oranını değiştirmek üzere Doğu Andolu ve Azerbaycan’da katliamlara başlanmıştır. Ayrıca bu 9. Dünya Kongresinde Ermenilere karşı suç işledikleri gerekçesi ile Talat Paşa, Cemal Paşa, Said Halim Paşa, Enver Paşa, Dr.Nazım, Bahaddin Şakir, Cemal Azmi Beyler, gıyabında idama mahkûm edilerek adı geçenlere suikast yapılması planlanmıştır. Bu konudan Nemesis Operasyonu başlığı altında bahsedilecektir³².

Bogos Nubar Paşa ve Aharonyan tarafından Paris Barış Konferansı’na kurulması istenen Büyük Ermenistan ile ilgili bir harita sunulduğu iddia edilmektedir. Aşağıda görülecek harita esasen söz konusu haritadır. Ancak bu haritanın ekindeki İngiliz Doğu masasından bir istihbarat Albay’ı(imzasından anlaşıldığı kadarıyla Albay Scheffer), tarafından hazırlanan rapor daha da ilginçtir. Aslında bunların tamamı Mayıs 1920 sonu itibariyle İngiliz Kolonilerinin Genel Durumu, münasebetiyle hazırlanmış “gizli” ibareli bir raporun ekindeydiler. Haritadan önceki belge, 5 Haziran 1920 yılından Faysal’dan General Allenby’e yazılmış ve “Mustafa Kemal’in hareketinin, bir an önce bir şeyler yapılmazsa” müttefik başarısını tersine çevirebilecek etkiler yapacağı uyarısını yapıyordu. “Fransızlar ile Mustafa Kemal”in çok yakın ilişkiler kurduğundan ve “İngiltere rağmına Mustafa Kemal’in sadece bağımsızlık kazanmayıp aynı zamanda Türkiye’nin yeniden Mezopotamya ve Suriye’deki Arap ve Kürtler arasında etki alanı oluşturabileceği” uyarısı yapılmaktaydı. Haritanın eki olarak hazırlanan Albay’ın raporunda ise “Pan İslamizm” tehdidine dikkat çekiliyor, “Pan İslamizm’in ortaya çıkışı”, Talat ve Enver Paşalar

³² H. Dasnabedian, *age*, s.133-139 ve s.155-157.

tarafından kullanılmasına dikkat çekiliyor, “Türkiye’nin muhakkak kurulacak Büyük Ermenistan ile İslam dünyasından bağının koparılması” öneriliyordu³³.

Yani aslında, Bogos Nubar Paşa Ermenilerden çok ne kadar İngiltere’yi temsil ediyorsa ileri de görüleceği üzere ABD başkanı Wilson tarafından Sevr Antlaşması neticesinde 22 Kasım 1920’de yayınlanan Ermeni haritası da o kadar İngiliz idi.

Harita 1-Büyük Ermenistan Haritası³⁴

10 Ağustos 1920’de uzun görüşmeler sonunda İtilaf Devletlerince hazırlanarak Damat Ferit Paşa Hükümeti’ne imzalatılan Ermenistan adına Avenis Aharoniyan’ın da taraf olarak bulunduğu Sevr Antlaşmasıyla, Kars, Ardahan,

³³ PRO/E/30/30/12 East.1554, Secret.

³⁴ PRO/30/30/12 E.1554.

Van, Trabzon ve Erzurum eyaletlerini içine alan geniş bir bölge Ermenilere verilmek istenmiştir³⁵. Sevr Antlaşması'na ileride değinileceği için burada konuyu noktalıyoruz.

5.Sevr Antlaşması ve Ermeni Melesesi'nin Hukuken Çözülmesi:

5.1.Azınlık Kavramı:

Bu zamana kadar azınlık hakları bahane edilerek Batılı devletler tarafından istenilen ayrıcalık, imtiyaz ve sınır değışiklikleri esasında İngiltere ve Fransa'nın Ortadoğu'daki çıkarlarının tesviye ve tevzisinden ibaretti. Yani, diğer sömürgeciler kadar ve hatta I.Dünya Savaşı'nın galibi olmaları hasebiyle şimdi daha da fazla, İngiltere ve Fransa, kendi Ortadoğu çıkarlarının gerçekleşmesi yönünde, Osmanlı topraklarında yaşayan farklı unsurları sonuna kadar kullanmışlardı.

“Azınlık” tabiri (İngilizce minority, Fransızca minorité), Türkçe'deki manasıyla ana yekûn ile mukayese edildiğinde daha az sayıda olan anlamına gelmektedir veya bu şekilde tercüme edilmiştir. Halbuki, İngilizce ve Fransızca'daki manaları bizde anlaşıldığından ciddi farklar göstermektedir. İngilizce'de “minority” ve Fransızca'da, “minorité”, her iki dilde de aynı anlamlara sahip bir kelime olup hukukî olarak birbiri ile bağlantılı üç anlamda kullanılmaktadır. Birinci anlamı, çoğunluğa karşı küçük veya az olan, ikinci anlamı, bir nüfusun ırk, dil, din gibi bazı karakteristikleri ile ayrışan, farklılaşan

³⁵ A. Arslan, **age**, s.126.

kısmı, üçüncü anlamı ise, reşit yaşta veya halde olmayan, kendi karar yetisine sahip olmayandır³⁶. İngilizce ve Fransızca'daki manaları görüldüğü üzere Türkçe kullanılandan oldukça farklıdır. Kelimenin anlamları, İngiliz ve Fransız sömürge imparatorluklarındaki uygulamalar ile örtüşmektedir.

5.2. Misak-ı Millî:

Mondros Ateşkesi'nden sonra müttefiklerin başlattıkları hukuksuz işgalleri gören Türk tarafı İngilizlerin ve Fransızların niyetinin “minority veya azınlık” mazeretini kullanarak ulaşmak istedikleri noktayı da fark etmişti. Daha önce ifade edildiği üzere, Mustafa Kemal önderliğinde 19 Mayıs 1919'da başlayan Milli Mücadele ile İngiliz ve Fransız gelecek planlarına ket vurulmak istenmişti. Ancak Kemalist hareketin hem Türk kamuoyu desteği kazanabilmesi hem de dünya kamuoyuna da sesini duyurup haklı davasını anlatabilmesi için hukukî bir dayanak noktasına ihtiyaç vardı. Mustafa Kemal ve arkadaşlarının başlattığı mücadele böyle bir hukukî dayanaktan yoksun olduğu sürece müttefikler tarafından yapılacak manipülasyon ile bir ayaklanma veya terörize bir eylem olarak lanse edilebilir dolayısıyla da hem Türk hem de dünya kamuoyunda haklı davalarında haksız çıkma sonucu doğabilirdi. Bu da tabii ki, ülkenin hâlâ yasal tek yasama organı olan Meclis-i Mebusan'ın açılarak, halkı mücadeleye çağırması ve mücadelenin çerçevesini çizmesiydi.

³⁶ Bkz. **Oxford English Dictionary, Encyclopedia Britannica, Grandiloquent Dictionnaire, Oxford French to English Dictionary.**

12 Ocak 1920'de açılan Meclis-i Mebusan'ın 28 Ocak 1920 tarihli gizli oturumunda Misâk-ı Millî(Millî Antlaşma) beyannamesi kabul edildi³⁷. Devrin Türk devlet adamlarının Misâk-ı Millî'nin birinci ve beşinci maddelerine nazarla İngiliz-Fransız "minority veya azınlık" tabirinden ne kast edildiğini çok iyi anladıkları anlaşılmaktadır. Çünkü müttefikler, bin yıldan fazla zamandır ellerinde tuttıkları birçok toprakta bile Türkleri azınlık olarak değerlendirme ve kendi çıkarları doğrultusunda, dünya kamuoyunu da yanlış bilgilendirerek, Türk toprakları üzerinde Ermenilere, Rumlara ve diğerlerine İngiltere'ye bağlı uydu devletler kurduklarını niyetindeydiler.

Ayrıca Türk devlet adamları I.Dünya Savaşı'nı resmen bitiren Almanya ve Bulgaristan ile imzalandığı halde henüz Türkiye ile imzalanmamış olan barış antlaşması konusunda Türkiye'nin tavrını Misak-ı Milli ile ortaya koymuş oluyorlardı.

Bir diğer taraftan da Misâk-ı Millî ile Wilson prensipleri bağlamında da Türkler dünya kamuoyunda kendi davalarını savuna adına bir şartnameye de sahip oldular. Çünkü bu metin olmaksızın, başlatılan mücadelenin amacı hasımlar tarafından yanlış anlaşılabilir daha doğrusu yanlış anlatılabilir, Türk bağımsızlık mücadelesi ve Türk Kurtuluş Savaşı, Mondros Ateşkesi'nin ihlâli olarak değerlendirilip, geriye kalan Türk topraklarının tamamının işgali ve Türk milletinin topyekun imhasına bir gerekçe, Türkiye'ye karşı global güç kullanımına bir vesile olarak kullanılabilirdi. Bu devir itibariyle belki bir Ermeni'nin burnunun kanamasından ayağa kalkabilecek dünya, Türk milletinin

³⁷ **Atatürk'ün Bütün Eserleri**, Kaynak Yayınları, İstanbul 2001, s. 167-168; Genelkurmay Harp Tarihi Başkanlığı, Atatürk Arşivi, Klasör 21, Dosya 1336/6, Fihrist 2-5,9, **Atatürk Haftası Armağanı 10 Kasım 1977**, Ankara Genelkurmay Basımevi, 1977, s. 45-50, Belge:9; Misak-ı Millî maddeleri için bkz. Ekler.

tümden imhası karşısında bile sessizliğini koruyabilirdi. Çünkü İngiliz-Fransız basınının ve İngiliz kontrolündeki Amerikan basınının, I. Dünya Savaşı sırasında Türkler aleyhine yaptıkları propaganda ve sözde soykırım ithamları ile dünya kamuoyunda Türk imajı zedelenmişti. Bu sebeple de müttefiklerin Türk Kurtuluş Savaşı'nı, Mondros Ateşkesi'nin ihlali veya kaybedilen Osmanlı topraklarının geri kazanılma gayreti gibi göstermesi işten bile değildi.

Bu açılardan çok önemli bir hukukî metin olan Misâk-ı Millî'nin hemen ilk maddesinde işarî olarak gizliden bir ima ile İngiliz-Fransız “minority/azınlık ve majority/çoğunluk” tabirine vurgu yapılıyordu.

“Birinci Madde:

Osmanlı Devleti'nin yalnızca Arap çoğunluğuyla yurt edinilmiş olup, 30 Teşrinievvel 1918 tarihli Mütareke'nin yapıldığı sırada düşman orduların işgali altında kalan kısımlarının mukadderatı, ahalsinin serbestçe beyan edecekleri oylara göre tayin edilmek lazım geleceğinden, belirtilen Mütareke hattı dâhil ve haricinde³⁸ dinen, irfanen, emelen birleşmiş ve yekdiğerine karşılıklı hürmet ve fedakârlık hissiyatıyla dolu ve irki ve toplumsal hakları ile çevre şartlarına tamamiyle riayetkâr Osmanlı İslam çoğunluğuyla meskûn bulunan kısımlarının tamamı hakikaten veya hükmen hiçbir ayrılma kabul etmez bir bütündür.”

Burada Türk tarafının kastı sadece Türk milletinden olanların değil, birlikte yaşamayı seçenlerinde Türkiye'de kalması vurgulanıyor hatta hodri

³⁸ “haricinde” sözcüğü, Mustafa Kemal Paşa'nın hazırladığı taslakta bulunmamaktadır.

meydan denilerek istenirse plebisit(halk oylaması) yapılmak suretiyle kendilerine de sorulabileceğine kapı açılıyordu.

“Beşinci Madde

İtilaf devletleri ile muhasımları ve bazı ortakları arasında kararlaştırılan sözleşme esasları dairesinde azınlıkların hakları, civar memleketlerdeki Müslüman ahalinin de aynı hukuktan istifade etmeleri güvencesiyle, tarafımızdan teyit ve temin edilecektir.”

Beşinci maddede ise Osmanlı diplomatik metinlerinde görmeye pek alışık olmadığımız “azınlık” tabiri alenen İngiliz-Fransız diplomasisindeki anlamıyla kullanılmıştır. Bu maddede 1793 yılında III. Selim döneminde, Avrupa’da ikâmet elçiliklerinin açılışı ile Osmanlı diplomasisinde Avrupalı devletlere yönelik olarak başlatılan “mütakabiliyet” ilkesine bir atıf yapılarak galip devletlerin kendi aralarında ve savaştan yenik çıkan Almanya, Avusturya-Macaristan ve Bulgaristan’a yönelik anlayışlı tutumun Türkiye’de de beklenildiği ifade edilmekteydi. Tabii ki, genel olarak Wilson prensipleri ana kasıt ve dayanak noktası olarak da alındığı görülmektedir. Ayrıca Türk tarafının “*İtilaf devletleri ile muhasımları ve bazı ortakları arasında kararlaştırılan sözleşme esasları*”ndan kasıt, esasında savaş kanunları ile ilgili 18 Ekim 1907’de imzalanarak 26 Ocak 1910’da yürürlüğe giren ve Osmanlı Devleti’nin de taraf olarak aralarında bulunduğu 163 ülkenin imzasını taşıyan Lahey Konvansiyonlarıydı. Bu konvansiyonlardan özellikle “Kara Savaşı hakkındaki kanun ve örfi hukuk”u tespit eden IV. Lahey Konvansiyonu ile “Savaş halinde tarafsız devlet ve

şahısların hak ve görevlerini” belirleyen V.Lahey Konvansiyonlarına işaret edilmekteydi³⁹.

28 Ocak 1920’de son Osmanlı Mebûsan Meclisi’nde alınan Misâk-ı Millî kararı ile Türkiye, sınırları ile olduğu kadar azınlıklarla da ilgili net tavrını ortaya koymuş oldu.

İngilizlerin Misak-ı Millî’ye ilk cevabı 16 Mart 1920’de İstanbul’u işgal etmek oldu. İngilizlerin 16 Mart’ta İstanbul’da başladığı işgal 18 Mart’ta tamamlandı. Özellikle bu tarihlerin seçilmesi herhalde İngilizlerin 18 Mart 1915 hezimetinin acısını biraz olsun azaltmak içindi. Bundan sonra da İngilizler, yukarıda belirtilen sebepler başta olmak üzere, daha fazla gecikmeden ve Sovyetler, Kafkasya’nın kontrolünü tamamen ele geçirmeden, Türkiye’nin önüne Sevr Antlaşması getirdiler.

5.3. 10 Ağustos 1920 Sevr Antlaşması:

10 Ağustos 1920’de Damat Ferit Hükümeti’ni temsilen Hadi Paşa, Rıza Tevfik Bey ve Reşat Halis Bey tarafından, Ermenistan Cumhuriyeti Delegasyonu Başkanı Avetis Aharonian’ın da katılımıyla, müttefiklerle Sevr Barış Antlaşması

³⁹ Lahey Konvansiyonları için bkz. **Laws of War** : “Laws and Customs of War on Land (Hague IV); October 18, 1907” ve “Rights and Duties of Neutral Powers and Persons in Case of War on Land (Hague V); October 18, 1907”, **Treaties and Other International Agreements of the United States of America 1776-1949**, Compiled under the direction of Charles I. Bevans LL.B, Assistant Legal Advisor Department of State, Volume 1 Multilateral 1776-1917 Department of State Publication 8407, Government Printing Office, Washington DC 1968.

imzalandı. Antlaşma 12 bölüm, 433 madde, Osmanlı borçları ile ilgili iki ek ve Sevr Antlaşması ile tespit edilen sınırları gösteren üç haritadan oluşmaktaydı⁴⁰.

5.3.1. Anahatları İle Sevr Antlaşması'nın Hükümleri:

Sınırlar (madde 27-36): Edirne ve Kırklareli dâhil olmak üzere Trakya'nın büyük bölümü Yunanistan'a, Ceyhan-Antep-Urfa-Mardin-Cizre kent merkezleri Suriye'ye bırakılacak, İstanbul, Türkiye'nin başkenti olarak kalacak;

Boğazlar (madde 37-61): İstanbul ve Çanakkale Boğazları ile Marmara Denizi silahtan arındırılacak, savaş ve barış zamanında bütün devletlerin gemilerine açık olacak; Boğazlarda deniz trafiği on ülkeden oluşan uluslararası bir komisyon tarafından yönetilecek; komisyon gerekli gördüğü zaman Müttefik Devletlerin donanmalarını yardıma çağırabilecek;

Kürt Bölgesi (madde 62-64): İngiliz, Fransız ve İtalyan temsilcilerinden oluşan bir komisyon Fırat'ın doğusundaki Kürt vilayetlerinde bir yerel yönetim düzeni kuracak; bir yıl sonra Kürtler dilerse Milletler Cemiyeti'ne bağımsızlık için başvurabilecek;

İzmir (madde 65-83): Yaklaşık olarak bugünkü İzmir ili ile sınırlı alanda Türkiye'nin egemenlik haklarının kullanımını beş yıl süre ile Yunanistan'a bırakacak; bu sürenin sonunda bölgenin Türkiye veya Yunanistan'a katılması için plebisit(halk oylaması) yapılacak;

⁴⁰ "The Treaty of Peace Between The Allied and Associated Powers and Turkey Signed at Sévres August 10, 1920", **Treaties of Peace 1919-1923, Volume II**, Cannregie Endowment for International Peace, New York 1924.

Ermenistan (madde 88-93): Osmanlı Devleti, Ermenistan Cumhuriyetini resmen tanıyacak; Türk-Ermeni sınırını hakem sıfatıyla ABD Başkanı, (Woodrow Wilson) belirleyecek (Başkan Wilson 22 Kasım 1920’de verdiği kararla Trabzon, Erzurum, Van ve Bitlis illerini Ermenistan’a verdi.)

Arap ülkeleri ve Adalar (madde 94-122): Türkiye, savaşta veya daha önce kaybettiği Arap ülkeleri, Kıbrıs ve Ege Adaları üzerinde hiçbir hak iddia etmeyecek;

Azınlık Hakları (madde 140-151): Türkiye din ve dil ayrımı gözetmeksizin tüm vatandaşlarına eşit haklar verecek, tehcir edilen gayrimüslimlerin malları iade edilecek, azınlıklar her seviyede okullar ve dini kurumlar kurmakta serbest olacak, Türkiye’nin bu konulardaki uygulamaları gerekirse Müttefik Devletler tarafından denetlenecek;

Askeri Konular (madde 152-207): Türkiye’nin askeri kuvveti, 15.000’i jandarma olmak üzere 50.000 personelle sınırlı olacak, Türk donanması tasfiye edilecek, Marmara Bölgesinde askeri tesis bulunduramayacak, askerlik gönüllü ve paralı olacak, azınlıklar orduya katılabilecek, ordu ve jandarma Müttefik Kontrol Komisyonu tarafından denetlenecek;

Savaş Suçları (madde 226-230): Savaş döneminde savaş ve katliam suçları işlemekle suçlananlar yargılanacak;

Borçlar ve Savaş Tazminatı (madde 231-260): Türkiye’nin mali durumundan sebebiyle savaş tazminatı istenmeyecek, Türkiye’nin Almanya ve müttefiklerine olan borçları silinecek; ancak Türk maliyesi müttefik mali komisyonun denetimine alınacak;

Kapitülasyonlar (madde 260-268): Türkiye'nin 1914'te tek taraflı olarak feshettiği kapitülasyonlar müttefik devletler vatandaşları lehine yeniden kurulacak;

Ticaret ve Özel Hukuk (269-414): Türk hukuku ve idari düzeni hemen her alanda Müttefikler tarafından belirlenen kurallara uygun hale getirilecek; sivil deniz ve demiryolu trafiği Müttefik devletlerarasında yapılan işbölümü çerçevesinde yönetilecek; iş ve işçi hakları düzenlenecek; eski eserler kanunu çıkarılacak.

Bu antlaşmanın bizim konumuz açısından en önemli kısımları Ermenistan ile ilgili 88-93. maddeleri, Azınlık hakları ile ilgili 140-151. maddeleri ve Savaş suçları ile ilgili 226-230. maddeleridir⁴¹.

5.3.2. Ermenistan ile ilgili 88-93. Maddeler:

Türkiye, 88.madde ile Ermenistan'ın hür ve özgür bir ülke olarak varlığını tanımaktadır. 89.maddede ise özellikle Ermeniler ile Türkler arasında ihtilafı olduğu iddia edilen Erzurum, Trabzon, Van ve Bitlis ile ilgili kararın arabulucu olarak ADB başkanına yani Başkan Woodrow Wilson'a bırakılacağı ifade edilmektedir.

Bilindiği üzere Wilson, Rusların Erivan'ı işgalinden yedi gün önce yani 22 Kasım 1920'de kararını açıklayarak söz konusu vilayetleri aşağıdaki Wilson haritasıyla Ermenistan'a vermiştir.

⁴¹ Maddelerin orijinal İngilizce metinleri için bkz Ekler.

Ancak burada bazı hususlar dikkat çekmektedir. Yukarıda görülen Wilson haritası günümüzde Türkiye’de pek çok internet sitelerinde ve araştırmacıların çalışmalarında kullanılmaktadır. Ancak söz konusu kullanılan haritanın küçük olması çok önemli bazı hususların fark edilmesine mani olmaktadır. Elimizde

birebir orijinal boyutları ile bulunan Wilson haritasında birçok hususla birlikte konumuz ile ilgili üç husus dikkati çekmektedir⁴².

Öncelikle haritanın orijinali aşağıdaki gibidir.

⁴² Wilson Haritası için bkz. **Library of Congress Geography and Map Division, Boundary between Turkey and Armenia**, G7431.F2 1920 .M3 Vault, Washington, D.C. 1920.

Birincisi, haritanın sol alt kısmında görülen başkan Wilson'un imzasının yanındaki yazıda bu haritanın Amerika Birleşik Devletleri Genel Kurmayı, Birleşik Devletler Jeolojik Yüzey Araştırma, Topografya Biriminden Binbaşı Lawrance Martin tarafından, bu haritanın, Türk ve Alman Genelkurmaylarının ve İngilizlerin hazırladığı haritalardan ve de Harbord Misyonunun gözlemlerinden hazırlandığı belirtilmektedir. General Jemas G. Harbord 13 Nisan 1920'de ABD hükümetine Ermenistan ile ilgili bir askeri rapor sunmuştur⁴³. General Harbord, raporunda kendisine, Doğu Anadolu, Rus Transkafkasyası ve Suriye'de "politik, askeri, coğrafi, idari, ekonomik ve Amerikan çıkarlarını ilgilendiren diğer hususlar ile ilgili" araştırma yapma görevinin verildiğini bildirmekte ve en önemlisi de ABD himayesinden kurulacak bir Ermenistan'ın Amerika'ya neye mâl olacağını araştırdığı raporundan ve raporunun sonuç kısmından anlaşılmaktadır⁴⁴. Harbord'un raporu ileri değerlendirileceği için rapor ile ilgili ayrıntılara şimdi girmiyoruz.

Harbord'un raporu ile Wilson'un haritasını ilişkisi şudur; Doğu Anadolu ve Kafkasya'da araştırmalar yapmak üzere General Harbord, 11'i üst düzey askerî uzman olmak üzere içinde subaylardan, misyonerlere, papazlara ve gazetecilere kadar çok geniş bir heyet ile gelmiştir. Bu üst düzey askerî uzmanlardan, 11 bölüm ve 1 bibliyografyadan müteşekkil Harbord raporunun "Madenler ve sınırlar konulu" 8. Bölümünü(rapordaki bölüm adı "G") hazırlayan ile Wilson haritasını hazırlayan aynı kişi yani Binbaşı Lawrance Martin'dir. İlginçtir aynı Lawrance Martin, 10 Ağustos 1920de Türkiye'ye imzalatılan Sevr

⁴³ Major General James G. Harbord(US Army), **Conditions in the Near East, Report of The American Military Mission to Armenia**, Presented by Mr. Lodge(Secretary of State)April 13, 1920, 66th Congress 2nd Session, Document No:266, Government Printing Office, Washington 1920.

⁴⁴ Harbord, **age**, verilen görevler, s.3, Ermenistan ile ilgili saptamaları s.3-20, sonuç s.24-28.

Antlaşması'nın haritalarını da hazırlamıştır. Bu haritalar ile Wilson'un hazırladığı haritalar arasında hiçbir fark yoktur veya Wilson'a ilan edeceği harita önceden verilmiştir.

FIGURE 11. TURKEY IN 1920

Harita 2-Sevr Antlaşması'nda imzalanan Binbaşı Lawrence Martin'in hazırladığı harita⁴⁵

Çünkü Harbord'un raporunda izah edilen, kurulacak Ermenistan'ı neden ABD'nin kurmasının istendiği ve İngiltere'nin bu konudaki çekincelerinin anlatıldığı "sonuçlar" kısmındaki "sebepler ve karşı sebepler" bölümünde izah

⁴⁵ *Treaties of Peace 1919-1923...*, Loc. cit.

edildiği şekliyle İngiltere, Ermenistan'ın kuruluşunun ABD'nin eli ile olmasını arzu ediyordu. İngiltere'nin Müslüman çoğunluğa sahip bir bölgede Ermenilere devlet kurdurarak sömürgelerinde yaşayan milyonlarca Müslüman'ı ajite etmek yerine "Ermenilerin çıkarlarını, Müslüman kamuoyuna feda edebilirdi". Ayrıca İngiltere'nin amacı Pasifik'te olduğu gibi Kafkasya'da da "yeniden oluşan Rusya"ya karşı ABD'yi araya tampon olarak yerleştirmek böylece de hem Türkiye hem de Rusya'ya ile doğrudan komşu olmayıp, "İngiltere'ye Boğazlardan geçmek" ve "her türlü ulaşım ve iletişim için muhtaç olacak" ABD'yi ve onun mandasındaki Ermenistan'ı komşu edip kendi çıkarlarını korumaktı⁴⁶.

Ayrıca başkan Wilson'un İngiltere ile bağlantısının anlatıldığı daha önceki bölümlerde görüldüğü üzere İngiltere'nin bu amaçla Wilson'u kullanması son derece doğaldı.

Harita ile ilgili ikinci ilgi çekici husus da Sevr haritasında çok fazla belli olmamakla birlikte Wilson haritasının sol alt kısmında verilen Sevr'in ve taksimatın şeklini gösteren genel haritadır. Aşağıda elimizdeki orijinal Wilson haritasından keserek verdiğimiz bu kısımda milletler arası sınırlara dikkat çekmek istiyoruz. Burada Türkiye ve İran ile Ermenistan'ın sınır net olarak belirlenmiş olmakla birlikte Sevr Antlaşması'nın 92.maddesinde belirtildiği üzere, Gürcistan ve Azerbaycan ile Ermenistan sınır da ABD tarafından belirlenecekti. Yine aynı maddeye göre eğer ABD, sınır belirlemede başarılı olamazsa "başlıca müttefik güçler" sınır belirleyecekti. Wilson haritasında, Gürcistan ve Azerbaycan ile Ermenistan sınırı net olmamakla birlikte bu üç ülkenin kuzey sınırı tam Kafkas

⁴⁶ Harbord, *age*, s.25-27.

sıradağlarının başladığı hatta Karadeniz'den Hazar Denizi'ne kadar Bakü ve Bakü petrol sahasını da içine alarak uzanıyordu.

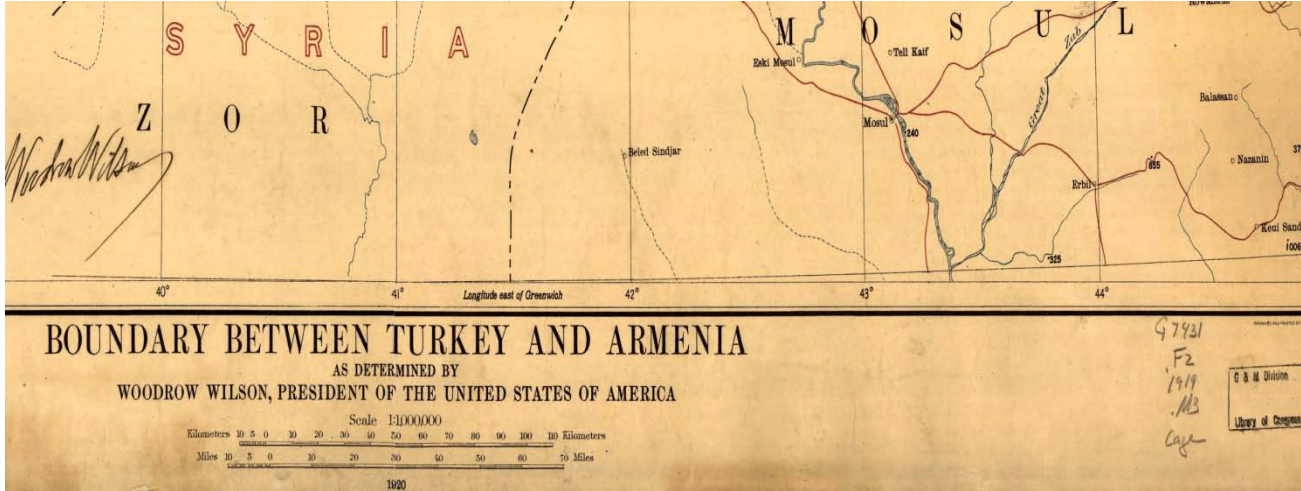
Hatırlanacağı üzere “İngiliz-Rus rekabetinin” anlatıldığı kısımda İngiltere'nin Bakü petroleri konusundaki ısrarı ve 1918-1922 yılları arasında Rus yönetiminden imtiyaz koparma gayretleri ve sonunda 1922'de İngiltere'nin buradan çekilmek zorunda kaldığı anlatılmıştı. Dolayısıyla haritaya bu nazarla bakıldığında 1918'den bu yana Batum ve Tiflis'te yani Gürcistan'da ve Bakü'de yani Azerbaycan'da bulunan ve Ermenistan kurmaya çalıştığı Erzurum-Erivan arasında da politik olarak varlık gösteren İngiltere bu uydu devletleri, bir yan da yeni Rus yönetimine karşı diğer taraftan Türkiye'ye karşı sadece tampon olarak kullanmak niyetinde idi. Bu manada Fransa'ya güvenemeyeceğini bile İngiltere, belki Gürcistan ve Azerbaycan'da değil ama Ermenistan meselesinde yani petrol veya ticarî doğrudan kıymeti olmayan sadece güzergâh ve pozisyon değeri olan topraklarda ABD'yi öne sürdü.

Ancak Harbord, raporunda Ermenistan'ın finanse edilmesi ve korunmasının “nesiller boyunca” ABD'nin üzerine altından kalkılması güç bir yük olacağını, Rusya ile komşu olmanın ve “asırlardır çok kanlı çatışmaların yaşandığı” bu bölgede ABD'yi “Eski Dünya'nın politikalarının içine sokmanın” çok yanlış olacağını, ABD'nin Monroe doktrinine bağlı kalarak Amerika kıtası ve Pasifik'te etkinliğini sürdürmesinin daha sağlıklı olacağını vurguluyordu⁴⁷.

Harita ile ilgili üçüncü dikkat çekici husus da haritanın orijinalindeki arşiv kayıt tarihidir. Bilindiği üzere dünyadaki tüm devletler, devletin ürettiği resmî yazışma ve dokümanları arşivler. Ülkenin faydasına olarak kullanılabilir yerli yabancı tüm bilgiler, arşivlenip saklanır. Aynı durum Wilson'un Ermeni haritası

⁴⁷ Harbord, *age*, s.26.

içinde söz konusudur. Türkiye’de bu işi Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü yaptığı gibi ABD’de de bu işi Library of Congress yani Kongre Kütüphanesi görmektedir. Amerikan hükümetleri ve devletinin ürettiği tüm dokümantasyon burada arşivlenmekte, belli bir zaman sonra(belgenin tarihi üzerinden yaklaşık 30 yıl) ülkenin ulusal çıkarlarını tehlikeye düşürebilecekler ayıklandıktan sonra ilgililerin kullanımına açılmaktadır. Tüm arşiv materyalleri, üretildiği tarih ile bizim ülkemizde de dünyanın diğer ülkelerinde de üzerine tarih düşülerek veya bu tarihe göre arşivlenirler. Bu bilgiler ışığında aşağıda görülen Wilson imzalı bu haritanın sağ alt köşesindeki el yazısı ile düşülen ilk arşiv giriş kaydına bakıldığında ki, başka herhangi bir arşiv giriş tarih veya kaydı belge üzerinde yoktur, haritanın ABD arşivine 1919 tarihi ile kayıt edildiği görülmektedir.

Haritanın Kongre Kütüphanesi arşivine giriş kaydında G1931. F2.1919.M3 kodu dikkati çekmektedir. Amerikan arşiv sisteminde ilk verilen numara yani G1931 belgenin arşivdeki yerini göstermektedir. F2'den sonraki numara ise belgenin tarihidir. Haritanın basım tarihi ise hemen yukarıda görüldüğü gibi 1920

olarak görünmektedir. Ayrıca bu harita günümüzde bilgisayara kaydedilen arşiv kodunda ise G7431.F2 1920.M3 olarak kay edilmiştir. Görüldüğü gibi arşivdeki yeri değişmiştir bu gayet doğaldır her arşivde belgeler yer değiştirebilir ancak ne ilginçtir ki, arşiv tarihinde de bir yıllık bir oyna ile haritanın basıldığı veya yayınlandığı tarih esas alınmıştır.

Buradan anlaşılmaktadır ki, aslında 22 Kasım 1920 yılında ABD başkanı Wilson tarafından ilan edilen bu harita gerçekte bir yıl öncesinden hazır bulunuyordu. Zaten Harbord Misyonunun Ermenistan konusunda araştırma yapmaya gidiş tarihi de 16 Ekim 1919'dur⁴⁸.

Sonuç olarak Sevr Antlaşması'nın 88. Maddesinde belirtilen Türk-Ermeni sınırına daha sonra ABD başkanı Wilson'un karar vereceği, hükmü aslında sadece göz boyamadan ibaretti. Daha önce belirtildiği gibi İngiltere, hâkimiyeti altındaki yüz milyonlarca Müslüman ve Türk dostundan oluşan kamuoyunu, Türkiye'ye rağmen, milyonlarca Türk'ün yaşadığı bir bölgeyi sayıca mukayese bile edilemeyecek derece az olan Ermenilere vererek ajite etmekten çekiniyordu. Bu açılardan İngiltere için en iyisi bu işi, Ortadoğu'ya yabancı, İngiltere'den bağımsız ancak belirgin İngiliz kontrolündeki ABD'ye yaptırmaktı.

İngiltere'nin buradaki asıl amacı, Türkler ve Ruslar ile arasına bir tampon bölge oluşturmak, söz konusu devletler ile ilişkilerini bir yandan sürdürmek, Ortadoğu'daki kazanımlarını korumaktı.

İleride izah edileceği üzere, bir yanda Türk birlikleri sözde batı Ermenistan'ın kontrolünü sağlarken, diğer yanda da Rus Kızıl ordusu, doğu Ermenistan'ı işgal ederken, hemen bu toprakların yanında, İran ve Irak'ta büyük

⁴⁸ Harbord, *age*, s.3.

bir işgal ordusu bulunduran İngiltere acaba derme çatma Rus ordusuna veya silah ve teçhizat bakımından tükenmiş Türk ordusuna niye müdahale etmedi? Hatta Kızıl Ordu'ya direnen Ermeniler öldürülürken İngilizler, olaya İran'dan sadece seyirci kalacak ve İngiliz gazeteleri olayı "Ruslar Ermenileri katlediyor" manşeti ile vereceklerdi⁴⁹.

İngiltere, I.Dünya Savaşı'ndaki stratejik amaçlarını gerçekleştirmenin ötesinde, Ermeniler, Ermeni meselesi veya Bolşevik devrim ile gerçekte ilgili değildi. Aynı durum malî açıdan zaten çok kötü bir durumdaki Fransa için de geçerliydi. Kızıl devrime şiddetle karşı olduklarını söyleyen İngilizler, Kızıl devrime karşı direnen Rus Çarı'nın Karadeniz Filosu Amirali Denikin'e 30 Ekim 1918 Mondros Ateşkesi'nden sonra ulaştıkları İstanbul vasıtasıyla büyük bir donanma göndererek yardım edebilecek iken bunu yapmamışlardı. Bunun yerine Kuzey Rusya'daki Beyaz Deniz kıyısındaki Murmansk ve Arhangelsk ve Pasifik kıyısındaki Vladivostok gibi Rus donanmasının ve Transsibirya demiryolunun önemli merkezlerine çıkarma yapmışlardı. İngiliz-Fransız müttefik filosu ve birliklerinin öncülüğünde kurulan İngilizlerin, soğuk hava şartlarına alışık Kanada birlikleri ve Amerikan ordusundan müteşekkil "The Polar Bear(Kutup Ayısı) birlikleri Eylül 1918'den Temmuz 1919'a kadar Kuzey Rusya'daki Arhangelsk'te görünüşte Kızıl Ordu'ya karşı çarpıştılar. Aynı dönemde Pasifik'teki Vladivostok'a da İngiliz ve Amerikan birlikleri çıkarak yine görünüşte devrime karşı savaş verdiler. Ancak gerçekte amaç, bir iç savaş ile birbirine düşmüş Rusya'nın mevcut durumundan istifade ederek, Murmansk, Arhangelsk ve Vladivostok gibi Rus donanmasının ana merkezlerini ve ana tersanelerini yok etmektir. Aynı zamanda Rusya'nın İngiliz Uzakdoğu çıkarlarını

⁴⁹ **The Times, November 29, 1920, "Armenians Massacred"**

tehdit etmesini engellemek için Rusya'nın Uzakdoğu ile ticarî, askerî ve siyasî ana bağlantısı Transsibirya demiryolunu kullanılmaz hale getirmektir⁵⁰.

İngilizlerin Karadeniz'de hiçbir şey yapmadıklarını söylemek de yanlış olur, 1918'de Rus iç savaşından istifade eden İngiliz donanması Kırım'daki Rus tersanelerini de havaya uçurmuş, Rus savaş gemilerini kullanılmaz hale getirmiş ve 13 Rus denizaltısını da batırmıştır. Sovyet donanmasının varlığından Pasifik'te 1932'ye, Kuzey'de ise 1933'e kadar bahsetmek mümkün olmaması hatta Sovyet donanmasının gerçek gücünü 1946'dan sonra Soğuk Savaş yıllarında kazanması İngilizlerin amaçlarına başarılı bir şekilde ulaştıklarını göstermektedir⁵¹.

Sonuç olarak, İngiltere'nin Sevr Antlaşması'nda Ermenistan kurulması yönündeki isteği samimiyetten uzak sadece İngiltere'nin bölgesel çıkarları içindi. Ermenilerin tarih boyunca varlığından söz edilemeyecek bir bölge olan Trabzon ve havalisinin Ermenistan sınırına katılmak istenmesi de daha önceki bölümlerde çokça işlenen, İngiltere'nin tarihi Osmanlı Devleti'ni Ermenileri kullanarak baypas etme ve tarihi Trabzon-Tebriz ticaret yolunu elinde tutma politikasının modern girişiminden başka bir şey değildi. İngiltere bölgedeki ticarî menfaatleri için hâlâ Ermenileri kullanmak istiyordu lakin tüccar olarak değil siyasî bir faktör olarak. İngilizlerin tabiriyle, 1920'de "Ruslar Ermenileri katlederken", Kâzım Karabekir Paşa'nın başlattığı mücadeleyi kast ederek, "Türkler, Ermenistan'ı işgal ederken", dünyanın gelmiş geçmiş en büyük işgal ordusu, en gelişmiş donanması ve hava kuvveti ile İngiltere olay yerine bir günlük yürüyüş

⁵⁰ Joel R. Moore, Harry H. Mead and Lewis E. Jahns, *The History of The American Expedition Fighting the Bolsheviki: Campaigning in North Russian, 1918-1919*, The Battery Press, Nashville TN 2003, s. 47-50; Robert L. Willett Jr., *Russian Sideshow: America's Undeclared War, 1918-1920*. Brassey's, Inc., Washington DC 2003, s.165-170 ve 267-270.

⁵¹ Ayrıntılı bilgi için bkz. Joel E. Moore, "The Modern Soviet Navy", *Soviet War Power*, ed. R. Bonds, Corgi USA 1982.

mesafesinde “otur-izle” politikasını takip ediyordu. Çünkü İngiltere daha önce de belirtildiği gibi I.Dünya Savaşı’ndaki amaçlarını gerçekleştirmiş, hedeflerine ulaşmış, kendisi için stratejik değil hayatî öneme sahip toprakları ele geçirmişti. İngiliz dünya stratejisinde hayatî çıkar bölgeleri bizzat İngiliz devleti tarafından doğrudan, stratejik çıkar bölgeleri ise taraftar, sempatizan veya kazanılmış milletler ve/veya devletlerce kontrol edilir.

Söz konusu bölgede Ermenistan kurulabilseydi bile etrafı İngilizler sayesinde Ermenilere düşman olan Rus, Gürcü, İran, Azerbaycan ve Türkiye ile çevrilecek, Ermenistan topraklarında her an bir Türk, Kürt, Laz, Çerkez ayaklanması çıkma ihtimali ile Ermeniler bu topraklarda rahat edemeyeceklerdi. En önemlisi ekonomik, siyasî ve sosyal olarak ABD’ye bağlı olacak ve bağımsız Ermenistan idealine ulaşamayıp bir ABD eyaleti olacaklardı. ABD’de Harbord’un raporunda belirtildiği gibi Ermenistan’ın ağır ekonomik yükü bir yanda diğer yanda güvenebileceği veya geçebileceği tüm etrafı İngiliz nüfuz alanları ile çevrili olarak İngiltere’ye bağlanacaktı. Kuzey Kutbu’ndan Ortadoğu’ya İngiltere’nin peşinden sürüklenen ABD, bir de dünyanın en tartışmalı bölgelerinden birisi olan Kafkasya’ya sürüklenecek ve ciddi bir yıpranma yaşayacaktı. İngiltere açısından, İngiltere’nin 20.yüzyıl dünya liderliği yarışında kendisine rakip olarak gördüğü genç ve dinamik ABD’nin böyle yıpranması haliyle İngiltere için büyük bir avantajdı.

Neticede bunları hiçbirisi olmadı. İngiltere’nin de “ölüp giden ortaklığı diriltmek” gibi hiç niyeti yoktu. Bunun için Ermenistan ölü doğmuş oldu.

5.3.3. Sevr Antlaşması'nın Azınlık Hakları İle İlgili 140-151. Maddeleri:

Sevr Antlaşması'nın bu maddelerinde de dikkati çeken bazı önemli hususlar vardır. Bunlardan ilk göze çarpan, Türkiye'deki rejim ve I.Dünya Savaşı'nda olup bitenlerin sorumluluğu ile ilgili konulardır. 141 ve 142.maddelerde, Türkiye'de 1 Kasım 1914'ten itibaren iktidarda "terörist rejim" bulunduğu yani iktidarın gasp edildiği ve Türkiye'de "normal şartlarda kimsenin zorla Müslüman yapılmadığı" gibi bir kanaatle Türkiye'de olup bitenlerin suçu savaş sırasında Türkiye'yi idare edenlerde olduğu böylelikle belirtilmiş olmaktadır. Yani bu maddede esasen Türkiye'de 1 Kasım 1914'ten itibaren olup bitenlerin suçu Türkiye'nin idaresini ele alan "terörist rejim"dir deniyor. Bu oldukça önemli bir husustur. Çünkü Müttelik ülkeler, altında kendi imzalarının da olduğu bir antlaşma ile eğer I.Dünya Savaşı'nda herhangi bir suç işlenmişse bunun sorumlusunun ne padişah ne millet, ne de devlet olmadığı sadece İttihat ve Terakki yöneticileri olduğu kabul edilmiştir. Ayrıca genel olarak, antlaşmanın söz konusu maddelerinden çıkarılacağı üzere, iddia edilen suçları araştıracak komisyonlar kurulmasını ve yeni Türk Hükümeti'nin savaş yaralarını sarmak üzere elinden geleni yapması istenmekte ve yapacağı vurgulanmakta ve de yapılanlara mütteliklerin gözlemci olacağı ifade edilmektedir.

Bundan başka 142. maddede "Türkiye'de vuku bulan katliamlardan zarar gören bireyler" ifadesi kullanılarak biraz ilerisinde "herhangi ırk ve dinden olursa olsunlar" denilerek 1914-1918 yılları arasında Türkiye'de yaşanan olaylarda belli bir ırkın değil tüm Osmanlı milletlerinin sıkıntı çektiğine işaret edilmektedir.

Ayrıca yaşananlardan dolayı Türkiye suçlanmadığı gibi söz konusu “terörist rejim” bile doğrudan ve açıkça suçlanmamaktadır.

Oysa eğer İngiltere’nin veya Fransa’nın elinde propaganda unsuru gazete haberlerinden başka Türk hükümetinin gerçekten Ermenilere bir soykırım uyguladığı veya toplu bir katliam yaptıklarına dair bilgi olsaydı, 28 Haziran 1919’da Almanya ile yapılan Versay Antlaşması’nın 227-230.maddelerinden oluşan Alman savaş suçları ile ilgili “cezalar” kısmı gibi bir kısım açılırdı. Versay Antlaşması’nın özellikle 227 ve 229.maddelerde Alman İmparatoru doğrudan ismi de açıkça verilerek suçlanmış ve uluslararası bir mahkemede savaş suçları ile ilgili yargılanacağı ifade edilmiştir⁵².

Başkanlığını ABD Dışişleri Bakanı Robert Lansing’in yaptığı Savaşın Çıkışından Sorumlu Olanlar ve Uygulanacak Cezalar Komisyonu’nun(The Commission on the Responsibility of Authors of the War and on Enforcement of Penalties) 29 Mart 1919’da Versay Barış Konferansı’na sunduğu raporda Almanya ve Avusturya-Macaristan’ın yanında Türkiye ve Bulgaristan’ın da savaşta suçu olduğu söylenmektedir. Lansing’in sunduğu bu rapor, Versay Antlaşması’na 231. Madde olarak konulmuştur. Ancak Türkiye ve Bulgaristan’ın durumunun ikincil derecede olduğu da vurgulanmakta ve savaşın asıl suçlusunun Almanya ve bağlaştığı Avusturya-Macaristan olduğu ifade edilmektedir.⁵³.

⁵² **The Library of Congress, Call Number 9187538** “Treaty of Versailles (1919)”, **Allied and Associated Powers (1914-1920) Treaty with Germany, June 28, 1919; United States. 66th Congress, 1st session. Senate; United States. Congress. Congressional record**, Government Printing Office, Washington 1919, bkz. Articles 227-230(Penalties).

⁵³ Nina H. B. Jorgensen, **The Responsibility of States for International Crimes**, Oxford University Press, Oxford Monographs in International Law, Oxford 2003, s.5-6; Ayrıca Bkz. **L.C. 21026234, D644 .L3**, Robert Lansing, **The Peace Negotiations, A Personal Narrative**, Boston and New York 1921, s.106-149.

Hatta Türkiye'nin doğrudan Türkiye ile ilgili "azınlıklar" ve "savaş suçları" bölümlerinde Türkiye'de hüküm süren "terörist rejim" suçlanırken Versay Antlaşması'nın 231.maddesinde Almanya açıkça devlet olarak tümünden suçlu ilan edilmektedir⁵⁴.

Yani Almanya, gerek savaş esirlerine gerekse işgal ettiği bölgelerdeki sivil halka karşı "savaş kural ve geleneklerini" ihlal eden hal, davranış ve olaylardan doğrudan sorumlu tutulurken, Türkiye, imzalanan Sevr Antlaşması'nın söz konusu maddelerinde ne 1 Kasım 1914'den önce ne de sonra Ermenilere veya herhangi başka bir millete karşı "soykırım" veya o milleti tamamen veya kısmen ortadan kaldırma amacıyla katliam yapmakla suçlanmamaktadır⁵⁵.

Yukarıdaki hususlar ışında bir diğer önemli mesele de bu antlaşmanın altında İngiltere ve tüm kolonileri(Kanada, Hindistan, Avustralya, Yeni Zelanda, Güney Afrika vd), Fransa, İtalya, Japonya, Belçika, Yunanistan, Hicaz, Polonya, Portekiz, Romanya, Sırp-Hırvat-Sloven Devleti, Çekoslovakya'nın yanında dönemin Ermenistan Demokratik Cumhuriyeti tarafından da imzalanmış olmasıdır. Yani Ermeniler de bunları bilerek ve görerek antlaşmaya imza koymuş, başka herhangi bir talepte bulunmamışlardır. Demek ki, bugün Ermeni Meselesi adını verdiğimiz, sözde soykırım iddiaları 1920 yılında kapanmış dolayısıyla da Ermeni sorunu çözülmüştür. Bugün Ermenilerin, arada yapılmış olan antlaşmalara rağmen Türkiye'den sadece toprak talepleri olabilir. Bu konuda da Türkiye'nin Ruslar ile ortaklaşa Sevr Antlaşması'nın sınırları belirleyen hükümlerini tanımayarak Gümrü ve Kars antlaşmalarını kendilerine savaş yolu ile imzalattığını iddia edebilirler bu kendi durumları ve konseptleri açısından bir

⁵⁴ "Treaty of Versailles (1919)" **ibid.**, Article 231 ve Articles 231-247 and Annexes(Reparations).

⁵⁵ Bkz. **Ekler**, Ek 1-2-3.

derece mantıklı sayılabilir. Ancak Ermeni milletine yönelik “soykırım” veya “katliam” iddiası, Sevr ortamında, Türkiye yenik düşmüşken, çözülmüş, hallolmuş bir sorundur. Ermeni sorunu zaten Sevr’de, sınırlar ise Gümrü ve Kars Antlaşmalarında halledildiği için Lozan Antlaşması’nda Ermeniler ve Ermenilerin meseleleri tekrar geçmemiştir.

Dolayısıyla, sözde Ermeni soykırımı veya katliamları konusunda olayların çok sıcak olduğu dönemde bile Osmanlı Devleti veya Türkiye suçlanmamış, Türkiye’yi savaşa girmesine sebep olduğu söylenen yöneticiler, yani şahıslar suçlanmıştır. Hatta Sevr Antlaşması’nı imzalayan yeni Osmanlı/Türk Hükümeti’ne bile bir suç isnadı yapılmamış konu ile ilgili sorumluların yargılanması için desteği istenmiştir.

Sonuç olarak yukarıdaki hukukî verileri göz önüne alırsak, daha önceki bölümlerde verilen tarihî gerçekleri göz ardı edilse bile, o dönemde dahi akdedilen antlaşmalarda suçlanmadığı görülen, Osmanlı yönetimini devirerek yerine Osmanlı mirası üzerine yeni bir yönetim yani Türkiye Cumhuriyeti’ni kurmuş ve “Ermeni sevk ve iskânında” görev almamış olan Mustafa Kemal Atatürk, diğer kurucular ve de Türkiye Cumhuriyeti ve vatandaşları haliyle suçlanamaz.

5.3.4. Sevr Antlaşmasının Emval-i Metruke(Terk Edilmiş Mülkler) ile ilgili 144. Maddesi:

Bu maddede, 1915 yılında çıkarılan Emval-i Metruke kanunun kaldırılışını Türk hükümetinin tanıdığı belirtilmektedir. Aslında bu madde ve azınlıklar ile ilgili bundan önceki ve sonraki maddelerde belirtilen hususlar yani, azınlıkların hakları(madde 141-143), kanunlar önünde eşitlikleri(madde 145), en nihayet de “1915 Sevk ve İskân Kanunu” kast edilerek emval-i metrukenin sahiplerine iadesi ve bunun için emval-i metruke komisyonları kurulması hususları zaten ya işgal devletleri tarafından ya da Osmanlı Hükümeti tarafından fiilen uygulanmaktaydı.

İşgal devletleri, Sevr Antlaşması ile esasen fiilî uygulamalarını kanunî hale getirmeye, işgallerine resmî bir gerekçe sağlamaya çalışıyorlardı. Ayrıca daha önce belirtildiği üzere zaten Osmanlı Hükümeti, daha savaş devam ederken “1915 Sevk ve İskân Kanunu” uygulamasını durdurmuş, Ermenilerin ve diğer “sevk ve iskâna” tabi tutulmuş olanların geri dönüşlerine müsaade etmiş, terk ettikleri emlaklerine yeniden sahip olma haklarını mahfuz tutmuştur. Hatta söz konusu kanunun uygulanmasında eksik veya ihmali görülenler ile ilgili tahkikat daha I.Dünya Savaşı devam ederken uygulanmıştı. İşgal devletlerinin zaten uygulanmakta olan meseleleri Sevr’e koymalarının sebebi uluslar arası kamuoyu desteğini sağlamak ve savaş propagandalarını doğrulamaktı. Yani “gayrimüslimleri söz konusu haklardan mahrum eden Türk Hükümeti’ne bunları uygulatıyoruz”, dolayısıyla “I.Dünya Savaşı’nda verdiğimiz sözü tuttuk”, “Hıristiyanları sözde baskıdan kurtardık”, demek istiyorlardı.

Ancak propaganda ile gerçek arasında kalana diplomatika uygulamasına da diplomasi denir. Bazı propagandist ifadelerin arasında 144. Maddenin ikinci paragrafında “Türk ırkından olmayan Türk vatandaşları (the Turkish subjects of non-Turkish race)” ifadesi ve bunu niteleyen “1 Ocak 1914’den itibaren katliam korkusu veya diğer herhangi bir baskı sebebiyle evlerinden zorla sürülmüş olan” ifadeleriyle aslında kast edilen sadece Ermeniler değildi. Çünkü ilk paragrafta “1915 Sevk ve İskân Kanunu”nun geçersizliği ifade edilirken öncelikle kast edilen Ermenilerdir. Ancak hemen belirtelim sadece Ermeniler değildir. Çünkü kanun sadece Ermenileri değil diğer unsurları da kapsıyordu. Burada ise asıl kasıt Ermeniler ile birlikte diğer Türk vatandaşları idi. Burada iki anahtar ifade kullanılmaktadır. Birincisi, “1 Ocak 1914’den itibaren” ve diğeri ise “Türk ırkından olmayan Türk vatandaşları”dır. Bu maddelerin Ermeniler dışındakilerle olduğuna en büyük delil söz konusu maddelerin “Ermenistan” ile ilgili kısımda değil geneli ilgilendiren “azınlıklar” başlığı altında verilmesidir. “1 Ocak 1914” ile kast edilen, dikkat edilirse “Müslüman olmayan” değil, “Türk ırkından olmayan” ifadesi kullanılıyor, Ermenilerden başka, Rus saldırıları ile evlerinden ayrılmak zorunda kalan Kürtler, Yahudi yerleşimciler, Rumlar, bir kısım Süryani ve Asuriler’dir. Ermeniler ile birlikte bu milletlerin yaşadıkları yerlere dönüşleri İngiltere açısından ileride kullanımları açısından önemliydi.

Çünkü İngilizler savaş öncesinde ve sırasında bağımsız veya özerk bir Kürt bölgesi, Süryani ve Asurlere de özerklik vereceğini bildirmişti. Ancak savaş sırasında insanlar savaş ve ölüm korkusu ile “1915 Sevk ve İskân Kanunu” haricinde de göç etmiş veya göçe zorlanmışlardı. İngiltere’nin ve müttefiklerinin söz konusu unsurları kullanabilmesi için herkesin yerine dönmesi ve buna Osmanlı Hükümeti ile birlikte uluslararası bir antlaşma ile diğer devletlerin de

rıza göstermesi gerekiyordu. Ayrıca Ermeniler, zaten ayrı bir devlet ve Ermenistan vatandaşı olarak da tanımlanmışlardı.

Lozan Antlaşması'nda bile Türkiye halkı "Türkiye'nin gayrimüslim milletleri(44. Madde) ve gayrimüslim azınlıklar(39, 40 ve 43.maddeler) veya milletler(41.madde) ile Müslümanlar" şeklinde ayrılmış ve tanımlanmışken, burada Ermeniler de dâhil tüm Osmanlı "azınlıklarının" Türk vatandaşı olarak ifade edilmesi, oldukça önemli bir kabul ve itirafıdır.

5.3.5. Sevr Antlaşması'nın Savaş Suçları ile ilgili 226-230. Maddeleri:

Sevr Antlaşması'nın 226.maddesinde Türk Hükümetinin, "Müttefiklerin savaş kanun ve adetlerini ihlal suçu işlemekle suçlanan şahısları askerî mahkeme önüne getirme hakkını" tanımasını şart koşuyordu. Ayrıca Türk Hükümeti, bu şahısların adlarını Müttefiklere bildirmek, kanunlar uyarınca cezalarını vermekle yükümlüydü.

Diğer maddelerde de özetle, yukarıda bahsedilen askerî mahkemelerin Türkiye topraklarında müttefik ülkelerden birinde de görülebileceği ve Türk hükümetinin bu kararları tanıyacağı(226.maddenin devamı); birden fazla Müttefik ülkeye karşı suç işleyenlerin mahkemelerinin "ilgili ülkelerin" askerî mahkeme heyetlerinin de dâhil edilmesi ile yapılması(227.madde), Tüm Osmanlı resmî arşivlerinin, kayıtlarının bu mahkemelere sunulması(228.madde), işgal edilen Türk topraklarında da yukarıda tarif edildiği şekli ile mahkemeler kurulması, bu topraklarda da aynı şekilde suçluların yargılanması, bunun uygulanışında da ya toprak sahibi devletin tek başına ya da diğer devletlerin de katılımıyla mahkeme

etmesi(229.madde) ve 1 Ağustos 1914 itibariyle Türk toprağı sayılan bölgelerde katliam suçları işlemiş olanların Müttefiklere teslim edilmesi, eğer Milletler Cemiyeti bu katliamları yargılamak üzere bir mahkeme kurmakta başarılı olursa Müttefiklerin suçluları bu mahkeme önüne getirme hakkının mahfuz olduğu(230.madde) yani eğer Milletler Cemiyeti bu mahkemeyi kuramazsa bunu Müttefik ülkelerden birinin yapacağı ifade edilmiştir.

Görüldüğü üzere aslında Sevr Antlaşması'nda birçok çalışmada iddia edildiği gibi savaş suçlus olduğu iddia edilenleri yargılamak üzere uluslararası bir mahkeme kurulacağına dair bir hüküm yoktu. Çünkü zaten henüz bu işi yapabilecek uluslararası bir sistem veya kanun yoktu. Milletler Cemiyeti, Almanya ile imzalanan Versay Antlaşması görüşmelerinin birinci kısım görüşmeleri sırasında 44 devletin imzaları ile kurulmuş ancak ilk toplantısını Paris'te 16 Ocak 1920'de yapmış bir organizasyondur. İlk büyük asamblesi ise 41 ülkenin katılımıyla ancak 16 Kasım 1920'de gerçekleşti⁵⁶. Dolayısıyla Milletler Cemiyeti'nin kuruluşunu tamamlayıp, uluslararası bir hukuk geliştirmesi ve uluslararası bir mahkeme teşkili bu dönem için mümkün değildi. Daha önce yapılmış olan Cenova ve Lahey Konvansiyon ve Konferanslarında alınan kararlar savaş suçlarının tanımlamakla birlikte bunun bireyler hukukuna tatbiki, cezaların belirlenmesi süreç gerektiren bir işti. Bunun bilincinde olduğu anlaşılan Müttefikler de zaten uluslararası bir mahkemeyi şart koşmadılar. Diğer taraftan uluslar arası bir mahkeme kurulsaydı bile yine hâkim güçler İngiltere, Fransa olacağı için bu mahkemenin İngiltere tarafından yapılması ile uluslararası bir mahkemece yapılması arasında sadece tabela farkı olacaktır.

⁵⁶ George Scott, **The Rise and Fall of the League of Nations**, Hutchinson Ltd, London 1973, s.49-67

Esasen Sevr'in bu kısmındaki maddelerde daha önce bahsedilen maddelerde olduğu gibi bu maddedeki askeri mahkemeler veya Divan-ı Harpler Müttefiklerin yönlendirmeleri doğrultusunda Türk Hükümeti tarafından zaten açılmıştı. Ayrıca biraz sonra bahsedileceği üzere “bir Müttefik Devlet’te suçluların yargılanması” hususu da Malta davalarıyla tatbik edilmiştir. Daha önce belirtildiği üzere Müttefiklerin amacı “de facto” uygulamalarını, oldubittilerini legal hale getirme, kanunî ve resmî boyut kazandırma ve dünya kamuoyunu, daha çok da savaş sırasında yaptıkları propagandalar ile ajite ettikleri, kendi kamuoylarını inandırmaktı. Herkes, antlaşma metinlerini halkın okumadığını bilir. Dolayısıyla yukarıdaki maddeler ancak metinlerde, devlet adamları ve diplomatlar arasında kalacaktı. Halklar ise gazete ve medyada yer alanları dikkate alacaktı. Birçok sebebin yanında kendi kamuoylarını tatmin etmek amacıyla önce Türkiye’de Divan-ı Harpler kuruldu sonra da bir şov niteliğinde Malta mahkemelerine geçildi.

5.4. Sevr Antlaşması’nın İmzası’ndan Önce Ermeniler İle İlgili Hükümlerinin Uluslararası Hukuka Aykırı Bir Şekilde Uygulanmaya Başlanması

5.4.1. Ermenilere Karşı İşlenen Sözde Suçlarla İlgili “Türk” Divan-ı Harpleri veya Divan-ı Harbî Örfinin Kurulması:

Daha öncede ifade edildiği üzere, 7 Ekim 1918’de istifa eden Talat Paşa’nın yerine 14 Ekim 1918’den itibaren Ahmet İzzet Paşa ve hükümeti göreve

başlamıştır. 18 Ekim 1918’de Ermenilerin eski yerlerine dönmelerine izin verilmiştir.

5.4.1.1.Beşinci Şube Komisyonu:

19 Ekim 1918’de Meclis-i Mebusan’da okunan Hükümet programı ile savaşın bir an önce sonlandırılacağı, Ermenilerin yerlerine dönmelerine izin verileceği, bu konudaki tüm zarar ve ziyanlarının karşılanacağı ifade ediliyordu. Hem Meclis-i Mebusan hem de Meclis-i Vükelâ’da yapılan tartışmalarda “İttihatçılara” karşı muhalefet yükseldi. Osmanlı Devleti’nin savaşa sokulmasından Ermenilerin “ülke içinde bir yerden diğer yere göçürölmelerine” kadar her konuda “İttihatçılar” suçlandıkları için bu konuda bir meclis araştırma komisyonunun kurulmasına karar verildi⁵⁷.

İç tüzük hükümlerince beş şubeden oluşan Meclis-i Mebusan’da her toplantı yılının başında bu beş şubeden birisinin Divân-ı Âli(Yüce Divan) olarak vazife görmesi gerekliydi. 28 Ekim 1918’de Mebus Fuad Bey’in savaş zamanında görevli Said Halim Paşa ve Talat Paşa hükümetlerinin Divân-ı Âli’ye sevki hususunda bir takrir vermişti. Bu takrir üzerine araştırma yapmak üzere Osmanlı Anayasası’nın, bir veya birden fazla mebusun bir bakanın suiistimal yaptığı gerekçesi ile yüksek yargı önünde yargılanması için önerge verebilmesine imkân

⁵⁷ Feridun Ata, **İşgal İstanbul’unda Tehcir Yargılamaları**, TTK, Ankara 2005, s.21-34.

sağlayan, 31.maddesi uyarınca, kura çekilerek beşinci şube, Divân-ı Âli(Yüce Divan) olarak görevlendirildi⁵⁸.

4 Kasım 1918’de Beşinci Şubeye 45 mebus seçilmekle birlikte birinin istifası, ikisinin vefatı ve 17’sinin gelememesi ile 25 kişinin toplanabileceği ortaya çıkmıştır⁵⁹. Beşinci şube 9 Kasım 1918’den 12 Aralık 1918’e kadar 14 oturumda 13 bakan ve 2 şeyhülislam sorgulanmıştır. Gizli emirleri de içeren çok sayıda doküman toplanmıştır⁶⁰. Sorgulamalarda eski Sadrazam Said Halim Paşa ve Hariciye Nazırı Ahmed Nesimi Bey, devam eden savaşta Müttefiklerin tahrikleri ile ayaklanan bir kısım Ermenilerin hem Türk Ordu’sunun güvenliğini tehlikeye düşürdükleri hem de diğer masum Ermeni vatandaşları zan altında bıraktıkları, vatan evlatlarını başka yerlere nakletme kararının zor olduğu ancak vatanın büyük bir tehdit altında olması sebebiyle böyle bir karar alındığını söylemişlerdir. Beşinci Şube son toplantısını 19 Aralık 1918’de yaptı. 21 Aralık 1918’de İşgal güçlerinin Sultan’a Meclis’te hâlâ “İttihatçıların” olduğu yönündeki baskıları üzerine, Sultan Vahdettin’in meclisi feshetmesi ile Beşinci Şube’nin bilgi, belge ve bulguları yargılanmak üzere Divan-ı Harp mahkemesine devredildi⁶¹.

⁵⁸ F. Ata, **age**, s.35-37; Annette Höss, “The Trial of Perpetrators by The Turkish Military Tribunals: The Case of Yozgat”, **The Armenian Genocide: History, politics, Ethics**,(editör: Richard G. Hovannisian), Palgrave Macmillan, New York 1992, s.210-211.

⁵⁹ F. Ata, **age**, s.38.

⁶⁰ A. Höss, **age**, s.211; **Harp Kabinelerinin İsticvabı**, İstanbul 1933, s.3-4.

⁶¹ F. Ata, **age**, s.39-43; Vahakn N. Dadrian, **The History of the Armenian Genocide: Ethnic Conflict from the Balkans to Anatolia to the Caucasus**, Berghahn Books, (Basım Yeri yok) 2004,s. **Harp Kabinelerinin..**, s.520-540; A. Höss, **age**, s.211; M. Tayyip Gökbilgin, **Millî Mücadele Başlarken**, Cilt I, Türkiye İş Bankası Yay., Ankara 1959, s.57.

Bu arada 30 Ekim 1918’de Tefvik PaŖa Hükümeti, Müttefikler ile Mondros AteŖkes’i imzalanmıŖtı. Tam da bu dönemde, Roma’da bulunan Galib Kemalî Bey’den, Talat PaŖa’ya özel ve gizli bir mektup geldi bu mektupta;

“Bilhassa İngiltere ve Amerika’da etkili bir siyasî varlık gösteren Ermeni ve Rum Ŗahsiyetlerinin İttihat ve Terakki erkânı için beynelmilel bir mahkeme istediklerini, Hürriyet ve İtilaf’a mensup bazı kimselerin böyle bir hesaplaŖmada yeni baŖlayan siyasî cereyanı Türk devleti adına temsil etmeye hazırlandıkları, bilhassa bu ihtimal tahakkuk ederse muhakemenin bir adalet tecellisi olmaktan çıkarak kin ve intikam meŖheri haline geleceğini” bildirmiş ve Talat PaŖa’ya

“Ölümden daha acı hadiselerle karŖılaŖmamak için memleketi terk ediniz” diyerek onu ikaz etmiŖti⁶².

Bunun üzerine İttihat Terakki son kongresinin yaptıktan sonra Talat PaŖa, Cemal PaŖa, Enver PaŖa, Beyrut Valisi Azmi, eski Polis Müdürü Bedri, Dr. Nazım, Dr. Bahaeddin Ŗakir ve Cemal Azmi, 1 Kasım 1918’i, 2 Kasım’a bağlayan gece, bir Alman denizaltısı ile Kırım yönünde İstanbul’u terk ettiler ve 8 Kasım’da Almanya’ya ulaŖtılar⁶³.

Bu hadise birçok hadiseyi tetiklemiş, Müttefikler ve Ermeniler bu meseleyi Osmanlı Devleti üzerinde daha büyük baskı vesilesi olarak kullanmışlardı. Ayrıca Meclis-i Mebusan’da da Ahmet İzzet PaŖa Hükümeti’ne yönelik bu meyanda ithamlar nedeniyle Ahmet İzzet PaŖa 8 Kasım 1918’de istifasını vermişti. Ahmet İzzet PaŖa’nın yerine 11 Kasım 1918’de Ahmet Tefvik PaŖa sadrazam oldu. 12 Kasım 1918’de bir Fransız tugayı İstanbul’a girdi. 13 Kasım 1918’de de İngiliz

⁶² H. Babacan, **age**, s.191-192’ nin 542. dipnotunda.

⁶³ **Ibid.**, s.193-194.

donanması ve Yunan gemileri Mondros Ateşkesi'nin uygulanışını temin ve Türkiye ile bir barış antlaşması imzalanana kadar sulhu garanti etmek için İstanbul önlerine geldiler. Müttefiklerin İstanbul'u işgali, Müttefikler, 20 Mart 1920'de işgal statülerini “de jure(hukukî)” olara ilan edip, yani İstanbul'u resmen işgale girişip, Meclis-i Mebusan'ı dağıtana kadar “de facto(fiilî)” olarak devam etti⁶⁴.

5.4.1.2. Tetkîk-i Seyyiat veya Mazhar Soruşturma Komisyonu:

İngilizlerin İstanbul'u işgali üzerine Tevfik Paşa Hükümeti, Müttefikleri teskin etmek amacıyla, 21 Kasım 1918'deki Meclis-i Vükelâ toplantısında Ermenilere karşı işlenen suçları araştırmak üzere bir komisyon kurulması kararlaştırılmıştır. Bu komisyonun içinde bir Ermeni ve bir Rum'un da bulunmasının faydalı olacağına kanaat getirilerek 23 Kasım 1918'de Tetkîk-i Seyyiat Komisyonu veya İngilizlerin komisyon başkanına ithafen Mazhar Soruşturma Komisyon'u kurulmuştur. Komisyon başkanlığına eski Bitlis Valisi Hasan Mazhar Bey getirilirken üyeler, Adliye Nezareti Umur-u Hukukiye Müdür Muavini Haralombos, Mülkiye Müfettişleri Emin ve Hüseyin Hüsnü Beyler e İstanbul İstinaf Mahkemesi azası Artin Bey'den oluşan beş kişilik bir heyet çalışmalarına başlamıştır⁶⁵.

Komisyonun sadece İstanbul ile sınırlı kalmaması yönündeki görüşler üzerine 14 Aralık 1918'de ülkenin diğer yerlerine de tetkik komisyonları

⁶⁴ Nur Bilge Criss, **Istanbul Under Allied Occupation, 1918-1923**, Brill, Leiden-Boston-Köln 1999, s.1-2.

⁶⁵ F. Ata, **age**, s.64-65; A. Höss, **age**, s.211.

gönderilmesine karar verilmiştir. Bu vilayetler, Ankara, Kastamonu Vilayetleri ile Bolu Sancağına, Trabzon Vilayet ile Samsun Livasına, Bursa ve Edirne Vilayetleri ile Çatalca Sancağına, Aydın Vilayeti ile Çanakkale ve Karesi Sancaklarına, Konya Vilayeti ile Eskişehir, Karahisar, Kütahya ve Antalya Sancaklarına, Sivas Vilayeti ile Kayseri ve Yozgat Sancaklarına, Erzurum, Van, Bitlis Vilayetlerine, Diyarbakır ve Mamüraülaziz Vilayetlerine, Adana Vilayeti ile Maraş Sancağına, Urfa, Zor ve Antep Sancaklarından oluşmaktaydı⁶⁶.

Ocak 1919'a kadar görevini sürdüren, Tetkîk-i Seyyiat Komisyonu veya Mazhar Komisyonu, çok geniş yetkilerle donatılmıştı. Yetkileri arasında mahkemeye çağırma, araştırma, el koyma, tutuklama, hapsedme gibi yetkileri tüm kolluk kuvvetlerini kullanarak uyguladı. Komisyon yaptığı çalışmalarında şifreli ve şifresiz telgraf emirlerinden sorgu hâkimlerinin yaptığı sorgular neticesinde, “sevk ve iskan” bölgelerini, sözde katliam alanlarını tespit etti. 26 mebus “Ermenilere yönelik suçlar” ile ilintili şüpheli olarak tespit edildi. Hükümet bunların kaçmalarını önlemek amacıyla seçim bölgelerine gitmelerini yasakladı⁶⁷.

Komisyon iki aya yakın bir çalışmadan sonra soruşturmalar sözlü ve yazılı delilleri birleştirerek Ocak 1919 ortalarında 130 ayrı şüpheli için 130 dosya hazırlayarak Divan-ı Harp'e gönderdi⁶⁸.

5.4.2. Divan-ı Harp Mahkemeleri:

⁶⁶ F. Ata, *age*, s.69.

⁶⁷ **PRO/FO/371/4141/49194**, 8 March 1919, “British Saloniki Force Intelligence Section Report, part II of VI, extensive(Altı kısımlık rapor)”, s.4.

⁶⁸ **USNA, Record Group 256, 867.00/59**, “US. Commissioner at Istanbul Lewis Heck's January 20, 1919 report to Department of State”, s.3

Komisyonları araştırmaları daha tamamlanmadan, 7 Aralık 1918’de Meclis-i Vükelâ Divan-ı Harb-i Örfilerin kurulmasına karar vermiřtir⁶⁹.

Bundan sonra ilk Divan-ı Harp 16 Aralık’ta kurulmuş, 25 Aralık 1918’de de “muhakeme hakkının örfi idare altında bulunmayan yerlerde, mevcut ceza mahkemelerinin” Osmanlı Anayasası Kanun-u Esasî’nin 88.maddesi uyarınca Divan-ı Harbe dönüştürülmesi ile yapılacağına dair kararname yayınlandı. Ayrıca çıkarılan genel af kararnamesi ile Prens Sabahattin, şerif Paşa, Ahmet Reşit ve Gümölcineli İsmail Beylerin Mahmut şevket Paşa suikastı sebebiyle çarptırıldıkları idam cezası affedilmiřtir⁷⁰.

Bu şahısların salıverilme nedeni aslında İngilizlerin Türkiye’de kurmayı düşündükleri sistemde görev vermeyi düşünmelerinden kaynaklanıyordu. Bu manada 1919 seçimleri ile ilgili İngiliz Near East dergisinde çıkan ve Türkiye’de de İkdâm gazetesinde alıntılar yapılan bir haberde, Prens Sabahattin, İngiliz Lord Roseberry’e benzetiliyor, seçimlerde “İttihatçıların” yeniden seçilmesi konusunda İngiliz endişesi aktarılırken, “İttihatçıların” açıkça İngiliz düşmanı olduğu ifade ediliyordu⁷¹.

⁶⁹ Tarık Zafer Tunaya, **Türkiye’de Siyasal Partiler, Cilt 3, İttihat ve Terakki, Bir Çağın, Bir Kuşağın, Bir Partinin Tarihi**, İletişim, İstanbul 2000, s.668.

⁷⁰ **İkdâm**, 25 Kanun-u Evvel 1334; V. N. Dadrian, **age**, s.321; T.Z. Tunaya, **age, ibid.**

⁷¹ **İkdâm**, 30 Kanun-u Evvel 1335(30 Aralık 1919) s.2; T.Z. Tunaya, **age**, s.665. Lord Roseberry, İngiltere’de 1886’da Gladstone hükümetinde dışışleri bakanlığı, 1894-95 yıllarında da başbakanlık yapmıştır. Roseberry, 1910’larda bürokrasiye karşı, demokratik tiranlığa karşı, sınıf ayırımına karşı ve Sosyalizme karşı özgürlüğu savunmuştur. İngiltere’deki bu marjinal fikirleri ile Lloyd George tarafından kendisine işlere karışmamak kaydı ile üst düzey bir görev teklif edilmişse de kabul etmemiştir. Çok zengin bir İngiliz Lordu olan Rosebery, 1917’de oğunun Filistin cephesinde ölümlünden sonra kendi toplayamamış 1929 yılında 82 yaşında hayata veda etmiştir. Öldüğünde geriye 62 milyon sterlinden fazla servet bırakarak Saslisbury ve Palmerston’u da geçerek İngiltere’nin gelmiş geçmiş en zengin başbakanı

8 Ocak 1918’de alınan kararla 14 Ocak 1918 tarihinde İstanbul dışında İzmir, Bursa, Van, Tekfurdağı(Tekirdağ), Edirne, Samsun, Antep gibi şehirlerde de Divan-ı Harpler kuruldu⁷².

Divan-ı Harplerin görünüşteki vazifeleri Ermenilere karşı işlenen suçları, , Ermenileri “tehcir ve taktil” edenleri, savaş suçlularını, zimmet suçlarını, Osmanlı Anayasası’nı ihlal edenleri yargılamak şeklinde özetlenebilir.

Ancak İstanbul’daki fiilî İngiliz işgal kuvvetlerinin Yüksek Komiseri Amiral Somerset Arthur Gough-Calthorpe’un telkinleriyle, işgal kuvvetlerini tatmin etmek üzere kurulan Divan-ı Harpler, kuruluş gerekçelerinden çok farklı amaçlarda kullanıldı. İngilizler için, öncelikle, Ermenilere ve daha çok da kendi kamuoylarına “suçlu Türkleri” yargılama sözlerini tuttuklarını gösteren bir işaret ve bu gösterinin uluslararası takdimi Malta Mahkemelerinin veya “Malta Şov”un ilk adımı oldu. İkincisi, Divan-ı Harpler ve Malta Mahkemesi’nin de eklenmesi ile İngilizlere karşı Türkiye’deki muhalefeti ortadan kaldırma, İngiliz karşıtlarını özellikle de “İttihatçılar” cezalandırma ve muhtemel bir Türk özgürlük hareketini susturmak için araç olarak kullanıldılar. İttihat ve Terakki’nin muhalifleri ve özellikle de Hürriyet ve İtilâf Fırkası için, söz konusu mahkemeler, esasta, muhalif oldukları “İttihatçılar”dan kökünden kurtulmak için çok iyi bir fırsat, görünüşte ise yeni dönemde Türkiye’nin dünya ile entegrasyonunda geçmişe dair tüm şüphelerin giderilmesi idi. Bir kısım Ermeniler için, ortam ve şartları kullanarak, nasıl olsa şimdi “naz makamında” oldukları için suçlu veya suçsuz ayırt etmeksizin Osmanlı devlet adamı, asker, subay, bürokrat, entelektüellerini,

olarak tarihe geçmiştir. Bkz. Robert Rhodes James, **Rosebery: a Biography of Archibald Philip, fifth earl of Rosebery**, Weidenfeld and Nicolson, 1963.

⁷² F. Ata, *age*, s.80-81.

haklılıklarını ve kasıtlı bir Ermeni katliamı olduğunu yolunda, herkesi ikna için bir vasıta olarak kullanıldı⁷³.

Bu mahkemelerin belli başlıları, Yozgat Divan-ı Harbi(5 Şubat-7 Nisan 1919), Trabzon Divan-ı Harbi(26 Mart-17 Mayıs 1919), İttihat ve Terakki yöneticileri davası(28 Nisan-17 Mayıs 1919) ve İttihat ve Terakki Hükümeti Kabinesinde görev alanların(3-25 Haziran 1919) yargılamalarıdır⁷⁴.

İlk olarak Diyarbakır mebusları Feyzi ve Zülfü Beylerin 16-19 Ocak 1919'da tutuklanması ile başlayan İttihatçı avında, sonra İttihat ve Terakki liderlerinden Dr. Reşit Bey, 16 Ocak'ta hapsedildiği Bekir Ağa Bölüğünden kaçmış 7 Şubat 1919'da intihar etmiştir. 30 Ocak 1919'da yirmi beş kişilik İttihat ve Terakki mensubunun yakalanması ile ilk büyük tutuklama yapılmıştır.

Divan-ı Harplerde ilk yargılama ise, Yozgat'ta, Boğazlıyan eski Kaymakamı Mehmet Kemal Bey ile başlamıştır. 35 yaşındaki eski kaymakam, Ermeni "tehciri" sırasında elebaşılık ettiği iddiası ile yargılanmaya başlamıştır⁷⁵.

Kısa sürede binlerce kişi haklarındaki iddialarla Divan-ı Harpler tarafından tutuklanıp, yargılanmaya başlamışlardır. Divan-ı Harplerdeki ilk karar da 7 Nisan'da alınmıştır. Bu kararla Boğazlıyan eski kaymakamı Mehmet Kemal, Çorum ve Yozgat jandarma komutanı Mehmet Tevfik Beylere idam cezası verilmiştir. 10 Nisan 1919'da imzalanarak gereği yapılmak üzere Harbiye Nezareti'ne gönderilen kararlar, 10 Nisan 1919 Perşembe günü akşam saat

⁷³ F. Ata, **age**,s.59-151; V. N. Dadrian, **age**, s.321-333; K. Gürün, **age**, s.342-350; A. Höss, **age**, s.211-221; T.Z. Tunaya, **age**, **Cilt 2, Mütareke Dönemi**, s. 29-46, Cilt 3s.662-676;

⁷⁴ A. Höss, **age**, s.210.

⁷⁵ A. Höss, **age**, s.211-212; T.Z. Tunya, **age**, cilt 3, s.668.

19.30'da Boğazlıyan eski kaymakamı Mehmet Kemal Bey, İstanbul Beyazıt meydanında binlerce kişinin gözü önünde asılarak idam edilmiştir⁷⁶.

İttihat ve Terakki'nin yargılandığı Divan-ı Harp'te Enver, Talat, Cemal Paşalar ve Dr. Nazım gıyaben idam cezasına çarptırılırken, Cavit ve Mustafa Şeref Beyler ile eski Şeyhülislam Musa Kâzım Efendi on beş yıl kürek cezasına çarptırıldılar⁷⁷.

Birçoğunda zanlılara avukat tutma hakkı bile tanınmayan, kararları çoğunlukla temyiz edilemeyen Divan-ı Harpler bu "ibretlik" olaydan sonra 1922 yılına kadar devam etti⁷⁸. 23 Nisan 1920'de kurulan Türkiye Büyük Millet Meclis'i hükümetinin giderek Anadolu'da hâkimiyet alanını genişletmesi ile Divan-ı Harplerin etki alanı işgal edilen yerler ile sınırlı kaldı. 1922'de de sadece İstanbul ve civarı ile sınırlı olan Divan-ı Harpler 1922 Ağustosundan itibaren geçerliliğini yitirdi.

5.4.3. İngiliz Malta Mahkemeleri ve Uluslararası Hukukun İhlali:

Divan-ı Harpler ile yetinmeyen ve daha büyük bir gösteri ve medya şovu yapmak isteyen Müttefikler Mart 1919'dan itibaren, İttihat ve Terakki yetkilileri başta olmak üzere, kendileri için tehlike addettikleri birçok devlet adamı, asker ve yazarı yargılanmak üzere İngiliz Malta adasına sürgün ettiler. Böylece Malta Mahkemeleri başlamış oldu.

⁷⁶ F. Ata, **age**, s.170-171; A. Höss, **ibid**.

⁷⁷ T.Z. Tunya, **age**, cilt 3, s.676.

⁷⁸ F. Ata, **age**, s.288-292.

Damat Ferit Paşa'nın, 18 Ocak 1919'da başlayan Paris Barış Konferansı'nda Türkiye'nin elini kuvvetlendirmek bunun yanında da Mondros Ateşkesi'nin İngiliz denetim filosu Amiral Calthorpe'a hoş görünmek amacıyla İttihatçılara yönelik başlattığı tutuklamalar ile birlikte, Mart ortalarından itibaren Malta sürgünleri başladı. Mahkeme yeri olarak İngiliz Maltası, Amiral Calthorpe tarafından teklif edilmişti. Ocak 1919'dan itibaren Türk Hükümeti tarafından 30 kişi tutuklanmıştı. İngilizlerin ve gayri resmi listelerle tutuklanmasını istedikleri ile birlikte sayı İstanbul'un fiilî olarak işgal edildiği 16 Mart 1920'de 118'e ulaştı. Ancak sürgünler bu tarihten sonra da devam etti ve sayı 1921 yılına kadar 144'ü buldu⁷⁹.

Bir kısmı daha Divan-ı Harp'te yargılanırken götürülen Malta sürgünlerinin en kalabalık grubu 28 Mayıs 1919'da götürülen 78 kişidir. Gemi önce Limni adasının Mondros limanına uğrayarak 12 kişiyi burada bırakmış daha sonra bu 12 kişilik grup da Malta'ya sevk edilmişlerdir⁸⁰. İngilizler tarafından basılan Meclis-i Mebusan'ın da 11 üyesi Malta'ya sürülenler arasındadır. Mart 1919'dan Kasım 1921'e kadar devam eden sürgünde 12 Nisan 1921'den itibaren 40 tutsak salıverilmiş, bir kısmı da kaçmayı başarmıştır⁸¹.

İngiliz Yüksek Komiserliği, kimi kimin ve nasıl yargılayacağına karar vermek için de Divan-ı Harpler ve İngiliz istihbaratının önceden hazırladığı

⁷⁹ V. N. Dadrian, **age**, s.308; K. Gürün, **age**, s.350-351; Bilal Şimşir, **Malta Sürgünleri**, Milliyet Yayınları, İstanbul 1976, s.110-120; T.Z. Tunaya, **age C.2**, s.46.

⁸⁰ Mondros'a indirilen 12 kişilik gruptan tanınmış olanlar: Prens Sait Halim Paşa, Mithat Şükrü(Bleda), Hacı Adil, Ziya Gökalp, Halil(Menteşe), (Kara) Kemal, Ali Münif, Ahmet Şükrü, Ahmet Ağaoğlu, Hüseyin Tosun, Mahmut Kâmil Paşa, B. Şimşir, **age**, s.121-122. Malta sürgünlerinin listesi için

⁸¹ Kaçmayı başaranlar: Ali İhsan (Sabis) Paşa, Sabit, Nevzat, Bedrettin, Macit, Muammer, Gani, Ahmet, Memduh, Faik, Şükrü, Feyzi, Kara Kemal, Tahsin, Necmi Beyler ve Mahmut Kâmil Paşa, B. Şimşir, **age**, s.439.

listeler konusunda İngiliz kraliyet savcılığında mütalaa istedi. İngiliz Kraliyet Savcılığı da 10 Temmuz 1919 tarihinde yolladığı bir raporda suçluları yedi gruba ayırdı⁸²:

- “1-Mütareke şartlarına uymayanlar*
- 2-Mütareke hükümlerinin tatbikini önleyenler*
- 3-İngiliz subaylarına hakaret edenler*
- 4-Harp esirlerine kötü davrananlar*
- 5-Ermenilere ve diğer ırklara zulmedenler*
- 6-Yağma, imha vs gibi suçlar*
- 7-Diğer harp kanun ve kaidelerini bozanlar”*

Şimdi mesele yargılananlar ile ilgili suç unsurlarını tespit etmeye ve yargılananları suçlayacak deliller bulmaya kalmıştı. Çünkü tüm hukuk kaidelerini tersine çeviren İngilizlerin politik Malta şovunda önce, suçlanacaklar tespit edilmiş ardından da suçlanacak şahıslar için delil aranmaya başlanmıştır.

Ancak önce tutuklanıp sonra yargılanmak istenen Türk tutuklular ile ilgili delil bulunamadığı gibi neyle ve ne şekilde suçlanacakları da yazışmalardan anlaşıldığı hâlâ tartışma konusudur. Anlaşıldığı kadarıyla da bu konuda ciddi görüş ayrılıkları bulunmaktaydı.

8 Şubat 1921’de Kraliyet Başsavcısı Dışişleri Bakanlığı’na yazdı bir yazıda:

⁸² K. Gürün, *age*, s350.

“Tutuklu bulunan Türklerin yerli Hıristiyanlara karşı zulüm suçu ile yargılanmalarını tavsiye eden İstanbul’daki İngiliz Yüksek Komiser’inden Türklere karşı delil hazırlaması istenmelidir” ⁸³ diyordu.

Görüldüğü gibi suçlu olduğu iddia edilen Türk vatandaşlarına karşı henüz suçlar bile belli değilken ve ortada elle tutulur bir delil bile yokken bu siyasî şovda Türk vatandaşları neredeyse bir yıldır İngiliz Malta hapishanelerinde suçlarını bile bilmeden tutuluyorlardı.

Bu arada Sevr Antlaşması’na bağlı olarak kendilerine şikâyetçi olma, delil getirme hakkı verilen Ermeni Demokratik Cumhuriyeti’nden de İngiliz hükümetine veya kraliyet savcılığına sunulan elle tutulur bir delil, belge veya tanık olmadığı da dikkat çekmektedir⁸⁴.

Olayın en ilginç yanı da aslında budur. Çünkü “tehcir” ettirildiği iddia edilen Ermeni bölgeleri Malta mahkemeleri sürerken, ya Müttefiklerin işgalinde veya denetiminde bulunuyordu. Özellikle büyük katliamların yapıldığı iddia edilen Suriye’deki Halep ve Deyr-i Zor Ermeni göçmen kamplarının bulunduğu yerler şimdi İngiliz-Fransız işgalindeydi. Ermeni katliamını ispat için buradaki sözde yüz binlerce insanın katledildiğini gösteren bir fotoğraf Ermeni soykırımını ispata yetecekti. Aynı şekilde İstanbul’u işgal etmiş ve Osmanlı resmî arşivlerini de elinde tutan İngilizler için, söz konusu iddia edilen soykırımda veya o bölgede çalışmış görevlileri de Dâhiliye ve Emniyeti Umumiye Nezareti’nin memur kayıtlarından, Adliye Nezareti’nin sicil kayıtlarından, Harbiye Nezareti’nin asker kayıtlarından rahatlıkla tespit edebilirlerdi. Yani İngilizlerin ihtiyaç duyduğu iki

⁸³ **PRO/FO 371/6499/E.1801, February 2, 1921**, “Attorney General to Lord Curzon” (Law Officeres to Foreign Office)

⁸⁴ William A. Schabas, **Genocide in International Law: The Crimes of Crimes**, Cambridge University Press, 2000, pp. 15–18.

şey, bir fotoğraf ve bir görevli listesinden ibaretti. Bu iki delil ile suçlu olduğunu iddia ettikleri herkesi tabir yerinde ise çarpmıha bile gerebilecekken acaba niye zor olan yolu seçtiler? İddialarında samimi iseler, her zaman olaylara karşı önceden hazırlıklı ve alternatif planlı olan İngilizler şimdi niye zor olan yolu tercih ediyorlardı? Acaba gerçekte böyle bir olay yoktu da, söylenen ve yapılanlar sadece Türkiye'deki işgalleri haklı göstermek için bir propagandadan ve kamuoyunun desteğini sağlamak için bir kampanyadan mı ibaretti

Eğer böyle olmasa idi, 10 Temmuz 1919'da Türklerin Ermenilere karşı suç işlediğini iddia eden İngiliz Kraliyet Savcılığı, 8 Şubat 1921'de "yerli Hıristiyanlara zulüm" suçu ifadesini kullanmayacaktı.

29 Temmuz 1921'de İngiliz Kraliyet Savcılığı'nın raporunda:

"Bu kişiler hakkında eğer sevk edilecekleri mahkeme, bir İngiliz mahkemesinin talep edeceği türden deliller talep ederse Savcılık büyük sıkıntıya düşer. Şimdiye kadar mahpuslar hakkında yaptıkları ithamların doğruluğu hususunda şahitlerden hiçbir yazılı belge alınmamıştır. Herhangi bir şahit bulunabileceği de şüphelidir" denilmekteydi⁸⁵.

Böylece resmî ağızdan da yapılan hukuksuz yargılama aslında bir hukukçunun ağızından itiraf ediliyordu.

Fransa'dan da umduğunu bulamayarak çaresiz kalan İngilizler bir hukuk faciası örneği olarak Malta'da yargılanan Türkler ile ilgili ABD Dışişleri bakanlığından Türkleri suçlayacak belge istediler. 31 Mart 1921'de ABD'nin

⁸⁵ K. Gürün, **age**, s.351-352.

başkenti Washington'da bulunan İngiltere büyükelçisi Sir A. Gedes'e gönderdiği telgrafta⁸⁶:

“Ermeni katliamlarında suç ortağı olma iddiasıyla Malta'da Majesteleri Hükümeti'nin elinde çok sayıda Türk tutuklu bulunmaktadır.

Suçlarla ilgili delillerin saptanması konusunda bir hayli zorluk vardır.

Lütfen Birleşik Devletler Hükümeti'nin elinde, savcılık makamının niyetine uygun kıymete sahip herhangi bir delil olup olmadığını öğreniniz.”

Washington'daki görüşmelerinden sonra 13 Temmuz 1921 tarihinde Lord Curzon'a nihai bir telgraf gönderen Sir Gedes⁸⁷:

“Lord Hazretlerine üzülererek bildiririm ki, burada 'Malta'da yargılanmak üzere alıkonulan Türkler' karşı kullanılacak hiçbir delil yoktur.

(X) raporunda sadece söz konusu iki Türk memurundan bahsedildiği görülmektedir ve buradaki olaylar da raporun yazarının, bu memurlar hakkındaki şahsi görüşleri ile sınırlıdır. İçinde tatmin edici bir şekilde, suçlayıcı delil teşkil edebilecek, aksi de iddia edilemeyecek herhangi olgu verilmemektedir...

...Dışişleri Bakanlığı'nın elinde olan raporlardan hiçbirisi Türklere karşı sağlam delil içermemektedir.

Korkarım ki, bu konuda, Birleşik Devletler Hükümeti'ne daha fazla soru sorulmasından bir şey umulması yersiz olacaktır”.

⁸⁶ PRO/FO 371/6500/E.3552, Telegram No 176, March 31,1921, “Curzon to Geddes”.

⁸⁷ PRO/FO 371/6504/E.8515, Telegram No.722, July 13,1921, “Craigie, British Charge d'Afaires at Washington, to Lord Curzon”.

Aslında Amerikalılar da bu sırada İngilizlerin bir şey yapmasını bekliyordu.

Ancak gerçekleri görenler de yok değildi. Daha Sevr Antlaşması bile imzalanmadan önce ABD Hükümetine raporunu sunan General Harbord bu kadar erken bir tarihte yani mahkemenin bitmesinden yaklaşık iki yıl önce, raporunda, Türkleri Malta'ya götüren ve orada yargılayan İngilizlerin Türkleri cezalandırmasının beklenmediğini ve sadece özgürlüklerini kısıtlamakla yetineceğini bildiriyordu⁸⁸.

İngilizlerin salıvermelerinden sonra 1921 yılı itibariyle Malta'da 59 kişilik bir grup kalmıştı. Anadolu'da devam eden Kurtuluş Savaşı sırasında esir alınan ve başını Albay Rawlinson'un çektiği İngiliz tebaasından 29 kişilik bir grup Mustafa Kemal Paşa tarafından İngilizlere Malta'daki 59 kişi ile takas edilmek üzere teklif edilmiştir. 23 Ekim 1921'de Ankara Hükümeti ile İngilizler arasında tüm esirlerin karşılıklı değiştirilmesi yönünde bir anlaşmaya varıldı. 1 Kasım 1921'de İngilizler söz konusu 59 kişiyi Chrysantemum ve Soutenor gemileri ile Kastamonu'nun İnebolu limanına getirip, kendi esirleri ile takas ettiler. Meclis-i Mebusan'ın tutsak üyeleri TBMM'nin de üyesi kabul edilerek genel kurula alkışlar içinde kabul edilmişlerdir⁸⁹.

Bu serbest bırakma ile ilgili İngiltere Dışişleri Bakanı Lord Curzon:

"...Malta'da tutulan Türkler hakkında ne kadar az konuşursak o kadar iyidir...Parlamentodaki milletvekilleri arasındaki kati inanç, bir İngiliz esirin bir

⁸⁸ Harbord, **age**, s.10.

⁸⁹ V. N. Dadrian, **age**, s.311; Gotthard Jaeschke ve Cemal Köprülü, **Kurtuluş Savaşı ile İlgili İngiliz Belgeleri**, TTK, Ankara 1971, s.194; B. Şimşir, **age**, s.200-205, s.424'de İngiliz esirlerin adedi 29 olarak verilmektedir ve s.450-462; T.Z. Tunaya, **age Cilt 2**, s.50.

gemi dolusu Türk edeceği yönünde idi ve böylece değiş tokuş mazur görüldü” diyordu⁹⁰.

Adalet arayışında bunca gayret sarf eden ve bir tanesi bir gemi dolusu Türk eden İngilizler için acaba, iddialarında samimi iseler, Ermenileri kasten öldürdüğü iddia edilen Malta’daki Türkler kaç Ermeni ediyordu? Çünkü bunca zamandır, Malta’da bulunan Türk vatandaşlarının veya başkalarının suçlu olduklarına dair hiçbir delil bulunamamış ve Malta’da tutulan Türklerden hiçbirisi cezalandırılmamıştı. Tabi yerinde ise sözde bunca ölen Ermeni için, delil olup olmadığına bakılmaksızın Malta’ya götürülen Türk vatandaşlarından göstermelik olarak bile kimsenin cezalandırılmaması son derece ilginçtir. Ayrıca 5 Temmuz 1920’de Malta mahkemelerinde suçlu bulunan Enver, Talat ve Cemal Paşalar bile Ermenilere karşı suçlarından değil savaşı çıkarmaktan ve bir kısım savaş suçu işlemekten gıyaben mahkûm edilmişlerdi.

Anlaşıldığı üzere İngilizlerin, Türklere yönelik suçlamaları propaganda, Malta mahkemeleri de siyasî içerikli amaçlar güden gösteriden başka bir şey değildi.

İngiliz Kraliyet Savcılığının tavsiyesi doğrultusunda, hem Malta’ya sürgün edilen Türk vatandaşlarının durumuna hukukî bir statü kazandırmak hem de savaş öncesi ve savaş sırasında İngiliz-dünya-Ermeni kamuoylarına söz verilen “Müttefik mahkemesi” sözünü de tuttuğunu göstermek için Sevr Antlaşması’nın 230.maddesine ikinci bir paragraf eklendi⁹¹.

⁹⁰ PRO/FO/371/7882/E4425, folio 182.

⁹¹ K. Gürün, *age*, s.350-351.

Daha önce izah edildiği üzere Sevr Antlaşması 230.maddesinin ikinci paragrafı ile Müttefikler savaş suçlularını yargılama haklarını mahfuz tutarken Türk Hükümeti'ne de bu mahkeme ve kararlarını tanıma zorunluluğu getirmişlerdir⁹².

Ancak İngiliz Kraliyet Savcılığı'nın bu isteği Malta mahkemelerinin hukuksuz statüsünün değiştirmez. Çünkü Sevr Antlaşması imzalanmadan önce suçlu olduğu iddia edilenler Malta adasına gönderilmeye başlanmıştı. Sevr Antlaşması'nın izah edilen maddelerinde olduğu gibi, Malta mahkemeleri ile tutuklama ve yargılama süreçleri, Müttefik-Osmanlı savaşını bitiren barış antlaşmasının imzasından önce başlamış, Sevr Antlaşması'nda yapılanlara sadece hukukî bir statü verilmeye, Türk tarafına da bu durumu kabulü için baskı yapılmıştır.

İngilizler, anlaşıldığı üzere bir İngiliz geleneği olarak, “de facto” bir duruma sonradan “de jure” bir statü kazandırmışlardır. Yani, önce kanun veya antlaşma yapıp sonra uygulama yapacakları yerde önce uygulama yapıp sonra uygulamalarına uygun bir hukuk ortaya konulmuştur.

Bunların da ötesinde İngiliz hukuku uyarınca görüleceği ifade edilen Malta mahkemeleri başta olmak üzere, İngiltere, ABD ve Fransa'nın başını çektiği Müttefiklerin Türkiye'ye yönelik tutumları ne kendi hukuklarına ne de uluslar arası hukuka uygundur. En temelinde, 1898 yılından itibaren İngiliz hukukunun temel ilkeleri arasına alınan, eski Roma hukukunun da temel ilkelerinden “Stare decisis” veya tam Latincesi ile “Stare decisis et non quieta movere” ilkesi yani,

⁹² Sevr Antlaşması'nın 230. Maddesinin ikinci paragrafı için bkz. Ek 3.

“kararlaştırılmışı sürdür ve resmileşmişi değiştirme” ilkesi ihlal edilmiřtir⁹³. Buna göre kararlaştırılan ve resmileştirilen 30 Ekim 1918 tarihli Mondros Ateşkesi’dir. Burada tutuklamalar, sürgünler ile ilgili bir hüküm yoktur. Dolayısıyla Sevr Antlaşması’ndaki 230.maddenin ikinci paragrafının eklenmesini de bu kabilden değerlendirmek mümkün olmakla birlikte, bunu şimdilik bir kenara bile koysak, yapılan uygulamalar bu ilkeyi defalarca ihlâl etmiştir.

Amerikan ve İngiliz hukukunun mukavele hukukunu düzenleyen, Roma hukukundaki “Culpa in contrahendo(görüşmedeki yükümlülükler)”, ilkesi yani, “tam bir antlaşmaya varana kadar, görüşülenin aleyhine veya zararına hareket etmeme” esasına da İngiltere ve müttefiklerin bütün uygulamaları, sadece Malta mahkemeleri değil tüm işgaller ve hemen bütün uygulamaları bu ilkeye tamamen zıttır. İngiliz mukavele hukukunun tanımlayan, Sir John William Salmond, mukaveleyi tanımlarken, “iki veya daha fazla grup arasında mutabakat oluşturur ve yükümlülükleri tanımlar” demektedir. Yani olup-bittileri kğıda dökmek demek antlaşma yapmak demek deęildir⁹⁴.

Son olarak uluslararası hukukun Roma zamanından beri temeli kabul edilen ve dünyadaki birçok ülke gibi Anglo-Amerikan uluslararası hukukunun da temel ilkesi, “Pacta sunt servanda(antlaşmalara uyulmalıdır)”, yukarıdaki hükümlere aykırı hareket edilerek ihlal edilmiştir. İlk Lahey ve Cenevre Konvansiyonlarından, Mondros Ateşkesine ve en önemlisi, daha imzalanmadan, Sevr’in barış antlaşması oluşuna aykırı davranılmıştır. Sevr Barış Antlaşması, fiilî

⁹³ Jacqueline Martin, **The English Legal System** (4th ed.), Hodder Arnold, London 2005, s.24-26.

⁹⁴ Bkz. Ewan McKendrick, **Contract Law - Text, Cases and Materials**, Oxford University Press 2005; Jill Poole, **Casebook on Contract Law**, (8th ed.), Oxford University Press 2006; Hans Wehberg, “Pacta Sunt Servanda”, **The American Journal of International Law**, Volume 53, No. 4, October 1959, s.775.

ve özellikle de keyfi uygulamaların hukukî statüye konmaya çalışıldığı bir metin haline gelmiştir. Dolayısıyla Sevr Antlaşması da “Barışa Son Veren” bir barış antlaşması olmuş ve neticesinde de bu hukuksuzluğa tepki olarak başlayan Türk Kurtuluş Mücadelesi’ni başlatmıştır.

6. Mütareke Döneminde Türk Vatandaşlarına Karşı Gerçekleştirilen Ermeni Suikastleri veya Ermeni Nemesis Operasyonu(Operation Nemesis):

28 Mayıs 1918’de Tiflis’te toplanan Ermeni Milli Meclisi’nin kararı ile kurulan Ermenistan Demokratik Cumhuriyeti’nin hâkim ve etkin gücü Ermeni Devrimci Federasyonu yani Daşnaklar olmuşlardı. Başkent Erivan’da 27 Eylül’den 31 Ekim’e kadar süren 9.Ermeni Devrimci Federasyonu Genel Kongresi’nde, Ermeni “sevk ve iskân” kanunu çıkaran bir kısım Osmanlı Devlet adamının ve bu konuda onlara yardım ettiği iddia edilen Ermenilerin öldürülmelerine karar verildiği söylenmektedir⁹⁵. Yunan mitolojisindeki sonsuz

⁹⁵ **Not:** “Söylenmektedir” diyoruz zira Ermeni yazarların belirttiğine göre de IX. Kongre’de resmen böyle bir karar alınmamıştır. Aslında bu tamamen bir İngiliz-Amerikan propaganda politikasıdır. Dasnabedian’ın eserinde de bu hususun daha sonra ABD’de yaşarken anıları 1950’lerde kaleme alınan Tehlirian ve kendi anılarını 1960’larda yazan Shiragian tarafından itiraf edildiği söylenmektedir. Zamanlama açısından bakıldığında Ermeni meselesinin yeniden ortaya çıktığı ve Türkiye’nin Birleşmiş Milletler, NATO, Kore Savaşı, Kıbrıs sorunu gibi konularda köşeye sıkıştırılmaya çalışıldığı bir dönemde yazılan eski Ermeni suikastçıların anılarında ve Amerika’dan gelmesi oldukça ilginçtir. Burada yapılmak istenen aslında önemli bir taktik oyundur. Çünkü ölüm kararları eğer IX. Kongre’de verilmiş ise bu suç sadece Daşnakların veya Daşnakların içindeki İngiliz ajanlarının, İngiliz-Amerikan Ermenilerinin değil tüm Ermenilerin millî kararı gibi görünecekti. Aynı şekilde ABD’nin ve özellikle de İngiltere’nin Türkiye için özel yetiştirdiği bir kısım “tarihçiler” de suçu tüm Ermeni milletinde bulacak, Türkler ile birlikte katledilen Ermeni asıllı vatandaşlarımızı da unutarak tüm bir Ermeni milletini suçlayacaklardı. Karşılığında da Ermeniler, her milletin göstereceği kendini savunma psikolojisi ile Türk düşmanlığına başlayacaklardı. Böylece de Türkler ve Ermeniler hiçbir zaman bırakın dost olmayı, ortak tarihlerini kendi aralarında konuşup sorunları çözecek bir zeminde bile buluşamayacaklardı. Sonuç olarak da bu propagandaların üzerinden bir on yıl geçtikten sonra Türk diplomatlarına karşı işlenen Ermeni suikastlarında gönüllü bulmak ve buna karşılık olarak Türkiye’de bir Ermeni düşmanlığı oluşturmak söz

intikam tanrıçası Nemesis'in adına nispetle Nemesis operasyonu adı verilen, Osmanlı Devlet adamlarına ve Ermeni asıllı Türk vatandaşlarına karşı bir grup Ermeni suikast timi tarafından gerçekleştirilen bir dizi suikastın adıdır. Ermenilere ait kayıtlarda birçok konferans tarafından tartışıldığı ve planlandığı belirtilen “özel operasyonlar”, esas olarak ise Amerikan Merkez Komitesi, İstanbul Merkez Komitesi ve Ermeni Devrimci Federasyonu tarafından gerçekleştirildiği anlaşılmaktadır⁹⁶.

Görünüşte, Ermeni Devrimci Federasyonu'ndan Shahan Natalie'nin liderlik ettiği suikastlar, esasen Amerika'da planlanmıştır. Derininde ise İngiliz istihbaratı tarafından planlanarak taşeron Ermenilere yaptırılmıştır.

6.1. Suikaste Uğrayan Belli Başlı Kişiler:

Hemayag Aramiantz, Arshag Yezdanian tarafından öldürüldü. İddia edilen suçu: Türkler ile işbirliği yapmak.

konusu “böl-parçala-yönet” politikasını güden “toplum mühendisi devletler açısından kolay olacaktı. Çünkü Ortadoğu'da yaşayan Türk, Arap, Fars(İran), Kürt, Ermeni, Yahudi milletlerinin hangi üçü bir araya gelseler, Ortadoğu'da huzuru sağlayabilir hatta söz konusu güçler aleyhine Ortadoğu coğrafyasında tüm dengeleri değiştirebilirler. Bunun için büyük güçlerin ortak politikası bu altı ana unsurun ikiden fazlasının Ortadoğu'da bir araya gelmemesidir. Bu politika uyarınca etrafı sözde düşmanlarla çevrili Türkiye'nin, aynı şekilde İsrail'in, İran'ın, Arap devletlerinin, Ermenistan'ın ve kendi kardeşi olan Türk milletine yabancılaştırılan Kürtlerin hepsinin yani bu altı unsurun her birinin birbirinden ayrı, birbirlerine olan güvensizlikleri nedeniyle Batı'ya özellikle de İngiltere ve ABD'ye bağlanması ve öyle kalmasından daha iyi(!) büyük güçler için ne olabilir. Tarihî süreçlere dikkat edilirse her dönem bu altı milletin en az dördü batıya, muhtemelen dengeleri bozmamak için en fazla 2'si Rusya'ya bağlı veya güdümlü yaşamışlardır. Yani daha önceki bölümlerde bahsettiğimiz “The Great Game(Büyük Oyun)” sürmektedir.

⁹⁶ Hrach Dasnabedian, **History of The Armenian Revolutionary Federation Dashnaskutun 1890/1924**, Oemme Edizioni, Milan 1989, s.140, 155.

Mıgırdıç Haroutounian 1920’de İstanbul’da Soghomon Tehlirian tarafından öldürüldü. İddia edilen suçu: Türk istihbaratına yardım etmek.

Vahe Ihssan Yessayan, 27 Mart 1920’de İstanbul’da Arshavir Shiragian tarafından öldürüldü. İddia edilen suçu: 1915 yılında bir Ermeni dönmesi olan Hidayet ile birlikte Ermeni elebaşlarının Türk yetkililerine bildirip bunların da sevk edilmesini sağlamak.

Talat Paşa, 15 Mart 1920’de Berlin’de Soghomon Tehlirian tarafından öldürüldü.

Fathali Khan Khoiski(Azerbaycan Eski Başbakanı), 19 Haziran 1920’de Tiflis’te Misak Giragossian tarafından öldürüldü. İddia edilen suçu: Bakü’de Ermenilere yönelik katliam yapmak.

Bihbud Han Jivanshir(Azerbaycan eski İçişleri Bakanı), 18 Temmuz 1921’de İstanbul’da Misak Torlakian tarafından öldürüldü. İddia edilen suçu: Bakü’de Ermenilere yönelik katliam yapmak.

Said Halim Paşa, 5 Aralık 1921’de Roma’da Arshavir Shiragian tarafından Ermenistan’ın İtalya’daki eski büyükelçisi Michael Varantian’ın ve “M” kodlu ir ajanın da yardımı ile öldürüldü⁹⁷.

Cemal Azmi(Eski Trabzon Valisi), 17 Nisan 1922’de Berlin’de Arshavir Shiragian tarafından öldürüldü.

Dr. Bahaddin Şakir Bey, 17 Nisan 1922’de Berlin’de Aram Yerganian tarafından öldürüldü.

⁹⁷ Hratch Dasnabedian, **age**, s.155-156. Not: Dasnabedian burada olayları Ermeni kaynaklarından bir derleme yaparak çok yorumla aktarmaktadır. Ayrıca suikaste uğrayanlar ile ilgili daha fazla bilgi ve ilgili gazete haberleri için bkz. <http://operationnemesis.com/condemned.html>

Cemal Paşa, 21 Temmuz 1922’de Tiflis’te Stepan Dzaghigian tarafından öldürüldü⁹⁸.

6.2. Talat Paşa Suikastı:

Burada tüm suikastların teker teker anlatılmayacaktır. Ancak konunun anlaşılması açısından en önemli örnek ve suikastların aslında kim tarafından yaptırıldığı ve kime yaradığının görülmesi açısından sadece Talat Paşa suikastı analiz edilecektir.

Talat Paşa’yı öldürmek üzere Soghomon Tehlirian’ı seçen Shahan Natalie, Tehlirian’ın yargılanması sırasında verdiği emri şöyle dile getirmiştir, “*sen millet katili Bir Numaranın kafasını uçuracaksın ve kaçmayı denemeyeceksin. Orada dur, ayağın cesedin üzerindeyken, seni kelepçeleven polise teslim ol*”. Tehlirian, 1920’de İstanbul’dan Birleşik Devletlere gitti. Burada Armen Garo tarafından idare edilen Amerikan Merkez Komitesi’nden gerekli emirleri ve brifing aldıktan sonra Avrupa’ya geçti. 3 Aralık 1920’de Berlin’e geldi. Shahan Natalie, Hrach Papazian, Libarid Nazariants, Vahan Zakarian, Hazor ve birkaç Ermeni suikastçısı daha Tehlirian gelmeden tertip almış, ön çalışmaları yapmışlardı. Bu çalışmalar neticesinde Talat Paşa’nın adresini belirleyen suikastçılar gereken hazırlıkları yaptıktan sonra Tehlirian, 15 Mart 1921 tarihinde Hardenberg Strasse 17 numaranın önünde Talat Paşa başına aldığı bir kurşun ile öldü. Tehlirian hemen yakalandı, bir Ermeni hayranı olan Dr.Johannes Lepsius tarafından

⁹⁸ Ibid.

yapılan savunmasından sonra suçlu olmadığına karar verilerek Tehlirian Haziran 1921 başında salıverildi⁹⁹.

Talat Paşa'nın ölüm haberi 16 Mart 1921'den itibaren bütün gazetelerde yer aldı. New York Times'ta eski ABD büyükelçisi Morgenthau'nun "Big Boss(Büyük Patron)" olarak adlandırdığı" alt başlığı ile verilen haberde, 15 Mart tarihinde Talat Paşa'nın öldürüldüğü bildirilmektedir¹⁰⁰.

Ermeni ve bazı Türk kaynaklarındaki Talat Paşa suikastının bu epik anlatımından sonra aslında Talat Paşa'yı gerçekte kimin niçin öldürdüğüne bakılmasında fayda vardır.

Talat Paşa ve yol arkadaşları 2 Ekim 1918'de İstanbul'u terk ederek, Berlin'e gitmişlerdi. Ancak İngiliz istihbaratı peşlerini bırakmamıştı. İstanbul'daki İngiliz Yüksek Komiseri Amiral Calthorp, mütemadiyen Damat Ferit Paşa ve Bab-ı Âli'ye baskı yaparak Almanya'dan iadelerini istemiş lakin Almanlar, suçlu olduğu iddia edilen kişilerin suçunu ortaya koyan resmî belgeler temin edilirse yardımcı olmaktan mutluluk duyacaklarını söyleyerek, Talat Paşa, Enver Paşa, Cemal Paşa, Said Halim Paşa, Dr. Nazım, Bahattin Şakir ve Cemal Azmi'den oluşan grubu teslim etmemişlerdi. Konu daha önceki bölümlerde bahsedilen İngiltere İstanbul büyükelçiliği eski dragomanı ve şimdi İngiliz istihbaratı Doğu masası şefi Andrew Ryan tarafından bizzat takip edilmekteydi. İngilizler Almanya'nın cevabından hiç hoşlanmamışlardı. İngilizler, Talat Paşa ve "İttihatçı" meselesini kendileri halletmeye karar verdiler. Talat Paşa, Stockholm'e

⁹⁹ Hasan Babacan, **age**, s.229-246; H. Dasnabedian,**age**, s.156; Arshavir Shiragian, **The Legacy of The Martyrs**, Beirut, 1965, s.62-91; Ayrıca ayrıntılı bilgi için bkz. Vahan Minakhorian, **Memoirs of Soghomon Tehlirian**, Cairo, 1956; Shahan Natalie'nin emri için bkz. <http://www.snff.org/shahan.html>

¹⁰⁰ Talat Paşa suikasti ile ilgili ilk haber Bkz. **New York Times**, **March 16, 1920**, "Talaat Pasha slain in Berlin Suburb(Talat Paşa Berlin'in banliyösünde katledildi)"

gittiği sırada İngiliz istihbaratı tarafından tanındı. Önce Talat Paşa'yı Berlin yolunda yakalamayı düşündüler sonra da Berlin'de tutuklamayı ancak her iki plandan da Almanya'da bir takım sorunlara yol açabileceği için vazgeçildi. İngiliz istihbaratı, Talat Paşa ve "İttihatçıların" gerek yurtdışı temasları gerekse görüştüğü kişileri göz önünde bulundurarak neyin peşinde olduğunu öğrenmeye karar verdiler. Çünkü İngiliz istihbaratının elinde, Talat Paşa ve "İttihatçıların", bir yandan Müslüman ülkelerden Mustafa Kemal Paşa'nın başlattığı Kurtuluş Savaşı için destek elde etmeye çalıştıkları diğer taraftan da Ankara Hükümeti'nden sığınma isteme niyetinde oldukları yönünde bilgiler vardı¹⁰¹.

Bu bilgileri kontrol etmek amacıyla, Balkanlardan Anadolu'ya gezi ve röportajlar yapmış, ancak uğradığı hemen her yerde bir olayın çıkmasına "görünmeyen katkılar sağlamış", bir İngiliz casusu olan Aubrey Nigel Henry Molyneux Herbert, Talat Paşa ile bir röportaj yapmak için randevu istedi¹⁰².

Talat Paşa ile suikastından sadece dokuz gün önce görüşen Aubrey Herbert, Talat Paşa ile yaptığı röportajda bu bilgileri teyit edecek ipuçlarına ulaştı. Hatta bu ipuçlarının da ötesinde Talat Paşa'nın İngiltere eğer Türkiye ile adil bir antlaşma yapmazsa İngiltere'ye karşı hem Pan-Turanist hem de Pan-İslamist bir hareket başlatmakla tehdit etmesi İngilizlerin infaz kararı vermesine yol açtı¹⁰³.

Çünkü İngiltere'nin en büyük korkusu bir gün kendisine karşı Müslümanların birleşmesi veya Türkiye'nin Orta Asya'daki "Müslüman Türkler"

¹⁰¹ Mim Kemal Öke, **The Armenian Question**, TTK 2001, s.262.

¹⁰² Aubrey Nigel Henry Molyneux Herbert, **Ben Kendim: A Record of Eastern Travel**, editor: Desmond MacCarthy, Hutchinson, London 1924, s.41.

¹⁰³ Aubrey Herbert, **age**, s.303-351; M.K. Öke, **age**, s.264.

ile birlik olması İngiltere için en büyük tehditlerden sayılmıştı. İngiltere bunu engellemek için Türkiye'nin Orta Asya ile temasının kesmek niyetindeydi. Albay Schieffer'a hazırlatılan "Pan-İslamizm'in Kaynak ve Gelişimi, Şuan ki Tehdit" isimli raporunda ifade edilen bu hususlara Albay, Ermenistan'ın kurulmasının Türkiye'nin bir Türk-İslam birliği kurmasının önündeki en büyük bariyer olacağını, Ermenistan'ın kurulması ile Türkiye'nin Orta Asya ile bağlantısını kayedeceğini ve halifelik makamının İngiltere'ye karşı kullanımının da böylece engellenmiş olacağını ifade ediyordu. Bundan başka, Arapların belki şuan da İngilizlerin yanında Türklere karşı yer aldığını ancak "İttihatçıların", şuan da propandasına devam ettikleri Pan-İslamizm'in her geçen gün kuvvet kazandığını, "bu coğrafyada İslam dendiğinde her şeyin değiştiğini" ve eğer "İttihatçılar"a yönelik bir şey yapılmazsa Arapların her an taraf değiştirerek "İslam birliği ideali" içinde yer alabileceklerini bildirmişti. Ayrıca raporda Talat Paşa ve biraz önce isimleri verilenlerin adları verilerek Pan-İslamizm politikası gütmekle suçlanıyor ve İttihatçıların sadece Araplar arasında değil Afganistan ve Hindistan'da da faaliyet içinde olduklarına değinilerek sonuç olarak Pan-Turanizm'in ile birleşebilecek bir Pan-İslamizm'in İngiltere için güncel ve gerçek tehdit olduğu kanaatine varılıyordu. Rapor, Ermenistan sınırlarını belirleme tartışmalarının sürdüğü ve Sevr Antlaşması görüşmelerinin devam ettiği Haziran 1920'de sunulmuştu¹⁰⁴.

Tabii ki, bu raporun hazırlanmasının da bir sebebi vardı. Aralık 1918 ve Ocak 1919'da Delhi toplanan Tüm Hindistan Müslümanları Birliği'nin 11.Kongresi'nde, "Türkiye, Halifelik ve Kutsal Toprakların korunması konularının çözümü" ile ilgili aldığı kararlar konusunda Paris Barış Konferansı

¹⁰⁴ PRO/FO/30/30/12, E/1554, **Origins & Evolution of Panislamism.**

nezdinde ve İngiltere'nin "sadık vatandaşları olarak" temaslarda bulundular. Ayrıca alınan kararları, Tüm Hindistan Birliği Genel Sekreteri Yakup Hasan, 7 Ağustos 1919'da İngiltere başbakanına hitaben yazdığı bir mektubun ekinde göndermiştir. Savaşı Almanya'nın çıkarttığına ve Türkiye'nin burada sadece kurban olduğuna işaret eden Yakup Hasan, 72 milyon Hindistan Müslüman'ı adına özetle şunları istiyordu: Türkiye'ye yönelik sömürgeci politikalar Hindistan Müslümanların sadakatının devamı, hatırının kırılmaması için bir kenara bırakılacak, Osmanlı Devleti'ne son verilmeyecek, Türkiye'nin varlığına bölerek, parçalayarak zarar verilmeyecek, Halifelik makamının dokunulmayacak, İslam dünyasının gururu ve tek silahlı gücü olan Türk ordusu serbest bırakılacak, Osmanlı Sultanı'nın halife sıfatıyla Kutsal Topraklardaki manevi otorite ve yönetim hakkı tanınacak. Tüm Hindistan Birliği Genel Sekreteri Yakup Hasan, bu isteklerin altına, Madras Yasama Meclis'i üyesi, Tüm Hindistan Müslümanları Birliği delegesi, Bombay Hilafet Cemiyeti ve Güney Hindistan Ticaret Odası temsilcisi olarak da imza koymuştur¹⁰⁵.

¹⁰⁵ **PRO/FO/375/2/1, 5543, August 7, 1919**, Received 15 August 1919, Earl Curzon Kedleston and transmitted to Mr. Balfour; Ayrıca bk z Sean Oliver-Dee, **The British Government and Islamic Governance**, Lexington Books, 2009; kitabın bazı kısımlarını burada konunun daha iyi anlaşılabilmesi için özet olarak verilmesi yerinde olacaktır. Şu kısımlar, s.41-43, "The British Government Files and The Approach to Pan-Islamic Governane"; s.43-91, "The Cairo High Command and the 'Caliphate Question' 1914-1919"; s.109-117, "Lloyd George and the Khilafat Delegation 1920"; s.117-125, "House of Commons Meetin, Marc 21, 1921", s.209-213, Appendix F " Submission to The Lausanne Treaty Negotiators from Armenian Delegation" kısımlarında özet olarak şunlar anlatılmaktadır: "Halifelik" meselesi İngiltere'yi 1914-1923 döneminde oldukça meşgul etmiştir. Kahire Yüksek Komutanlığı, 1919'da "Halifelik Sorunu" il ilgili bir rapor hazırlamış, Hindistan Hilafet Delegasyonu, Muhammed Ali başkanlığında Mart 1920'de Lloyd George ile görüşmüşler, bu görüşmelerde "Sevr Antlaşması'nda Türkiye'ye dikte edilen "Türkiye'nin tüm Halifelik otoritesini, Müslümanların idarî olarak bağlı olduğu ülkelerin idaresine devrettiğini" kabul eden 139.madde çok gündeme gelmiştir. Lloyd George'un Muhammed Ali'ye halifelik teklifi başarısız olmuş, Hindistan Müslümanları, Türkiye konusundaki ısrarlarını sürdürmüşlerdir. Hindistan Delegasyonu'nun ikinci ziyareti Talat Paşa suikastından hemen 6 gün sonrasına 21 Mart 1921'e rastlamaktadır ki, bu tesadüfi olmayıp İngilizlerin niyetini gören Hindistan Müslümanlarının seri hareketi sonucu gerçekleşmiştir. Bu görüşme bu sefer Lloyd George ile baş başa değil Avam Kamarı'nda gerçekleşmiştir. İngiliz hükümeti bu baskılar nedeniyle oldukça sıkıntı çekmiştir. Ermeni Delegasyonu da 21 Ocak 1920'de bir memorandum ile "Halifelik sorunu" konusundaki kendi

Tabi bu mektubun ne gibi etkilere sebep olduğunu düşünmek herhalde zor olmasa gerek. Böylece İngiltere açısından hem Pan-İslamizm bir tehdit olarak kabul edilmiş oluyor hem Ermenistan'ın bir “bariyer” olarak Türkiye’yi doğu dünyasından soyutlama amacıyla kurulması gerekiyor ve hem de İngiltere’nin “hayati derecede önemli” sömürgesi Hindistan başta olmak üzere Albay Schieffer’a göre “dünyanın en çok Müslüman barındıran” imparatorluğunu tehdit eden İttihatçı tehdidini yok etmek gerekiyordu¹⁰⁶.

Böylece daha önceki bölümlerde bahsedilen İngilizlerin “İttihatçı avı”nın sebebi şimdi daha iyi anlaşılabilir. Ayrıca, bunun içindir ki, İngiltere, tüm Müslümanların tepkisini bile bile Osmanlı Devleti’ni parçalayıp bizzat bir Ermenistan kurmayı göze alamamıştır. Ermenistan’ı kurma işini, İngiliz dolaylı politikasının veya bilardo stratejisinin gereği olarak bir asırdır Ermenileri Protestanlaştıran ABD’ye vermiştir. Böylece Ermeniler Amerikan mandası altında yabancılık çekmeyecekler, diğer taraftan da Ortadoğu’ya yabancı ABD, İngiltere’nin sözünden dışarı çıkmayacaktı.

İngiltere için “bariyer” kıymetindeki Ermenistan’ın kurdurulduğu Ermeni Devrimci Federasyonu şimdi bir kez daha işe yarayacaktı. Asırlardır İngiltere’ye, hizmet eden İngiliz-Amerikan Ermenileri, İngiliz bilardo stratejisinin bir gereği

görüşlerini Lord Curzon’a bildirmişler ancak cevap alamamışlardır. 1920-1921 döneminde de Hindistan Hilafet Delegasyonu ile en amansız mücadeleyi Ermeni Delegasyonu yürütmüştür. İngiliz hükümeti ve Ermenilerin sözde Ermeni katliamlarının Türklerin halifelik makamını zedelediği tezine karşılık, Hind Müslümanları o zaman İngiltere Hükümetince Amritsar katliamının da İngilizlerce yapıldığının uluslararası kabulü gerektiğine işaret ederek, bu olayın İngilizlerin bu konulardaki tarafsızlığını ihlal ettiğini belirtmişlerdir. Sonuçta değişen dünya stratejileri ile birlikte İngilizler için Hindistan Müslümanları daha ağır basmış özellikle Lozan görüşmeleri sırasında Hindistan delegasyonunun Ocak 1923’te TBMM ve Mustafa Kemal Atatürk’e ve Atatürk’ün de 7 Ocak 1923’te Hindistan Hilafet Delegasyonu’na çektiği telgraflarla Paşa’ya çektiği telgraflar ile Atatürk, Delegasyonun Türkiye lehindeki faaliyetlerinden dolayı teşekkür ve tebrik etmektedir.

¹⁰⁶ PRO/FO/30/30/12, E/1554.

olarak İngilizler için İttihatçıları avlayacaklardı. İngiltere, bu işi bizzat yaparak, hem İslam dünyasının tepkisini üzerine çekmeyi, hem de uluslararası antlaşmalarda imzası olan bir devlet olarak “terörist devlet” damgası yemeyi göze alamazdı. Bu sebeple iş İngiliz-Amerikan Ermenilerine verildi.

Bu arada İngiltere'nin ve tüm “emperyalist güçlerin” söz düşmanı Sovyet Rusya ile İngiltere arasında bir yakınlaşma başlamıştı. Talat Paşa'nın Aubrey Herbert ile röportajında söyledikleri ve genel anlamda bilinenler Sovyet Rusya'yı da rahatsız etmiş, İngiliz istihbaratının Sovyet istihbaratı ile yakınlaşması sonucunu doğurmuştu. Her iki teşkilatta Talat Paşa'nın fiziksel bilgilerini, ajanlarına verip Berlin'e göndermişlerdi. 15 Mart 1921 günü de Soghomon Tehlirian, Talat Paşa suikastını gerçekleştirdi¹⁰⁷.

Aslında Pan-İslamizm'i Sovyet Rusya'da İngiltere ve müttefiklerine karşı kullanmaya çalışmış, İngiliz sömürgelerindeki Müslümanları ayaklandırmaya çalışmıştı. Ancak İngiltere'nin Tiflis'teki özel görevlisi ve Konsolosu Wardrop, İngiltere Dışişleri Bakanı Curzon'a 6 Ocak 1920'de çektiği şifreli telgrafında, Bolşeviklerin de Almanya gibi İngiltere aleyhine her çaresizin yaptığı gibi Pan-İslamizm'i kullanmaya çalıştığını ancak sonunda başarısız olduğu söylüyordu. Ayrıca Wardrop, Gürcistan ve Azerbaycan'ın özellikle bir devlet olarak tanınmasının önemini vurgularken, İngiltere'nin bu iki ülkeden çıkmaması gerektiğini, her iki ülkenin de İngiltere için savaşmaya hazır olduklarını ifade ediyordu¹⁰⁸.

¹⁰⁷ M.K. Öke, *age*, s.264.

¹⁰⁸ **PRO/FO/608/271/4, 168506/ME/58**, Mr Wardrop, Decypher- Russia, Political, Very Urgent.

Bundan başka onlarca şifreli telgraf gönderen Wardrop, Ermeni ordusunun zaten hazır olduğunu, Gürcistan ve Azerbaycan'ın da katılımı ile Çar yanlısı Denikin yenilse bile Sovyet Rusya'nın galip geleceğini iddia ediyordu¹⁰⁹.

Wardrop'un 9 Ocak 1920 yılında gönderdiği bir telgrafında, muhtemelen sorulan kendi askeri fikrini beyan ederken Gürcistan ile ilgili çabuk karar verilmesi gerektiğini, Sovyetlerin yakın olduğunu ifade ederken, Ermeniler konusunda,

“Ermenilere gelince, Bolşeviklerin Türklerin ve Almanları dostu olması bizim yararımıza, ancak biz süratli ve etkin bir şekilde hareket edip Ermenileri moral ve materyal bakımından desteklemedikçe Daşnak Partisi'nin düşmanla anlaşması muhtemeldir” diyordu¹¹⁰.

Ermenilere güvenmeyen İngilizlerin planı neydi? 7 Ocak 1920'de İngiltere Dışişleri Bakanlığına sunulan ve İngiltere açısından Rusya'nın ekonomik kıymetini anlatan gizli rapor, üzerindeki işlem tarih ve numaralarından anlaşıldığı kadarıyla çok ilgi görmüştür. Bu raporda, özellikle Curzon'un yanına kırmızı işaret koyduğu yerde, Rusya'nın ileride büyük bir güç olacağına ve İngiltere'nin Sovyetlere yönelik ekonomik blokajı kaldırmasını ve ticaret başlamasını tavsiye ediyordu. Hemen devamında Dışişlerinin mütalaasında Bolşeviklere karşı savaşan Denikin'in yenilgisinin yakın olduğu ifade ediliyor, Lenin ve Troçki'nin de barış yapmak istediğini, Rusya'nın İngiltere ile serbest ticaret yapmasının ne kadar önemli olduğu vurgulanıyordu¹¹¹.

¹⁰⁹ PRO/FO/608/271/4, 168506/ME/58.

¹¹⁰ PRO/FO/608/271/4, 169209/ME/58, Wardrop to Foreign Office and repeated to Constantinople.

¹¹¹ PRO/FO/ADM.1/8574/323, Confidential(Gizli), 7 January 1920, Memorandum on Economic Aspects of British Policy Concerning Russia, E.F.Wise.

Yani kısacası, İngiltere için Gürcü, Azeri veya Ermenilere bel bağlamak yerine, bunları moral olarak destekleyip, Kafkasların Bolşeviklere çok da ucuza mal olmamasını sağlayarak İngiltere ile dostluğun önemini hatırlatmak ve Sovyet Rusya ile ticaret yapmak her şeyden daha önemliydi.

Sonuç olarak İngiliz-Sovyet yakınlaşması sonucunda, Kafkasya Sovyetlere bırakılırken, ABD'ye pahalı gelen, İngilizlerin güvenmediği, Fransızların bir çıkarının olmadığı Ermenistan ve Ermeniler, 29 Kasım 1922'de kendi kaderlerine terk edildiler. Ancak hem Ruslar hem de İngilizler için son bir iş daha yapmaları ve "İttihatçıları" ortadan kaldırmaları gerekiyordu.

15 Mart 1921'de İttihat ve Terakki'nin sembol ismi Talat Paşa, İngiliz-Sovyet çıkar birliğinin bir nişanesi olarak Daşnaklar tarafından öldürüldükten bir gün sonra 16 Mart 1921'de İngiliz-Sovyet Ticaret Antlaşması'nın imzalanması herhalde bir tesadüf olmamalıdır¹¹².

Talat Paşa ile İttihatçı avı bitmedi. Said Halim Paşa, Bahattin Şakir, Cemal Paşa ve daha önce listesi verilen "İttihatçılar" 1921-1922 yılları arasında birer birer aynı Ermeni grupları tarafından öldürüldüler. Suikastçı Ermeniler bu olaylardan sonra ya yakalanamadılar veya yakalananlar, hemen İngiliz yetkililere teslim edildi ve sonunda ya akıl rahatsızlığı gibi sudan sebeplerle serbest bırakıldılar. İlginçtir bir kısmına Avrupa'daki suikastlarından "M" ve "Q" kodlu casuslar ön ayak olmuştur. Bu kodları İngiliz arşiv belgelerinde sıkça görmek mümkündür. Yani bu suikastların arkasında esasında İngiliz istihbaratının olduğu,

¹¹² **Trade Agreement Between His Britanic Majesty's Government and the Government of the Russian Socialist Federal Soviet Republic, 16 March 1921**, için bkz. Richard H. Ullman, **The Anglo-Soviet Accord**, Princeton University Press, 1972, s.474-478.

kullanılan Ermenilerin ise önceden bu tür işler için yetiştirilen taşeron bir grup olduğu nettir¹¹³.

Suikastçılardan bir ikisinin kimlikleri hakkında bilgi verilmesi meseleyi daha net hale getirecektir.

6.3. Shahan Natalie:

Ermeni Devrimci Federasyonu adına Nemesis operasyonunun planlayıcısı ve uygulayıcısı olarak lanse edilen kişidir. Shahan Natalie'nin resmi web sitesine göre¹¹⁴; asıl adı Hagop Der Hagopian olan Shahan Natalie 1884 yılında, Elazığ-Harput(Ermenice adı Kharbed)vilayetinin Hüsenik köyünde doğdu. Yedi kişilik ailenin tek erkek çocuğu idi.

İlköğrenimini yerel Ermeni okulunda alan Natalie'nin babası, amcası ve bazı akrabaları 1895 yılındaki Ermeni olaylarında öldü. Aynı yıl 11 yaşındayken, komşu Rum ailesi tarafından Natalie'ye üç yıl bakıldı. 1897-98'de bir yıl Fırat Kolejinde(Euphrates College) eğitim aldı.

Fırat Koleji, Amerikan Misyoner Teşkilatı tarafından 1852'de Harput'ta ilahiyat okulu olarak kuruldu 1859'da da ismi Amerikan Harput Misyoner Koleji olarak değiştirildi. Vazifesi Amerikan Evanjelik Kilisesine din adamı yetiştirmektir. 1878'de ismi Ermenistan Koleji olarak değiştirildiyse de 1888'de Türk yöneticilerin isteği üzerine adı Fırat Kolejine çevrildi.

¹¹³ Donald M. Reid, "Political Assassination in Egypt, 1910-1954", **The International Journal of African Historical Studies**, Volume 15, No. 4, 1982, s. 625-651.

¹¹⁴ <http://www.snff.org/shahan.html>

Natalie ve bir kısım yetim 1898 yılında İstanbul'daki İngiliz St.James Yetimhanesi'ne gönderildi. Burada New York'ta yaşayan bir Ermeni halı tüccarına evlatlık olarak verildi. 1899'da Berberyan Akademisine kabul edildi ve 1900'e kadar burada eğitim aldı.

1901 yılında St.Varvara Kilisesi'nin Ermeni okulunda öğretmenlik yapmak üzere Harput'a döndü. Burada Harput'un yerel Ermeni ağzı üzerine çalışmalar yaptı. Bu çalışmalarını Ermeni Patriği İzmirliyan'ın açtığı edebi yazı yarışmasında Natalie'ye özel ödül kazandırdı.

1904 yılında Harput'taki Ermeni Devrimci Federasyonu'na katıldı ve ABD'ye göç etti. Natalie ABD'de üç yıl bir ayakkabı fabrikasında işçi olarak çalıştı.

1908'de II. Meşrutiyetin ilanından sonra köyüne döndü. 1909 yılındaki Adana Ermeni olayları Natalie'yi ABD'ne gitmek zorunda bıraktı.

1910'dan 1912'ye kadar Boston Üniversitesi'nde edebiyat, felsefe ve tiyatro eğitimi aldı. 1912'de Türkiye'ye geri dönmeye karar verdi. Ancak yolda Yunanlılar geçmesine izin vermediği için ABD'ye geri döndü. Geri dönüşünden itibaren Ermeni Devrimci Federasyonu içinde aktif rol üstlenen Natalie'ye örgütün gazetesi Hairenik'in editörlüğü verildi ve örgütün Amerika Birleşik Devletleri Merkez Cemiyeti'ne seçildi. 23 Mart 1915'te de Shahan Natalie'ye Amerikan vatandaşlığı verilerek ismi John Mahy'ye çevrildi.

IX. Ermeni Devrimci Federasyonu Kongresi'ne Amerika Birleşik Devletleri bölgesi delegesi olarak katılan Shahan Natalie, kongrede Ermenistan'ın mutlu ve rahat yaşabilmesi için Türkiye'nin dostluğu ve iyi komşuluğuna ihtiyacı

olduğu ve Türkiye ile bundan sonra iyi ilişkiler kurulması gerektiği genel kanaatine karşı çıktı.

Ayrıca Ermeni Devrimci Federasyonu Bürosu üyelerinden Simon Vratsian, Ruben Ter Minasian ve Ruben Darbinia, Talat Paşa ve diğerlerine suikast düzenlemeyi planlayan Natalie'yi bu fikrinden vazgeçirmeye ve bu suikasti önlemeye çalıştılar. Ancak bunu başarmadılar. Shahan Natalie, "Bir Numara"yı ve diğerlerini öldürmeye kararlıydı¹¹⁵.

Neticede de 15 Mart 1921'de bu operasyonu İngiliz-Sovyet işbirliği ile gerçekleştirdiler.

Shahan Natalie, 19 Nisan 1983'te 99 yaşında Massachusetts, Amerika'da öldü. Cenazesi, Watertown'daki St. James Ermeni Kilisesi gömüldü.

6.4. Soghomon Tehlirian:

Shahan Natalie ile benzer bir hikayeye sahip olan Tehlirian, 2 Nisan 1897'de Erzincan(Ermeniler Yerznka olarak anmaktadır) yakınlarındaki Pakarish köyünde doğdu. 23 Mayıs 1960'da San Francisco, California, ABD'de ölmüştür.

Soghomon Tehlirian'da Shahan Natalie gibi, Ermeni Evanjelik(Protestan) idi¹¹⁶. 15 Mart 1921'de Talat Paşa'yı öldüren Tehlirian, bu suikastın öncesinde

¹¹⁵ <http://www.snff.org/shahan.html>

¹¹⁶ **Ermeni Evanjelik Kilisesi:** İngiliz-Amerikan misyonerlik faaliyetleri neticesinde Ermeni Evanjelik kilisesi 1 Temmuz 1846'da İstanbul'da kurulmuş, Ermeni Protestan Milleti olarak da tanınmışlardır. Bugün, Amerika Birleşik Devletleri, Arjantin, Ermenistan, Avusturalya, Belçika, Brezilya, Bulgaristan, Kanada, Kıbrıs, Mısır, İngiltere, Fransa, Gürcistan, Yunanistan, İran, Irak, Lübnan, Suriye, Türkiye ve Uruguay'da 100'e yakın Ermeni Evanjelik Kilisesi bulunmaktadır. Evanjelizm: 1730'larda İngiltere'de başlayan bir dinî akımdır. 20.yüzyıl Amerikası'nda fundamentalistler olarak anıldılar. Bugün de Hristiyan aşırı sağını temsil etmektedirler. Ayrıntılı bilgi için bkz. David W. Bebbington, **Evangolics in Modern Britain: A History from the 1730s to the 1980s**, Unwin, London 1989.

Türkler ile dost olmaları, yardımlaşmaları gibi gerekçelerle infaz emri verilen Ermeni milletinden Türk vatandaşlarına da suikast gerçekleştirmiş profesyonel bir tetikçi idi. Dolayısıyla da Talat Paşa suikastı Tehlirian için “bir diğer iş” olmuştu.

Tehlirian’ın yargılanması, söz Ermeni katliamlarının yargılanmasına dönüştürülmüş, Talat Paşa veya Türkiye’yi kimsenin temsil etmesine izin verilmemiş, Talat Paşa nezdinde tüm Türk milleti, suçlu gösterilmiş ve gıyaben cezalandırılarak, Tehlirian beraat ettirilmişti¹¹⁷.

Böylece bir diğer taraftan da, Ermeniler, bir kişiye değil bir millete karşı cinayet işlemiş gibi gösterilmeye çalışılmıştır. Malta şovu kadar renkli olan Tehlirian davasında bu cinayetin İngiliz-Rus menfaatleri için değil Ermeniler adına işlenmiş olduğu kurgusu üzerinden, bunun bir cinayet değil sanki bir mahkemenin infazı olduğu hissi uyandırılmaya çalışılmıştır. Oysa ifade edildiği üzere Ermeni milleti bu meselede herhangi resmî bir karar almamıştı. Ayrıca Sevr Antlaşması’na imza koyan Ermeni Devrimci Federasyonu, aynı şekilde Türkiye’de yapılan mahkemeleri ve İngilizlerin Malta mahkemelerini de kabul etmiş oluyordu. Bu konuda da resmî bir itirazları olmamıştı. Eğer Ermeni asıllı Türk vatandaşları, Talat Paşa ve diğerlerinin ölümü sırasında Ermenistan’ın idare eden Ermeni Devrimci Federasyonu kararı ile olmuşsa veya olsa idi veya Ermeni Devrimci Federasyonu bugün bu hadiselerle sahip çıkarsa bunun adı hukuken “devlet terörü” olur veya yapanlar da “terörist devlet” olarak anılırlar. Çünkü hiçbir devlet suçlu dahi olsalar ki, adı geçenlerin hiçbirisi ile ilgili ne İngilizler, ne de diğerleri suçlu gösterecek bir belge bulamamışlardı, hiçbir ülkenin vatandaşı bir diğeri tarafından devlet kararı alınarak yargı önüne çıkarılmadan

¹¹⁷ H. Babacan, *age*, s.234-246; M.K. Öke, *age*, s.264.

suikastla öldürülemez. Eğer bu olursa hukuken, öldürten “terörist devlet” öldürenler de “terörist”tir.

Tehlirian davasını, Almanya açısından da beraat kararı makuldür. Çünkü Almanya için şimdi Türkiye'nin bir önemi kalmamıştı. İttihatçılar ölmüş ortaklık bitmiştir. Yani İngiltere ve Rusya'ya karşı Almanya'nın arzu ettiği şekilde bir Pan-İslamist veya Turanist ayaklanma mümkün değildir. Ayrıca Almanya Rusya ile komşu, İngiltere ve Fransa'ya karşı da I.Dünya Savaşı'nın faturasını ödemekle yükümlüydü. Sonuç olarak, Almanya gizlice, kendisini mağlup edenlere karşı “İttihatçıları” kullanarak bir oyuna kalkışmış ancak oyun suya düşmüştü. Dolayısıyla da Almanya'ya da her zaman olduğu gibi Türkleri yüzüstü bırakmaktan başka “makul çözüm” kalmıyordu.

7. Sevr Antlaşması İle İlgili Bir Değerlendirme:

Görüldüğü üzere, Türkiye, İngiltere ve müttefiklerine yenik ve çaresiz vaziyetteyken, İstanbul, Meclis-i Mebusan, Osmanlı devlet arşivleri, devlet adamları hepsi İngiltere'nin elindeyken, yapılan mahkemelerde Ermenilere yönelik herhangi bir suç unsuruna rastlanmamıştır. Eğer rastlansa idi, İngiltere ve müttefikleri Türkiye'ye karşı ortada hiçbir şey yok iken yaptıkları propagandalarını tamamen erdirecek, Türkiye'yi sadece parçalamak ile kalmayıp altından kalkılmaz savaş tazminatları ve yükümlülüklerine mahkûm edeceklerdi. Ayrıca eğer ellerinde delil olsaydı bunu tüm gazete ve medyalarında boy boy ilan edecek, dünya kamuoyunun desteğini de sağladıktan sonra dünya sahnesinden Türkiye'yi silebileceklerdi.

Ancak iddialarında samimi olmayan ve olmadıkları tarihi vakalarla ortaya çıkan İngilizler, ne kontrolleri altındaki Müslümanlara, “-bakın güvendiğiniz Türkler ne suçlar işlemiş” ve ne de yanlış yönlendirdikleri dünya kamuoyuna “-bakın söylediğimiz gibi Türkler, Hıristiyanlara soykırım yapmış”, diyemediler. Yine iddialarında samimi olmadıklarının bir diğer önemli delili de inanılmaz bir maceraya sürükledikleri Ermenileri, menfaatlerini garantiye alıp Rusya ile iyi ilişkiler kurulduktan sonra yüzüstü bırakıp gittiler. Ermeniler, tabii yerinde ise “Dimyat’taki pirince giderken eldeki bulgurdan oldular”. Yani Çarlık Rusyası zamanında Ermenilerin daha geniş toprakları varken, Türkiye Sovyetler ile savaşan Ermeniler, daha küçük topraklara razı olmak zorunda kaldılar. Aynı zamanda da Türkleri, İranlıları, Kürtleri ve çevredeki diğer milletleri kendilerinden soğuttular, düşman ettiler. Böylece I.Dünya Savaşı’nda en büyük kaybı Türklerden sonra Ermeniler yaşamış oldu.

Bundan başka İngilizlerin yönlendirmesi ile Türk vatandaşlarına karşı da altında imzaları olan Sevr Antlaşması’nı hiçe sayarak suikastlar düzenlediler. Böylece dünyadaki görümleri de “terörist devlete” dönüştü. Çünkü bu suikastlar icra edildiğinde daha Sevr Antlaşması’nın mürekkebi bile kurumamıştı ve altında Ermenistan’ın imzası vardı. Bu sebeplerle bugün Ermenistan, bu olup bitenin hesabını, İngiltere ve müttefiklerinden sorma hakkına sahiptir.

Burada Sevr Antlaşması ile ilgili bir hususu da izah etmek gereklidir. Bazı araştırmacılar, Sevr Antlaşması’nın özellikle Ermeniler ile ilgili hükümlerinin uygulanmadığını iddia etmektedirler¹¹⁸. Oysa buraya kadar anlatılanlardan anlaşılacağı üzere Sevr Antlaşması’nın hükümleri daha yazılı hale bile gelmeden

¹¹⁸ Bu araştırmacıardan örnek olarak bkz. Nina H. B. Jorgensen, **The Responsibility Of States For International Crimes**, Oxford University Press 2003, s.5.

30 Ekim 1918 tarihli Mondros Ateşkesi'nden hemen sonra uygulanmaya başlamıştır. Sevr Antlaşması, “statusquo”yu değil “de facto”yu tespit eden bir antlaşma olduğu unutulmamalıdır.

Yani Sevr Antlaşması, mevcudu değil fiili durumu tespit eden ve ona resmiyet kazandıran bir antlaşma olarak imzalandığı tarihe kadar yapılan tüm antlaşma ve anlaşmaları ihlal eden beynelmilel hukukun ihlal edilmiş belgesi olarak tarihî bir delildir. Sevr Antlaşması'nın tüm hükümleri, özellikle Ermenileri ilgilendirenler(Ermenistan, Azınlıklar, Cezalar), 1918 yılından Lozan Barış Antlaşması'nın imzalandığı 24 Temmuz 1923'e kadar da resmen yürürlükte kalmış ve de fiilen uygulanmaya çalışılmıştır.

Ermenistan Sevr'de bir devlet olarak tanınmıştı, ileri de görülecek Lozan'a giden süreçte de, Lozan'dan sonra da Türkiye, Ermenistan'ın devlet oluşunu tanımaya devam etmiştir. Azınlıkların, terk ettikleri topraklara dönmelerine izin verilmiş, zararları karşılanmış, başvuruda bulunanlara tazminat ödenmiştir. Sonrasında da yani Lozan süreci ve sonrasında da Misak-ı Milli'de bildirildiği üzere “mütekabiliyet” esasına göre bu uygulamalar devam etmiştir. Savaş suçu işlediği ve Ermenilere katliam yaptığı iddia edilenler, hem Türk Divan-ı Harplerinde yargılanmışlardır. Müttefiklerin tatmin olmaması üzerine de Müttefik bir ülkede yargılanmalarına müsaade edilmesi konusundaki antlaşma maddesi uyarınca da İngilizlerin suçlu olduğu iddiasıyla istedikleri Türk idareci, komutan, yazar, çizer, entelektüelini Malta'ya götürüp kendi hukuklarına göre yargılamalarına da müsaade edilmiştir.

Bunların hepsi kadar önemlisi de Sevr Antlaşmasına, Ermenistan'ın da imza koymuş olmasıdır. Ermenistan Demokratik Cumhuriyeti'ni kuran Ermeni Devrimci Federasyonu yani Daşnaklar veya Daşnaksutyun, da Sevr Antlaşması'nı

imzalamış, olup biteni onaylamıştır. Osmanlı Meclisi, Sevr Antlaşması'nı onaylamadığı için her ne kadar Sevr Antlaşması yürürlüğe girmese de Ermenistan, Sevr Antlaşması'nın ne maddelerine ne de Malta mahkemelerine resmî bir protestosu veya itirazı da olmamıştır. Bugün dünyadaki Ermeni diasporasının genelinin Ermeni Devrimci Federasyonu'na yani Daşnak Partisi'ne bağlı olduğu veya sempati duyduğu göz önüne alınırsa esasen Daşnak'ın mantık kurallarına göre de söyleyecek fazla bir şeyi yoktur. Çünkü Sevr Antlaşması parlamentolardan geçerek onaylanmamış bir antlaşma olsa da gerek Ermenistan'ın gerekse İngiltere'nin imza koymuş olması bir yanda ve Osmanlı Devleti'ne bu antlaşmayı dayatmış olmaları diğer yanda resmî fikirlerinin ne yönde olduğunu göstermektedir.

Mantıken bugünkü Daşnaklar, eğer o devirdeki Daşnak'ın devamı değillerse zaten varisi olmadıkları bir şeyin mirasçısı da olamazlar. Eğer o devirdeki Daşnak'ın devamı iseler, o zaman Sevr Antlaşması'nın altında imzaları olduğu ve uygulanışına resmî bir itirazları olmadığına göre bugün Daşnak'ın iddialarına sebep olan olayların sorumlusu Türkiye değildir. Bu Antlaşma konusunda Müttefiklere karşı naif davranan dönemin Daşnak yetkilileri ve Daşnak iddialarının muhatabı da Ermenilere verdikleri sözler kadar bu Antlaşmanın uygulanışında da Ermenilere yönelik ikircikli davranan İngiltere, Fransa ve ABD'dir. Türkiye, sadece Ermeni-Türk sınırı haricinde esasen Sevr Antlaşması'nda kendine buyrulan her türlü şartı yerine getirmiş, kendi vatandaşları da dâhil eksiği veya suçu görülenleri de cezalandırmasını bilmiş, her türlü bedeli ödemiştir. Sınır konusunda ise Türk Kurtuluş mücadelesini başlatanlar, Müttefiklerin keyfî fiilî uygulamaları ile ortaya koydukları “de facto”ya karşı sadece kendi “de facto”larını oluşturduklarını denilebilir. Sınır

konusunu da o dönemin Ermenistan devleti yine Gümrü ve Kars Antlaşmaları ile onaylamıştır.

Hukuken, bir devrin şart ve olayları içerisinde, o dönemin hukuku göre görülmüş olan bir mahkemelerin ve Antlaşmaların günümüz hukukuna göre görülmesi mümkün değildir. Çünkü hukuk geriye işletilmez. Eğer işletilecekse o zaman ilk Cenevre Konvansiyonu'ndan bu yana insanlığa karşı işlenen tüm suçlar, yargılanmalıdır. Hemen söyleyelim ki, burada devrin Osmanlı idaresi bir suç işlemiştir veya işlememiştir demiyoruz. Çünkü “suç” kavramı hukukçulara aittir ve onların bu olay için söylemek gerekirse tarihçilerin vereceği bilgi ve delillere göre varacağı bir kanaattir. Ancak bu ve bu gibi olaylar yalnız başına araştırılmaz, yapıldığında çaplı bir soruşturma ile tarihte işlenen tüm suç ve suçlular ortaya çıkarılır. Sadece Ermenilerden bahsetmek gerekirse de Ermeni meselesi sorgulanacaksa burada yargılanacak olanlar sadece Ermeniler ve Türkler olmaz, bu meseleyi başından beri planlayan İngilizler, örgütleyen ABD ve Ruslar, tahrik eden Fransız ve Almanlar da yargılanmalı, burada eğer suç unsuru varsa bu ülkelerin payları ortaya konmalıdır. Bireysel ve uluslararası hukukun kışkırtma, tahrik, azmettirme suçları ve bir olaya sebep olanın yapan gibi sorumlu olması ilkeleri göz önünde bulundurulduğunda bu ülkeler, eğer ortada bir suç unsuru varsa suçun niteliğine ve suça olan katkı ve etkilerine göre de bu işteki sorumluluklarını üstlenmeli, cezalarını çekmeli, olayın tazmini yönünde gerekeni yapmalıdırlar.

Ayrıca Sevr'den başlamak gerekirse de barış antlaşmalarının “statusquo”yu yani mevcut durumu göz önünde bulundurarak sınırları buna göre tespit etmesi gerekliyken, bu kurala rağmen, I.Dünya Savaşı sırasında işgal edilmediği halde “de facto” bile kabul edilemeyecek keyfilikte savaş sonrası işgal

edilen ve Suriye’de, Irak’ta, Rusya’da, Yunanistan’da bırakılan Türk halkının haklarından başlanması doğru olacaktır. Ayrıca hukuksuz olarak Türkiye’den yine aynı şekilde koparılan toprakların Türkiye’ye iadesi de yine uluslararası hukukun ayrı bir babı olarak değerlendirilebilir.

8. Ermenistan Cumhuriyeti’nin İngilizler için Önemi Kaybetmesi ve Ermenistan Cumhuriyeti’nin Sovyet Sosyalist Cumhuriyetler Birliği’ne İlhakı

Mustafa Kemal Paşa’nın Sivas Kongresi(4-11 Eylül 1919)’nden sonra bir güç olarak ortaya çıkması ile İngiliz politikası değişmeye başlamış ve Büyük Ermenistan’ı kurma fikrinden vazgeçmek zorunda kalmışlardı. Büyük Ermenistan’ın kurulması için büyük bir işgal ordusu ve çok kan dökülmesi gerektiğinin farkında olan İtilaf Devletleri, Bogos Nubar Paşa’yı Sevr Antlaşması’nın imzasının hızlandırılması için toplanan San Remo Konferansı(18-26 Nisan 1920)’na çağırdılar. Bogos Nubar Paşa, burada, Ermenilerin Ermenistan üzerinden asker temin edebileceklerini ve Türkiye’den verilecek toprakların başkentinin Revan olmasını söylemişti. Ancak İtalya Başbakanı Francesco Nitti, Bogos Nubar Paşa’ya çıktıktan karşı çıkmış, Erzurum’un Ermenilere verilmesi için oraya asker sevkinin mümkün olmadığını ve ayrıca da İtalya’nın Erzurum’un Ermenilere verilmesine karşı olduğunu söylemiştir. Bogos Nubar Paşa, bu konferanstan sonra sağlık sebepleri ile Haziran 1920’de Ermeni temsilciliği görevini bırakmıştır¹¹⁹. Herhalde bundan sonra kendisine Mısır’ın havası iyi

¹¹⁹ A. Arslan, *age*, s.125-126.

gelmeyen Bogos Nubar Paşa, gençliğinin geçtiği Paris'e yerleşmiş ve 1930'da ölene kadar orada yaşamıştır.

Bu arada Türk Milli Mücadelesi'nin başarısının yanında İngilizlerin Ermenilere yönelik politikasının değişmesinde ve İngilizlerin Ermenileri terkinde bir kısım gelişmelerin etkisi oldu.

Daha öncede ifade edilen 7 Ocak 1920 tarihli İngiliz Sovyet raporunda İngiliz Yüksek Ekonomi Komisyonu Daimi Temsilcisi, raportör Wise, Sovyetler ile bir an önce ekonomik ilişkilerin başlatılmasının İngiltere'nin çıkarına olduğunu ifade ediyor, söz konusu rapor ve eklerinde Sovyet yönetiminin İngilizler ile anlaşmaya yatkın olduğu ve İngilizlerin imha ettiği Rus filosu meselesinin de diplomatik yollarla halledilebileceği ifade ediliyordu. İngiltere Dışişleri Bakanı Lord Curzon'un İngiltere Başbakanı Lloyd George'a bu raporu gönderirken eklediği zabıtta da Çarlık yanlısı "Denikin'in ordusunun ikiye bölündüğü, bir kısmının Kırım'da diğer kısmının Kafkasya'da kaldığı, yakın gelecek kuvvetle muhtemel olarak Grozni petrol alanlarını da kaybedeceği zaten savaşı kazansa bile bizle anlaşacağına bir garantisinin olmadığı bu sebeple Sovyet yönetimi ile anlaşılmasını" tavsiye etmiştir¹²⁰.

Böylece, İngilizler için Sovyetler ile ticaret yapmak Ermenistan ile uğraşmaktan daha önemli bir hal almıştır. Bunun daha açık ifadesi ise Tiflis'ten gelmiştir.

Tiflis İngiliz İstihbarat şefi Wardrop, 8 Ocak 1920'de Denikin'e acilen yardım edilmezse, Gürcistan, Azerbaycan ve Ermenistan'daki "anti-Bolşevik"

¹²⁰ PRO/ADM.1/8574/323, No.9026, Confidential(Gizli), E.F. Wise, January 7, 1920, Minute by Curzon, 9.1.1920, see 22.1.1920. Deputy Chief Naval Service.

hükümetlerin düşeceğini ve bunun İngiltere'nin Kafkasya çıkarları açısından problemler çıkaracağını bildirmiştir. Söz konusu hükümetlerin orduların acilen askerî malzeme ile desteklenmesini ve buraya İran ve Irak'taki İngiliz birliklerinden bir kısmının kaydırılmasını istemiştir. Ayrıca Denikin'in de acilen İngiliz desteği istediğini bildirmiştir. Bundan sonra da yukarıdaki rapordan habersiz olarak, Ermenistan, Gürcistan ve Azerbaycan ile ilgili yardım isteyen acil, şifreli ve gizli telgraflarına devam etmiştir. Hatta 7 Ocak 1920'de İngiliz dışişlerini, "eğer hızla hareket edilmezse Daşnakların düşman ile anlaşabileceğini" bildirmiştir. Önce Varna'dan savaşta ele geçen bir kısım araç-gereç Batum üzerinden Tiflis'e göstermelik olarak getirilmişse de, 13 Ocak 1920'de bu telgraflara İngiliz Savaş Bakanlığınca verilen cevapta, "bölgeye silah ve mühimmat nakline Denikin'in ani yenilgi ihtimali sebebiyle, düşmanın eline geçmemesi için bu devletlere herhangi bir malzeme yardımı yapılmayacağı, Denikin'in yenilgi haberi gelir gelmez, Tiflis ve Kafkasya'daki İngiliz birliklerinin derhal çekileceği" ifade edilirken Wardrop diğer yetkililerden "Ermeni, Gürcü ve Azeri yetkililerin moralinin Sovyetlere karşı mücadele konusunda yüksek tutularak desteklenmesi" istenmiştir¹²¹.

İşte İngiltere için Ermenilerin kıymeti buydu. Olup bitenden habersiz Ermeniler için de aslında Büyük Ermenistan hayalinin sonunu işte bu gizli telgraflar işaret ediyordu. Ancak ne kadar ilginçtir ki, daha Sevr Antlaşması bile imzalanmamış, Ermeni heyeti umutsuz olduğunu bilmeden Paris Barış Konferansı'nın kapılarını aşındırıyorlardı.

¹²¹ PRO/FO/608/271/Armenia/169242/Middle East Section(ME)/68, No.9, Wardrop, Tiflis, January 7, 1920;No.11, Wardrop, Tiflis, January 8, 1920; No.7 Wardrop, Tiflis; No. 3, Mackinger, Batoum; PRO/FO/608/271/WO.No.83209, January 12, 1920, Director of Military Operations. Part I, Part II.

Buna bir de “Ermenistan’ın ABD’ye çok pahalıya mal olacağı ve kuşaklar boyu bu yükün altından kalkılamayacağı” ve “İngiltere gibi tecrübeli bir kolonist devlet dururken” ABD gibi bir gücün “Ortadoğu gibi karma karışık bir yerde” ne işi olduğunu sorgulayan General Harbord’un raporunun ABD parlamantosuna sunulmasından sonra 29 Mayıs 1920’de ABD’nin Ermenistan’ı mandasına alması tasarısının reddedilmesi eklenmişti. Böylece Büyük Ermenistan, doğmadan ölmüştü¹²².

Son olarak Damat Ferit Paşa tarafından Osmanlı Devleti adına imzalanan ve Ermenistan’ın da taraf olarak bulunduğu 10 Ağustos 1920 tarihli Sevr Antlaşması ile Doğu Anadolu’nun Ermenilere verilmesini dikkatle izleyen Ankara Hükümeti, Ermenilerin hareket geçmelerine fırsat vermemek için hazırlıklara başladı. 15. Kolordu Komutanı Kazım Karabekir Paşa tarafından 28 Eylül 1920’de Sarıkamış üzerinden başlatılan taarruz ile Sarıkamış, Kars, Ardahan, Artvin, Batum ve Iğdır’ı alıp, 22 Kasım 1920’de Gümrü’ye ulaştı. 22 Kasım 1920 Ermeni Daşnak Hükümeti ile barış görüşmeleri başlamış ve 3 Aralık 1920’de Türkiye ile Ermenistan arasında Gümrü Barış Antlaşması imzalanmıştır¹²³.

Ancak Gümrü Barış görüşmelerinin başladığı ve ABD Başkanı Wilson’un Büyük Ermenistan haritasını yayınladığı gün yani 22 Kasım 1920’de 11.Sovyet Kızılordusu Ermenistan’a bir saldırı başlatmış ve 29 Kasım 1920’de Erivan’ı işgal etmişti. Gümrü antlaşmanın imzalandığı gün yani 3 Aralık 1920’de Ermeni

¹²² Raporun reddi için bkz. Tolga Başak, **age**, s.512.

¹²³ A. Arslan, **age**, s.126; Muhammet Erat, **Kazım Karabekir**, İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Basılmamış Doktora Tezi, İstanbul 2000, s.200 ve sonrasında; Gümrü Antlaşması için bkz. İsmail Soysal, **Türkiye’nin Siyasal Andlaşmaları, I. Cilt (1920-1945)**, T.T.K, Ankara 1983, s. 17 - 23.

Savaş Bakanı, Ermenistan'ın idaresine el koyup, askerî diktatörlük ve Erivan'da Ermeni Sovyet Cumhuriyeti'ni ilan etmişti¹²⁴.

Gümrü Antlaşması'nı tanımayan Sovyet yönetimi ile görüşmelerin yapılabilmesi için Mustafa Kemal(Atatürk), 14 Aralık 1920'de Ali Fuat(Cebesoy)'u TBMM Hükümeti'nin büyükelçisi olarak atamıştı. Sovyet Rusya Başbakanı Çiçerin de M. Budu Medivani'yi Ankara'ya elçi olarak görevlendirdi. Karşılıklı yapılan görüşmeler neticesinde 16 Mart 1921'de Türkiye ile Sovyet Rusya arasında Moskova Antlaşması imzalandı. Bugünkü Türkiye Doğu sınırının belirlendiği Moskova Antlaşmasıyla, Batum, Sovyet Rusya'ya terk edilmişti¹²⁵.

Bu arada 23 Şubat 1921'de başlayan Londra Konferansı'na Osmanlı Hükümeti ile birlikte TBMM Hükümeti de davet edildi. Konferans'ta Sadrazam Tevfik Paşa, söz sırası kendisine gelince, “Ben sözü Türk Milletinin gerçek temsilcisi olan Türkiye Büyük Millet Meclisi Başdelegesine bırakıyorum” diyerek konuşma yetkisini Bekir Sami Bey (Kunduh)'e bıraktı. Bunun üzerine, İtilaf devletleri her türlü görüşmeyi TBMM heyetiyle yaptılar. Bu Konferansta, Doğu Anadolu'da bağımsız bir Ermenistan kurulması veya otonom Ermenistan'dan hiç söz edilmemiş, sadece Ermeniler için bir yurt verilmesi Türklerin insiyatifine bırakılmıştır. Ancak Türk tarafı bu teklifleri kabul etmemişti¹²⁶.

Sakarya zaferinden sonra Sovyet idaresinde bulunan Azerbaycan Demokratik Cumhuriyeti, Gürcistan Demokratik Cumhuriyeti, Ermenistan

¹²⁴ PRO/FO/629/3/113148/722/65, December 7, 1920, Constantinopole to Cairo

¹²⁵ İsmail Soysal, *age*, I. Cilt (1920-1945), s. 32-38.

¹²⁶ A. Arslan, *age*, s.126.

Demokratik Cumhuriyeti ile TBMM adına Kazım Karabekir arasında bu üç Sovyet cumhuriyetinin Moskova Antlaşması'nı ve Türkiye Cumhuriyeti'nin sınırını teyid ettiğini belirten 13 Ekim 1921 tarihli Kars Antlaşması imzalandı¹²⁷.

9. İngiltere'nin Türkiye'ye Yönelik Politikası'nın Değişmesi:

İngiltere'nin Türkiye'ye yönelik politikasının değişmesinde birkaç önemli neden vardı. Öncelikle, birinci neden Türk İstiklal Harbi'nin başarısıdır. 30 Ağustos'ta Başkumandan Mustafa Kemal Atatürk, tarafından başlatılan Büyük Taarruz ile 9 Eylül 1922'de Türk Ordusu İzmir'i geri almıştı.

İkinci neden, İngilizlerin Chanak Krizi adını verdikleri olaydır. Türk Ordusu güneyde İzmir'e ulaştığı sırada Kuzeyde de Çanakkale'nin batı ucundaki Ezine ve Ayvacık'a ulaşmış bulunuyordu. Ezine'nin kuzeyinde bulunan Akköy isimli köyden kuzeye doğru olan alan Marmara Bölgesi ve Çanakkale Boğazı'ndaki İngiliz-Fransız kontrolünün başladığı sınırdı. 4 Eylül 1922'de buraya ulaşan Türk birlikleri ile Ezine'yi elinde tutan Yunan askerlerinden geriye kalanlar arasında çatışma başlamış, Yunan askerleri Akköy'den İngiliz tarafına çekilmişlerdi. Bunları takip eden Türk askerleri ile İngiliz askerleri arasında çatışmalar çıkmışsa da kısa sürede Türk birliklerine Akköy deresinin güneyine çekilme emri verilmişti. İngilizler, İntepe'ye doğru çekilmişlerdi. Bu olay sırasında 15 Eylül 1922 günü Fransa başbakanı Poincare Fransız birliklerine geri çekilme emri verirken, İngiliz kabinesi yerinde kalma emri vermiş bu da olayı şiddetlendirmiştir. 16 Eylül 1922'de Lord Curzon'un olmadığı bir sırada İngiliz

¹²⁷ İsmail Soysal, *age*, I. Cilt (1920-1945), s. 41-47.

kabinesinden TBMM Hükümeti'ne İngiltere'nin kendilerine bu olay sebebiyle savaş açacağına dair bir tehdit mesajı gitmesi üzerine Fransa-İngiltere arasında diplomatik kriz patlak vermiştir. Türkiye ile bir savaş istemeyen Fransa ve İngiliz kamuoyunun baskıları neticesinde Türkiye karşıtı politikaları ile tanınan İngiltere Başbakanı Lloyd George Hükümeti 19 Ekim 1922'de dağılmış ve İngiltere Başbakanı Lloyd George istifa etmiş, polikayı bırakmıştır.

Son olarak da I.Dünya Savaşı sonrası dünya finansının şekillendirildiği Cenova Konferansı'nda İngiltere'nin "ekonomik pasta" olarak gördüğü Sovyet Rusya ile İngiltere arasında derin bir anlaşmazlık çıkmıştır. Bunun neticesinde eski politikasına dönen İngiltere, Türkiye'yi Sovyet Rusya'ya karşı "tampon" olarak kullanmaya karar vermiştir.

Rusya'da başlayan 1918-1920 Sivil Savaşı, İngiltere ve Fransa açısından bulunmaz bir fırsata dönüşmüştü. Her iki ülke açısından da I.Dünya Savaşı kazanımlarını arttırmak için Rusya'nın yaşadığı kargaşada önemli bir imkân sağlıyordu. İngiltere, Bakü Petrol Alanları ve Orta Asya konusunda hevesliydi. İngiltere ve Fransa, Rus devrimine karşı zaten savaş halindeydiler. Rusya'nın içinde bulunduğu durumu fırsat bilerek, Türkiye, Yakındoğu, İran, Afganistan ve diğer yerlerle ilgili tüm sorunları Rusyasız kendi çıkarlarına uygun bir şekilde çözüme kavuşturdular. Boğazlar sorunundan başlayarak Türkiye'nin işgaline kadar tüm sorunları kendi çıkarları doğrultusunda çözmüşlerdi¹²⁸.

En nihayet de asıl amaçları olan Rus petrollerinin sömürülmesi için 1922'de Cenevre Konferansı'nda İngiliz-Fransız Finans Birliği kuruldu. Ancak bu birlik henüz bir şey yapmadan İngiltere ve Fransa'nın öngördüğünün tersine

¹²⁸ A. Lobanov-Rostovsky, *age*, s.51.

komünizm yayılmaya hatta Asya'daki İngiliz-Fransız sömürgelerini de tehdiye başladı. Bunun üzerine İngiltere yeniden savunma politikasına dönmek zorunda kaldı ve bu politikanın gereği olarak, Rusya'yı ya da yeni Sovyetlerin güneye inmesine sıcak denizlere ulaşmasına mani olmak amacındaki asırlık politikasını yeniden tatbika mecbur kaldı. Böylelikle İngiliz-Rus ilişkilerinde yeni bir safha başlamış oldu¹²⁹.

İngiltere, bu yeni politikasında sadece askerî ve ekonomik bir rekabetle değil fikrî bir mücadeleyle de karşı karşıya kaldı. Ekonomide Lloyd George'un "yamyamlarla bile ticaret yapılabilir" sözünden hareketle İngiltere, Sovyetler ile ticarî ilişkilere başlasa da, siyasî olarak Sovyetleri durdurabilecek "eski tampon güçlere" yeniden ihtiyacı vardı. Burada da en önemli ve kilit ülke Türkiye olarak görülüyordu¹³⁰.

10. Lozan Barış Antlaşmasında Ermeniler:

Türk Kurtuluş Savaşı 11 Ekim 1922 tarihinde Mudanya Mütarekesi ile sona ermiş Barış görüşmeleri de 20 Kasım 1922'de Lozan'da başlamıştır. İtilaf Devletleri esasen Kurtuluş Savaşı'nın devam ettiği dönemde iki kere barış teklifinde bulunmuşlardı. Birinci teklif 6 Ocak 1921'deki İnönü Zaferi'nden sonra

¹²⁹ A. Lobanov-Rostovsky, *age*, s.50-51.

¹³⁰ A. Lobanov-Rostovsky, *age*, s.50.

yapılmış 21 Şubat 1921’de Londra’da bir toplantı yapılarak değerlendirilmişti. Burada İngiltere ve müttefikleri Sevr Antlaşması’nın biraz iyileştirerek Doğu Anadolu’da Ermenilere bir yurt verilmesini istemişlerdi. Bu teklif reddedilmişti. Bundan sonra ikinci teklif Mart 1922’de yazılı olarak gelmiş, Sevr Antlaşması’nda biraz daha iyileştirme yapılması ve Ermenilere yurt verilmesi istenmişse de bu teklif de TBMM Hükümetince reddedilmiştir¹³¹.

Gümrü ve Kars Antlaşmaları’nda Ermeniler, daha önceki Sevr Antlaşmasıyla kendilerine bırakılan Doğu Anadolu topraklarından vazgeçtiklerini kabul etmişlerdi. Ancak Lozan Barış Konferansı başlayınca Erivan Hükümeti’ni temsilen Aharonyan ve Hadisyan ve dış Ermenileri temsilen Osmanlı eski Hariciye Nazırı Gabriel Noradukyan ve Leon Paşalıyan, eski destekçileri İngiltere, Fransa, ABD ve Rusya’nın desteği ile genel kurula katılmak istemişlerdi. Lakin Türk temsilcilerinin itirazı üzerine genel kurula alınmamış, ancak azınlıklarla ilgili alt komitede dinlenme sözü almışlardı. Ermenileri, Lozan Konferansı’ndan istifade ederek katılımcılara eski iddialarını içeren bir muhtıra da vermişlerdi. İngiltere, Fransa, İtalya ve ABD Ermeni isteklerinin kabulü yönünde tavır belirlerken Sovyet Rusya, Türkiye’den ayrılmış Ermenileri Sovyet Rusya’da yerleşmeye davet etmişti¹³².

¹³¹ K. Gürün, *age*, s.429.

¹³² E. Uras, *age*, 723-756.

Bunun üzerine Ermeni Meselesi ile ilgili olarak İngiltere adına Lord Curzon, Türk Heyeti başkanı İsmet Paşa ve Türk temsilcisi Rıza Nur, Yunan heyeti başkanı Venizelos ve diğer katılımcılar arasında sert tartışmalar olmuştu¹³³.

İngiltere, bir yandan dünyadaki siyasî gelişmeler ve Türkiye'nin artan önemini göz önünde bulundurması diğer taraftan Ermenilerin İngiltere için buraya kadar anlatılan gelişmeler neticesinde önemini kaybetmesi ve Ermenilerin hem I. Dünya Savaşı yıllarında hem de Mütareke Döneminde Doğu Anadolu'da Müslüman halka karşı yaptığı katliamların Batı kamuoyunca öğrenilmesi gibi sebeplerle Ermenileri desteklemekten vazgeçmiştir. Bunun üzerine de Ermeni Meselesi Lozan görüşmelerinde bir daha gündeme gelmemiştir¹³⁴.

Uzun süren zaman zaman kesitiye uğrayan görüşmeler neticesinde 24 Temmuz 1923'te imzalanan ve halen yürürlükte olan Lozan görüşmeleri ve Lozan Antlaşması'nda Ermeni taleplerinin hiçbirisine olumlu cevap verilmemiş ancak Ermeni temsilcileri "taleplerini uygun bir zamanda tekrar" gündeme getirmek üzere Lozandan ayrılmışlardı¹³⁵.

¹³³ Tartışmaların ayrıntıları için bkz. K. Gürün, **age**, s.430-439; Seha L. Meray, **Lozan Barış Konferansı, Tutanaklar Belgeler, Cilt I**, Yapı Kredi Yayınları 3. Baskı, İstanbul 2001, s. 180-231; M. Saray, **age**, s.103-106; E. Uras, **age**, s.723-759

¹³⁴ M. K. Öke, **age**, s.202-208; Ermenilerin yaptıkları I. Dünya Savaşı sırasındaki Türk soykırımları için bkz. Halil Kemal Türközü, **Osmanlı ve Sovyet Belgeleriyle Ermeni Mezalimi**, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü, 3. Baskı, Ankara 1995, s. 33-91; Ermenilerin I.Dünya Savaşı sonrasında yaptıkları Türk Soykırımları için bkz. **Arşiv Belgelerine Göre Kafkaslar'da ve Anadolu'da Ermeni Mezalimi, 1919 Cilt II**, Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü, Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı, Ankara 1995; **Arşiv Belgelerine Göre Kafkaslar'da ve Anadolu'da Ermeni Mezalimi, 1919-1920, Cilt III**, Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü, Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı, Ankara 1997; **Arşiv Belgelerine Göre Kafkaslar'da ve Anadolu'da Ermeni Mezalimi, 1920-1922, Cilt IV**, Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü, Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı, Ankara 1998;

¹³⁵ A. Arslan, **age**, s.126-127; M. Saray, **age**, s.102-109.

Lozan Antlaşması'nın 31.Maddesi ile Türkiye'den ayrılan ülkelerde yaşayıp da 30.Madde gereği o ülkenin tabiyetine geçmiş olanlara 2 yıl içinde Türk vatandaşlığına geçme hakkı verilmişti. Böylece Ermenilere Türkiye'ye geri dönüş imkânı tanınmış oldu. Ancak çok fazla Ermeni'nin geri döndüğü görülmemiştir¹³⁶.

¹³⁶ K. Gürün, **age**, s.438; M. Saray, **age**, s.108.

SONUÇ

11. yüzyılda Haçlı Seferleri ile savaş ortamında başlayan Türk-İngiliz ilişkileri 16. yüzyılda İspanya tehdidi altında İngiltere'nin Osmanlı Devleti'ne yakınlaşma çabaları ile devam etmiştir. İngiltere'nin Doğu'dan gelen ticaret yollarıyla doğrudan irtibat kurma gayretleri, bu gayretleri sürdürürken Osmanlı Devleti'ni baypas etmeye çalışması kısa sürede Osmanlıların dikkatini celbetmiş ve İngiltere'yi Osmanlı Devleti ile temas kurmak zorunda bırakmışlardır.

İspanyol işgal tehdidi altında Osmanlı Devleti'ni kıymetli bir müttefik olarak gören İngilizler 1578'den itibaren Osmanlılar ile müttefik olmayı çıkarları açısından faydalı görmüşlerdi.

İngiltere'nin Osmanlı Devleti ile temasa geçmesi İngiltere açısından tarihî bir dönüm noktası olması olmuş bu kuzeyli küçük devlet Akdeniz'de Osmanlı Devleti üzerinden yaptığı ticaret ile kısa sürede zenginleşmişti. İngiltere zenginleştikçe ve güçlendikçe tekrar eski politikasına dönerek Osmanlı Devleti'ni baypas etmeye ve Doğu'nun zenginliğine ve ticaret havzalarına doğrudan temasa çabalamıştır. Bu çabasında Ermenileri ve Ermeni Ticaret Ağı'nı kendisi için önemli bir fırsat olarak bulan İngiltere, Ermeni Ticaret Ağı'nı da kullanarak kısa sürede Güney Asya'da ticarî ve siyasî hâkimiyet tesis etmiştir.

İngilizler, Ermeniler ile ilişkilerini sadece ticarî boyutlarla sınırlamamış, sosyo-kültürel alanda da Ermeniler ile ilişkiler kurmuşlardı. Gelişen İngiliz-Ermeni ilişkilerinin neticesinde Ermeniler, İngilizler tarafından sosyo-kültürel planda etki altına alınmış ve bunun sonucunda da büyük bir değişim geçirmişlerdi.

Sonunda Ermeniler, Ermeni Ticaret Ağı, Ermeni dinî ve kùltürü İngilizler içinde erimiş ve ortaya diğer Ermenilerden farklılaşan İngiliz Ermenileri çıkmıştır. 16. ve 18. yüzyıllarda Ermenileri Hindistan ve Güney Asya’da İngiliz hâkimiyet formülü olarak kullanan İngiltere, bir yandan da Ermenileri İngiliz kùltürü içinde eritmeye gayret sarfetmiştir. İngiliz Ermenileri, özellikle 19.yüzyıldan itibaren İngiliz devlet aygıtının hâkimiyet kurmak istediği yerlerde bu hâkimiyetin tesisi için önemli bir etken olmuştur.

Türk-İngiliz ilişkilerinde de Ermenilerin başından itibaren etkin bir faktör olduğu dikkati çekmektedir. İngilizlerin İran ve Hindistan’da geliştirdikleri İngiliz hâkimiyeti için “Ermeni Formülü” deneyimi asırlardır baypas etmek ve hatta yok etmek istedikleri Osmanlı Devleti için İngilizler açısından kullanılabilir görölmüştür. Ermenilerin Osmanlı topraklarına hakimiyet konusunda diğer sömürgeci güçler tarafından da etkin bir faktör olarak keşfedilmesi üzerine başlayan rekabette İngilizler tarafından yönlendirilen Ermeni Faktörü, Osmanlı Devleti’nin yıkılması ve parçalanmasında da etkin rol oynamıştır.

Ermenilerin devletlerarası rekabette din, dil ve kùltür olarak değiştirilmesi, reformasyona tabi tutulmaları Ermenileri zamanla yaşadıkları toplumlara yabancılaştırmış, adeta “ötekileşirmişti”. Özellikle Osmanlı Ermenilerinin İngilizlerce “ötekileştirilmesi” sonucunda Ermeniler arasında milliyetçi ve ayrılıkçı fikirler hızla yayılabilmıştır. Ermeni “ötekileşmesi”nin itici gücünü 19.yüzyılda Ermeni kiliselerinin “ötekileşmesi” süreci oluşturmuştu. İngiliz, Fransız ve Ruslarca reforme edilen Ermeni kiliseleri hem yaşadıkları toplumlara hem de birbirlerine yabancılaşarak ayrıştılar.

Ermeni kilisesi ve toplumundaki yabancılaşma ve ayrışma neticesinde etkin güçlerin istekleri doğrultusunda Ermeni ayrılıkçı hareketleri başladı.

İngilizler, Ermenileri kendi istekleri doğrultusunda yönlendirebilmek için sadece Ermeni kilisesini değil aynı zamanda Ermeni basın-yayın faaliyetlerini de kontrolleri altına almışlardı. Hatta bununla da yetinmeyerek İngiliz istihbaratı bünyesinde Ermeni cemiyetleri, yardım fonları kurmuşlar, İngiliz medyası vasıtasıyla Ermeni kamuoyunu istedikleri gibi yönlendirmişlerdir.

Adana Ermeni Olayları, İngiliz istihbaratı ve İngiliz Ermeni faaliyetleri açısından bir deneme olmuş, İngilizler, medya, istihbarat, yerel ajanlar ve işbirlikçilerin kullanılması ile istedikleri yerde büyük olaylar çıkarabileceklerini görmüşlerdi.

I.Dünya Savaşı'nın gecikmesi Almanya için erken başlaması ise İngiltere için kârlı idi. Bu amaçla İngilizler Ermeni kartını oynamışlar, Doğu Anadolu'nun Balkanlaştırılması faaliyetleri I.Dünya Savaşı'nın çıkış sürecini hızlandırmıştı.

İngilizler I.Dünya Savaşı sırasında Ermeni bağımsızlığı konusunda samimi olmadıklarını her fırsatta ispat etmişlerdi. Ermeni kartı İngilizler için bir sigorta olarak I.Dünya Savaşı çıktığında bekletilmiş, İngilizlerin Çanakkale ve Irak cephelerindeki başarısızlıkları üzerine ancak kullanılmıştı. Ermeniler bu süreçte eski dostları İngilizlerin kendilerine bağımsızlık vereceği hayalleri ile yıllardır yabancılaştırıldıkları Osmanlı toplumuna isyan etmişler ancak Osmanlı Devleti'nin Ermeni "sevk ve iskân"a tabi tutması ile Ermeniler amaçlarına ulaşamamışlardı.

Ermeniler amaçlarına ulaşamasa da İngilizler bu süreçte çıkan olaylar sayesinde amaçlarına fazlası ile ulaşmışlar, bir yanda Türk Ordusu zayıflatılırken diğer yandan Müslüman Türkler ve Ermenilerin arasında kapanmaz uçurumlar meydana gelmişti.

Ermeniler, İngilizlerin asıl yüzünü Paris Barış Konferansı'nda görmüşler, Ermeni heyeti İngilizlerce Konferans'a alınmamak istenmişti.

İngilizlerin Mütareke Dönemindeki Ermeni politikası, Hilafet merkezi olan İstanbul ve Müslüman Türkleri İslam Dünyası'ndan koparmak için kurulacak Büyük Ermenistan'ı tampon veya ayraç olarak kullanmak şeklinde gelişmişti. Ancak bir yanda Ermeni nüfusunun yetersizliği diğer yanda İslam dünyasının tepkileri karşısında Ermeni meselesine ilgisini yitiren İngiltere, Sovyet Rusya'ya Ermenilere tercih etmiştir.

Sovyet ordusu karşısında kendisinden yardım bekleyen Ermenilere, sadece cesaret tavsiye eden İngiltere, İslam dünyasındaki sömürgelerinde imajını bozmamak için bir yandan Ermeni teröristleri kullanarak İttihat ve Terakki ileri gelenlerini ortadan kaldırırken diğer taraftan da Sovyetlere Kafkasya ve Ermenileri terk etmiştir.

İngiltere yine büyük bir hukuksuzluk örneği olarak daha Türkiye ile Sevr Antlaşması imzalanmadan Sevr'in Ermeniler ile ilgili maddelerini tatbik başlanmış, bu maddeler sonradan Antlaşmaya dâhil edilmişlerdir.

Türk tarafının bu hukuksuzluklara boyun eğmesine, Sevr Antlaşması'na uymasına, tamamına yakın bir alanının işgal altında bulunmasına rağmen İngilizler Ermenilere karşı işlendiği iddia edilen suçlarla ilgili hiçbir delile, sağlam bir ifadeye ulaşamamışlardır. Oysa İngiliz-Ermeni iddialarını ispat için bir kare fotoğraf, birkaç saniyelik video görüntü yeterliydi. İmzalanan Sevr Antlaşması'nda da hiçbir zaman Türk halkı, devleti veya toplumu suçlanmamış, savaş sırasında Türkiye'yi idare eden "terörist rejimin" yöneticilerinin suçlu olabileceği dile getirilmişti. En önemlisi de İngiltere ve Ermenistan'ın bu antlaşmaya imza koymasındadır.

Netice olarak Mustafa Kemal Atatürk'ün önderliğinde Türk Kurtuluş Savaşı'nın başarıyla sonuçlanması, işgalcilerin Türkiye'den kovulması ile başlayan süreçte İngiltere'nin dünya stratejisinde Ermenilere bir yer verilmemiştir. Böylelikle Ermeniler, Türklerden sonra I.Dünya Savaşı'nda en çok zarar eden millet haline düşmüş, eski dostları ve komşuları Türk, Kürt ve Araplara karşı da mahcup olmuşlardır. Bağımsız Büyük Ermenistan hayaliyle çıktıkları yolda eskiden özgürce yaşadıkları ve ticaret yaptıkları Anadolu'daki geniş yaşam yerleri yerine Kafkaslarda küçük bir alana sıkışmak durumunda kalmışlardır.

KAYNAKÇA

I.Arşiv Belgeleri

I.1. Yabancı Arşiv Belgeleri

I.1.A) İngiliz Arşiv Belgeleri:

British Library(BL) East India Company Factory Records, Part 1: China and Japan, China Factory Records, 1596–1840, the British Library, London.

India Office Library and Records(IOR)/H(India Office Home Miscellaneous Series c1600-1900)

IOR/E(East India Company: General Correnpondence 1602-1859)

IOR/F(Board of Control Records 1784-1858)

IOR/F/4

Public Record Office(PRO)/Foreign Office (FO)/ 195/2363

FO/362/357

FO/371/1245

FO/371/1520

FO/371/1816

FO/371/2116

FO/371/2137

FO/371/4141

FO 371/6499

FO 371/6500

FO 371/6504

FO/371/7882

FO/371/54387

FO/375

FO/383

FO/424/219

FO/608/271

FO/629

FO/881/9196

FO/881/9458

FO/881/9624

FO/881/10280

FO/881/10523

FO/3856/173

FO/4452/253

FO/6862/357

FO/11264

FO/16616

FO/19208/19208

FO/19328/173

FO/21451/19208

FO/23357/19208

FO/24204/19208

FO/25324/19208

FO/25842/19208

FO/26538/19208

FO/26654/19208

FO/26870/19208

FO/28575/19208

FO/29196/19208

FO/40170

FO/43989/19208

FO/45803/19208

FO/52943/19208

FO/54149/19208

FO/55193/19208

FO/Admiralty(ADM).1/8574

Foreign Office List 1922

Foreign Office List 1924

Admiralty(ADM)/116

East(E)/30

Special Correspondence(SC)

The State Papers(SP), Domestic(D), Elizabeth

War Office(WO)/106

I.1.B)Amerikan Arşiv Belgeleri:

United States National Archives(USNA)/Department of State /Record Group(RG) 867

USNA, Record Group 256

Library of Congress Geography and Map Division

Library of Congress, Call Number 21026234

The Library of Congress, Call Number 9187538

I.2. Osmanlı Arşiv Belgeleri

Başbakanlık Osmanlı Arşivleri(BOA), Hariciye Mütareke(HR. MÜ.)

BOA/ Hariciye Siyasî(HR. SYS.)

BOA/İrade Dâhiliye(İ.DH)

BOA/Dâhiliye(DH)/Umur-u Mektubî Kalemî(MKT)

BOA/DH/Muhaberat-ı Umumiye Dairesi(MUI)

BOA/Meclis-i Vükela(M.V.)

I.3. Yayınlanmış Arşiv Belgeleri:

“1907 The Anglo-Russian Entente” Great Britain, Parliamentary Papers, London, 1908, Vol CXXV, Cmd. 3750.

Arşiv Belgelerine Göre Kafkaslarda ve Anadolu’da Ermeni Mezalimi I, 1906-1918, Yayın No:23, Başbakanlık Devlet

Arşivleri Genel Müdürlüğü, Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı Yayını Ankara 1995.

Arşiv Belgelerine Göre Kafkaslarda ve Anadolu'da Ermeni Mezalimi II, 1919, Yayın No:24, Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü, Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı Yayını Ankara 1995.

Arşiv Belgelerine Göre Kafkaslarda ve Anadolu'da Ermeni Mezalimi III, 1919-1920, Yayın No:34, Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü, Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı Yayını Ankara 1997.

Arşiv Belgelerine Göre Kafkaslarda ve Anadolu'da Ermeni Mezalimi IV, 1920-1922, Yayın No:35, Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü, Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı Yayını Ankara 1998.

Atatürk Haftası Armağanı 10 Kasım 1977, Ankara Genelkurmay Basımevi, 1977.

Atatürk'ün Millî Dış Politikası(Millî Mücadele Dönemine Ait 100 Belge), 1919-1923, Cilt I, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara 1981.

Atatürk'ün Bütün Eserleri, Kaynak Yayınları, İstanbul 2001.

British Documents on the Origins of the War 1898-1914, Volume X, Chapter LXXXVIII,(OW) edited by G. P. Gooch and Harold Temperley, Printed and Published by His Majesty's Stationary Office, London 1927.

Ermeni Komiteleri(1891-1895), Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel

Müdürlüğü, Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı, Ankara 2001.

Ermeni Komitelerinin Emelleri ve İhtilal Hareketleri(Meşrutiyetten Önce ve Sonra) İstanbul Matbaayı Amire, Hazırlayan Mehmet Kanar, Der Yayınları, İstanbul 2001.

Harp Kabinelerinin İsticvabı, İstanbul 1933.

“Laws and Customs of War on Land (Hague IV); October 18, 1907” ve “Rights and Duties of Neutral Powers and Persons in Case of War on Land (Hague V); October 18, 1907”, **Treaties and Other International Agreements of the United States of America 1776-1949**, Compiled under the direction of Charles I. Bevans LL.B, Assistant Legal Advisor Department of State, Volume 1 Multilateral 1776-1917 Department of State Publication 8407, Government Printing Office, Washington DC 1968.

Mecmua-i Muahedat, Ceride-i Askeriye Matbaası, İstanbul 1297.

Osmanlı Belgelerinde Ermeniler (1915-1920), Yayın No:14, Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü, Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı Yayını Ankara 1994.

Paliamentary Debates, House of Lords, 4. Seri, Volume CXXI(1903), column 1348, H.M.S.O.

Sultan İkinci Abdülhamid Han'a Yapılan Suikastın Takikat Raporu, Hazırlayan Raşit Gündoğdu, Çamlıca, İstanbul 2007.

“The Treaty of Peace Between The Allied and Associated Powers and Turkey Signed at Sévres August 10, 1920”, **Treaties of Peace 1919-1923, Volume II**, Canrnegie Endowment for International Peace, New York 1924.

“Treaty of Versailles (1919)”, **Allied and Associated Powers (1914-1920) Treaty with Germany, June 28, 1919; United States. 66th Congress, 1st session. Senate;** United States. Congress. Congressional record, Government Printing Office, Washington 1919.

Vérité Sur Le Mouvement Révolutionnaire arménien et les mesures gouvernementales, Constantinopole 1916.

Erim, Nihat:

Devletlerarası Hukuku ve Siyasî Tarih Metinleri, Cilt I (Osmanlı İmparatorluğu Andlaşmaları), Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Yayını, TTK, Ankara 1953.

Harbord,
Major General James G.
(US Army):

Conditions in the Near East, Report of The American Military Mission to Armenia, Presented by Mr. Lodge(Secretary of State)April 13, 1920, 66th Congres 2nd Session, Document No:266, Government Printing Office, Washington 1920.

Marlowe, Christopher:

Tamburlaine, Editör, J. W. Harper, Norton Press, New York 1992.

Meray, Seha L.:

Lozan Barış Konferansı, Tutanaklar Belgeler, Cilt 1, Yapı Kredi Yayınları 3. Baskı, İstanbul 2001.

Münir Süreyya Bey,

Ermeni Meselesi'nin Siyasi Tarihçesi(1877-1914), Başbakanlık Devlet

Arşivleri Genel Müdürlüğü, Osmanlı Arşivi
Daire Başkanlığı, Yayın No:53, Ankara
2001.

Soysal, İsmail: **Türkiye'nin Siyasal Andlaşmaları, I. Cilt (1920-1945)**, T.T.K, Ankara 1983.

Tyler, Sydney: **The Japan-Russia War**, Harrisburg, The
Minter Company, 1905.

I.4. Eski Tarihli Basma Eserler

Calender of State Papers, Spanish, London 1896

**Calender of State Papers, Venetian, London
1896.**

**East India Company, George Christopher
Molesworth Birdwood, William Foster, The
Register of Letters, &c: Of the Governour and
Company of Merchants of London Trading Into
the East Indies, 1600–1619, B. Quaritch, London
1893.**

Fryer, John: **A New Account of East India and Persia, being
Nine Years' Travels, 1672–1681, Londra 1909–
1915.**

Horseley, Sir Jerome: **Of the Rvsse Common Wealth or Maner Of
Gournement by the Ruffe Emperour(
Commonly called by Emperour of Moskovia),
London 1591.**

**Imperial Gazetteer of India vol. II, The Indian
Empire, Historical, Published under the
authority of His Majesty's Secretary of State for
India in Council, the Clarendon Press, Oxford
1908.**

Chamich, Father Michael: **History of Armenia: From BC. 2247 to the Year of Christ 1780, in two volumes**, Printed at Bishop's College Press by H. Townsend, Calcutta 1827.

Major, R.H: **India in the Fifteenth Century, (Being a collection of Narratives of Voyages to India, in the century preceeding the Portuguese discovery of the Cape of Good Hope from Latin, Persian, Russian and Italian Sources)**, Hakluyt Society: Asian Educational Services, London 1857.

Map of India under the British East India Company from Imperial Gazetteer of India, Oxford University Press, 1907, plate 27.

Map of India under the British East India Company from Imperial Gazetteer of India, Oxford University Press, 1907, plate 28.

Russia At The Close of the Sixteenth Century, comprising, (The Treatise "Of The Russe Commonwealth" and The Travels of Sir Jerome Horsey, Knt.), Editör: Edward A. Bond, The Hakluyt Society, London 1866.

I.5. Hatıralar:

Mehmed Asaf: **1909 Adana Ermeni Olayları ve Anılarım**, yayına hazırlayan İsmet Parmaksızoğlu, TTK 2002.

(Ahmet)Cemal Paşa: **Hatıralar(Bahriye Nazırı ve 4.Ordu Kumandanı)**, İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 2001.

Herbert, Aubrey Nigel
Henry Molyneux: **Ben Kendim: A Record of Eastern Travel**, editor: Desmond MacCarthy, Hutchinson, London 1924.

Lansing, Robert: **The Peace Negotiations, A Personal Narrative**, Boston and New York 1921.

Tengirşek, Yusuf Kemal: **Vatan Hizmetinde**, Kùltür Bakanlığı Yayınları,
Ankara 1981

II. Süreli Yayınlar

II.1. Gazeteler

İkdam

Servet-i Fünûn

The New York Times

The Times

II.2. Dergiler

Armenian Review

Belgeler Dergisi

Belleten

Bulletin (British Society for Middle Eastern Studies)

**Bulletin of the School of Oriental and African Studies, University of
London**

Bilim ve Akılın Aydınlığında Eğitim Dergisi

Economic History Review

Güney-Doğu Avrupa Araştırmaları Dergisi

International Affairs

International Journal of Middle East Studies

Journal of Anthropology

Journal of Medieval and Early Modern Studies

Journal of World History

Modern Asian Studies

Past and Present

Revista de Cultura

Russian Review

Tarih Dergisi

Tarih Enstitüsü Dergisi

Tarih İncelemeleri Dergisi

Tarih Vesikaları

The American Journal of International Law

The English Historical Review

The International Journal of African Historical Studies

The Journal of Modern History

Theory and Society

Türk Kültürünü İncelemeleri Dergisi

Yakın Dönem Türkiye Araştırmaları Dergisi

III. İnceleme Eserler:

Abraham, Richard:

Alexander Kerensky: The First Love of the Revolution, New York: Columbia University Press. 1990.

Ahmed Rüstem Bey:

Cihan Harbi ve Türk Ermeni Meselesi, Bilge Kültür Sanat, İstanbul 2001.

- Anderson, Fred: **Crucible of War: The Seven Years' War and the Fate of Empire in British North America, 1754–1766**, Vintage Boks, 2000.
- Anderson, Matthew Smith: **Doğu Sorunu 1774–1923, Uluslararası İlişkiler Üzerine Bir İnceleme**, (Çeviren İdil Eser), YKY, İstanbul 2001.
- Andrew, Christopher: **Secret Service, The Making Of The British Intelligence Community**, Heinemann, London 1985.
- Armaoğlu, Fahir: **Siyasî Tarih, 1789-1914**, TTK, Ankara 1997.
- Arslan, Ali: **Kutsal Ermeni Papalığı, Eçmiyazin Kilisesi'nde Stratejik Savaşları**, Truva Yay, İstanbul 2005.
- Asbridge, Thomas: **The First Crusade: A New History**, Oxford, 2004.
- Ata, Feridun: **İşgal İstanbul'unda Tehcir Yargulamaları**, TTK, Ankara 2005.
- Avcı, Halil Ersin: **Çanakkale'yi Yaşamak**, Truva, 2007.
- Ayışığı, Metin: **Mareşal Ahmet İzzet Paşa(Askerî ve Siyasî Hayatı)**, TTK, Ankara 1997.
- Aytekin, Halil: **Kıbrıs'ta Monarga(Boğaztepe) Ermeni Lejyonu Kampı**, TTK, Ankara 2000.
- Babacan, Hasan: **Mehmet Talat Paşa(1874-1921)**, TTK, Ankara 2005.
- Baladouni, Vahé ve Makepeace, Margaret: **Armenian Merchants of the Seventeenth and Early Eighteenth Centuries: English East India Company Sources**, Diane Publishing, 1998.
- Başak, Tolga: **İngiltere'nin Ermeni Politikası(1830-1923)**, IQ Kültür Sanat, İstanbul 2008.
- Baykara, Tuncer: **İzmir Şehri ve Tarihi**, Akademi kitabevi 2001

- Bayly, C. A.: **Indian Society and the Making of the British Empire (The New Cambridge History of India)**, Cambridge and London: Cambridge University Press. 1990.
- Bayur, Yusuf Hikmet: **Türk İnkılâbı Tarihi**, TTK, Ankara 1991.
- Bebbington, David W.: **Evangelicals in Modern Britain: A History from the 1730s to the 1980s**, Unwin, London 1989.
- Berberian, Hourii: **Armenians and the Iranian Constitutional Revolution of 1905–1911**, Westview Press. 2001.
- Berkes ,Niyazi: **Türkiye’de Çağdaşlaşma**, Yapıkredi Yay., İstanbul 2002.
- Black, Edwin: **Banking on Baghdad(Inside Iraq’s 7000 Year History of War, Profit, Conflict)**, Wiley Publishing, New Jersey 2004.
- Bose, Sugata and Ayesha Jalal: **Modern South Asia: History, Culture, Political Economy, 2.nd edition**, Routledge, London and New York: 2003.
- Bowen, H. V.: **War and British Society 1688-1815**, Cambridge University Press, Cambridge 1998.
- Brown, Judith M.: **Modern India: The Origins of an Asian Democracy**, Oxford University Press, Oxford and New York 1994
- Bryce James: and Arnold Toynbee: **The Treatment of Armenians in the Ottoman Empire, 1915-1916(Documents Presented to Viscount Grey of Falloden by Viscount Bryce)**, Uncensored Edition, edited and with an introduction by Ara Sarafian, Gomidas Institu, Princeton, New Jersey 2000.
- Bullard, Reader: **Britain and the Middle East from the Earliest Times to 1950**, Hutchinson’s University Library, 1951.

- Burt, R. A.: **British Battleships 1889-1904**, Naval Institute Press, Annapolis Maryland 1988.
- Can, Bilmez Bülent: **Demiryolu'ndan Petrole Chester Projesi(1908-1923)**, Tarih Vakfı Yay, İstanbul 2000.
- Connaughton, R.M: **The War of the Rising Sun and the Tumbling Bear—A Military History of the Russo-Japanese War 1904–1905**, Londra 1988.
- Criss, Nur Bilge: **Istanbul Under Allied Occupation, 1918-1923**, Brill, Leiden-Boston-Köln 1999.
- Çiçek, Kemal: **Ermenilerin Zorunlu Göçü**, TTK, Ankara 2005.
- Dadrian, Vahakn N.: **The History of The Armenian Genocide, Ethnic Conflict From The Balkans to Anatolia to The Caucasus, 4. Ed.**, Berghahn Books, Providence/Oxford 1997.
- : **The History of the Armenian Genocide: Ethnic Conflict from the Balkans to Anatolia to the Caucasus**, Berghahn Books, (Basım Yeri yok) 2004.
- Dasnabedian, Hratch: **History of The Armenian Revolutionary Federation Dashnaksutiun 1890-1924**, Oemme Edizioni, Milan-Italy 1989.
- Demirel, Muammer: **Ermeniler Hakkında İngiliz Belgeleri 1896-1918**, Yeni Türkiye Yay. Ankara 2002.
- Dereli, Hamit: **Kraliçe Elizabeth Devrinde Türkler ve İngilizler**, Anıl Matbaası, İstanbul 1951.
- Dickinson, Robert E.: **The Makers of Modern Geography**, Frederick A. Praeger Publishing, New York 1969.
- Ersan, Mehmet: **Selçuklar Zamanında Anadolu'da Ermeniler**, TTK, Ankara 2007.

- İnalçık, Halil: **The Ottoman Empire, The Clasical Age 1300-1600**, Praeger Publishers, New York 1973.
- _____, Halil: **Osmanlı İmparatorluğu Klasik Çağ(1300–1600)**, Yapı kredi Yayınları İstanbul 2004.
- _____, Halil ve Donald Quataert(ed), **Osmanlı İmparatorluğu'nun Ekonomik ve Sosyal Tarihi**, Cilt 2 1600–1914, Eren yay., İstanbul 2004.
- Farrington, Anthony J: **Catalogue of East India Company Ships' Journals and Logs, 1600-1834**, British Library 1999.
- Fromkin, David: **Barışa Son Veren Barış**, Sabah Yayınları, İstanbul 2000.
- Michael Foy ve Brian Barton: **the Easter Rising**, Sutton, 2000.
- Geiss, Imanuel: **German Foreign Policy 1871–1914**, Routledge and Kegan Paul, New York 1976.
- Gökbilgin, M. Tayyip: **Millî Mücadele Başlarken, Cilt I**, Türkiye İş Bankası Yay., Ankara 1959.
- Gökdemir, Ahmet Ender: **Cenûb-i Garbî Kafkas Hükümeti**, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları, Ankara 1989.
- Grabill, Joseph L.: **Protestant diplomacy and the Near East: missionary influence on American policy, 1810-1927**, University of Minnesota Press 1971.
- Güllü, Ramazan Erhan: **Antep Ermenileri(Sosyal, Kültürel ve Siyasî Hayat)**, IQ, İstanbul 2010.
- Gürün, Kâmuran: **Ermeni Dosyası**, Remzi Kitabevi, İstanbul 2008.
- Halaçoğlu, Yusuf: **Ermeni Tehciri ve Gerçekler(1914-1918)**, TTK, Ankara 2001.

- : **Facts on the Relocation of Armenians 1914-1918**, TTK, Ankara 2002.
- : **The Story of 1915 What Happened to the Ottoman Armenians?**, TTK, Ankara 2008.
- Harvey, Robert: **A few bloody noses: The American Revolutionary War**, New York 2004.
- Heller, Joseph: **British Policy Towards The Ottoman Empire, 1908-1914**, Routledge, London 1983.
- Hovannissian, Richard G.: **Armenia on the Road to Independence 1918**, University of California Press, 1969.
- : **The Republic of Armenia, Volume I, First Years, 1918-1919**, University of California Press, 1971.
- Howard, Michael: **The Franco-Prussian War: The German Invasion of France 1870–1871**, Routledge, New York: 2001
- İşipek, Ali Rıza
ve Oğuz Aydemir: **1770 Çeşme Deniz Savaşı: 1768-1774 Osmanlı-Rus Savaşları**, Denizler Kitabevi, İstanbul 2006.
- James, Robert Rhodes: **Rosebery: a Biography of Archibald Philip, fifth earl of Rosebery**, Weidenfeld and Nicolson, 1963.
- Jardine, Lisa: **Going Dutch: How England Plundered Holland's Glory**, HarperCollins Publishers 2008.
- Jaeschke, Gotthard
ve Cemal Köprülü: **Kurtuluş Savaşı ile İlgili İngiliz Belgeleri**, TTK, Ankara 1971.
- Jones, Edgar: **Selected Speeches on British Foreign Policy 1738-1914**, London 1914.
- Jorgensen, Nina H. B.: **The Responsibility of States for International Crimes**, Oxford University Press, Oxford Monographs in International Law, Oxford 2003.

- Kantarıcı, Şenol: **Amerika Birleşik Devletlerinde Ermeniler ve Ermeni Lobisi**, Aktüel, İstanbul 2004.
- Karacakaya, Recep: **Kaynakçalı Ermeni Meselesi Kronolojisi (1878-1923)**, Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü, Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı, Yayın Nu:52, İstanbul 2001.
- Karal, Enver Ziya: **Osmanlı Tarihi V**, TTK, Ankara 1994.
- Kaye, John William: **History of the War in Afghanistan, revised edition, Vol II**, London 1857.
- _____, J.W.: **Lives of Indian Officers, Vol II**, London 1867.
- Kent, Marian: **The Great Powers and the End of the Otoman Empire**, Frank Cass, Londra 1996.
- Kılıç, Selami: **Türk-Sovyet İlişkilerinin Doğuşu**, Dergâh Yayınları, İstanbul 1998.
- Kocabaşoğlu, Uygur: **Anadolu'daki Amerika Kendi Belgeleriyle 19.yüzyılda Osmanlı İmparatorluğundaki Amerikan Misyoner Okulları**, İmge, Ankara 2000.
- Kocatürk, Önder: **Balkanlardan Anadolu'ya Osmanlı-İngiliz İlişkileri(1908-1910)**, IQ Yay., İstanbul 2009.
- Kurat, Akdes Nimet: **Türk-İngiliz Münasebetlerinin Başlangıcı ve Gelişmesi(1553-1610)**, TTK, Ankara 1953.
- _____, Akdes Nimet: **Türkiye ve Rusya**, Ankara Üniversitesi Basımevi, Ankara 1970.
- Küçük, Abdurrahman: **Ermeni Kilisesi ve Türkler**, Andaç Yayınları, Ankara 2003.
- Kütükoğlu, Mübahat S.: **Osmanlı-İngiliz Münasebetleri I (1580-1838)**, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yay., Ankara 1974.

- Lewis, Bernard: **Modern Türkiye'nin Doğuşu**, TTK, Ankara 1993.
- Libaridian, Gerard J.: **Modern Armenia: People, Nation, State**, Transaction Publishers. 2004.
- Ludden, David: **India And South Asia: A Short History**, Oxford: Oneworld Publications, 2002.
- Martin, Jacqueline: **The English Legal System (4th ed.)**, Hodder Arnold, London 2005.
- Matar, Nabil: **Turks, Moors and Englishmen in the Age of Discovery**, Columbia University Press, New York 1999.
- Mattei, Jean-Lois: **Belgelerle Büyük Ermenista Peşinde Ermeni Komiteleri**, Bilgi, İstanbul 2008.
- McCarthy, Justin: **Müslümanlar ve Azınlıklar**, İnkılâp, İstanbul 1998.
- McKendrick, Ewan: **Contract Law - Text, Cases and Materials**, Oxford University Press 2005.
- McNally, Michael :
and Peter Dennis, **Easter Rising 1916: Birth of the Irish Republic**, Osprey Publishing, 2007.
- Metcalf, Barbara
and Thomas R. Metcalf: **A Concise History of Modern India (Cambridge Concise Histories)**, Cambridge University Press, Cambridge and New York 2006.
- Minakhorian, Vahan: **Memoirs of Soghomon Tehlirian**, Cairo, 1956.
- Mommsen, Wolfgang: **Imperial Germany 1867–1918: Politics, Culture, and Society in an Authoritarian Sate. (translated by Richard Deveson from Der Autoritäre Nationalstaat)**, Arnold, London 1995.
- Moore, Joel R. and

- Mead, Harry H.: **The History of The American Expedition Fighting the Bolsheviki: Campaigning in North Russian, 1918-1919**, The Battery Press, Nashville TN 2003.
- Nassibian, Akaby: **Britain and the Armenian Question, 1915-1923**, Taylor - Francis, 1984.
- Nazım Paşa, Hüseyin: **Hatıralarım, Ermeni Olaylarının İç Yüzü**, Selis, İstanbul 2003.
- Nicole, David: **The First Crusade, 1096-99: Conquest of the Holy Land**, Osprey Publishing, 2003.
- Nourikhan, Minas: **The Life and Times of Abbot Michitar, (English Translation)**, Venedik 1915.
- Öke, Mim Kemal
Orhan Koloğlu vd: **Kutsal Topraklarda Casuslar Savaşı**, İrfan Yay, İstanbul 1995.
- Öke, Mim Kemal: **Armenian Question**, TTK, Ankara 2001.
- Oliver-Dee, Sean: **The British Government and Islamic Governance**, Lexington Books, 2009.
- Palmer, Alan: **Son Üç Yüz Yıl Osmanlı İmparatorluğu (Bir Çöküşün Tarihi)**, İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 2003.
- Panossian, Razmik: **The Armenians: From Kings and Priests to Merchants and Commissars**, Columbia University Press, 2006.
- Parry, Vernon J.: **A History of The Ottoman Empire to 1730**, Cambridge University Press, New York 1976.
- Peers, Douglas M.: **India under Colonial Rule 1700-1885**, Pearson Longmans, London 2006.

- Perkins, Jocelyn: **The Most Honourable Order of the Bath : a descriptive and historical account (2nd edition)**, Faith Pres, London 1920.
- Peretz, Don: **The Middle East Today(Sixth Edition)**, Greenwood Publishing, 1994.
- Platt, D.C.M.: **The Cinderella Service: British Consuls since 1825**, London/New York 1971.
- Poole, Jill: **Casebook on Contract Law, (8th ed.)**, Oxford University Press 2006.
- Pryor, John H.: **Technology and War: Studies in Maritime History of The Mediterranean, 649–1571**, California Univesity Pres 1988.
- Riasanovsky, N. V.
and M. D. Steinberg: **A History of Russia**, Oxford Press, 2004.
- Risk, James C.: **The History of the Order of the Bath and its Insignia**, Spink & Son., London 1972.
- Robinson(ed), James Harvey: **Readings in European History, 2 Volumes**, Ginn and Co, Boston 1904–1906.
- Runciman, Steven: **A History of The Crusades: Volume 1, The First Crusade and Foundation of The Kingdom of Jerusalem**, Cambridge, 1987.
- Saray, Mehmet: **Ermenistan ve Türk-Ermeni İlişkileri**, İstanbul Üniversitesi Yay., İstanbul 2003.
- M. : **Türk-Rus Minasebetlerinin Bir Analizi**, MEB, 1998.
- Scott, George: **The Rise and Fall of the League of Nations**, Hutchinson Ltd, London 1973.
- Schabas, William A.: **Genocide in International Law: The Crimes of Crimes**, Cambridge University Press, 2000.

- Seth, Mesrovb Jacob: **Armenians in India: From Earliest Times to The Present Day: Work of Original Research**, Asian Educational Services, 1992.
- Sevim, Ali: **Genel Çizgileri İle Selçuklu-Ermeni İlişkileri**, TTK, Ankara 2002.
- Shaw, Stanford J.
ve Ezel Kural Shaw: **Osmanlı İmparatorluğu ve Modern Türkiye, Cilt II(Reform, devrim ve cumhuriyet: Modern Türkiye'nin Doğuşu, 1808-1975**, E Yay, İstanbul 2000.
- Shiragian, Arshavir: **The Legacy of The Martyrs**, Beirut, 1965.
- Skilliter, S. A.: **William Harborne and the Trade with Turkey 1578-1582: A Documentary Study of the First Anglo-Ottoman Relations**, Oxford University Press, London 1977.
- Sonyel, Salahi: **İngiliz Gizli Belgelerine Göre Adana'da Vuku Bulan Türk-Ermeni Olayları (Temmuz 1908 - Aralık 1909)**, TTK, Ankara 1988.
- : **The Great War and The Tragey of Anatolia(Turks and Armenians in Maelstrom of Major Powers)**, TTK, Ankara 2001.
- Steensgaard, Niels: **The Asian Trade Revolution of Seventeenth Century: The East India Companies and the decline of the caravan trade**, Chicago 1974.
- Suny, Ronald: **Transcaucasia, Nationalism, and Social Change: Essays in the History of Armenia**, 2nd edition, 1996.
- Süslü, Azmi: **Ermeniler ve 1915 Tehcir Olayı, Yüzüncü Yıl Üniversitesi Yay**, Ankara 1990.
- Swietochowski, Tadeusz: **Russian Azerbaijan, 1905–1920. The Shaping of a National Identity in a Muslim Community**, Cambridge University Press. 1985.

- Şimşir, Bilal: **Malta Sürgünleri**, Milliyet Yayınları, İstanbul 1976.
- : **Ermeni Meselesi 1774-2005**, Bilgi, Ankara 2007.
- Terzi, Arzu: **Bağdat-Musul'da Abdülhamid'in Mirası Petrol ve Arazi**, Timaş, İstanbul 2009.
- Tunaya, Tarık Zafer: **Türkiye'de Siyasal Partiler, Cilt 2, Mütareke Dönemi**, İletişim, İstanbul 2000.
- : **Türkiye'de Siyasal Partiler, Cilt 3, İttihat ve Terakki, Bir Çağın, Bir Kuşağın, Bir Partinin Tarihi**, İletişim, İstanbul 2000.
- Türkgeldi, Ali Fuat: **Görüp İşittiklerim**, TTK, Ankara 1987.
- Türkmen, Zekeriya: **Vilayat-ı Şarkiyye Islahat Müfettişliği(1913-1914)**, TTK, Ankara 2006.
- Türközü, Halil Kemal: **Osmanlı ve Sovyet Belgeleriyle Ermeni Mezalimi**, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü, 3. Baskı, Ankara 1995.
- Tyerman, Cristopher: **God's War: A New History of the Crusades**, Allan Lane, 2006.
- Ullman, Richard H.: **The Anglo-Soviet Accord**, Princeton University Press, 1972.
- Uras, Esat: **Tarihte Ermeniler ve Ermeni Meselesi**, Ankara 1950.
- Uzunçarşılı, İsmail Hakkı: **Osmanlı Tarihi Cilt IV**, TTK, Ankara 1995.
- Ülker, Necmi: **17 ve 18. Yüzyıllarda İzmir Şehri Tarihi I, Ticaret Tarihi Araştırmaları**, Akademi kitabevi, İzmir 1994.
- Wear, Russell: **Barclay 150: a brief history of Andrew Barclay, Sons & Co. Ltd. and Hunslet-Barclay Ltd.**,

Kilmarnock from 1840 to 1990, Hunslet-Barclay Ltd., 1990.

Willett Jr., Robert L.: **Russian Sideshow: America's Undeclared War, 1918-1920**, Brassey's, Inc., Washington DC 2003.

Winstone, H.V.F.: **Ortadoğu'nun Serüveni**, İstanbul 1999.

Wood, Alfred C.: **A History of The Levant Company**, London 1935.

IV. Makaleler, Ansiklopedi maddeleri:

Arslan, Ali: “İngilizlerin İskenderun’u İşgal Projesi ve Osmanlı Devleti'nin Aldığı Tedbirler (1914-15)”, **IV. Hatay Tarih ve Folklor Sempozyumu, (18-19 Ekim 1996 Bildirileri)**, Antakya 1997, ayrı basım, s.1-20.

Aslanian, Sebouh: “The Salt in a Merchant’s Letter: The Culture of Julfan Correspondence in the Indian Ocean and the Mediterranean”, **Journal of World History**, Vol. 19, No. 2, University of Hawaii Press 2008, s.131-132.

Aydın, Mustafa: “Kırım Harbi Esnasında Osmanlı-İran, İran-Rus İlişkileri(1853-1855), **Savaştan Barışa: 150.Yıldönümünde Kırım Savaşı ve Paris Antlaşması(1853-1856)**, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Araştırma Merkezi, 22-23 Mayıs 2006, İstanbul 2007, s.131-150.

Barsoumian, Hagop: “The Economic Role of the Armenian Amira Class in the Otoman Empire”, **Armenian Review**, XXXI-3, no: 123, March 1979, s.312-314.

_____, Hagop: “The Dual Role of the Armenian Amira Class within the Otoman Government and the Armenian Millet(1750-1850)”, **Christians and Jews in the Ottoman Empire, Vol:1: The Cenrtal Lands**,

(Editor: Benjamin Braude ve Bernard Lewis),
Holmes and Meier, New York, 1982, 171-173.

- Bassett, D. K.: “British ‘Country’ Trade and Local Trade Networks in the Thai and Malay States, c. 1680-1770”, **Modern Asian Studies**, Vol. 23, No. 4, Cambridge University Press 1989, s. 633.
- Beydilli, Kemal: “1828–1829 Osmanlı Rus Savaşında Doğu Anadolu’dan Rusya’ya Göçürülen Ermeniler”, **Belgeler Dergisi**, XIII, sayı:17, TTK Ankara 1988, s.407
- Beyoğlu, Süleyman: “1915 Tehciri ve Soykırım İddiaları”, **Uluslararası Türk-Ermeni İlişkileri Sempozyumu, 24-25 Mayıs 2001, Bildiriler**, İstanbul 2001, s.171-191.
- : “Ermeni Tehcirine Dair Toplu Bir Bakış”, **Ermeni Araştırmaları Türkiye Kongresi Bildirileri I**, ERAREN, Ankara 2003, s.23-35.
- : “Ermeni Tehciri ve İhtida”, **Yakın Dönem Türkiye Araştırmaları Dergisi**, Yıl 3/2004, Sayı:6, TC. İstanbul Üniversitesi, Atatürk İlkeleri ve İnkılâp Tarihi Enstitüsü Dergisi, İstanbul 2004, s.1-18.
- Boyce, D. George: “Harmsworth, Alfred Charles William, Viscount Northcliffe (1865–1922)” , **Oxford Dictionary of National Biography**, Oxford University Press 2004, s.234.
- Burton, Jonathan: “Anglo-Ottoman Relations and Image of the Turk in Tamberlaine,” **Journal of Medieval and Early Modern Studies**, 30,1 Winter 2000.
- Chatterjee, Kumkum: “Trade and Darbar Politics in the Bengal Subah, 1733–1757”, **Modern Asian Studies**, Vol. 26, No. 2, Cambridge University Press May 1992, s.238–239.
- Chaudhuri, K. H.

- and Jonathan I. Israel: The English and Dutch East India Companies ant The Glorious Revolution 1688–9”, **The Anglo-Dutch Moment, Essays on the Glorious Revolution and its World Impact**, Edited by Johathan I. Israel, Cambridge University Press 2003, s.407-439
- Çağatay, Neşet: “Osmanlı İmparatorluğu’nda Maden Hukuku ve İktisadiyatı Hakkında Vesikalar”, **Tarih Vesikaları II**, No.12, 1942, Belge no 44, s.61.
- Davidson, Roderic H.: “Küçük Kaynarca Antlaşmasının Yeniden Tenkidi”, (Çev. Erol Aköğretmen), İstanbul Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, **Tarih Enstitüsü Dergisi**, sayı 10, İstanbul 1981, s.346.
- Davis, H. W. C.: “A Great Game in Asia (1800–1844)”, **A Raleigh Lecture 10 November 1926, Publications of the British Academy, XII**, London 1926, s.179–226.
- Davis, Richard: “England and Mediterranean, 1570-1670”, **Essays in the Cambridge University Press**, Cambridge 1961, s.116-138.
- Demirkent, Işın: “Haçlı Seferleri”, **Diyanet İslam Ansiklopedisi**, Cilt 14, s.534-537.
- Eraslan, Cezmi: “II. Abdülhamid’in İlk Yıllarında Meclis ve Meşrutiyet Kavramları Üzerine Bazı Tespitler”, **Türk Kültürünü İncelemeleri Dergisi**, Sayı 1, TİSAV, İstanbul 2000, s.11-22.
- , Cezmi: “Ermeni Komiteleri, Propagandaları ve Osmanlı Devleti’nin Aldığı Tedbirler”, **Uluslararası Türk-Ermeni İlişkileri Sempozyumu, 24-25 Mayıs 2001, Bildiriler**, İstanbul 2001, s.50-62.
- Faroqhi, Suraiya: “Krizler ve Değişim 1590-1699”, **Osmanlı İmparatorluğu’nun Ekonomik ve Sosyal Tarihi 1600-1914, Cilt II**, Halil İnalçık-Donald Quataret(Editör),Eren Yay, s. 629-630.

- Ferrier, R. W.: “The Armenians and The East India Company in Persia in the Seventeenth and Early Eighteenth Centuries”, **Economic History Review**, sayı 26, 1973, s.38–62.
- Foran, John: “The Strengths and Weaknesses of Iran’s Populist Alliance: A Class Analysis of the Constitutional Revolution of 1905 – 1911”, **Theory and Society**, Vol. 20, No. 6 (December 1991), s.795–823.
- Güllü, Ramazan Erhan: “Amerikan Board Misyonerlerinin Antep’teki Faaliyetleri ve Antep Amerikan Koleji”, **Güney-Doğu Avrupa Araştırmaları Dergisi**, Yıl 2009, Sayı 16, İstanbul 2010, s.129-161.
- Höss, Annette: “The Trial of Perpetrators by The Turkish Military Tribunals: The Case of Yozgat”, **The Armenian Genocide: History, politics, Ethics**,(editör: **Richard G. Hovannisian**), Palgrave Macmillan, New York 1992, s.205-211.
- Israel, Johathan I.: “The Dutch Role in Glorious Revolution” **The Anglo-Dutch Moment: Essays on the Glorious Revolution and Its World Impact**, Cambridge University Press 2003, s.105-163.
- İnalcık, Halil: “Osmanlı İmparatorluğu’nun Kuruluşu ve İnkişafı Devrinde Türkiye’nin İktisadî Vaziyeti Üzerine Bir Tetkik Münasebetiyle”, **Belleten**, Cilt XV, sayı 60, Ankara 1951, s.665–672.
- Karaca, Ali: “Türkiye’de Ermeniler için Yapılan Reformlar(Örtülü Bir İşgale Doğru) ve Tehcir Gerçeği(1878-1915)”, **Uluslararası Türk-Ermeni İlişkileri Sempozyumu 24-25 Mayıs 2001**, İstanbul Üniversitesi Rektörlüğü Yayın No:4305, İstanbul 2001, s.138-150.
- _____, Ali: “1915 Tehcirine Giden Yolda Gözden Kaçan İki Nokta: Projeler ve Müfettişlikler”, **Bilim ve Aklın Aydınlığında Eğitim Dergisi**, Yıl 4, Sayı:38, Nisan 2003, s.45-63.

- Lobanov-Rostovsky, A.: “Anglo-Russian Relations through the Centuries”, **Russian Review, Vol. 7, No. 2 (Spring, 1948)**, s.30-49.
- McGowan, Bruce: “Âyanlar Çağı, 1699–1812”, **Osmanlı İmparatorluğu’nun Ekonomik ve Sosyal Tarihi 1600–1914, Cilt II**, Eren Yay, s. 862.
- McCarthy, Justin: “Tall Armenian Tale: The Other Side of the Falsified Genocide”, **Presentation Made at School of Oriental and African Studies**, London 19 January 2001, s.23-34.
- Moore, Joel E.: “The Modern Soviet Navy”, **Soviet War Power**, ed. R. Bonds, Corgi USA 1982, s.123-234.
- Mukherjee, Rudrangshu: “Trade and Empire in Awadh 1765–1804”, **Past and Present, No. 94**, Oxford University Press on behalf of The Past and Present Society February 1982, s. 85–102.
- Nicolson, Sir Harold: “The Origins and Development of the Anglo-French Entente”, **International Affairs** (Royal Institute of International Affairs 1944, Vol. 30, No. 4, Blackwell Publishing on behalf of the Royal Institute of International Affairs October 1954, s.34
- Oktay, Hasan: “Van İhtilal Örgütü’nün Van’daki Faaliyetleri ve İsyan”, **Ermeni Araştırmaları Türkiye Kongresi Bildirileri I**, ERAREN, Ankara 2003, s.448-452.
- Örenç, Ali Fuat: “Kırım Harbi Deniz Savaşları” **Savaşın Barışa: 150.Yıldönümünde Kırım Savaşı ve Paris Antlaşması(1853-1856)**, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Araştırma Merkezi, 22-23 Mayıs 2006, İstanbul 2007, s.19-44.
- Özcan, Azmi: “Kırım Savaşı’nın İslam Dünyası’ndaki Yankıları ve Sonuçları” **Savaşın Barışa: 150.Yıldönümünde Kırım Savaşı ve Paris Antlaşması(1853-1856)**, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Araştırma Merkezi, 22-23 Mayıs 2006, İstanbul 2007, s.53-60.

- Parry, Vernon J.: “Osmanlı İmparatorluğu, 1566–1617”, **Tarih İncelemeleri Dergisi**, IV, çeviren Necmi Ülker, Ege Üniversitesi Basımevi, İzmir 1988, s.456-476.
- Quataret, Donald: “19. Yüzyıla Genel Bakış: Islahatlar Devri 1812–1914”, **Osmanlı İmparatorluğu’nun Ekonomik ve Sosyal Tarihi 1600–1914, Cilt II**, Eren Yay, s.956.
- Read, Conyers: “English Foreign Trade Under Elizabeth”, **The English Historical Review**, Vol. 29, No. 115, Temmuz 1914, s. 515–524.
- Reid, Donald M.: “Political Assassination in Egypt, 1910-1954”, **The International Journal of African Historical Studies**, Volume 15, No. 4, 1982, s. 625-651.
- Risso, Patricia: “Muslim Identity in Maritime Trade: General Observations and Some Evidence from the 18th-Century Persian Gulf/Indian Ocean Region”, **International Journal of Middle East Studies**, Vol. 21, No. 3, August 1989, Cambridge University Press, s. 387–389.
- Sarkiss, Harry Jewell: “The Armenian Renaissance, 1500–1863”, **The Journal of Modern History**, Vol. 9, No. 4, The University of Chicago Press December 1937, s.435–437.
- Shortt, John: “The Armenians of Southern India”, **Journal of Anthropology**, Vol. 1, No. 2, Royal Anthropological Institute of Great Britain and Ireland October 1870, s. 180–182.
- Smith, Carl: “An Eighteenth Century Macao Armenian Merchant Prince”, **Revista de Cultura**, International Edition, Macao April 2003, s. 120–130.
- Sonyel, Salâhi R.: “The Turco-Armenian Adana Incidents in the Light of Secret British Documents (July, 1908-

December-, 1909)”, **Belleten**, Sayı: 20, Ankara Aralık 1987, s. 1291-1338.

-----:

“Turco-Armenian Relations and British Propaganda During The First World War”, **Belleten**, 222, Cilt: LVIII - Sayı: 222 - Yıl: Ağustos 1994, s.422-423.

Steinmann, Linda K.:

“Shah Abbas and the Royal Silk Trade 1599-1629”, **Bulletin (British Society for Middle Eastern Studies)**, Vol. 14, No. 1, 1987, s. 68–71.

Toksoy, Nurcan Yavuz:

“Türk-Ermeni İlişkileri”, **Ermeni Araştırmaları Türkiye Kongresi Bildirileri, Cilt II**, ERAREN, Ankara 2003, s.34-40.

Torri, Michelguglielmo:

“Surat during the Second Half of the Eighteenth Century: What Kind of Social Order? A Rejoinder to Lakshmi Subramanian”, **Modern Asian Studies**, Vol. 21, No. 4, Cambridge University Press 1987, s.693.

Uzunçarşılı, İsmail Hakkı:

“Türk-İngiliz Münasebetlerine Dair Vesikalar”, **Belleten XIII**, Ankara 1949, s.575.

Wehberg, Hans:

“Pacta Sunt Servanda”, **The American Journal of International Law**, Volume 53, No. 4, October 1959, s.233-245.

Willian, T. S.:

“Trade between England and Russia in the Second Half of the Sixteenth Century”, **The English Historical Review**, Volume 63, No. 248, July 1948, s. 308–309.

Yapp, M. E.:

“The Establishment of the East India Company Residency at Baghdad, 1798–1806”, **Bulletin of the School of Oriental and African Studies**, University of London, Vol. 30, No. 2, Fiftieth Anniversary Volume, Cambridge University Press on behalf of School of Oriental and African Studies 1967, pp. 323-328.

- ____, M. E.: “The Legend of the Great Game”, **2000 Lectures and Memoirs**, British Academy, Oxford University Press, 2001, s.211-224.
- Yıldırım, Hüsamettin: “Relations Between Georgia and Armenia”, **Cyprus International Symposium On Her Past and Present**, Publications of Eastern Mediterranean University of T.R.N.C and Van Yüzüncü Yıl University of Turkish Republic, Numer:9 Gazi Mağusa, 29October –1 November 1991, Ankara 1994, s.309–310.

V. Tezler

- Bakar, Bülent: **Ermeni Tehciri ve Uygulaması**, Marmara Üniversitesi, Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, Basılmamış Doktora Tezi, İstanbul 2003.
- Bal, Halil: **Azerbaycan Cumhuriyeti'nin Kuruluş Mücadelesi (1914-1918)**, İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Basılmamış Doktora Tezi, İstanbul 1996.
- Erat, Muhammet: **Kazım Karabekir**, İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Basılmamış Doktora Tezi, İstanbul 2000.
- Uslu, Feride Çavdar: **Adana Ermenileri (1914-1918)**, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Afyonkarahisar 2007.
- Üzen, İsmet: **Birinci Dünya Savaşı'nda Kanal Seferleri (1915–1916)**, Basılmamış Doktora Tezi, İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2007.

VI. Dijital ve İnternet Tabanlı kaynaklar:

1- British Museum:

http://www.britishmuseum.org/explore/highlights/highlight_objects/pe_mla/s/seal-die_of_the_muscovy_compan.aspx

2- The Silk Road Project:

[http://www.silkroadproject.org/Education/TheSilkRoad/SilkRoadMaps/
tabid/177/Default.aspx](http://www.silkroadproject.org/Education/TheSilkRoad/SilkRoadMaps/tabid/177/Default.aspx)

3- Birleşmiş Milletler Web sitesi:

<http://www.un.org/Depts/Cartographic/map/profile/azerbaij.pdf>

4- California State University, San Bernardino Web sitesi:

<http://dcr.csusb.edu/dny/timurid.jpg>.

5- www.armeniapedia.org/index.php?title=Isfahan

6- [www.bible-](http://www.bible-history.com/maps/mapsmap_ancient_trade_routes_mesopotamia.html)

[history.com/maps/mapsmap_ancient_trade_routes_mesopotamia.html](http://www.bible-history.com/maps/mapsmap_ancient_trade_routes_mesopotamia.html).

7- Prince University Islamic Region Major Trade Routes Map:

([httpqed.princeton.edu/index.php/UserStudentIslamic_Region_-
_Major_Trade_Routes](http://qed.princeton.edu/index.php/UserStudentIslamic_Region_-_Major_Trade_Routes))

8- Univesity of Dayton, European Trade Routes Map:

([httphomepages.udayton.edu~schuerwcTrade_Routes.jpg](http://homepages.udayton.edu/~schuerwc/Trade_Routes.jpg))

9- [httpupload.wikimedia.org/wikipediacommons221Caminho_maritimo_p
ara_a_India.png](http://upload.wikimedia.org/wikipedia/commons/2/21/Caminho_maritimo_para_a_India.png)

10-[www.mrdowling.com609-trade.htm](http://www.mrdowling.com/609-trade.htm)

11-Encyclopedia Britannica, East African Trade Routes:

([httpmedia-2.web.britannica.com/eb-media1313-004-0E8DC721.gif](http://media-2.web.britannica.com/eb-media/1313-004-0E8DC721.gif))

12-[httpupload.wikimedia.org/wikipediaenbb9Silk_Route_extant.JPG](http://upload.wikimedia.org/wikipedia/en/bb9/Silk_Route_extant.JPG)

13-British Library Online:

<http://www.collectbrita>

14-[httpwww.wwnorton.comworldsch4maps.htm](http://www.wwnorton.com/worldsch4maps.htm)

15-University of Pennsylvania European Settlements in India(1501-1739): www.upenn.edu. İlgili link: <http://www.colonialvoyage.com/>

16-East India Company Ships Digital Records:

<http://www.eicships.info/ships/shipdetail.asp?sid=150>

17-<http://www.vcoins.com/ancient/yorkcoins/store/viewItem.asp?idProduct=1864&large=1>

18-<http://www.theeastindiacompany.com/contents.html>

19-Columbia University:

http://www.columbia.edu/itc/mealac/pritchett/00routesdata/1600_1699/eastindiacompany/eastindiacompany.html

20-Britis Library Images Online:

<http://www.imagesonline.bl.uk/britishlibrarycontroller/textsearch/text=Fort+William&&idx=1&startid=29311>

21-ABD Colombia Üniversitesi web sayfasında:

http://www.columbia.edu/itc/mealac/pritchett/00routesdata/1600_1699/calcutt/afortwilliamfortwilliam.html

22-http://en.wikipedia.org/wiki/File:Venice_San_Lazzaro_degli_Armeni.jpg

23-<http://en.wikipedia.org/wiki/File:Mkhitar.jpg>

24-The Evangelical Alliance:

http://www.eauk.org/theology/key_papers/upload/A%20Brief%20History%20of%20the%20Alliance.pdf

25-Hınçak resmi web sitesi:

www.hunchak.org.au/aboutus/historical_turabian.html

26-<http://www.royal.gov.uk/MonarchUK/Honours/OrderofStMichaelandStGeorge.aspx>

27-<http://www.fitzmaurice.info/dragoman.html>

28-Doughty-Wylie'nin biyografisi:

<http://www.findagrave.com/cgi-bin/fg.cgi?page=gr&GRid=10640572>

29-<http://upload.wikimedia.org/wikipedia/commons/e/ee/Sykes-Picot-1916.gif>

30-<http://operationnemesis.com/condemned.html>

31- <http://www.snff.org/shahan.html>

EK 1

10 AĞUSTOS 1920 TARİHLİ SEVR ANTLAŞMASI'NIN ERMENİSTAN İLE İLGİLİ

88-93. MADDELERİ

SECTION VI.

ARMENIA.

ARTICLE 88.

Turkey, in accordance with the action already taken by the Allied Powers, hereby recognises Armenia as a free and independent State.

ARTICLE 89.

Turkey and Armenia as well as the other High Contracting Parties agree to submit to the arbitration of the President of the United States of America the question of the frontier to be fixed between Turkey and Armenia in the vilayets of Erzerum, Trebizond, Van and Bitlis, and to accept his decision thereupon, as well as any stipulations he may prescribe as to access for Armenia to the sea, and as to the demilitarisation of any portion of Turkish territory adjacent to the said frontier.

ARTICLE 90.

In the event of the determination of the frontier under Article 89 involving the transfer of the whole or any part of the territory of the said Vilayets to Armenia, Turkey hereby renounces as from the date of such decision all rights and title over the territory so transferred. The provisions of the present Treaty applicable to territory detached from Turkey shall thereupon become applicable to the said territory.

The proportion and nature of the financial obligations of Turkey which Armenia will have to assume, or of the rights which will pass to her, on account of the transfer of the said territory will be determined in accordance with Articles 241 to 244, Part VIII (Financial Clauses) of the present Treaty.

Subsequent agreements will, if necessary, decide all questions which are not decided by the present Treaty and which may arise in consequence of the transfer of the said territory.

ARTICLE 91.

In the event of any portion of the territory referred to in Article 89 being transferred to Armenia, a Boundary Commission, whose composition will be determined subsequently, will be constituted within three months from the delivery of the decision referred to in the said Article to trace on the spot the frontier between Armenia and Turkey as established by such decision.

ARTICLE 92.

The frontiers between Armenia and Azerbaijan and Georgia respectively will be determined by direct agreement between the States concerned.

If in either case the States concerned have failed to determine the frontier by agreement at the date of the decision referred to in Article 89, the frontier line in question will be determined by the Principal Allied Powers, who will also provide for its being traced on the spot.

ARTICLE 93.

Armenia accepts and agrees to embody in a Treaty with the Principal Allied Powers such provisions as may be deemed necessary by these Powers to protect the interests of inhabitants of that State who differ from the majority of the population in race, language, or religion.

Armenia further accepts and agrees to embody in a Treaty with the Principal Allied Powers such provisions as these Powers may deem necessary to protect freedom of transit and equitable treatment for the commerce of other nations.

EK 2

10 AĞUSTOS 1920 TARİHLİ SEVR ANTLAŞMASI'NIN ERMENİSTAN İLE İLGİLİ

140-151. MADDELERİ

PART IV.

PROTECTION OF MINORITIES.

ARTICLE 140.

Turkey undertakes that the stipulations contained in Articles 141, I45 and I47 shall be recognised as fundamental laws, and that no civil or military law or regulation, no Imperial Iradeh nor official action shall conflict or interfere with these stipulations, nor shall any law, regulation, Imperial Iradeh nor official action prevail over them.

ARTICLE 141.

Turkey undertakes to assure full and complete protection of life and liberty to all inhabitants of Turkey without distinction of birth, nationality, language, race or religion.

All inhabitants of Turkey shall be entitled to the free exercise, whether public or private, of any creed, religion or belief.

The penalties for any interference with the free exercise of the right referred to in the preceding paragraph shall be the same whatever may be the creed concerned.

ARTICLE 142.

Whereas, in view of the terrorist regime which has existed in Turkey since November 1, 1914, conversions to Islam could not take place under normal conditions, no conversions since that date are recognised and all persons who were non-Moslems before November 1, 1914, will be considered as still remaining such, unless, after regaining their liberty, they voluntarily perform the necessary formalities for embracing the Islamic faith.

In order to repair so far as possible the wrongs inflicted on individuals in the course of the massacres perpetrated in Turkey during the war, the Turkish Government undertakes to afford all the assistance in its power or in that of the Turkish authorities in the search for and deliverance of all persons, of whatever race or religion, who have disappeared, been carried off, interned or placed in captivity since November 1, 1914.

The Turkish Government undertakes to facilitate the operations of mixed commissions appointed by the Council of the League of Nations to receive the complaints of the victims themselves, their families or their relations, to make the necessary enquiries, and to order the liberation of the persons in question.

The Turkish Government undertakes to ensure the execution

of the decisions of these commissions, and to assure the security and the liberty of the persons thus restored to the full enjoyment of their rights.

ARTICLE 143

Turkey undertakes to recognise such provisions as the Allied Powers may consider opportune with respect to the reciprocal and voluntary emigration of persons belonging to racial minorities.

Turkey renounces any right to avail herself of the provisions of Article I6 of the Convention between Greece and Bulgaria relating to reciprocal emigration, signed at Neuilly-sur-Seine on November 27, 1919. Within six months from the coming into force of the present Treaty, Greece and Turkey will enter into a special arrangement relating to the reciprocal and voluntary emigration of the populations of Turkish and Greek race in the territories transferred to Greece and remaining Turkish respectively.

In case agreement cannot be reached as to such arrangement, Greece and Turkey will be entitled to apply to the Council of the League of Nations, which will fix the terms of such arrangement.

ARTICLE 144.

The Turkish Government recognises the injustice of the law of 1915 relating to Abandoned Properties (*Emval-i-Metroukeh*), and of the supplementary provisions thereof, and declares them to be null and void, in the past as in the future.

The Turkish Government solemnly undertakes to facilitate to the greatest possible extent the return to their homes and re-establishment in their businesses of the Turkish subjects of non-Turkish race who have been forcibly driven from their homes by fear of massacre or any other form of pressure since January 1, 1914. It recognises that any immovable or movable property of the said Turkish subjects or of the communities to which they belong, which can be recovered, must be restored to them as soon as possible, in whatever hands it may be found. Such property shall be restored free of all charges or servitudes with which it may have been burdened and without compensation of any kind to the present owners or occupiers, subject to any action which they may be able to bring against the persons from whom they derived title.

The Turkish Government agrees that arbitral commissions shall be appointed by the Council of the League of Nations wherever found necessary. These commissions shall each be composed of one representative of the Turkish Government, one representative of the community which claims that it or one of its members has been injured, and a chairman appointed by the Council of the League of Nations. These arbitral commissions shall hear all claims covered by this Article and decide them by summary procedure.

The arbitral commissions will have power to order:

(1) The provision by the Turkish Government of labour for any work of reconstruction or restoration deemed necessary. This labour shall be recruited from the races inhabiting the

territory where the arbitral commission considers the execution of the said works to be necessary

(2) The removal of any person who, after enquiry, shall be recognised as having taken an active part in massacres or deportations or as having provoked them; the measures to be taken with regard to such person's possessions will be indicated by the commission;

(3) The disposal of property belonging to members of a community who have died or disappeared since January 1, 1914, without leaving heirs; such property may be handed over to the community instead of to the State

(4) The cancellation of all acts of sale or any acts creating rights over immovable property concluded after January 1, 1914. The indemnification of the holders will be a charge upon the Turkish Government, but must not serve as a pretext for delaying the restitution. The arbitral commission will, however have the power to impose equitable arrangements between the interested parties, if any sum has been paid by the present holder of such property.

The Turkish Government undertakes to facilitate in the fullest possible measure the work of the commissions and to ensure the execution of their decisions, which will be final. No decision of the Turkish judicial or administrative authorities shall prevail over such decisions.

ARTICLE 145.

All Turkish nationals shall be equal before the law and shall enjoy the same civil and political rights without distinction as to race, language or religion.

Difference of religion, creed or confession shall not prejudice any Turkish national in matters relating to the enjoyment of civil or political rights, as for instance admission to public employments, functions and honours, or the exercise of professions and industries.

Within a period of two years from the coming into force of the present Treaty the Turkish Government will submit to the Allied Powers a scheme for the organisation of an electoral system based on the principle of proportional representation of racial minorities.

No restriction shall be imposed on the free use by any Turkish national of any language in private intercourse, in commerce, religion, in the press or in publications of any kind, or at public meetings. Adequate facilities shall be given to Turkish nationals of non-Turkish speech for the use of their language, either orally or in writing, before the courts.

ARTICLE 146.

The Turkish Government undertakes to recognize the validity of diplomas granted by recognised foreign universities and schools, and to admit the holders thereof to the free exercise of the professions and industries for which such diplomas qualify.

This provision will apply equally to nationals of Allied powers who are resident in Turkey.

ARTICLE 147.

Turkish nationals who belong to racial, religious or linguistic minorities shall enjoy the same treatment and security in law and in fact as other Turkish nationals. In particular they shall have an equal right to establish, manage and control at their own expense, and independently of and without interference by the Turkish authorities, any charitable, religious and social institutions, schools for primary, secondary and higher instruction and other educational establishments, with the right to use their own language and to exercise their own religion freely therein.

ARTICLE 148.

In towns and districts where there is a considerable proportion of Turkish nationals belonging to racial, linguistic or religious minorities, these minorities shall be assured an equitable share in the enjoyment and application of the sums which may be provided out of public funds under the State, municipal or other budgets for educational or charitable purposes.

The sums in question shall be paid to the qualified representatives of the communities concerned.

ARTICLE 149.

The Turkish Government undertakes to recognise and respect the ecclesiastical and scholastic autonomy of all racial minorities in Turkey. For this purpose, and subject to any provisions to the contrary in the present Treaty, the Turkish Government confirms and will uphold in their entirety the prerogatives and immunities of an ecclesiastical, scholastic or judicial nature granted by the Sultans to non-Moslem races in virtue of special orders or imperial decrees (firmans, hattis, berats, etc.) as well as by ministerial orders or orders of the Grand Vizier.

All laws, decrees, regulations and circulars issued by the Turkish Government and containing abrogations, restrictions or amendments of such prerogatives and immunities shall be considered to such extent null and void.

Any modification of the Turkish judicial system which may be introduced in accordance with the provisions of the present Treaty shall be held to override this Article, in so far as such modification may affect individuals belonging to racial minorities.

ARTICLE 150.

In towns and districts where there is resident a considerable proportion of Turkish nationals of the Christian or Jewish religions the Turkish Government undertakes that such Turkish nationals shall not be compelled to perform any act which constitutes a violation of their faith or religious observances, and shall not be placed under any disability by reason of their refusal to attend courts of law or to perform any legal business on their weekly day of rest. This provision, however, shall not exempt such Turkish nationals (Christians or Jews) from such obligations as shall be imposed upon all other Turkish nationals for the preservation of public order.

ARTICLE 151.

The Principal Allied Powers, in consultation with the Council of the League of Nations, will decide what measures are necessary to guarantee the execution of the provisions of this Part. The Turkish Government hereby accepts all decisions which may be taken on this subject.

EK 3

10 AĞUSTOS 1920 TARİHLİ SEVR ANTLAŞMASI'NIN ERMENİSTAN İLE İLGİLİ

226-230. MADDELERİ

PART VII.

PENALTIES.

ARTICLE 226.

The Turkish Government recognises the right of the Allied Powers to bring before military tribunals persons accused of having committed acts in violation of the laws and customs of war. Such persons shall, if found guilty, be sentenced to punishments laid down by law. This provision will apply notwithstanding any proceedings or prosecution before a tribunal in Turkey. or in the territory of her allies.

The Turkish Government shall hand over to the Allied Powers or to such one of them as shall so request all persons accused of having committed an act in violation of the laws and customs of war, who are specified either by name or by the rank, office or employment which they held under the Turkish authorities.

ARTICLE 227.

Persons guilty of criminal acts against the nationals of one of the Allied Powers shall be brought before the military tribunals of that Power.

Persons guilty of criminal acts against the nationals of more than one of the Allied Powers shall be brought before military tribunals composed of members of the military tribunals of the Powers concerned.

In every case the accused shall be entitled to name his own counsel.

ARTICLE 228.

The Turkish Government undertakes to furnish all documents and information of every kind, the production of which may be considered necessary to ensure the full knowledge of the incriminating acts, the prosecution of offenders and the just appreciation of responsibility.

ARTICLE 229.

The provisions of Articles 226 to 228 apply similarly to the Governments of the States to which territory belonging to the former Turkish Empire has been or may be assigned, in so far as concerns persons accused of having committed acts contrary to the laws and customs of war who are in the territory or at the disposal of such States.

If the persons in question have acquired the nationality of one of the said States, the Government of such State undertakes to take, at the request of the Power concerned and in agreement with it, or upon the joint request of all the Allied Powers, all the measures necessary to ensure the prosecution and punishment of such persons.

ARTICLE 230.

The Turkish Government undertakes to hand over to the Allied Powers the persons whose surrender may be required by the latter as being responsible for the massacres committed during the continuance of the state of war on territory which formed part of the Turkish Empire on August 1, 1914.

The Allied Powers reserve to themselves the right to designate the tribunal which shall try the persons so accused, and the Turkish Government undertakes to recognise such tribunal.

In the event of the League of Nations having created in sufficient time a tribunal competent to deal with the said massacres, the Allied Powers reserve to themselves the right to bring the accused persons mentioned above before such tribunal, and the Turkish Government undertakes equally to recognise such tribunal.

The provisions of Article 228 apply to the cases dealt with in this Article.

HALİL ERSİN AVCI

21 Mayıs 1977 tarihinde Ezine’de doğdu. İlk ve Orta öğrenimini burada tamamladıktan sonra Kırklareli 60.Yıl Sağlık Meslek Lisesi’ne gitti. Bu okuldaki dört yıllık eğitimini tamamladıktan sonra Ege Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümünü kazandı. 25 Haziran 1999 yılında buradaki eğitimini tamamlayarak mezun oldu. 25 Ekim 1999’da Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümünde göreve başladı. Burada 16 Ekim 2002 tarihinde yüksek lisansını başarıyla tamamladı. 16 Eylül 2003’de İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilimdalı’nda doktora başladı. Halil Ersin Avcı, halen İstanbul Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, Türkiye Cumhuriyeti Tarihi Anabilim Dalı’nda görev yapmaktadır.